

મર. રમણભાઈ રમારક અંદમાળા, અં. ૪.

ધર્મ અને સમાજ

પુસ્તક : ૨ :

કર્તા,

સ્વ. સર. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ

પ્રકાશક,

પ્રકાશક,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર એસોસિયેટી તરફથી
હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, બી. એ,

આમિ. મેકેટરી-અમદાવાદ.

કિંમત એક રૂપિયા

આવૃત્તિ પહેલી

મન ૧૯૩૫

પ્રત ૧૬૦૦

મવત્ ૧૯૯૧

ધી "ડાયમંડ યુનિવર્સિટી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ હનગાસે દ્વારા
સંપાદિત રીડ, અમદાવાદ.

સર. રમણુભાઈ રમારક ગ્રંથમાળાનો

ઉપોદ્ધાત

ગુજરાત વર્નોકયુવર સોમાઈટીની અમાધારણુ સામાન્ય સભા તા. ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૨૮ ને મળવારે મળેલી તેમા નીચે મુજબ ફગવ પસાર થયો હતો—

ઠરાવ

" ગુજરાત વર્નોકયુવર સોમાઈટીની આ અસાધારણુ સામાન્ય મત્રા સર રમણુભાઈ મહીપતસમ નીવકકં, નાઈટના દુઃખદાયક અવમાનની બારે ખેદ સાથે નોધ લે છે ઉક સન ૧૮૯૦ થી સોમાઈટી સાથે મેનેજીંગ કમિટીના સભ્ય તરીકે એમનો મનધ લેદાયો હતો અને મન ૧૯૧૨ મા તેઓ તેના ઓનરરી મેક્ટરી નિમાયા હતા. આ પ્રમાણે સોમાઈટી સાથેનો એમનો મનધ લાખા સમયનો અને ગાઢ હતો અને સ્વં મહીપતગમના સમયથી આવતો આવે છે, એ સેવાકાર્યમા એમણે પોતાનો આટલો બધો સમય આપ્યો છે અને તે પાઠગ એટલો પરિશ્રમ ઉદાવ્યો છે, કે જેનુ મન્ય થાય એમ નથી. એવી એમની એ અપૂર્વ અને હોમતી સેવાની યતિકમિત કદર કરવા આ સભા દરાવ કરે છે કે સોમાઈટીએ પોતાના ફંડમાંથી એમના નામનુ રૂ. ૫૦૦૦) નુ એક લુદે રમારક સ્થાપનું અને એ ફંડના વ્યાજમાથી નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવી—

(૧) મુખાઈ મુનિવરસિટીની બી એ; પરીક્ષામા ઓનિજક વિષય તરીકે ગુજરાતી ઓનર્મ કાસ લઈ જે વિદ્યાર્થી ઉચે નમરે પાસ થાય તેને સર. રમણુભાઈ સુવર્ણચંદ્રક દર વો આપવો.

(૨) મગ્ગ મહાભાષના જીવન વિશે માહિતી આપના લેખો-
રમરણો, નોંધ, યત્રો વગેરે એમના મિત્રો, મેગઝીનો અને પ્રકાશકો
પામે લખાવી મેળવી, તે મગ્ગ એક ગ્રામ્યક અથરૂં બદાવ પાડ્યો

(૩) પ્રતિ વર્ષ સુનર્ણ આદનો ખર્ચ બાદ જતા આજની રકમ
બચત રહે અને એથી થાય તેમાથી વખતોવખત સાહિત્ય, ભાષા
શાસ્ત્ર, ઇતિહાસ અને મહાજ્ઞ મુદ્દાગના વિષયને લગતા પુસ્તકો
'સર મહાભાષા અથમાગા' એ નામે લખાવી પ્રસિદ્ધ કરવા

તદનુસાર એમના જ આ લેખ મગ્ગથી મગ્ગ મહાભાષા
અથમાગાની શરૂઆત કરવાનું યોગ્ય નિર્ધાર્યું છે, અને આવા મુનીમા
સદગ્રામ અથમાગાના નીચેના પુસ્તકો પ્રગટ કરવામા આવ્યા છે —

નં.	પુસ્તકનું નામ	કિંમત
		૩ આ પા
(૧)	કવિતા અને માહિત્ય પૌ ૩ જી	૧—૦—૦
(૨)	” ” પૌ ૪ થી	૧—૦—૦
(૩)	ધર્મ અને સમાજ, પુસ્તક ૧ જી	૧—૦—૦
(૪)	” ” પુસ્તક ૨ જી	૧—૦—૦

અમદાવાદ, } હીરાલાલ ત્રિ. પાઠેખ
તા ૩૧-૮-૧૯૩૫ } આસિ સેક્રેટરી

નિવેદન

સર રમણભાઈના ધાર્મિક પ્રવચનો અને નિબંધો તેમજ સામાજિક સુધારાને લગતા લેખો, વ્યાખ્યાનો વગેરે સંગ્રહીને, “ધર્મ અને સમાજ” એ નામથી પુસ્તકાકારે જાપાવવાનો અગાઉ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હતો.

તદનુસાર તે લેખ સંગ્રહનું પહેલું પુસ્તક સન ૧૯૩૩ માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું અને બાકી રહેલું લખાણ, ચાલુ વર્ષમાં બીજું પુસ્તક બહાર પાડી, પૂરું કરવામાં આવ્યું છે.

હવે પછી એમના પ્રકીણ લેખોનો સંગ્રહ કવિતા અને સાહિત્ય-વૌ. પાત્રું પ્રકટ કરવામાં આવશે.

શુ. વ. સોસાઈટી.
અમદાવાદ.
તા. ૩૧-૮-૧૯૩૫

હીરાલાલ ત્રિ. પારિખ
આસિ. સેક્રેટરી.

અનુદ્ભવિણી

વિષયનું નામ

પૃષ્ઠ

પાપ-પુનુ	૧ થી ૭
વગતમાનું નીતિમયચામન	૭ થી ૪૧
પતિપ્રેમ અને પગ્ગોષ્ઠ	૪૨ થી ૫૬
મત્સ્યનું આયુષ્ય	૬૦ થી ૬૬
ધૃત્વનું દિવ્ય	૭૦ થી ૮૦
અનુચની દિવ્યતા	૮૧ થી ૮૪
નમાધાન	૮૫ થી ૧૨૧
કર્તવ્યની પદવી	૧૨૨ થી ૧૨૭
અવનની દિવ્યતા	૧૩૧ થી ૧૩૯
આત્મમાજનો ઉદ્દેશ અને પદ્ધતિ	૧૪૦ થી ૧૫૧
અનુભવરૂપ ધર્મ	૧૫૨ થી ૧૫૬
ધર્મ, વૃદ્ધ પ્રકૃતિ અને સામાન્યઅવન	૧૫૭ થી ૧૬૧
ગોષ્ઠ મમયે ધૃત્વ-ધામનું દર્શન	૧૬૨ થી ૧૬૬
દુઃખ મંકરણની માયા	૧૬૭ થી ૧૭૧
ધૃત્વરૂપ	૧૭૨ થી ૧૭૬

સામાજિક લેખો

મંમાગમુધાગતી પદ્ધતિ	૧૮૩ થી ૨૦૪
ખીજી શુભાગ મસાગમુધાગ પતિપદ્ધતિ-નીચાડ	૨૦૫ થી ૨૩૧
વગતમાનું નીતિમય ચામન	૨૩૭ થી ૨૭૧
વિધવા આશ્રમ	૨૭૨ થી ૨૭૪
મોશીઅય કોન્ફેન્સ	૨૭૫ થી ૨૮૫
મંમાગમુધાગ મમાજ	૨૮૬ થી ૩૦૦
આર્થન અધગૃહ મન્દિર	૩૦૧ થી ૩૪૧
ખીજી પ્રાન્તિક મમાગમુધાગ પતિપદ્ધતિ	૩૪૨ થી ૩૬૫

ધર્મ અને સમાજ

પુ. ૨

પાપજન્તુઓ

(અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજમાં આપેલો ઉપદેશ)

Bacteriology (સૂક્ષ્મજન્તુવિદ્યા) નો અભ્યાસ વધવાથી માનવ પશુ છે કે ધાતુ ભવ્ય વ્યાધિઓ અને વિનાશકારી ઉપદ્રવો ત્રીજા જન્તુઓને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે એ જન્તુઓ એટલા બધા ત્રીજા દોષ છે કે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી જ ન દેખાય છે, અને સાધારણ દ્રષ્ટિએ જોનારને તો એ જન્તુઓ છે એવો વિચાર પણ આવી શકતા નથી. આ જન્તુઓ ગગના નિયમય મીજગપ દોષ ઇ શરીરમાં દાખલ થતા તે ગગને ઉદ્ભવ કરે છે, એટલું જ નહિ, પણ અનુદાન રિયતિ આપના ધણી ત્વગથી તે જન્તુઓ વાંતી જાય છે, એકમાર્થી અનેક-અનંખ જન્તુઓ થાય છે અને પરિણામે ઠેક ઠેક ભારે ડર વર્નાને છે વળી આ જન્તુઓ ડટલોક કાગ જે રેના-ન્યા વિના એમને એમ શાન્ત પડી રહે છે અને અનુદાન વખત આવે એવદમ જોર પકટે છે, અમાવધાનને એકાએક પટકી નાખે છે, આવધાનને પણ દક્ષાવે છે, આવધાનને પણ ધણી વાગ બચવા દેતા નથી. એ જન્તુ એનો નાગપાસથી ગમૂળગો નાશ થાય અથવા એ જન્તુઓથી ઘણે દૂર રહેવાય ત્યાં જ તેમની દિમક શક્તિથી બચવાની આશા મટે છે.

• “જ્ઞાનસુધા” સન ૧૯૦૪ ફેબ્રુઆરીના અ ક્રમાં પ્રથમ છપાયેલો

આ જન્તુવિદ્યાનું ઉપમાન આત્માની શુદ્ધિ તથા અશુદ્ધિના નિર્યોને લાગુ પાડવાનો પ્રયત્ન કરી જોઈએ એ ધ્યાનમાં ગખીયું કે એ માત્ર ઉપમાન છે, અને ઉપમાન (analogy) એ અનુમાન (inference) નું માધન નથી ઉપમાનથી માત્ર વિશ્લેષણ મુગમ થાય છે અને વસ્તુસ્થિતિમાં અનુમાન બાધવાનો આધાર ન હોય તો ઉપમાનથી તે પૂરો પડતો નથી. તેથી, પ્રસ્તુત વિષય તે ઉપમાનથી જુદો છે એ લક્ષમાં ગખી બે વચ્ચે મરખાપાયું કેટલું છે તે તપાસીયું, અને સરખાપણું જુદાં તો પ્રસ્તુત વિષયનું વિવેચન સ્પષ્ટ કર્યા મારે જ તેનો ઉપયોગ કરીશું.

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, માસર, એ આત્માના ચતુષ્કો છે, અને તેમનો પગલ્ય કરવો જોઈએ, એ આપણે મારી પેટે જાણીએ છીએ તેમ છતાં, એ વિકારો ઘણી વાર આપણો પગલ્ય કરે છે, આપણા આત્માને નષ્ટ કરે છે, તેનું શું મગલ્યું ? જેમને સારા મગમ હોય છે, જેઓ સારી પેટે જાણે છે કે એ વિકારો ત્યાગ્ય છે, તેઓ પણ કદી કદી એ વિકારોને વશ થાય છે તેનું શું કાગલ્યું ? જાન્યું એ જ કે આપણા મંમાસનને લીધે ત્યારે એ વિકારો ધીમે ધીમે પોતાની અસર આત્મા પર ફેલાવી શકે છે ત્યારે તે કાગલા અડગ પડે છે અને તેમને અમરનાનું જ નહીં સુઝતું નથી આધારણ્ય રીતે આપણે વર્તન કરનાર મનુષ્યને ચોરી કરનારી લાચર્ય એકાએક ખતાવવામાં આવે અથવા ખુન કરી વેગ વાગવાનું એમએક સૂચનામાં આવે તો તે એવા દુષ્ટ કૃત્ય કરી બેસે એવો મલક એછો છે પણ, અમુક મૂંઝવણનું સ્તુ મારી નથી અને માલીક તે આપે તેમ નથી પણ તે મને મળે તો કેવું મારું ? મારું જુકું કરનાર અમુક મનુષ્ય માત્ર ખામ કે મરી જાય તો કેવું સારું-એવા વિચાર જે મનમાં એક વાર દાખલ થયા હોય અને તે પછી તે માટે સત્તાપ થયો ન હોય, તે વિચારને દાગી દઈ મનને તેથી મુક્ત રાખવાનો પ્રયત્ન થયો ન હોય તો એ વસ્તુ જાનીમાંની વઈ લેવાય એવો પ્રસંગ આવતા-તે મનુષ્ય

પગ નિર્ભયપણે આઘાત થઈ શકે એવો મમય આવતા, મનમાં પ્રથમ જેના દુર્વિચારો અગૃહ્ય થાય છે અને આધારણુ ગીતે માગ વર્તન કરનાર પણ એકાએક એ દુષ્ટ કૃત્યો કરી મેંમે છે ત્યારે રોગના જન્તુઓ જેવા પાપના પણ જન્તુઓ છે એમ કલ્પનામય સામુદ્રમાં કહી શકારો એ પાપજન્તુઓ પણ અતિ શુદ્ધ છે મમાગના મધેરો મગધની આપણી તન્મયનાને નીધે એ પાપજન્તુઓના પ્રવેશનુ આપણને રણી વાગે લાન થતુ નથી કાયદાથી માન ખરીદ કરનાતા અને કાયદાથી માન વેચનાતા અમ્યામમાં પડેલા વેપારીને કરી એવો ખ્યાન થાય કે ફનાણો માન મારે ખરીદ કરવાનો આવે ત્યારે તે વેચનાર સહેજ જૂનથાપ ખાઈ ગય તો મને ન, નમે થઈ ગય અથવા ફનાણો માન તેથી હનખી ક્ષિતતા માન જેવો જ દેખાડી શકતો હોય તો તેવો હનખી માન વેચના ન, નફો થાય અને વ્યાવા ખ્યાન પેદા થના વેપારી તગત તેનો તિગ્ગમગ ન કરે તે ચાગે દીન ગીત ન થાય, કરી કરી રિચાગ રી તને મનમાંથી નાખી ન દે, તો એ ખોગા ખ્યાન મનમાં ખુલેખોચરે પડી રહે છે વેપારમાં તા નફો જ જેવાનો એ વિચારપદ્ધતિથી એ ખોગા ખ્યાન છાની ગ્રામી પણ વધતી જતી પુષ્ટિ પામે છે અને જો તેરી જ જૂનથાપ દેવાનો કે તેણુ જ અપટ કરવાનો પ્રમગ આની પડે છે તા ન ખ્યાન એ દમ બગવાન થઈ આવે છે અને નાનચને નશ થઈ જવાય છે હુમકાના તામના પનામાં પા ઇચનો કેટ નાખી નાખો રીઆનો માન તૈયાર કરી વેચનાગના પેગીઓમાં શણુ બરી રેશમનો વીઓ ઉતગારી પગી તે પેગીઓ નકાણુમાં ચળાવી વદાણુ નાડનારન અને એવા દાખના સાબળી એના મમ ખોટા ન ચણુના તેમાંની રીઆરી ના વખાણુ કરવાથી મનમાં જે નાણના જન્તુ દાખન થાય છે તે એરી છે એમ તે વખતે મમજનુ નથી પણ અનુદન વખત આ રે તે વિન્યાપ્તિ કરી કે છે

કામ, ક્રોધ, વગેરે નિ રોના જન્તુઓ પણ એ રીતે બહુ રિનમ

ચાય છે અમુક કામનાસના & અમુક ક્રોધવૃત્તિ ઉત્પન્ન થયા પછી ભૂલી જવાઈ એટલે તે નાશ પામી એમ સમજવું નહિ એ વામના અને વૃત્તિનો નાશ કરવા ખામ પ્રયત્ન લાગ્યા કાળ સુધી આદર્યો ન હોય તો તે મળે સતાર્થ રહે છે અને પોતાની વૃત્તિનો પ્રમગ આવતા બહાર પડી આવે છે અને આત્માનું બળ ખુલ્લી લે છે

રોગજન્તુઓ મારે જેમ સુક્ષ્મદર્શક યત્રની જરૂર પડે છે તેમ પાપજન્તુઓ પકડી કહાડવા માટે સુક્ષ્મ આત્મપરીક્ષણની જરૂર પડે છે અન્તરમા વિચાર ચાલે છે, ઇચ્છાઓ થાય છે, વનણી બધાય છે, વૃત્તિઓ ઉદ્ભવે છે, તે સર્વ કેમ પ્રકાગ્ના છે, ઇશ્વરના ગુણ ગુણોને અનુકૂળ છે & પ્રતિગૂળ છે, એ પરીક્ષણ નિરતર કરતા રહેવાથી, અને વિચાર ઇચ્છા, વનણી વૃત્તિ ત્યારે ત્યારે થાય ત્યારે ત્યારે તે જ વખતે અન્તરમા ઉંડા ઉતરી તેમને તપાસી જોનાથી તેમનું વચ્ચે સમજાય છે અને સાવધાન રહેનાય છે સાધારણ રીતે ચાલતા આપણા બાહ્ય આચરણો અશુદ્ધ ન હોય પણ માત્ર તેથી સતુષ્ટ રહેવું નહિ ને તપિ અમુક વસ્તુ માટે & અમુક વિષય માટે દુર્નિચાર ઉત્પન્ન થઈ પડી રહેવા દીવો હોય તો સુક્ષ્મદર્શી ખામી આખરે નરે છે આપણે પોતે જ એ પાપાકુળનું ગુપ્ત અસ્તિત્વ ભૂલી જઈએ છીએ તો તેની ઉત્પત્તિ નમૂનાગી ન જાણનાર બાહ્ય જગત આપણને શું ચેતનાણી આપી શકે ?

રાણી દના વગેરેની અમુક ઋચિ પ્રાપ્ત થતા જેમ રોગ જન્તુઓ સખ્યાબધ વધી પડે છે તેમ પાપજન્તુઓ પણ અનુકૂળ તાનો બહુ લાલ લે છે એ પાપનાસના પ્રબળ થતા તેને લીધે આ ક પાપ વાસનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે લોભથી અન્યાય જન્મ પામે છે, અન્યાયથી અસત્ય જન્મ પામે છે પૈસા મેળવના ચોરી થાય છે, અને ચોરી માટે ખુન થાય છે તેમ જ એક વસ્તુ & એક વિષય માટે યથેલી લોભની, કામની ક્રોધની વૃત્તિ પ્રબળ થતા તે

પોતાનો વિસ્તાર વધારે છે, અનેક વસ્તુઓ તથા વિષયો માટે તેની ગતિઓ થવા માટે છે.

ત્યારે, આ જન્તુઓથી થતી હાનિ કેમ અટકાવવી? જન્તુઓ નાશ કરવાં. જન્તુઓનો કોઈરીતે સ્પર્શ થવા ન દેવો અને જન્તુઓ ન હોઈ શકે એવા દૂર ગ્રથગમા રહેવું. રોગજન્તુઓનો નાશ કરવા માટે તે જન્તુઓને ન કાઢે એવી ગિચ્છિતિ કરવામાં આવે છે. જન્તુઓ પાણીમાં કે દૂધમાં ગ્રેહતા હોય તો તાપ કરી પાણી કે દૂધ ઉકાળવામાં આવે છે. જન્તુઓ હવામાં રહેતા હોય તો તેમના રહેઠાણુ યાગે ગ્રથગે મખન તાપ કરવામાં આવે છે. એવા તાપથી તેઓ ધર્ષ ને નાશ પામે છે. પાપજન્તુઓના નાશ માટે પણ અન્તગમા સખત તાપ થવો જોઈએ. ઉગ્ર તપ કરી શરીરને કષ્ટ કરવાની જરૂર નથી, પણ પાપખીજ ભગવ ત્યારે ચિત્તમાં જડા અને દોષ મતાપ કરવો જોઈએ, એ પાપખીજ કેવું અનિષ્ટ છે, કેવું ભયકર છે, કેવું નાશ કારી છે, એ ચિંતન અને મનન કરી તેને ઉખેડી નાખવું જોઈએ, એ પાપખીજ અન્તરમાં ટકી શકે નહિ એવો ક્ષોભ અને પરિતાપ આત્મામાં કરવો જોઈએ.

વગ્નો, સરસામાન વગેરેમાંથી જેમ રોગજન્તુઓ કહાડી નાખવો પડે છે, તે માટે પ્રક્ષાલન અને ધૂપવામ કરવા પડે છે, તડો આવના દેવો પડે છે, તેમ પાપજન્તુઓ આચાર, વિચાર, મંલાપણ વગેરેમાં ભરાઈ ન ગ્રેહ એ મંલાળ ક્ષેત્રી પડે છે જે વસ્તુ કે વિષય માટે પાપવામના ધર્ષ હોય તે તરફની બધી વૃત્તિઓ અને બધી વર્તણૂક આપણા ચિત્તપ્રકાશ આગળ ખુલ્લી મુકવી જોઈએ, ધર્મ અને નીતિના નિયમો તે તરફ પ્રેરવા જોઈએ ઇન્દ્રિયોના કોઈ સુખને ગદાને તે પાપવામના ઉદય ન પામે તે માટે ઇન્દ્રિયઆત્પારો કમળમાં રાખવા જોઈએ.

દૂર રહેવું—એ જન્તુઓના પ્રવેશ અટકાવવાનો ઉપાય છે જન્તુઓ જનસમૂહમાં ઉત્પન્ન થાય છે માટે વગ્નીથી સો સો ગાઉ

દૂર એવા સ્થાને રહેનારને લય ન રહે, પરંતુ, એવા સ્થાન જડવાં મુશ્કેલ છે અને એવા સ્થાનમા આખો જન્મારો કઢાડવો તો પછી જીવીને શું કરવું ? મનુષ્યોના સહવાસની, વ્યાપારની, ઉદ્યમની જરૂર છે તેથી કેવળ એકાન્તવાસી થઈ શકાતું નથી. દુનિયામા રહી કર્તવ્ય કરવા એ હમ્મગત્તા છે. તેથી, દુનિયામા રહેવું જોઈએ, માત્ર મલિન સ્થાને, જન્તુપૂર્ણ સ્થાને રહેવું ન જોઈએ, અને તે સાથે મલિન સ્થાનો શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે પોતાને તેમ જ બીજાઓને મંદતનો લય ઓછો થાય આ નિયમ રોગજન્તુઓ તેમ જ પાપજન્તુઓથી રક્ષણ પામવાના માર્ગને લાગુ પડશે. મહોટાં શહેરો વધે નહિ, વિશાળ બજારો થાય નહિ, ભારે ધંધાઓ જામે નહિ તો, દુનિયાની સમૃદ્ધિ નષ્ટ થાય. તે જ પ્રમાણે મનુષ્ય ગૃહસ્થાશ્રમમા રહે નહિ, સ્ત્રીપુત્રપરિવારની ઈચ્છા કરે નહિ, ધનપ્રાપ્તિ કરે નહિ, દુષ્ટોને શિક્ષા કરે નહિ, તો સંમારનો હેતુ રદ જાય. તેથી, કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે ઉત્પન્ન જ ન થાય એવો વૈરાગ્ય ધારણ કરવો એ વ્યર્થ છે. પરંતુ, જે કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે પાપમય છે તેથી દૂર રહેવું જોઈએ. કામ, ક્રોધ, લોભ પાપમય થવા માટે ત્યા તત્કાળ તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. પાપાંકુરથી દૂર રહેવાનો એક મહોટો ઉપાય એ છે કે મંસારના વિષયોમા આમકિત ગખવી ન જોઈએ. આસક્તિથી પાપાકુર ઉત્પન્ન થાય છે; ચિત્તમા આસક્તિ ન હોય ત્યા પાપાકુરનો સત્કાર થતો નથી. ધન માટે, ઉપભોગ માટે, પતિષ્ટા માટે વ્યાકુળતા થાય, તે મળે તો મદાહર્ષ થાય અને ન મળે તો મહાનિરાશા થાય, એવાં કાર્યોથી અને એવી વૃત્તિઓથી દૂર રહેવું જોઈએ. જે ઐહિક પદાર્થોને હું દ્રષ્ટ ગણું છું પ્રાપ્ય ગણું છું, મારા ગણું છું, તે ન હોય, નષ્ટ થઈ જાય તો પણ શું. જે ઈન્દ્રિયગુણો હું ભોગવું છું તે ન ભોગવાય તો પણ શું, એવી કાત મનમા ફરી ફરી આણવી જોઈએ. થોડે થોડે મમમે ઓછી વસ્તી-વાળાં અને જદું શુદ્ધિવાળાં સ્થળોમા જઈ રહેવાથી જેમ શરીરને

લાલ થાય છે, તેમ કાચે કાચે સુખસ્પૃહાઓને હવડી પાડ્યાથી લાભ થાય છે. આ માટે, ધનવૈભવને તથા ઇન્દ્રિયસુખને છુટા ગણતા, ધનવૈભવના અને ઇન્દ્રિય સુખનો નાશ થયા છતાં શાન્તિ અને આનન્દમા ગહેનાર મહાત્માઓના ચરિત્ર યાદ ગણવા જોઈએ. ધર બગી ગયાથી, કે ધન નાશ પામ્યાથી કોઈ મનુષ્યો ગામ્ર થઇ જાય છે અને કોઇ બદારવટે નીડે છે; તે બન્ને પ્રકારની અસ્વચ્છતા લખુતાથી થાય છે. માટે, એ લખુતાનો સર્વ પ્રકારે ખર્ચ કરવો જોઈએ, ચિત્તનું માનભગ કરીને પણ તેનો ખર્ચ કરવો જોઈએ વળી, જે વિચાર વચન કે કર્મ પાપવાસનાનો ઉદય હોતા હોય તેથી દૂર રહેવું જોઈએ; સુગપાન, જુગાર વગેરે અનીતિને અવકાશ આપ નામ આચરણો આચરવા ન જોઈએ, નફાગ પુસ્તક, નફાગ નાટક, નગરી મગતિ, નગરી વાનચિત્ર વગેરેને ત્યાગ્ય ગણવા જોઈએ પાપ જનનુઓથી દૂર રહેવાના આ અને આવા વિધિવિધ પ્રકાર છે

પાપાકુરથી મુક્ત રહેવાના આ મર્વ ગ્રાસ માટે આત્મબળની આવશ્યકતા છે અને તે ઇશ્વરની અનન્ય ભક્તિથી જ પ્રાપ્ત થાય છે એ અનન્ય ભક્તિ આપણા સર્વમા દૃઢ થાઓ તથારહુ

જગતમાંનું નીતિમય શાસન

જાન્યેન ઉપનિષદમાં એક પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે કે:—“ઇન્દ્ર અને વિરોચન પ્રજાપતિ પાસે ગયા અને તેને પુછ્યું કે ‘ભગવન’ આ જે પાણીમાં દેખાય છે અને આ જે દર્પણમાં દેખાય છે તેમાંથી આત્મા કયો ?’ પ્રજાપતિએ કહ્યું કે ‘એ સર્વમાં દેખાય છે તે જ એ છે જ્યપાત્રમાં તમે પોતાને જુવો અને પછી આત્માને જો ન ઝોળાઓ તો મને કહેજો.’ તેમણે જ્યપાત્રમાં જોયું અને તેમને

૧ મુખાર્ધમાં ‘હિન્દુ યુનિયન કલમ’ મમદા હેમન્તબાપ્પાન માવાને અંગે તા ૧૮ નવેમ્બર ૧૯૦૬ ને દિવસે કરેલુ ભાષણ

પ્રત્યપતિએ પુછ્યું કે 'તમે શું જુઓ છો ?' તેમણે કહ્યું કે 'ભગવત્, વાગ અને નખ મુદાં અમાગ આખા શરીરનું પ્રતિબિંબ અને જ્વેલંએ છીએ' પ્રત્યપતિએ તેમને કહ્યું કે 'માગ વજ્ર અને અનમાગ પટેરીને આગી ગોખાનાગા ચક્રને જનપાત્રમા જુઓ' તેમણે તેમ કરીને જનપાત્રમા જ્વેલ પ્રત્યપતિએ તેમને પુછ્યું કે 'તમે શું જુઓ છો ?' ધન્દ અને રિંગેચને કહ્યું કે 'ભગવત્ હમે જેએ જેવા માગ વજ્ર અને અનમાગ પટેર્યા તથા જેની ગોખા ધરી તેનાના તેજ જ અમે પોતાને જોઈએ છીએ' પ્રત્યપતિએ કહ્યું કે 'એ આત્મા છે, એ અમૃત છે, અભય છે, એ દક્ષ છે' ધન્દ અને વિરોચન શાન્ત હૃદયનાગા ચર્ધ્યા યા ગયા તેમને જતા જોઈ પ્રત્યપતિએ મનમા કહ્યું કે આત્માને જોગવ્યા વિના અને આત્માનું જ્ઞાન મેગવ્યા વિના આ મે અય છે તેથી એમની પામે જે દેવ કે અમુર જ્ઞાન લીખશે તે પગમન પામશે "

આપણે ટટલી બધી વાગ આત્મજ્ઞાન મંગલમા હૃદયમા ખોળી શાન્તિ અને ખોળી મનોપ ધરીએ છીએ, ટટલી બધી વાર આપણે બાહ્ય આકાર તે જ આપણા અન્તઃનાત્માનું પ્રતિબિંબ છે એમ મમજા ખેસી ગઈએ છીએ, ટટલી બધી વાર આપણી અદ્વિતતા અને આપણી સ્વનતા તે પરમ અમૃતતા અને પરમ અભયતાથી જુગી છે એ જાણી જઈએ છીએ, એ સ્થિતિનું આ કથાથી આપણને અગણ્ય થવું જોઈએ

પરમ અમૃત અને પરમ અભય ઘટના-પગાત્માના મહાન અશો જે આપણામા મકાન્ત થયેના છે તેમાના એક અશ ઉપર અર્થાત્ નીતિમય અશ ઉપર લક્ષ કરીએ છીએ તો બહાર દેખાતા આપણા આમરથી આપણા અન્તઃગતમા ટેવા જુદો છે, ચર્મ, રેશ, નખ, વગેરે રૂપનાગા આપણા શરીરને આત્મા માનનામા ની જૂન છે, એ આત્માના વ્યાપાર જેવા વિનક્ષણ છે, એ આત્માની ઉત્તમતા વસ્ત્રાવકાશમા નહિ પણ ટેવી નીતિમય ઉચ્ચતામા છે, અને એ

ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત મગવનાડે આપણા ઉપર પન્નાત્માનુ શ્રુતિ લાગત છે,
તેનો આપણને આજ્ઞાત્મક થાય છે

આપણા આત્મામાં જે નીતિનિયમ (moral law) રાખેલો છે તે આપણને મત્ અને અમત્ન કર્તવ્ય અને અર્થ મનુ ભાન કરાવે છે, જે જુદા જુદા માર્ગ આપી ઉભા રહેલા છે. એક ત્યાગે ક્યો ખર્ચ છે અને ક્યો ખોટો છે, એક અદલ્ત મના યોગ્ય છે અને એક ત્યાગ મના યોગ્ય છે તે આપણને દર્શાવે છે એ નીતિનિયમના અનુમૂલક કે ઉદ્ધવનને આધારે આપણી જવાનવારી રાખાય છે, એ પાણી ઉત્તરિ કે અધોગતિ ગયાય છે એ નીતિનિયમનું સાક્ષર (government) આપણું ઉપર આ જીવનમાં છે તેમ જ આ જીવન પછી પણ છે, અને આખરે તો નીતિ જ જીવનનું આધાર છે, અનીતિ જીવનનું ધતી નથી મુશ્કેલીપણાદાતા કલ્પ છે કે સત્યમેવ જયતે નાનુંત સત્યેન પન્થ્યા વિતત્તો દેષયામ । ‘મત્ જ જમ પામે છે, અમત્ જમ પામતુ નથી દેવોને જવાનો માર્ગ મત્થી પથરાયેલો છે આ બધું વિચાર વિચાર છે અને તેમાંથી આ જીવનમાં નીતિસામન રિંજે આજ વિચાર કરીશ તો બસ થશે

ત્યારે, નીતિનુ શાસન અપણા હિપ્ત રીતે છે ? આપણા દરેકના આત્મામા નીતિનો નિયમ સ્થપાયેલા છે, તે આપણને નીતિ તરફ પ્રેરે છે, તેને લીધે આપણા અન્તર્લોપ (conscience) આપણા નીતિમય માર્ગે પમદ કરે છે અને અનીતિમય માર્ગે ના પમદ રે છે એ પ્રત્યેક વ્યક્તિની અન્તઃ યાનતુ શાસન નિર્મિત છે અને તે વિગે વિવેચન કરવાની આ પ્રમગે જરૂર નથી પણ બહાર નીતિનુ શાસન છે કે નહિ ? આ દુનિયામા મનુષ્યોની જે વિવિધ દશાઓ થાય છે તેમા નીતિનુ શાસન જોવામા આવે છે ? આ દુનિયામા નીતિના સાગ દ્વિ અને અનીતિના મારા દ્વિ જોવામા આવે છે ? મરતા પહેલા નીતિમાનને ધનામ મળતુ અને અનીતિ

માનને સગ્ન થતી જોવામાં આવે છે ? અથવા નીતિ-અનીતિના ધનામ સગ્ન મિત્રાય કાઈ બીજાં પરિણામ હોય તો તે આ જીવનમાં થતાં જોવામાં આવે છે ? ઇંગ્લેન્ડમાં કહીએ તો Is there a moral government in the affairs of this world ? ધર્મનો વિષય બાબુએ રાખતા, આ દુનિયાના વ્યવહાર આચરણ તથા નિયંત્રણ માટે આ પ્રશ્ન બહુ અગત્યનો છે, અને નીતિમય શાસન વિશેની જિજ્ઞાસા અવગણનાને પાત્ર નથી.

આરંભમાં એકે શંકા થશે કે આ દુનિયામાં અસત્ (evil) છે તે વાત નીતિમય શાસનથી વિરુદ્ધ નથી ? દુનિયાને નીતિના નિયમે ચલાવનારના ગળ્યમાં અસત્ છે અર્થાત્ અનીતિનો સંભવ છે તો તેનું શાસન નીતિમય કેમ કહી શકાય ? મનુષ્યોને નીતિનું જ્ઞાન છે, નીતિની જુદી તેમનામાં રહે છે, નીતિએ ચાલવાનું બળ તેઓ મેળવી શકે છે, પરંતુ અનીતિએ ચાલવું હોય તો અનીતિએ ચાલવાની પણ તેમને છુટ છે અને તેથી કેટલાક અનીતિએ ચાલે પણ છે એમ વસ્તુસ્થિતિ છે. બધા મનુષ્યો સત્ય જ બોલી શકે, બધા મનુષ્યો નીતિએ જ વર્તી શકે, કોઈ મનુષ્યથી કદિ અનીતિએ વર્તી શકાય જ નહિ, કોઈ મનુષ્યથી કદિ કુષ્ટિત ધર્મ શકે જ નહિ, એવી ધટના નથી, તો એવી ધટના વિના દુનિયાનું શાસન નીતિમય કહી શકાય ? પરંતુ, વિચાર કરીશું તો આપણને તરત જજીશું કે નીતિના વિષયમાં મનુષ્યને છુટ ન હોય, પસંદગીનો અવકાશ ન હોય, તો નીતિનિયમ હોઈ શકે જ નહિ; સત્ તથા નીતિની કિંમત માટે, સત્ તથા નીતિની કસોટી માટે એ જરૂરનું છે કે અસત્ તથા અનીતિથી તે જુદા પાડી અસત્ તથા અનીતિને નાપસંદ કરી મનુષ્યે સત્ તથા નીતિ ગ્રહણ કરવા જોઈએ. અને આ માટે અસત્ તથા અનીતિનો સંભવ આવશ્યક છે, અસત્ તથા અનીતિ પણ મનુષ્ય ધારે તો ગ્રહણ કરે એવી શક્યતા હોવી જોઈએ નીતિનિયમમાં ઇચ્છા-વ્યાપાર રહેયો છે, ઇચ્છા કર્યોથી નીતિ પળાય છે, નીતિની ઇચ્છા

કરનાર નીતિમાન થાય છે. મનુષ્યો યંત્ર માફક નીતિનિયમને વશ હોત, જડ પદાર્થો પોતાના ધર્મ જાતે ઇચ્છા ક્યાં વિના નિયમવશ થઈ બળવે છે એ પ્રકારે મનુષ્યો નીતિએ વર્તન કરતા હોત તો તેમાં તેમની શ્રેષ્ઠતા કે ઉન્નતિ કાંઈ પણ હોત નહિ. બધા મનુષ્યો ખરે રહે જ જન્ય, નીતિએ જ વર્તે, એવી ઘટના હોત તો તેમાં આત્માની કંઈ કેળવણી રહેત નહિ, પોતાને ઉચે માર્ગે સર્જી જવાનું પોતાને નીતિનો અભ્યાસ પાડવાનું આત્માને હોત નહિ, પ્રત્યેક મનુષ્યને ઇચ્છા વ્યાપાર કરી તથા પ્રયામ કરી પોતાનો સ્વભાવ બાધવાનો અવકાશ રહેત નહિ. આત્મા વગર પ્રયત્ને જન્મથી જ મરણ પર્યન્ત કેવળ નીતિમાન બનેલો હોત તો તે નીતિમા મહત્ત્વ રહેત નહિ. નીતિનિયમમા પસંદગીનો અંશ આવશ્યક છે. જાતે ઇચ્છા કરી ખરા તથા ખોટામાથી ખરો માર્ગ પસંદ કરી તેમા પ્રવૃત્ત થઈ ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરવી એમાં નીતિનું મહત્ત્વ છે. એથી જ નીતિપ્રયામના ગહાનું ઉદાહરણો દુનિયામા ઉત્પન્ન થયા છે, એથી જ નીતિ માટે સ્વાર્થત્યાગ, સુખત્યાગ તથા શ્રવણત્યાગના બન્ધ અને વશસ્વત દૃષ્ટાન્તો બન્યા છે, અને એથી જ દુનિયામા માનવ ઇતિહાસ રચાયો છે. અસત્ તથા અનીતિનું અસ્તિત્વ આ રીતે નીતિમય શાસનથી વિરુદ્ધ નથી. તેમ જ અસત્ અને અનીતિ સત્ તથા નીતિથી ઉત્પન્ન થતા નથી પણ સત્ તથા નીતિથી ઉત્પન્ન થતા સ્થિતિઓ હોઈ સભવશ્ય છે અને મનુષ્યોના પ્રમાદથી, મનુષ્યોની દુર્બુદ્ધિથી, સત્ તથા નીતિની મનુષ્યોથી થતી અવગણનાથી તે વાસ્તવિકતા પામે છે તે સત્ તથા નીતિના સત્ત્વ હોઈ નીતિનિયમ ઉપરાંત મનુષ્ય ઉપર જુદું રાજ્ય ચલાવનાર શક્તિઓ નથી. ગીતામા કહ્યું છે તેમ આત્મેવ દ્યાત્મનો વન્ધુરાત્મેવ રિપુરાત્મન. । (અધ્યાય ૬, શ્લોક ૫) 'આત્મા એ જ આત્માનો બન્ધુ છે, આત્મા એ જ આત્માનો રિપુ છે,' આત્મા નીતિનિયમનું અનુસરણ કરે છે ત્યારે પોતાનો બન્ધુ થાય છે અને નીતિનિયમનું ઉલ્લંઘન કરે છે ત્યારે પોતાનો રિપુ થાય છે; તેને ખરાબ કરનાર ખીજ કોઈ રિપુ નથી.

આ રીતે અમલ તથા અનીતિનો મળવ તે નીતિમય શામ નથી વિરુદ્ધ નથી એ મળવની રીતે ચર્ચા ધર્મને લગતી છે કેમકે આ જીવ પછીની અગત્યા વિશે વિચાર તેમા દાખલ થાય છે પરંતુ પ્રસ્તુત વિષયમા ચર્ચાદાનિર્ણય કરવા માટે એ ચર્ચા આપર્યક થાય છે દુનિયાની અગત્યા નીતિમય શાસનને અનુકૂળ કે નહિ એ ચર્ચા સબધમા દાક્તર માર્ટિનો કહે છે, દુનિયાની ની વટના હોવાની આપણે આશા રખી જમીએ એ આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતા લક્ષમા રાખવું જોઈએ તે મિલાયની ખીજી રૂપિન વગનાની પ્રમાણી ઉભી થતા પરંતુ વિરોધી ધોરણે લાગુ કરવા આપણે મેમલુ પડશે અને એવી બીજી સાથે મરાદી ન થાય એવા ઉત્તમ લક્ષણો દુનિયામા હોવાની માગણી કરવી પડશે જગતના પ્રતીની ઘટના તેના સંસ્કરણને અનુકૂળ છે કે કેમ એ જાણવા આપણે પ્રમાણે છીએ એ પ્રમાણે એ ઘટના નીતિમય હોવી જોઈએ અને મનુષ્યમા લક્ષણ (character) બધાય ત પ્રમાણે વતન થાય અને તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ પરંતુ માટે લક્ષણ તે ખરી પમદગીમા રહેતું છે અને તેની જોડે જ મોની પમદગી શક્ય ન હોય તે તેનો અવકાશ રહેતો નથી તેથી મમ વનો કેમકે પ્રદેશ મનુષ્યોની સ્વતંત્ર ધરજાને સોંપી દીધેનો હોવો જોઈએ કે જે પ્રદેશમા તેમની પરીક્ષા થઈ શકે સૃષ્ટિમા અસિદ્ધિ તથા અપૂર્ણતા અપકારવાને બીજા ગમે તેટલા મજબૂત બધનો હોય પણ આ વિષય તે એવો છે કે અનીતિ-અમલ ના મમલ માટે તે ખુબ રહેવો જ જોઈએ નીતિ ઉપગ્રુ આ જોખમ ધરજાની પવિત્રતાથી વિરુદ્ધ નથી પણ ■ પવિત્રતાને તત્કાળ પ્રમાણ રવા માટે તે આવશ્યક છે અને તેથી માનમ પડે છે કે સત્તીકર પાડવામા આવતી નથી કેમકે કર્મ પાડવામા આવે તે જ ધરજાને કર્મના સ્પર્શ માથે જ મલનુ સ્પર્શ ઉડી જાય છે પરંતુ અમલનો મલવ દૂર કરી શકાય તેમ ન હોય તે છતાં અનેક રીતે તે

મર્યાદિત થઈ શકે, અને એટલું આપણે વાજની રીતે માગી શકીએ કે એ મર્યાદા એટલી મધી વિરાગ હોવી જોઈએ નહિ - જેથી નીતિમય જગતની અમતોનતા (equilibrium) ને જોખમ આવે અને નીતિના વોગણુ વગરના જગત કંના નીતિના વોગણુ યાગા જગતની જે એટલા છે તે નાશ પામે, જેમ આપણા દરમા બાનકને આજા ઉત્તર ધન કરાની છુટ રહેવા દેવામા આવે અને તે જ સાથે કુમારે જવાય એવું પગનું તે ભરે એવો તેનાપગ ભગેમો રાખવામા ન આવે એવી ચોગ્ય પુનરા ગતિની એમા ટકાવણુ ભરેવી રેગવણી છે, તે જ પ્રમાણે જગતનું મત્ય નીતિએ ચનાવવામા ઉત્તમોત્તમ ઉદારતા પ્રાપ્ત કરાનો પુરો આશય મહે અને તે સાથે દેવ તથા વિમાર્જમન ઉપગ ધનતા કાનું મહુ એવી ઘટના દોવાની આપણે આશા ગળીએ બીએ

“દુનિયાની ધનનાની કિંમત કરામા બીજી એક સારમેતી એ ધ્યાનમા રાખવાની છે - એ વ્યવસ્થા એક ગિનિમા ગિચ મહેવી નથી એ - વાર વ્યવસ્થા મ પૂર્ણ થઈ ગઈ અને પછી નદર તરી જ મહેવા નીએમ નથી પણ તે દમેશ સુગતી જ જાય છે, નની વટનાના બધા અરયવો ગતિવાગા રહે છે અને અમખ્ય પ્રકારે નવા નરા પગિણામ ઉત્પન્ન કરે છે એ વ્યવસ્થા બનાતી કિંમતનાગી ગિનિઆની પગ પગ દર્શાવે છે અને તેમાની એક ગિનિ પકડી લઈ એમ કહવું - એ દુનિયાની ધનનાનું આનાથી ખરેખર નિરપણુ થાય છે એ ગેગ્યા જળી છે - ગણુ કે જેનું સાચન તરીકે જ મુખ્ય મૂલ્ય છે તેને એ રીતે સિદ્ધિ મગવાની જૂન થાય છે રિચના આ ભાગમા એક ન વખતે દક્ષ અગિનું ધુમવું વાદળું હવું એમ આપણને કહેવામા આવે છે તે વખતે આશયમા પસાગ યતા કેઈ બુદ્ધિમાન નિરીક્ષક તે જોયું હોત તો એ શુ છે તે એને સમગત જ નહિ અને તેને એમ લાગત કે જેણે એ વાદળું અહીં મુક્યું હશે તેને જવતા પ્રાણીઓ ગમતા નહિ હોય, અને પોતાનો પ્રવેશ એવો હણ્યું કરવો કે તેમા

જીવતા પ્રાણીઓ રહી શકે જ નહિ એવો તેનો મંકપ તે નિરીક્ષકને જણાત. પણ આજે એ નિરીક્ષક પાઠો આવે તો એ જ પ્રદેશમાં વસ્તિથી ઉભરાઈ જતા જોળા તેને માવમ પડે. ઝાડની કિંમત તે પર ચતા બી પરથી નહિ પણ મો વર્ષમાં બની જતા જગત ઉપરથી કગવી જોઈએ. અને એ રીતે, આપણી દુનિયામાં વિવિધ મંમધોની જે પ્રદના નજરે પડે છે તેનું મૃત્યુ જાણવા માટે કયા લક્ષ્ય હેતુ તરફ તેનું વળણ છે તે મુખ્યત્વે કરી જોવું જોઈએ, અને અમુક ક્ષણે તેની કેવી સ્થિતિ છે તે પર મુખ્ય દ્રષ્ટિ કગવી જોઈએ નહિ એ લક્ષ્ય હેતુથી દુનિયાની ખરી ભાવના માવમ પડે છે, અને ચૈતન્યવાન ઉત્પન્ન કર્તાનો અર્થ મમગત્ય છે વિદ્યમાન સ્થિતિમાં જે અપૂર્ણતા છે તે માત્ર આગળના ઉત્કર્ષના આધારનું ધ્યાન હોય અને તે ઉપર ટેકા મુકી આગળ પગલું ભવિષ્ય તરફ જગવામાં આવે ત્યારે તે નીચે પડી જાય, તેમ હોય એમ બને. જીવનમાં ખામીઓ અને અનિષ્ટો છે તે દીકાને પાત્ર નથી એમ હું કહેતો નથી. ફક્ત ત્યાં તે ક્ષણિક અને સાધનભૂત હોય ત્યાં તે જે હેતુને પુષ્ટ કરતા હોય તેની સરખામણીમાં તેમની કિંમત કગવી જોઈએ, અને જે સિદ્ધિ માટે એ માધનો વપરાય છે તે સિદ્ધિ એવી યોગ્ય નથી એમ જતાવવામાં આવે ત્યાં સુધી કોય કદાચ એ જોઈએ નહિ. ” (એ ગ્રંથી એલ્ડિ ગિવિજીવન, ભાગ ૨, પ્રકરણ ૩, પૃષ્ઠ ૫૪-૫૫) અર્દો ફક્ત માર્ટિનોના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મદિ અપાર છે અને બધી રીતે ગમ્ય નથી. આત્માનું જીવન પણ મૃત્યુથી અટકતું નથી. મનુષ્યની હલગાનીનો આપણને જેટલો અનુભવ છે તેનાથી સદિના નિયમોનો આત્મ નિર્ગુણ ચર્ચ શકતો નથી. પરંતુ એક મનુષ્યનું જીવન અદ્ય જના એવા પણ મનુષ્યોના જીવન પણ કાગ સુધી નોધાયા જાય છે, તેથી તેમાં અનીનિનું ઉત્તરનાપણુ છે નહિ એ પ્રશ્ન અકારણ નથી. અનીનિનો સંભવ દૂર થઈ શકતો નથી, પણ તેની દદ એવી દોવી જોઈએ કે નીનિથી નિયમિત થયેલી સદિનું મમનોક્તન નટ ન થાય,

સાદૃશ્ય અનીતિથી ભરેલી (immoral) ન માલમ પડે એટલું જ નહિ પણ નીતિના ધોરણ વગરની (un-moral) પણ માલમ ન પડે એવી અનીતિના મંબવની મર્યાદા દોવી લેઈએ.

નીતિમય શાસન વિશે વિચાર કરતાં ખીજ એક મર્યાદા ધ્યાનમાં રાખવાની છે તે એ છે કે દુનિયા મામાન્ય માર્ગચિક નિયમો વડે ચાલે છે. સૃષ્ટિ જે નિયમોને વસા છે તે મર્વકાવ મરખી રીતે પ્રગતિ કરે છે અને તેમાં વખતો વખત અથવા અકસ્માત ફેફફાર થતો નથી. નીતિના નિયમો યોજનારે જ આખી સૃષ્ટિના જડ-ચેતન્ય પદાર્થોના નિયમો યોજ્યા છે, બધા નિયમોના બાવી પગિ-ણામો લક્ષમાં ગખી સૃષ્ટિ રચાઈ છે. તેથી નીતિના વિજય માટે-પુણ્યના ફળ માટે અથવા અનીતિના પગલવ માટે-પાપની શિક્ષા માટે સૃષ્ટિના નિયમોનો લંગ થતો નથી અને થવો લેઈએ પણ નહિ. અર્થાત્ સૃષ્ટિના નિયમો ઉપગત અને નિયમોથી અનગ ચમત્કારો (miracles) થતા નથી. નીતિમાનને લાભ કરવા અથવા હાનિથી અચાવવા એકાએક નિયમો તોડવા પડતા હોય અથવા અનીતિને લાભ થતો અટકાવવા કે શિક્ષા કરવા એકાએક નિયમો તોડવા પડતા હોય તો નિયમો ધક્કતી વખતે-સૃષ્ટિ ગચની વખતે એટલી ખામી રહી ગયેલી, એટલું વિચાર્યા લેવું રહી ગયેલું, એટલા માટે થટના કયાં વિના નિયમો બૂલમાં રચાઈ ગયેલા, એમ અયુક્ત અનુમાન થાય. આ મત્થગા એક ઈજેજ લેખક કહે છે, કે “કુદરતના સામાન્ય નિયમોનો લંગ થઈ ઈશ્વરની દિવ્ય શક્તિના આર્વિર્ભાવરૂપ ચમત્કારો થાય એ આ રીતે અસભવિન માલમ પડે છે-(૧) કા-ણ કે, ઈશ્વર હાજર છે એમ બનાવવામાં એ કાઈ કામમાં આવે તેમ નથી, નિયમાનુમાર ઈશ્વરની શક્તિનો વ્યાપાર ચાલ્યો જાય છે એથી ઈશ્વરની હાજરી માલમ પડે છે જ, (૨) કા-રણ કે, કોઈ પણ બનાવ મર્વ નિયમથી અનિકાન છે એમ સાબીત કરવું એ અસકય છે; (૩) કારણ કે, એકંદર રીતે માનવ અનુભવ

એમ દર્શાવે છે કે ઇશ્વર પોતાની મૂળ યોજનાને જ વળગી રહે છે; (૪) કારણ કે, ઇશ્વરના નિયમો બધા બનાવો માટે પર્ચાઈ છે એ ધારણા મુકી દેવાથી ઇશ્વરના કહાપણ માટેનો આપણો વિચાર ઉતરી જાય છે. " (ગ્રાઉન્ડ્સ ઓફ પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ રિલિજિયન, ક્વર્ટી જોન રાઇટ. પ્રકરણ ૭-ચમત્કારો. પૃષ્ઠ ૧૦૪) સૃષ્ટિકર્તાના ચમત્કારો સૃષ્ટિની વિશાળ યોજનામાં, મહાન અને દૂરગામી નિયમોમાં, જગ્ય અને સુંદર બનાવોમાં અને પ્રાણીઓને આપેલી અદ્ભુત શક્તિઓમાં રહેલા છે, એ સર્વ ચમત્કારપૂર્ણ જ છે, અને તેના તરફ સાનંદ આશ્ચર્યવૃત્તિ થવા માટે નિયમોના ભગરૂપ ચમત્કારની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. ધર્મના વિષયમાં ન ઉતરતાં, અસ્તુત ચર્ચા સંબંધે એટલું જ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે નીતિના શાસન માટે એવા નિયમજોગોની એવા ચમત્કારોની આવશ્યકતા નથી. હમેશના નિયમો નીતિનિયમનું શાસન જળવવાને બસ છે તે આગળ જતા જોઈશું. વળા તેની માથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે હમેશના નિયમોની પ્રવૃત્તિ થતી ગ્હેશે એમ ધારીને જ મનુષ્યો નીતિને ભાગે ગતિ કરે છે. સત્ય બોલવાથી એકાએક હાથ-માના કણનો ધનજીકાર થઈ જશે એમ મનુષ્યો આશા રાખતા નથી. અમલ બોલવાની કે બીજું દુરાચરણ કરવાની ના પાડનાર સત્ય અને નીતિ ખાતર પ્રાણુ બોવા તૈયાર થાય છે ત્યારે એમ આશા ગખનો નથી કે આ માટે તેનો વધ કરવાની તરવાર એકાએક પોચી થઈ જશે અથવા તેનો હાથ એકાએક જડ થઈ જશે અને આખરે પ્રાણુ બોવો નહિ પડે, આવી આશાઓ રાખી નીતિ પળાતી હોય તો નીતિની કિંમત જ ન હોય, નીતિમાં કાંઈ ઉચ્ચતા કે ઉદારતાજ ન હોય. નીતિ તે માત્ર ફાયદો મેળવવાની યુક્તિ બની જાય અથવા હુમલો કરનારને ડસવવાનો ટોગ થઈ પડે. આ રીતે, સીના સરખાં પુરુષશાળી પવિત્ર મનુષ્યો અગ્નિમાંથી વગર દાઝે પસાર થઈ શકે એ શક્યતા નીતિનિયમની સત્યતા માટે આવશ્યક

નથી. જુના દાળમાં ન્યાય કરવામાં trial by ordeal થી પારખું
જોવામાં આવતું, તપાવેલું લોખંડ હાથમાં લઈ દાઝે નહિ તેની વાત
સાચી ઠગવરી એવું ધોરણ બાધવામાં આવતું, એ પણ નીતિનિયમની
પ્રગતિ મંબંધમાં જૂવભરેલો વિચાર હતો. જડ પદાર્થોના નિયમે
પોતાની ઘટના પ્રમાણે ચાલે છે, જડ પદાર્થો કે તેમના ધર્મો નીનિ
અનીનિનો ભેદ જોઈ શકતા નથી, તે ભેદ જોઈ જડ પદાર્થોના
નિયમે પોતાને એકાએક બદલી શકતા નથી અને સૃષ્ટિનો નિયંત્ર
તે બદલવા વચ્ચે પડતો નથી. દુનિયા જેવી છે તેવી દુનિયામાં રહી
નીનિ પાળવામાં માણુમની પરીક્ષા છે, માણુમની ઉત્તરિ છે. ધર્મ
અને નીનિ માટે જીવમીને હાથે પ્રાણત્યાગ કરવામાં ધર્મ અને
નીતિનો વિજય છે. પ્રદક્ષાદ પેડે ધાર્મિક જનોને તપાવેલા અલ
દક્ષાના ન હોય તો ધર્મ અને નીનિ બધું મહેલા થઈ જાય. પ્રદક્ષાદ
સરખી શ્રદ્ધા અને ધાર્મિકતા વગરના માણુસો પણ એમ બધી જવાની
આશાથી તપાવેલા અભને વળગવા તૈયાર થઈ જાય. સૃષ્ટિના નિય-
મોની આર્થિક અવિચિતતા જ નીનિના વિજયને અવકાશ આપે છે.

આને લગતો એક ખીજો પ્રશ્ન એ છે કે સૃષ્ટિના નિયમોનો
ભંગ થયા વિના, નિયમોના હમેશના પશ્ચિમ અટક્યા વિના, નીનિનું
શાસન કાર્ય એવે પ્રકારે થાય છે કે કેમ કે જેથી નીતિમાન મનુષ્ય
વહેવો મોડો લાભદાયક નિયમોની પ્રવૃત્તિમાં આવી જાય અને
અનીતિમાન મનુષ્ય દાનિકારક નિયમોની પ્રવૃત્તિમાં આવી જાય ?
પદાર્થો જડ હતા અને નીનિ-અનીતિ કરનાર મનુષ્ય ચૈતન્યવાન
હતાં નીતિનિયંત્રા એવી ઘટના કરે છે કે કેમ કે જેથી નીનિએ
ચાલનારને જડ પદાર્થોના નિયમાનુસાર તત્કાળ કે મોડા પણ પુષ્ટી
રીતે સારા ફળ મળે અને અનીતિએ ચલાવનારને એવા જ મોટા
ફળ મળે ? કેટલીક વખત આમાં જ દુનિયાનું નીતિમય શાસન
માનવામાં આવે છે તેથી આ પ્રશ્ન કઈક સૂક્ષ્મ વિવેચનને યોગ્ય છે.

વાસ્તવિક સ્થિતિ તો એ નગરે પડે છે કે સૃષ્ટિના નિયમો સર્વ

માટે સરખા છે, પાણીથી નીતિમાનની અને અનીતિમાનની તરસ સરખી રીતે છીપે છે વગસાદ સરખી રીતે બધાના ખેતરોમા પડે છે, અનીતિમાનની ખેતર આગળ આવતા અટકી જતો નથી અને નીતિમાનના ખેતર આગળ આવી કાઈ વિશેષ અનુકૂળતાથી વરસતો નથી કુખખાનમા નીતિમાનના ખેતરો માટે ખાસ વરસાદ પડતો નથી અથિ બધાનું કાર્ય સરખી રીતે કરે છે અને બધાને સરખી રીતે દગડો છે અનીતિમાન વેપારીના વહાણ ખાસ કરી કુખી જાય, અગર તેના પર એકાએક વીજળી પડે, તેનો અનીતિએ મેળવેલો પૈસો ચોરો છુગી જાય, અનીતિના પૈસાથી તેણે બાધેલું ધર બળી જાય, એમ હમેશાં બને અને નીતિમાનને એવી કાઈ પણ આશ્ચર્ય કદિ પડે નહિ, એમ હોવું નથી પરંતુ નીતિમય શાસનની એવી કલ્પના પ્રેક્ષીક વાર કરવામા આવેલી છે એ કથુન કરવું જોઈએ કુખખાનમા ખલુ છે કે “વહાણમા બેસનારાના કુખ્કૃત્ય માટે ધન્ય તેમના વહાણ બાગે છે (સૂરા ૪૨, ૧૯) “એમને પાપે હોડી કુમે” એ આપણી કહેવતમા ‘પાપ’ શબ્દથી અધર્મ તથા અનીતિનો અર્થ ઉદ્દિષ્ટ જણાય છે, “હોડીને તરાવવામા કરેલું વિધન” એવો અર્થ ઉદ્દિષ્ટ જણાતો નથી નીતિનું શાસન એમા બહુ વિસ્તારી કરી નાખેલું જણાય છે પાપ ન કરનારા પણ જો કુખતા હોય તો કુખવામા નીતિનું શાસન રહેતું નથી પાપીનો સગ કરવા બદલ તેમને એ શિક્ષા હોય તોપણ હોડીના બધા ઉતારોએ જાણી જોઈ પાપીનો એ સંગ કર્યો અને સાથે બેઠા એટલે શિક્ષાઓએ સંગ કર્યો—એમ માનવું પડશે પરંતુ એક કહેવત ઉપર એટલો બધો ભાર મુકવો એ યોગ્ય નથી સામાન્ય નિયમોથી બનતા અસાધારણ બનાવોમા નીતિનું શાસન માનવામા આવે છે એના ઉત્તરરણ માટે એ કહેવત વાપરીશ તો બસ છે માહુદી પ્રજાનો ઇતિહાસ જુના કરાર (Old Testament) મા આવ્યો છે તેમા પણ એવું શાસન માનવામા આવ્યું છે મૃત્યુ પછીનું શાસન ધર્મના વિપયને લગતું છે પણ મૃત્યુ

પહેલાંની આ કંદયાનીમાં માનેશું એ શાસન પ્રસ્તુત વિષયમાં ખામ
સક્તમાં સેવા યોગ્ય છે. ઇન્દ્રામ કરતાં મજા તરીકે એ શાસન પર
વધારે જાર મુકવામાં આવેલો છે. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે,

અધર્મિકો નરો યો દિ યસ્ય ચાપ્યનૃતં ધનમ્ ।

દ્વિસારતશ્ચ યો નિત્યં નેદાસૌ મુલ્લમેયતે ॥

ન સીદ્ધપિ ધર્મેણ મનોઽધર્મે નિયંશયેત્ ।

અધર્મિકાણાં પાપાનામાશુ પશ્યન્વિપર્યયમ્ ॥

નાધર્મશ્ચરિતો લોકે સયઃ ફલતિ ગૌરિવ ।

ઇર્નરાવર્તમાનસ્તુ કર્તુર્મૂલ્લાનિ કૃન્તતિ ॥

યદિ નાત્મનિ પુત્રેષુ ન ચેત્પુત્રેષુ નપ્તુષુ ।

નત્યેવ તુ કૃનોઽધર્મઃ કર્તુર્મંવતિ નિષ્ફલઃ ॥

અધર્મેનૈવંધતે તાવત્તતો મદ્રાણિ પશ્યતિ ।

તતઃ સપ્તનામ્રયતિ સમૂલસ્તુ વિનશ્યતિ ॥

મનુસ્મૃતિ. અધ્યાય ૪, શ્લોક ૧૭૦-૧૭૪

અર્થઃ “જે નર અધર્મિક છે, જેનું જીવનવાળું (જીવ બોલી
મેળવેલું) ધન છે, જે નિત્ય (પારકાની) દ્વિસા કર્યા કરે છે તે આ
લોકમાં શુભ પામતો નથી.

“ધર્મનું આવરણ કરવા છતાં જે દુઃખી થતો હોય તેણે અધર્મિક
પાપીઓની તરત પાપમાલી થાય છે એ જોઈને અધર્મ કરવા તરફ
મન લગાડવું નહિ.

“પૃથ્વી તરત ફળે છે તેમ લોકમાં કરેલો અધર્મ તરત ફળતો
નથી, પણ ધીમે ધીમે પાછો આવીને અધર્મ કરનારના મૂળ કાપી
નાખે છે.

“અધર્મ જો કર્તાને પોતાને નહિં તો તેના પુત્રાને ફળ આપે છે, તેના પુત્રાને નહિં તો પૌત્રાને ફળ આપે છે; પરંતુ અધર્મ કરેલો કર્તાને ફળ આપ્યા વગર ગ્રહેતો નથી.

“તે વખતે તો અધર્મથી (કદાચ) તે વૃદ્ધિ પામે છે, તેથી સુખ પામે છે, પોતાના શત્રુઓને જીતે છે, પરંતુ (છેવટે) તે સમૂળગો નાશ પામે છે.”

અહીં આ 'જીદગાનીમા જ-મૃત્યુ પછી પરલોકમા કે ખીજ જન્મમા નહિં-થતી અધર્મની શિક્ષા વિશે કહ્યું છે અને તે તરત થાય છે કે કાલક્રમે થાય છે પણ થાય છે જરૂર એમ આગ્રહ કર્યો છે. કાલક્રમે થતી શિક્ષા એક ખીજ સ્વરૂપની છે તે વિશે આગળ વિવેચન કરીશું. પણ અહીં કહેયો વિનાશ તાત્કાલિક કે નિયમિત એક મગ્ધા પ્રકારનો જ છે 'અધર્મ' શબ્દ અહીં 'અનીતિ'ના અર્થમા જ વપરાયો છે કેમકે મનુએ ધર્મની વ્યાખ્યા એવી કરી છે કે

ધૃતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણમ ॥

મનુસ્મૃતિ. અ. ૬, શ્લોક ૧૨.

અર્થ:—“ધૃતિ, ક્ષમા, દમ, ચોરી ન કરવી, પવિત્રતા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, વિદ્યાન, વિદ્યા, સત્ય અને અક્રોધ દસ ધર્મના લક્ષણ છે.” અર્થાત્ ‘ધર્મ’ થી ‘નીતિ’ ઉદ્દિષ્ટ કરી છે.

ન્યાયાધીશ આગળ જુડી સાક્ષી આપનારને ખડુ બારે શિક્ષા થતી મનુએ દર્શાવી છે

નગ્નો મુણ્ઢઃ કપાલેન મિશ્ણાર્થી ક્ષુત્પિપાસિતઃ ।

અન્થઃ શત્રુકુલં ગચ્છેદ્યઃ સાહ્યમનૃત્વં વદેત્ ॥

મનુસ્મૃતિ. અ. ૮, શ્લોક ૧૩.

અર્થ:—“જો જુડી સાક્ષી આપે છે તે નાગો, મુંડેલો,

(દાધમા) અધ્ધર લઈ બીજા માગતો, મુખ્યો તરરયો (અને) આધતો યદ્ય વડુને ઘેર જાય છે ।

આ શિક્ષા આ જનનમા કે બીજા જન્મમા ચાય છે તે સ્પષ્ટ નથી પણ આ જનન ઉદ્દિષ્ટ જણાય છે પરંતુ એક બીજુ વચન વધારે સ્પષ્ટ છે

यस्य दृश्येत समाहादुक्त्वाक्यस्य साक्षिणः ।

रोगोऽभिर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः ॥

મનુસ્મૃતિ. અ. ૮, શ્લોક ૧૦૮.

અર્થ—“ (૨૨જ વ્યાખત) સાક્ષી પુરો પડી સાત દિવસની અંત સાક્ષીને રોગ, અગ્નિ કે સગાના મરણની ખીજ થાય તો દેવાની રકમ (કર્તવ્ય પાસેથી લેણુદારને) આપાવી અને સાક્ષીને ૬૬ કરવો ’

અહીં લુકી સાહેદી આપવાની શિક્ષા રોગ અગ્નિ કે સગાના મગણુરૂપે આ જનનમા જ તરત થતી હતી છે

ત્યારે પ્રથમ એ છે કે આ પ્રમાણે નીતિનિયમના ઉપધનના પરિણામ ઉદ્ભવે છે કે નહિ અનીનિયમ કૃત્યના એના પરિણામ નિવડતા હમેશ નજરે પડતા નથી એ ઉપગના મનુના વચનોમા ગર્ભિત ગ્રહેયું છે અને તે જ માટે તે આગ્રહ કરે છે કે પ્રાથ કાળે અને એ પેઢીએ નહિ તો બીજી પેઢીએ પણ એ કૃત્ય ઉગી નિકળ્યા વગર રહેશે નહિ, અને તે મરણથી નીનિયમ મકટ ભોગવતા નીતિમાન જનોને તે ચેતવણી આપે છે કે અનીતિ કરતા છતા પ્રાથ બચી જશે એમ ધાગ્યુ નહિ નીતિનિયમનો વ્યાપાર કેવે પ્રકારે ચાય છે એ વિમર્શનામા પ્રથમ એ જોવું જોઈએ કે એ વ્યાપાર વાસ્તવિક રીતે મનાથી ચાય છે સૃષ્ટિના સ્ત્રાએ નિયમોના વ્યાપાર પદ્યોને તથા પ્રાણીઓને સોપેલા છે પદાર્થોને અને પશુઓને સ્થૂન (physical) નિયમો સોપેલા છે અને મનુષ્યોને સ્થૂન તથા નીનિયમ (moral) નિયમો

સોષેલા છે. અવગત, આ મર્વ માત્ર નૈમિત્તિક કર્તાઓ (agents) છે અને નિયમોના તાત્કાલિક પરિણામ ઉત્પન્ન કરવા એટલું જ તેમનું કાર્ય છે એ મર્વ પરિણામો કાલાન્તરે એકત્ર ચર્ષ અમુક લક્ષ્ય તરફ સૃષ્ટિની ગતિ બધાય એ નિયંત્રણ એ નિયમો સ્થાપના તથા નૈમિત્તિક કર્તાઓને ક્રિયાઓ સોંપનાર નિયંતા કરે છે પરંતુ, નૈમિત્તિક કર્તાઓની ક્રિયાઓ ઉપગત નિયંતા પોતે કાંઈ ક્રિયાઓ કરે છે ? દાકતર માર્ટિનો દહે છે કે “સ્થૂલતા અને નીતિની ક્રિયાઓ ઉપગત, —કુદરતની મનુષ્ય અને મનુષ્યના જીવન ઉપરાત, નિયંતા third factor (ત્રીજા ક્રિયા કરનાર) તરીકે વચ્ચે પડે છે એમ કહી શકાય નહિ, કેમકે કુદરત અને મનુષ્ય એ બે નૈમિત્તિક કારણો — એક બાહ્ય અને એક આન્તર એમ બે કારણો — થી કારણના અવાસ થયે છે, અને એ સિવાયના કારણનો અવકાશ રહેતો નથી (“the two groups constitute a pair logically exhaustive, and absolutely close their ranks against any new partner on the field”) વળી, જે બનાવો આપણે જોઈએ છીએ અને જે અનુભવીએ છીએ તે ઉપરાત ઈશ્વરનું ખીજું કોઈ પાત્ર નથી તેની ક્રિયાઓ કુદરત અને મનુષ્યના મુકેલા નિયમો દ્વારા જ થાય છે કુદરત ક્રિયા તે વધારે છે પણ કુદરત તેની અદર આવી રહેલી છે તેનું જીવન્ત જગત સર્વ મનુષ્યના આત્માના આપણે જોઈએ છીએ તેથી, કુદરત અને મનુષ્યવડે સર્વ બનાવો થાય છે એમ દસવવામાં સર્વોપરિ હન્ત પાસેથી આપણે કાંઈ છીનવી લેતા નથી પણ સર્વ વગર શરતે તેને સોંપેલું રાખીએ છીએ તેના કર્તૃત્વથી થયેલા નિયમોના એન્ધારી અશિથિલતા (unbending uniformity) છે ” (સીટ ઓફ ઓથોરિટી ઇન રીલીજિયન, ભાગ ૧, પ્રકરણ ૨, ગોડ ઇન હિસ્ટરી) આ કારણથી God in Nature અને God in History (“ કુદરતમાં રહેલો ઇશ્વર ” અને “ ઇતિહાસમાં રહેલો ઇશ્વર ”)

એવાં એ પ્રકરણ દા. માર્ટિનોએ આ વિષયનાં પાડ્યા છે. આ પ્રમાણે માલમ પડે છે કે નિયમોનો વ્યાપાર પદાર્થો અને મનુષ્યોને સોંપેલા ધર્મો દ્વારા જ થાય છે, અવગત, પદાર્થોમાં અને મનુષ્યોમાં ક્ષેત્રે કણમાં પ્રત્યેક દષ્ટિ નિયંતાની શક્તિ વિદ્યમાન છે, નિયંતા પોતાના એ માધનોમાં આતંત્રિય છે, એ સાધનો નિયંતાથી કદી ઘન્ય નથી હોતા. પરંતુ નિયંતાએ તે સર્વમાં જે જનિઓ, ધર્મો અને વળણો મુકેલા છે તેમને તે નવા નવા પ્રમંજોએ ફરી ફરી જોડવો નથી, તે સર્વેને પ્રથમથી જોડવી મુકેલા છે અને નિયમો આપેલા છે તે પ્રમાણે ઘટના ચાલે છે. પાપી વહાણમાં ખેડો હોય તે વખતે વાદળોંઓને અને વાયુને ચાલતા નિયમવ્યાપારમાંથી ખસેડી તોડાનની સામગ્રી માટે ખાસ ખેચી આણવામાં આવે છે અને તે વહાણને માટે જ મંકટ ઉભું કરવામાં આવે છે એમ બનતું નથી. એવો સૃષ્ટિકર્મ જ નથી. ગીનામાં કહ્યું છે તેમ

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामि चौपधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥

अध्याय १५, श्लोक १३.

અર્થ:—' હું (મધ્વર) પોતાના બળવડે પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરીને સર્વ જૂતોને ધારણ કરે છું, અને રસગ્વણાવવાળો સોમ ધધને સર્વ વનસ્પતિઓનું જોપણ કરે છું '.

નિયંતા પૃથ્વી ઉપરના પ્રાણીઓને તથા પદાર્થોને બારેબાર હાથ લંબાવી ઝાલી રાખતો નથી. પણ પૃથ્વીમાં પોતાની શક્તિનો પ્રવેશ કરાવી તે શક્તિ તેમને આપી તેમને ધારણ કરે છે, વનસ્પતિઓમાં નિયંતા બારેબાર રસ રેડતો નથી, રસનું પાત્ર લઈ દરેક છોડ આગળ જઈ તેને સ્પર્શ કરાવતો નથી. પણ ચન્દ્રમાને રસનિધાન બનાવી તે ચન્દ્રમાના કિરણોથી વનસ્પતિઓને સ્પર્શોપણ હમેશ મળ્યું બન્ય એવી જોડવણ તેણે કરેલી છે. નીતિપોષણની પણ એવી જ

ગોઠવણ છે. નીતિનિયમ મનુષ્યના આત્મામાં રચાયેલો છે અને તેના અવલંબન તથા ઉલ્લંઘનના પરિણામ વડે નીતિશાસન થયું જાય એવા ધર્મ કુદરતમાં તથા મનુષ્યમાં મુકાયેલા છે. નીતિના અવલંબન કે ઉલ્લંઘનનાં ફળ આપવા માટે તે કાયદે પ્રસંગે નિયંત્રતા તરફથી જગતની રંગભૂમિના પડદાને કે પાત્રોને ખાસ નવા ગોઠવવામાં આવતા નથી, ઇનામ આપવા કે સજા કરવા પદાર્થોને કે મનુષ્યોને તે વખતે નવાવિધાન (dispensation) થી ખેંચી આણવામાં આવતા નથી, પણ એ ફળો, એ ઇનામ અને એ સજા વખત આવે એની મેળે મથાયોઅથ ચયા જાય એવું જગતના નિયમોમાં પ્રથમથી જ વળણ આપી મુકેલું છે, અને તેને લીધે જ નીતિનું રાજ્ય અખંડિત ચાલુ જાય છે.

પરંતુ હજી એક મર્મીદનો વિષય રહે છે. સૃષ્ટિના નિયમોમાં રહેલું આ નીતિમય શાસન હમેશા માણસોથી જોઈ શકાય છે ?

"The curse of the Lord is in the house of the wicked; but he blesseth the habitation of the just." Proverbs III, 38.

"For the ways of man are before the eyes of the Lord, and he pondereth all his goings.

"His own iniquities shall take the wicked himself and he shall be holden in the cords of his own sins." Proverbs V, 21, 22.

"The hope of the righteous shall be gladness, but the expectation of the wicked shall perish.

"The way of the Lord is strength to the upright but destruction shall be to the workers of iniquity." Proverbs X, 28, 29.

"For evil doers shall be cut off, but those that wait upon the Lord, they shall inherit the earth."
Psalms XXXVII, Q.

અર્થ " દુષ્ટના શુદ્ધિ પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ ન્યાયીના નિવાસને તે આશીર્વાદ દે છે "

" હાજુ કે માણુમના ગુના પ્રભુની આજો આગળ છે, અને તેની બધી ગતિઓ ઉપર તે ચિત્ત દે છે "

" દુષ્ટને પોતાને તેની પોતાની જ અનીતિઓ ઝાનશે અને પોતાના જ પાપના દોષામા તે પકડાશે "

" નીતિમાનની આત્મા તે આનન્દ રહેશે પણ દુષ્ટની આશા નાશ પામશે "

" પ્રભુનો માર્ગ તે નીતિમાનનું બળ છે, પણ અનીતિ કરનારાને નાશ પ્રાપ્ત થશે "

" હાજુ કે દુષ્ટતા કરનારાઓ કપાઈ જશે, પણ જેઓ પ્રભુને શરણે નહે છે તેમને પૃથ્વીનો વારસો મળશે "

બાઈમયના ઓલ્ડ ટેસ્ટમેન્ટમાના આ વચનોમા કહેલુ આ શામલ જે ખ્રીસ્ત ધર્મોના ગ્રન્થોમા પણ મ્હેલુ છે-નીતિમાનને મળેના આ આશીર્વાદ અને અનીતિમાનને મળેતા આ શાપ મનુષ્યો અપેક્ષીત રીતે જોઈ શકે છે? મિ ટને અચળ શ્રદ્ધાથી કહ્યું છે કે " Just are the ways of God and justifiable to man " (Samson Agonistes) " ઈશ્વરના માર્ગ ન્યાય ભરેલા છે અને મનુષ્યને તેનો ન્યાય દર્શાવી શકાય તેમ છે, " અર્થાત્ ઈશ્વરનું શાસન મદૈવ નીતિમય છે એટલું જ નહિ પણ તેની નીતિમયતા-તેનો ન્યાય મનુષ્યશુદ્ધિ આગળ પણ અપેક્ષીત રીતે તેમ છે, વાસ્તવિક રીતે એ શાસન ન્યાયમય હતા મનુષ્યથી તેનો ન્યાય પૂરેપૂરો સમજી ન શકાય એમ નથી જે હકીકત એમ હોય તો આ દુનિયામા

મનુષ્યોને જે સુખ દુઃખ થતાં જોવામાં આવે છે તે તેમની નીતિ-અનીતિ પ્રમાણે કેમ હોતાં નથી ? નીતિમાન હમેશ દુનિયામાં સુખી અને અનીતિમાન હમેશ દુનિયામાં દુઃખી એમ કેમ જોવામાં આવતું નથી ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેતાં એ લક્ષમાં રાખવું, જોઈએ કે નીતિનું ફળ તે આ દુનિયામાંનાં એકાન્ત સુખ અને અનીતિનું ફળ તે આ દુનિયામાંનાં એકાન્ત દુઃખ એવો કોઈ સાર્વત્રિક સિદ્ધાન્ત નીતિનિયમમાં નથી. દુનિયાનાં સુખ દુઃખ જે જે અનેક કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે તે બધાનો નીતિનિયમમાં સમાવેશ થતો નથી. પરંતુ એ સર્વ કારણોનો અને નીતિનિયમનો નિયંતા-યોજનાર એક છે. તેથી સુખદુઃખની વહેંચણી નીતિનિયમને પ્રુટિ કરનાર કેમ હોવી જોઈએ નહિ એ પ્રશ્ન અપ્રસ્તુત નથી. દુનિયામાં દુઃખ જ શા માટે છે, દુઃખનો સમૂળગો અભાવ જ કેમ નથી, એવો પણ પ્રશ્ન પુછવામાં આવે છે, પણ તેને આજના વિષય સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ નથી અને તેમાં ઉતરીશું નહિ. પરંતુ એમાંના એક વિષય-વિભાગ તરફ દ્રષ્ટિ કરીશું તો બસ થશે. કેટલાંક દુઃખ મનુષ્યની ભૂલથી ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલાંક મનુષ્યની ભૂલ વિના ઉત્પન્ન થાય છે. જે દુઃખો મનુષ્યોની ભૂલથી ઉત્પન્ન થાય છે તે મનુષ્યે ખમવાંજ જોઈએ એમ એકદમ સ્વીકારવું પડશે. સરીરના આરોગ્યના નિયમોની ખેંદરકારી, સાર્વજનિક સ્વચ્છતાના નિયમોની અવગણના, ઉડાઉપણું, દ્રવ્યોપાર્જનના નિયમોમાં અને વેપારમાં કરેલી ભૂલો, એ સર્વનાં પરિણામ મનુષ્યે ભોગવવા જ જોઈએ, એ સર્વ નિયમવ્યાપાર પણ વિશ્વનિયંતાની સૃષ્ટિના છે; અને નીતિમાન મનુષ્ય પણ એ નિયમો વિરુદ્ધ અપરાધ કરે તો તે શામાટે દુઃખ ભોગવે નહિ તેનું કારણ નથી. મનુષ્ય દુનિયામાં સુખી થાય એ માટે તેને સાધનો મળેલાં છે, એ માટે તેને બુદ્ધિ મળેલી છે, તો તેનો ઉપયોગ કરવો એ તેની ફરજ છે. સાચું બોલનાર મનુષ્ય પણ સરીરની ત-દુરસ્તી સંભાળે નહિ, એથી રોગોથી દૂર રહેવાના નિયમો પાળે નહિ, અમર

વેપારમાં ખોટના ધંધા કરે, તો તેને નુકસાન થવું જ જોઈએ એ પથ નિયતાના નિયમો જ છે, અને તેનો અનાદર તેની શિક્ષાને ખાતર છે. નીતિના અનુમગ્ન્યથી એ શિક્ષા માફ થાય એવી વ્યવસ્થા નથી, અને હોવી પણ ન જોઈએ, કેમકે, તેમ હોય તો સુખપ્રાપ્તિના જે માધનો સરખાયેલા છે તે તરફ પ્રવૃત્તિ નહિ થવાની અને માવધાની નહિ રહેવાની, અને એ નિયમવ્યવસ્થા વ્યર્થ જ જવાની. એ નિયમવ્યવસ્થા વિરુદ્ધના અપરાધ જાણી જોઈ કરેલા હોય કે અજાણના થયેલા હોય તો પણ તેના પરિણામ તે વ્યવસ્થાને આધારે થતા જોઈએ કાગળ કે નિયમોનો વ્યાપાર એકધારો એક સરખો અને સાર્વાત્રિક હોવો જોઈએ, અને તેમ ન હોય તો સૃષ્ટિ ચાલી શકે નહિ અને મનુષ્યે શી રીતે વર્તવું તેના ઉપાય તે પોણ શકે નહિ. અગ્નિમાં દાહક શક્તિ હમેશની કાયમ હોય તો અગ્નિમાં જૂવમાં કે જાણી જોઈ પડનાર જળવો જ જોઈએ, પછી તે નીતિ-માન હોય કે અનીતિમાન હોય તેમ ન હોય તો મનુષ્યો અગ્નિના ધર્મ વિશે શકારીય ધર્મ કાઢ પણ ચોળના કરી શકશે નહિ, અગ્નિ બાળમે કે નહિ એ ખાતરી નહિ હોવાથી અગ્નિનો પોતાના સુખ કે મગવક માટે ઉપયોગ કરવાની ગાંઠવણ કરી શકશે નહિ, અને અગ્નિથી થતા અકસ્માત માટે સાવચેતી લેઈ શકશે નહિ. તે જ રીતે હવાના, પાણીના, જંતુઓના, અને મનુષ્યના શરીરના નિયમ સાર્વાત્રિક એક સગખા અને એકધારા હોય તો જ મનુષ્યો તંદુરસ્તીના ઉપાય લઈ શકે, અને તેમ હોવાથી એ નિયમોના અવળાપણાથી થતા ચોપી રોગો અને મરડીઓના નુકસાન બધાને— જાણી જોઈ કે અજાણના તેની પ્રવૃત્તિમાં આવી જનાર સર્વને સરખી રીતે થવા જ જોઈએ આગગાડીનું વરાળયત્ર હાકનાર અને વદાણનો નાખુદા શૂવ કરે તો નીતિમાન અને અનીતિમાન મુસાફરોને સગખી રીતે નુકસાન થવાનો જાલવહોવો જોઈએ પદાર્થોના, અગ્નિના, જળના, વાયુના, જે નિયમોવડે આગગાડી અને વદાણ

આવે છે તે નિયમો હમેશા પ્રવર્તતા હોય તો જ મનુષ્યો આગગાડી અને વહાણ ચલાવી શકે, ગમે ત્યારે એ નિયમો બધા થઈ જાય એમ હોય તો મનુષ્યો એ મહેનત લે જ નહિ અને એ નિયમોની હમેશની પ્રવૃત્તિ હોય તો તે વિશેની ગફલતના, તેને અવગણ મુક્યાના પરિણામ થવા જ જોઈએ અને જે તેની ગોચરતામાં આવે તેને તે લાગુ થવા જ જોઈએ પિતાના દુરાચારથી સત્તાન દગ્ગિરી થાય છે કે રોગી થાય છે તેમ થવું જ જોઈએ, નહિતો સુખ અને આરોગ્યના નિયમો જળનાથ નહિ તેમ જ પોતાના સુખની મનુષ્યને દરમર ન રહે, પોતાની સતતિને સુખી કરવાની ઉત્કંઠાથી થતા મનુષ્યના ઉદ્ધમો ચાલે નહિ આ રીતે સૃષ્ટિના નિયમોની સાર્વત્રિકતા વિરુદ્ધ કાંઈ ફરીઆદ થઈ શકે તેમ નથી અને નીતિમાન મનુષ્યો એ શા માટે એ નિયમો ન પાળવા અથવા એ નિયમોની પ્રવૃત્તિમાં ન આવવું એવું કાંઈ કારણ આપી શકાતું નથી માત્ર એટલું કહી શકાય કે પદાર્થોના અને નીતિના નિયમોને રચનાર-નિયતા એક છે તેથી એ નિયમો પરસ્પર વિરુદ્ધ-પરસ્પરનું ખડન કરનારા ન હોવા જોઈએ, પણ તે એક બીજાના પોષક હોવા જોઈએ, અને તેમ જ ગ્રિયતિ છે નીતિમાન મનુષ્યનું મન ઉદારતા અને ઉચ્ચતા પામે છે, તેના મનની શક્તિઓ ખીલે છે, તેથી બીજા નિયમો અદ્યક્ષ કરવાની તેની બુદ્ધિશક્તિને સહાયતા મળે છે, સકટના સમયમાં તે સ્વચ્છ ગ્રહી શકે છે, બીજા નિયમોના વિરયમાં પણ નિયમોની શક્તિને અનુકૂળ થવું જોઈએ એ તેને વધારે સારી રીતે સમજાય છે

રેલ, ધગ્ગીકપ, વાનગોડા, વગેરે મનુષ્યની જૂન વિના આવી પડતા દુ ખ વિશે આ ચર્ચામાં એટલું જ કહેવું ખસ છે કે આ બનાવોને નીતિનિયમ સાથે મેળવ નથી, પણ સૃષ્ટિની રચના, સૃષ્ટિનું બધારણ અને સૃષ્ટિના ફેરફાર માટે ચોક્કસ એ કાર્યો છે, સૃષ્ટિ એવા પ્રકારની સામારે ઘડાઈ છે અને બીજી કોઈ રીતની કેમ નથી

એ પ્રજાનું વ્યર્થ છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો ક્રમ હજી ચાલુ જ છે, રેવ, ધરતીકંપ, વાવાઝોડાં વગેરેથી સૃષ્ટિમાની રચનાઓ અને સ્થિતિઓ બંધાય છે અને તેનાં કારણ મનુષ્યો પૂરેપૂરા કલ્પી શકતા નથી, અને મનુષ્યોએ આ બનાવ પોતાને બધી રીતે લાગુ પાડી દેવા જોઈએ નહિ. ઉપર કહેલા પ્રકરણમાં દાકતર માર્ટિનો કહે છે તેમ અખિલ વિશ્વના નિયતાની અર્થગ્રામિ શક્તિ બધી માનવ હેતુઓને માટે જ વપરાય એમ માગણી કરવી જોઈએ નહિ; સૃષ્ટિ પદાર્થોના સર્જન નિયમો મનુષ્યો માટે જ છે એમ ધારવું જોઈએ નહિ, અને મનુષ્યોની જરૂરીયાતોને ધોરણે તેમની તુલના કરવી જોઈએ નહિ; એ નિયમો વિશ્વમાં આવેલા અનેક જોખાઓને અને અનેક રચનાઓને લાગુ પડે છે અને પૃથ્વી તેમાંની એક જ છે. તેમ જ પૃથ્વી પરના આવા બનાવો પણ એક જમાનાના દૃષ્ટિબિન્દુથી જોવા જોઈએ નહિ, પૃથ્વીના એકંદર ઇતિહાસ અને દીર્ઘ ભવિષ્યના દાષ્ટાબ્દ-બિન્દુથી તેપર નજર કરવી જોઈએ તેથી, ધર્મીકપથી, રાજ્યી કે વાવાઝોડાથી અનીતિમાનને તુલના થાય તેમ નીતિમાનને પણ તુલના થાય તેમાં નીતિનિયમ સાથે કાંઈ વિરોધ નથી.

આ વિચારગ્રેણી સુખપ્રાપ્તિને પણ લાગુ પડશે. આ દુનિયામાં ધન, મંપત્તિ, આરોગ્ય, વગેરેની પ્રાપ્તિ મનુષ્યે કરવી એવી તેનામાં વૃત્તિ રહેલી છે અને તે પ્રાપ્તિના માધન તેને સમજાવેલા છે. એ સાધનોના કળના નિયમો સાર્વત્રિક એકધારા અને એકસરખા હોય તો જ મનુષ્યો તેનું અનુમરણ કરી શકે, અને તે નિયમો તેવા હોય તો સર્વના મંબંધમાં એક મરખા પગિણામ થવા જોઈએ. નીતિ-માન કે અનીતિમાન જે એ નિયમો સમજી તેમાં પ્રવૃત્ત થાય તેને સુખ મળવું જ જોઈએ. તેથી, અનીતિમાન મનુષ્ય વેપાગમાં ધન કમાય કે શરીરે તન્દુરસ્તીનું સુખ ભોગવે તેમાં નીતિનિયમને કાંઈ હાનિ નથી.

પરંતુ, સુખ મેળવવાના જે સાધનો-ઉપમ, મહેનત, સાહસ,

વગેરે છે તે જાતે નીતિ વિરૂદ્ધ નથી એ ખરૂં છે, પણ જેઓ અની-
તિને માર્ગે, અમલ્ય જોવી, અન્યાય કરી, અપ્રમાણિક થઈ, ધનસં-
પત્તિ મેળવે તેઓ સુખ શા માટે પામે, તેમની ધનસંપત્તિ નાશ કેમ
ન પામે, તેમની મંત્રતિ દુઃખી શા માટે ન થાય, તેમના કુટુંબમાંથી
લક્ષ્મી અદૃશ્ય કેમ થઈ ન જાય એવો પણ પ્રશ્ન પુછવામાં આવે
છે. અને એ પ્રશ્ન હાથમાં લેતા આપણે નીતિમય શાસનના વાસ્ત-
વિક સ્વરૂપના વિમર્શનપર આવી પહોંચીએ છીએ. આ દુનિયામાં
નીતિમય શાસન હોય તો અલખત અનીતિ સુખની ઉત્પાદક હોવી
ન જોઈએ. અને અનીતિ વડે સુખના સાધનો મેળવનાર એ સાધનો
જતા સુખ ન પામે તો નીતિના વિજય માટે એટલું બસ છે, એ
સાધનો તેના હાથમાંથી ખસી જાય એ જરૂરનું નથી. તેથી, અની-
તિએ ધન મેળવનાર પાસે ધન રહે છે કે નહિ એ મુદ્દાનો મવાય
નથી પણ તે એ સુખી થાય છે કે નહિ એ મુદ્દાનો સવાલ છે.
તેમ જ અનીતિથી ધન મળે જ નહિ એવી વ્યવસ્થા કેમ નથી એ
પ્રશ્ન પણ અસ્થાને છે. ધનપ્રાપ્તિની સમીપ રહેલા કારણો જે પ્રવ-
ર્તિત કરે તે ફતેહમદ થાય છે, અને તે સ્થલ વિષયોનો નિયમ છે.
એ કારણો સાર્વત્રિક હોવાની આવશ્યકતા છે. તેથી, અનીતિએ ધન
મેળવનાર સુખ પામે છે કે કેમ એ જ મુદ્દાનો સવાલ છે. અલ-
ખત, કેટલીક અનીતિઓ સાથે જોડાયેલા વ્યાધિ અને દરિદ્રતા જેમ
સ્પષ્ટ પરિણામરૂપે પ્રકટ થાય છે તેમ અનીતિએ ધન મેળવનારના
સાધકમાં થતું તરત જોવામાં હમેશા આવતું નથી, પરંતુ જે અની-
તિના અભ્યાસથી ધન મેળવે છે તેનો તે અભ્યાસ જ-તે આચરણ
જ તેની માનસિક અધોગતિ કરે છે, અને તેની સુખ ભોગવવાની
શક્તિ ક્ષીણ કરે છે એટલું જ નહિ પણ સુખની સામગ્રીઓ એકઠી
કરવા માટે જોઈતી પુદ્ધિશક્તિને પણ કુટિત કરે છે. અનીતિએ
ધન મેળવનારના ચિત્તમાં સમતોલન જતું રહે છે, ઉન્માદ થાય છે,
અને તેને પરિણામે ઉગ્રઉપણામાં, અવિચારી લોભના સાહસમાં,

અથવા ધન ખર્ચી જાય એવા દુર્ગચારોમા એવા મનુષ્યોને ધસગાઈ જતા ધણી વાર જોઈએ છીએ અનીતિ વિના ધન મેળવનાર બીજા અપગ્રાધી એવા ધનનાચના કારણોમા આવી પડતા દશે, પણ ધન મેળવવામા ધરેલી ગતિ તેમને એ દશામા લઈ જતી નથી, અનીતિના એ ભયથી તેઓ મુક્ત ગદે છે માણસ જે પ્રવૃત્તિઓ કરે છે તે મનના વ્યાપારથી કરે છે, અને નીતિ એ પણ મનનો વ્યાપાર દોષથી નીતિનો અભ્યાસ મનના બીજા વ્યાપારોને મુખ્ય આપે છે અને અનીતિનો અભ્યાસ તેને દુર્મગ કરે છે આ રીતે મનના વ્યાપાર દ્વારા નીતિનિયમ મનુષ્યના મુખસામર્થ્ય પર અમર કરે છે, અને અનીતિમાનુ મનુષ્યોના મુખ ભાગી પડે છે તે એકાએક અકસ્માત પેઠે નહિ પણ ધીમે ધીમે નીતિનિયમ પસંચાથી થાય છે અનીતિએ ધન મેળવનાર કોઈ કૃપણ ચર્લ દુ ખ ભોગવે છે, કોઈ નહાંગ સ્વભાવના ચર્લ મનુષ્યોને અગ્રિય કાર્યો કરી તેની શિક્ષા ભોગવે છે, મોઈ નીતિની કિંમત હનકી મણી બીજી અનીતિઓમા પડી ખુવાર થાય થાય છે, મોઈ મનુષ્યોનો પોતાની તરફનો તિરસ્કાર જોઈ અને તે માટે પોતાની યોગ્યતા જાણી અન્તર્વેદના ભોગવે છે અને એ રીતે ચિત્ત વ્યાકુલિત થવાથી મુખ જાગરવાની શક્તિ ખોઈ બેસે છે આ રીતે અનેક પ્રકારે નીતિમય શાસન મનના વ્યાપારમાથી પ્રસરે છે નીતિ કે અનીતિ એ મનમાથી ઉદ્ભવે છે તેથી તેના પરિણામની શરૂઆત પણ મનમાથી જ થઈ શકે છે, જડ પદાર્થોમાથી તેની શરૂઆત થઈ શકતી નથી જડપદાર્થોને નીતિ-અનીતિ સમજવાનું કે તેને દૂર આપના પોતે પ્રગત થવાનું યાન નથી અને તેમને ખાસ વિધાનથી પ્રજ્ઞા કરવામા આવતા નથી અનીતિએ મેળવેનું ધન નાશ પામે છે તો આ રીતે નીતિનિયમ બીજા માનસ નિયમોનો સસર્ગ કરી તેનો નાશ કરાવે છે, પણ ધન પોતાની મેળે અનીતિ ખાતર નાશ માગી લેતું નથી અનીતિએ ધન મેળવનારની મલતિ તેની પાસેથી અનીતિના અકુર ગ્રહણ કરે છે ત્યારે

તેના સંબંધમાં પણ એ પ્રમાણે પશ્ચિમ યાય છે. પણ અનીતિ-
માનતા મતાન અનીતિમાન ન હાય તો એ મનોવ્યાપાર તેમના
સંબંધમાં ચાલતા નથી અને ચાલવા જોઈએ પણ નહિ. અનીતિમા-
નની નીતિમાન સતતિ પણ દુ ખી થવી જોઈએ પણ એમ નીતિમય
શાસન ખાતર માગણી થઈ શકતી નથી. વળી, એ પણ લક્ષમાં
રાખવું જોઈએ કે બધા નિયમો (laws) તે વ્યવસ્થા (tendencies)
છે અને તેમને પ્રતિબંધક વલણો પણ હોઈ શકે છે. ગુરત્વાકર્ષણનો
નિયમ હોવા છતાં આપણે સર્વ પૃથ્વીને મધ્ય બિન્દુએ જઈને ચો-
ટમાં નથી અને આપણી પૃથ્વી સૂર્યમાં જઈને પડી નથી, તેનું કારણ એ
છે કે બીજા પ્રતિબંધક કારણોથી એ નિયમનું પૂરેપૂરું પરિણામ ઉત્પન્ન
થયું નથી તે પ્રમાણે અનીતિએ ધન મેળવનાર સમ્મના આ નિય-
મને પાત્ર થયા છતાં પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કરી પોતાનું મન સુધારે,
પોતાનું મન ઉન્નત કરે તો તેના મનની અધોગતિ અટકે અને તે
સુખોત્પાદક વ્યાપારો કરી શકે અનીતિ કરનાર અનીતિનો ત્યાગ
કરી શકે જ નહિ એવો કાંઈ નિયમ નથી એમ હોય તો નીતિમય
શાસનનો હેતુ વ્યર્થ જાય તેમ જ વળી, એ બૂલી જવું ન જોઈએ
કે નીતિમય શાસન રચાવનાર દયામય છે. તેનો ન્યાય નિષ્પક્ષપાત
છતાં દયાથી મૃદુ યાય છે. ઉપર ઉતારેલા કુગનના વચનમાં કહ્યું
છે કે “વદાણમાં બેસનારના કુષ્કૃત્ય માટે ઇશ્વર તેમના વદાણ ભાગે
છે ” પણ તે પછી તરત જ એવું વાક્ય છે કે “અને તોપણ તે
ધણું માફ કરે છે ”

પ્રત્યેક મનુષ્યનો પૂરેપૂરો ઇતિદાસ જાણુરામાં આવતો નથી,
દરેકના મન તથા કર્મ વિશે અંપૂર્ણ માહિતી બીજાઓને મળી શકતી
નથી. તેથી, નીતિમય શાસનના અનુમાન વિશેષે કરી પૃથક્ વ્યક્તિઓ
પરથી નહિ પણ મનુષ્યજાતિના સામાન્ય ઇતિદાસ પરથી બાંધવા
જોઈએ વળી નીતિમય શાસન મંજૂ બિચાં બટલર કહે છે તેમ
એ પણ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે એ શાસન બધું આ દુનિયામાં

જ પુરું થઇ જતું નથી, આ જીવન પુરું થયા પછી પણ એ શાસનનો અવકાશ છે, અને તેથી તેનો મંપૂર્ણ દેખાવ અને તેની સમાપ્તિ આ દુનિયામાં હોય એમ બની શકે નહિ. નીતિમય શાસનની ચર-આન અને આગળ પડતી હયાતી આ દુનિયામાં હોય તો બમ છે એમ બિશપ બટલર માને છે. આ દુનિયામાં તેવું શાસન છે તેની સાબીતી તે આ પ્રમાણે આપે છે: “સામાન્ય રીતે એમ બને છે કે અનીતિએ વર્તનાર કરતા નીતિએ વર્તનાર પોતાના કૃત્યથી ઓછી અશાંતિ અને વધારે મંતોષ પામે છે. અનીતિએ વર્તનાર આગળ વધી બેસારમો થઇ પ્રકટ રીતે દુષ્કૃત્ય કરે છે અને અશાન્ત થતો નથી એમ જણાય છે ત્યાં પણ તેની અનીતિની એ પ્રકટતા તેને ઘણાની ટીકાનો પાત્ર કરે છે, અને એ રીતે તેને સુધરવાનો માર્ગ ઉઘડે છે. અને તે સુધરવા માટે છે તેમ તેને પાછલી અનીતિ માટે અશાન્તિની ખીડ થવા માટે છે, અને એ રીતે અનીતિથી અશાન્તિથી સગ્ન અવસ્થ થાય છે, વળી, ઇશ્વર ઇનામો અને સગ્ન દ્વારા આપણા ઉપર શામન કરે છે, કેટલાક કાર્ય માટે આપણને સુખ મળે છે અને કેટલાક માટે આપણને દુઃખ મળે છે, એ સ્પષ્ટ છે. અને નીતિ તે યોગ્ય છે તથા અનીતિ તે અયોગ્ય છે એવું આપણને ઇશ્વર તરફથી જ્ઞાન મળે છે. તો, નીતિ માટે ઇનામ હોવું જોઈએ અને અનીતિ માટે મગ્ન હોવી જોઈએ. ડહાપણથી લાભ થાય છે અને મૂર્ખાઈથી હાનિ થાય છે એ હદ નિયમ જોઈ આપણે આપણી વર્તુલ્યકના સારા ખોટા લક્ષિય બાધીએ છીએ તે પણ કાંઈ પ્રકારનું નીતિમય શાસન દર્શાવે છે. અનીતિના કૃત્યો કરનારને જનસમાજ તરફથી મગ્ન કરવામાં આવે છે, એટલું જ નહિ પણ, અનીતિ કરનારા એ સગ્નની ખીક પામે છે, અને એ રીતે પકડાયા વિના પણ સગ્ન ફોગવે છે. તથા નીતિએ વર્તન કરનારને કેટલીક વખત મનુષ્યો તરફથી ઇનામ મળે છે. આ શાસન મનુષ્યો દ્વારા થાય છે પણ તે નીતિનિયમનું જ છે. કાંઈ વખતે નીતિ માટે સગ્ન કરવામાં આવે છે

અને અનીતિ માટે ધનામ આપવામા આવે છે એમ બને છે; પણ આમા મનુષ્યોની બ્રાન્તિ રહેલી હોય છે, અને જાણી નેમ નીતિ માટે તેઓ સમ્મ કરતા નથી કે અનીતિ માટે ધનામ આપતા નથી પણ અમુક કૃત્યોના ખરા સ્વરૂપ ન સમજ્યાથી જે કૃત્યોને તેઓ જનમમાજને નુકસાન કારક ગણે છે તે માટે તેઓ સમ્મ કરે છે, અને જેને લાભકારક ગણે છે તે માટે ધનામ આપે છે નીતિએ વર્તનારને શાંતિ તથા સંતોષ ઉપગત કૃતગતિ મિત્રતા અને પરાપકારના લાભ મળે છે અને તેની નિર્દોષતાને લીધે તેને જીવમાનીના ધણા સુખનો અવકાશ રહે છે. અનીતિએ વર્તનારને જે અન્તઃસતાપ થાય છે તે બીજાથી જુદો જ અનુભવ હોય છે, અકરમાતથી નુકમાન થાય તેના કરતા પોતે દરેકા ખોટા કૃત્યથી જુદા જ પ્રકારનું દુઃખ થાય છે હવે પછી આનન્દ મળશે, એ આશા અને હવે પછી વેદના યજ્ઞે એ લાયક જે સર્વદા વિદ્યમાન રહે છે તે પણ નીતિ અને અનીતિના ધનામ તથા સમ્મ છે. સારા અને પ્રમાણિક માણસો પર બીજા મનુષ્યો વિશ્વાસ રાખે છે અને તેમના તરફ સહભાવ રાખે છે, તેમને ઉત્તેજન આપે છે, તેમને માન આપે છે, તેમના સહયુક્ત ખાતર તેમને ઉચ્ચ પદવી અને અધિકાર આપે છે. અનીતિમાનને અનીતિમાન તરીકે બાહ્ય લાભ મળતા નથી પણ અપકીર્તિ અને શિક્ષા જ મળે છે હોકરાઓને માખાપ અમત્ય તથા અન્યાય માટે સમ્મ કરે છે અને મત્ય તથા ન્યાય માટે ધનામ આપે છે. જનમમાજ પણ અનીતિમય કૃત્યોને નુકસાનકારક ગણે છે સદાચાર કનાગને તે માટે દુઃખ પડે તોપણ તે મનમા પોતાના કૃત્યની કિંમત સમજી આનન્દ મેળવી શકે છે પણ દુરાચાર કરનારને તે માટે દુઃખ પડે ત્યારે તેને એવો આનન્દ મેળવનાનું બની શકતું નથી. નીતિ અને અનીતિનો ભેદ કેટલા પ્રમાણમા થાય છે એ આથી નિર્ણયનું નથી. પણ તે બેનો ભેદ આ પ્રકારે થાય છે એ તો, અપદ્મ થાય છે મનુષ્યોના સ્વભાવમા નીતિ તરફ વળણ રહેલું હોય છે. અને કુદરમા સાધારણ રીતે નીતિને ઉત્તેજન તથા સુદૃઢ મળે છે

અને અનીતિ નાપસંદ થાય છે, તેના ખોટા ફળ મળે છે. કોઈ વાર હલદી રિથિતિ જોવામાં આવે તો તેથી કુદરત તેવી છે એમ કહી શકાતું નથી. જે જનમંડળ નીનિમાન હોય તે અનીતિમાન જનમંડળ કરતા વધારે બળવાન થાય છે, કેમકે તે એકમંથ કરી શકે છે, સત્ય અને ન્યાયથી એકત્ર થઈ શકે છે અને દીર્ઘ દષ્ટિ વાપરી શકે છે. એક દેશનું રાજ્ય પરિપૂર્ણ રીતે નીતિમય છે એવું કલ્પિત દષ્ટાન્ત સમજે તો તેમાં સુખ શાંતિ અને ન્યાય ફેલાઈ રહે અને તે રાજ્ય પૃથ્વીમાં મર્વોપરિ થાય એવું પરિણામ ઉદ્ભવે છે. એકંદરે નીતિ વધારે બળવાન છે એમ લાગે છે અને અનીતિ જયવંત થાય એમ મંભવિત લાગતું નથી. આ નિયમવ્યાપારમાં જે વિધ્નો કદિ કદિ આવે છે તે આકસ્મિક તથા કૃત્રિમ હોય છે.” (એનેક્ષોશ્ચ એક રિસિણ્યન, ભાગ ૧, પ્રકરણ ૩)

‘ ધર્મિને ઘેર ધાડ અને કમાઈને ઘેર કુશળ ’ એવા સંકટના પ્રસંગે જાણીતા છતાં મનુષ્યગતિ દુનિયાનું બધારણ દૃઢ અદ્વાધી નીતિમય માનતી આવી છે તે પણ નીતિમય શાસનની મહોટી સાખીતી છે.

‘ ચર્યાનો આગંભ કરતા આપણે કલ્પે હવે કે દુનિયામાં અનીતિનો મલવ તો હોવો જોઈએ, પણ, દુનિયાનું શાસન નીતિ વગરનું થઈ ન જાય એટલે સુધી તે મળવની હદ હોવી જોઈએ. તો એ મળવની હદ શાથી બંધાય છે, અર્થાત્ અનીતિનો મલવ છતાં દુનિયાનું નીનિમય શાસન શી રીતે ચાલે છે તે જોઈએ દાકતર માર્ટિનો કહે છે કે “ અનીતિના સભવથી ચતા અધોગતિના વધણ ઉપર ત્રણ પ્રકારના કાર્ય છે. (૧) નીનિવ્યવસ્થા મનુષ્યોમાં એકસરખી રહે છે પણ અનીતિના પ્રચોલનો મનુષ્યોમાં એકસરખા હોતા નથી. મનુષ્યો સત્ય, ન્યાય, વગેરેને એકસરખો આદર આપે છે, અન્તર્દીપ (conscience) તે બાબતમાં એકમમાન હોય છે; પણ પાપા-

ચરણોની બાબતમાં આવી એકસમાનતા હોતી નથી, એનાએ પાપ તરફ બધા મનુષ્યો આકર્ષાતા નથી, જુદા જુદા પાપ તરફ જુદા જુદા મનુષ્યોના જુદા જુદા વલણ હોય છે. એ રીતે નીતિની શ્રેણી ગિર અને કાયમ હોય છે અને અનીતિની શ્રેણી અસ્થિર અને બદલાતી હોય છે, તેથી નીતિ સામે અનીતિનું બળ ટુટી જાય છે નીતિની ઉચ્ચતા માટે સર્વનો એક મત હોય છે અને અનીતિની લાલચો મનુષ્યોને ઓછા વત્તા ઝડપ કરી શકે છે, તેથી નીતિનું બળ એક તરફ એકઠું થઈ શકે છે પણ અનીતિના બળના કંકડા પડી જાય છે. કાર્ય જેમ અનીતિમય તેમ તે માટે એકમંપ કરવાનું મનુષ્યોમાં વધારે અશક્ય હોય છે, પણ નીતિમય કાર્ય માટે સદેલાઈથી સંપ થઈ શકે છે. (૨) નીતિમય જીવન જેમ મતિ કરતું જાય છે તેમ તે વધારે બળ પ્રાપ્ત કરતું જાય છે, વધારે ઉત્કર્ષ પામતું જાય છે. જે મનુષ્ય અનીતિના પ્રસંગોમાં જઈ પડે છે તેની ઇચ્છાશક્તિ મંદતી જાય છે અને એવા મનુષ્યો દુનિયાના વ્યવહારમાં ઉપરી થતા નથી પણ આધીનપણામાં આવી જાય છે મનુષ્યવક્ષણ (character) જ માણસોના વ્યવહાર પર કાબુ ચલાવે છે. ભગવાદ ઉપર ઘેટા કાબુ ચલાવે એ જેમ શક્ય નથી તેમ મનુષ્યવક્ષણનો આ કાબુ નષ્ટ થાય અને દુનિયામાંના કાર્યોમાં મનુષ્યવક્ષણ પ્રલોભનોને વશ થાય એ પણ શક્ય નથી. જગતી પ્રજાઓ કે જેમને નીતિની જવાબદારીનું જ્ઞાન નથી તેમના અપકૃત્યો તે નીતિ વિરુદ્ધના અપરાધ હોતા નથી પણ પશુઓની કે પંદરોની હાનિકારક ક્રિયા સરખા હોય છે (૩) મનુષ્યના વર્તનો અસંર્ગથી અસર કરે છે એ ખરૂં છે પણ નીતિમાં મંવાદ (harmony) હોય છે અને અનીતિમાં અસંવાદ (discord) હોય છે. અનીતિમય કાર્યો એક બીજાને ઉચ્છેદ કરે છે. ઇર્ષાવાન મનુષ્યો એક બીજાના અનીતિમય પ્રયાસ નિષ્ફળ કરે છે. અનીતિમાન જનમંડળ રોગ, અદેખાઈ, કુમંપયી નાશ પામે છે. સ્વાર્થી લોભી અને નીચ થઈ સત્તા કે પ્રતિષ્ઠા મેળ-

વનારની આમપામ શત્રુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્યવ્યક્તિમાં પણ એ પ્રભાવો ગગદેય પરસ્પર વિરોધી થાય છે. એ રીતે અનીતિની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે અને નીતિની હિમ્મત જળવાય છે.” (ગટ્ટી ઓફ રિવિલેશન, ભાગ ૨, પ્રકરણ ૩) આ રીતે નીતિનું સામન જ એ પ્રકારનું છે કે અનીતિનો મંત્રવ દુનિયાના નીતિમય મમતો-સનને ઉથલાવી શકે તો નથી.

વળી, એ પણ નક્કી છે કે ભવિષ્યની ગણતરી માટે મનુષ્યો નીતિના વિગ્રય પર આધાર રાખે છે, અનીતિના વિગ્રય પર આધાર રાખતા નથી. મનુષ્યના કાયદાઓ, કુટુંબની વ્યવસ્થાઓ, વ્યક્તિઓના મંત્રધી, એ સર્વ અનીતિ વિરુદ્ધ નીતિનિયમનો જ સ્વીકાર થશે એમ માની લઇ ઘડવામાં આવે છે. મનુષ્યોના, કુટુંબોના કે મમાન્ટેના વર્તન કપટમય અમત્યવાળા કે અન્યાયકારી માન્યા જશે અને એ રીતે અમુક કાર્ય મિદ્ધ થશે એમ ગણતરી કરી કોઇ વ્યવસ્થાઓ ગચવામાં કે સોંપવામાં આવતી નથી, પણ, પ્રમાણિકતા, મત્ત અને ન્યાયના ધોરણો પ્રમાણે વર્તન થશે એ પ્રતીતિથી બીજાઓને અધિકાર અપાય છે, બીજાઓ સાથે મંત્રધ બંધામ છે અને બીજાઓ ઉપર વિશ્વાસ મુકાય છે. અનીતિનો વિગ્રય મનાતો હોય તો ગામવામાં, વેપારમાં કે વ્યવહારમાં કાંઈને કાંઈ મોષવામાં આવે જ નહિ, દરેક મનુષ્યને પો તપોતાનું બધું કામ હાથે કરી સેવુ પડે, અને પશુઓ પેકે મનુષ્યો છુટા પડી જાય. વળી, પોતાના ધણ કાર્યો મિદ્ધ કરવામાં અને તે મિદ્ધ જળવવામાં નીતિમય માર્ગે મનુષ્યો ગ્રહણ કરે છે, નીતિમાં વધારે બળ માને છે, અનીતિમય કાર્ય કર્યો પછી પણ અનીતિએ મેળવેલા લાભ જળવવા માટે મનુષ્યો નીતિમાન થતા ધંધે છે. અનીતિ પોને જ નીતિને ચઢીઆવી ગણે છે. Hypocrisy is the tribute which vice pays to virtue ‘અનીતિ તે નીતિને ટોગરૂપી ઉપહાર અર્પણ કરે છે’ એ ઈંગ્રેજી કહેવનમાં કહ્યું છે તેમ અનીતિ પણ નીતિનો યોગ ધાવવા જાય છે. અની-

તિમાન મનુષ્યો નીતિમાનના ખપવા મથે છે કારણ કે અનીતિ કરતા નીતિ વધારે શ્રેષ્ઠ છે, વધારે માન્ય છે, એમ દુનિયા સ્વીકારે છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે, ગાંધીજી આજી દેશના રાજાની ફરે છે, રાજાના શત્રુની કે બડખોરની નથી ફરતી. નીતિનું શાસન હોવાથી નીતિનું ગાંધીજી હોવાથી દુનિયામાં નીતિની આજી ફરે છે અનીતિને અન્ધ-ખાને શત્રુતા છતાં-મડની વૃત્તિ છતાં-તે પણ નીતિની આજી માને છે.

જે મનુષ્યોનું બીજા પર નિયંત્રણ હોય તેમણે તેમના હિત ખાતર પણ અનીતિથી દૂર રહેવું આવશ્યક છે એ વિચાર પણ નીતિમય શાસનને પુષ્ટ કરે છે મતલબ ઉપર માળાપની અસર થાય છે, શિષ્ય ઉપર ગુરુની અસર થાય છે, પ્રજા ઉપર રાજાની અસર થાય છે, તે માટે માળાપે ગુરુએ અને રાજાએ પોતાની ખાતર તેમ જ પોતાની અમર અનુભવનારની ખાર અનીતિથી દૂર રહેવું જોઈએ એ મિદ્ધાન્તનો આગ્રહ બહુ માન્ય છે. અશ્વમેધ એ અસરની પણ હલ હોય છે.

आहोस्वित् प्रसवो ममापचरितैर्विर्दृम्भितो वीरधाम् ।

શાકુન્તલ, અંક ૫.

એ વાક્યમાં કાલિદાસે દુષ્યન્ત રાજા પાસે શંકા કરાવી છે કે 'મારા અપકૃત્યોથી ઝડપિઓના વનની લગાઓનો પ્રસવ અટક્યો તો નહિ હોય.'

न राजापराधमन्तरंण प्रजास्वकालमृत्युश्चरति ।

ઉત્તરરામચરિત, અંક ૨.

'રાજાના અપરાધ વિના પ્રજામાં અકાળ મૃત્યુ ફેલાતું નથી,' એ કારણથી ગમના ગાંધીજી શરૂ નામે શરૂ તપશ્ચર્યા કર્યાથી એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર અકાળ મરણ પામ્યો હતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. એ પ્રકારના મિદ્ધાન્તનો નીતિમય શાસનમાં સમાવેશ

યતો નથી, પણ, માન્યપ શુરુ ગમ્ન વગેરેને પોતાની અનીનિધી
બીજા પાંચની અસર માટે જવાબદાર થવું પડે છે અને દુ ખ પાનું
ખમવા પડે છે એ ખોટું નથી. વર્તમાન સમયમા રૂઝિયાના ગાંધી-
કર્તીઓના અમત્ય તથા અન્યાયથી આખું ગાંધીનંત્ર શિથિલ અને
બગાદીન થયુ, નોકરો દગાખોર થયા, મૈનિકો બીજા બન્યા, લાખો
રૂપિયા ખરચાયા છતાં લશ્કરોને માધન ન પહોંચ્યા અને વિજય ન
મળ્યો, એ દષ્ટીકૃત રૂઝિયાના અનેક વચનબગો અને અનેક છુન-
મોની ઝૂંપણી જાળ કરી આ જ નિયમ દર્શાવે છે. જનમહાનુના
બીજા નાપકોને પણ એ જ નિયમ લાગુ પડે છે. ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન
વખતે અન્યાય કૃત્તા અને દિસા કરી વોહીની નવીઓ વટેડાવનાર
રોમ્બપીઅર મરખા નાપકો પોને જ એ ખુનરેજના ભોગ આગળ
જતા થઇ પડ્યા તે તેમણે અનીનિનું બાળ જાળ કર્યાનું જ પશ્ચિમાત્મ
હતું નીતિના શાસને જ એ નાપકોને નષ્ટ કર્યા અને એ રીતે પોતાનું
રાજ્ય પ્રદર્શિત કર્યું અનીનિને પરિણામે પણ આખરે નીતિ રથપાય
છે એ વાત ઇતિહાસ ધણી રીતે દર્શાવે છે ઇંગ્લાંડના જોન ગમ્નની
અનીનિથી મેખા આઠો થયો, એવા અનીનિમાથી પણ નિકળના
નીતિના શામનના દષ્ટાન્ત અનેક છે.

ઇતિહાસમા કોઇ કોઇ વાર સુધારકો અને ઉદ્ધારકો કતેહમક
થયા નથી અને કોઇ કોઇ વાર એક પ્રજાએ કે દેમે બીજી પ્રજાનો
કે દેશનો ખોટી રીતે પરાબલ કરેલો જણાય છે, ત્યાં પણ નીતિનો
પરાબલ યતો નથી પણ વૃદ્ધિ થાય તે, એ દર્શાવતા દાતાર માર્ટિનો
ઉપર કહેવા પ્રકરણમા કહે છે કે “દરેક પ્રસંગે અને દરેક બામ-
તમા મત્ય તથા નીતિ તત્કાળ સિજ્યવત થાય એ નીતિમય શામન
માટે આવશ્યક નથી કાયકમે અને એકદરે સત્ય તથા નીતિ વિજ્ય
પામે એમ જ બને છે. ઇતિહાસનો કમ નીતિનું બાળ વધવા તરફ
અને ઉચ્ચતા થવા તરફ છે એમ શુભપ્રધાન આખરે ૨૬ ગણે
નથી. અમુક નિષ્ફળ થયેલો સુધારક કે ઉદ્ધારક વખત પાક્યા પહેલા

આવ્યો એમ કહેવામા આવે છે તેમા જ તેના પ્રયાગનો અન્ત્ય વિજય કબ્જુ વ કરવામા આવે છે અમેરિકાના ઇન્ડિયનોના મુવક છીનની લેવામા ત્યા જઈ વમનાગ મુનોપિયનોએ ઘણી ફૂટા કરી છે, પણ તેથી જગતનો એક વિશાળ પ્રદેશ વર્થ જતો બચ્યો છે, અને ત્યા નીનિયન્ય વગતીને દેરાણે નીનિનુ શાસન સ્વીકારનાર વરતી પ્રમરી છે પ્રાચીન ગ્રીસમા એથેન્સ વગેરે રાજ્યોને મેસીડોનના દિનિપ સગખા જગલી રાજ્યએ ઉથવાવી પાડ્યા ત્યા પણ એ ગ્રીક રાજ્યોની ઉત્તમતાની ભરતી પૂરી થતી જોટ શરૂ થઈ હતી, તેમની સાર્યકમતા પૂરી થઈ હતી. અને દિનિપના વિજયને પશ્ચિમાને તેના પુત્ર મહાન સિક્કા એશિયામા અને આફ્રિકામા ફરી વળ્યો, અને એ ગ્રીક રાજ્યોનું સાહિત્ય તથા સુધારો અનેક દેશોમા એ રીતે પ્રસરી રોમના રાજ્યમા પણ જ્યારે અન્યાય, જુનમ, લાચ, આળસ, મોજશોખ, પ્રમથા અને કુનિયાનો ઉત્કર્ષ વરવાનું રોમનું સામર્થ્ય નહ થયું સારે ગોથ વગેરે જગલી પ્રજાઓએ ચઢાઈ કરી તે રાજ્યને ઉથવાવી પાડ્યું, અને પરિણામે એ પ્રજાઓએ રોમની શક્તિ મદદ કરી લઈ મુરોપનો પ્રભાવ જળવી રાખ્યો અને આગળ જતા ખ્રીસ્તી ધર્મની નીતિ કુનિયામા પ્રસરાવી ”

માઉદી પ્રજાના અનેક મુમનો ઇતિહાસ ‘જુના કરાર’ મા આવ્યો છે તે પણ નીનિમય શાસનની સાક્ષી પુરે છે અને હિંદુ-ગતાનો પાડવો તથા કીરવોના રાજ્યથી માડીને મુસલમાન તથા મરાઠાના રાજ્યો સુધીનો ઇતિહાસ નીતિમય શાસનની સાક્ષી પુરે છે

આ રીતે, મનુષ્યની વ્યક્તિઓ તેમ જ મનુષ્યના મડગો બનેમા નીતિનુ શાસન જોવામા આવે છે નીતિના સારા ફળ થાય છે અને અનીતિના ખોટા ફળ થાય છે, એ ફળ ઇનામ તથા સજા અથવા મુખ તથા દુખ રૂપ કહી શકાય, પણ, નિશેષે કરી તે ઉત્તમ તથા અધોગતિ રૂપ છે નીતિમયતાની પ્રાપ્તિ, નીનિની દૃઢતા, એજ નીતિના આવરણનુ મહોટુ ફળ છે, અને નીનિનિયમ તોડનાર એ ફળ ગુમાવે

છે એ જ તેને મહોદ્રી દાનિ છે મહોદ્રા અને વિગ્ધાધી મુખે
નીનિના એ રૂઝમાથી ઉદ્ભવે છે અને ભયકર તથા નિનાશકારી
દુ ખો અનીનિની એ દાનિમાથી ઉદ્ભવે છે

દુનિયાના લાભ ખાતર જ નીતિનું અનુમગ્ધુ યત્ન નથી અને
યત્ન જોધએ નહિ, તેમ જ અયામ ખાતર જ અનીતિનો ભાગ થતો
નથી અને થવો જોધએ નહિ. લાભ અને અનામ એ માત્ર અનુ-
પગિઃ પગિલામ છે નીનિનિયમ એથી સ્વતંત્ર ઉડા મૂળમા આત્મામા
અપાયેલો છે, નીતિ જનતે ચોખ્ખ છે એ મારે જ નીતિ સ્વીકારાય છે,
અને તે જ મારે અનીતિનો ત્યાગ થાય છે. પરંતુ, આ દુનિયાની
વટના નીતિની એ ચોખ્ખનાને પુષ્ટિ આપનારી છે, નીતિના નિયતાની
બીજી રચનાઓ નીતિને અનુદ્દગ છે, પ્રતિદૂષ નથી, જે એથી ઉલટો
આત્મા થાય છે તે તર્ક કરી જોતા જૂનજારેલો માનમ પડે છે,
એ કહવાનો આ ચર્ચાનો દેવ છે નિયતાની નીનિની રચનાઓ
મુખની વૃદ્ધિ કરે છે, અને મુખની રચનાઓ નીનિની વૃદ્ધિ કરે છે,
તેની રચનાઓ અર્ચદીન કે માગવ્યહીન નથી, એ પ્રતીતિ કંપા
આવા તર્ક ઉપગત સમય દર્શનની સદાયતા લેવી હોય તો કવિવર
ટેનિમનના આ વચનો શ્રવણ કરીશુ કે

“ Oh yet we trust that somehow good

Will be the final goal or ill,

To pangs of nature, sins of will,

Defects of doubt and taints of blood,

That nothing walks with aimless feet,

That not one life shall be destroy'd,

Or cast as rubbish to the void,

When God hath made the pile complete ”

In Memoriam, LIV.

પત્નીપ્રેમ અને પરલોક. ૬

ધર્મિયે પોતાની સ ન સંપ્રિતે વેદરૂપ બનાવી છે, જ્ઞાનનો બગાડ બનાવી છે સમગ્ર વિશ્વો ધર્મિયે એવું જ્ઞાનગર્ભ બનાવ્યું છે કે, એવું જ્ઞાનખસિન રૂંધું છે કે બુદ્ધિમાન મનુષ્યને વિશ્વના પ્રત્યેક પ્રજામાથી પ્રત્યેક ગુણમાથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે જ્ઞાનનું દાન કરવાની ધર્મિયની પદ્ધતિ અનુપમ છે મનુષ્ય દ્વારા વાચા દ્વારા જ્ઞાન આપી શક છે, અને તે જ્ઞાન જરૂરી ગણના વાચાના સજ્જો આકૃતિમાં ઉતારી શક છે પણ મનુષ્યના આ બુનાર્મ જાય છે, મનુષ્યના લેખ નાશ પામે છે, મનુષ્યોના વચનો અને ધુમ્તકો મનામહાસાગરમાં તુલ્ય થઈ જાય છે પરંતુ ધર્મિયના જ્ઞાનવાહક સાધનો એવા આત્મ કારીન નથી વિશ્વમાના પદાર્થો, બનાવોને, મનુષ્યને મનુષ્યના વિચારોને, મનુષ્યના ભાવોને ધર્મિયે પોતાના જ્ઞાનવાહક બનાવ્યા છે જ્યાં સુધી મનુષ્યની હયાતી છે ત્યાં સુધી એ જ્ઞાનવાહક સાધનો મનુષ્ય આગળ મોટું જ છે મનુષ્ય પોતાના નેન બંધ ન કરે તો એ સર્વમાથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થતી બંધ થાય તેમ નથી

એવા એ જ્ઞાનવાહક સાધનમાથી આત્માની ભાવી અવસ્થા વિશે જ્ઞાન મેળવવાનો આ ૮ કઈક પ્રયાસ કરીશું

પ્રેમ એ વિશિષ્ટ જ્ઞાનનો બગાડ છે જ્ઞાનીઓએ પ્રવિષ્ટોએ અને ભક્તોએ એમાથી ઘણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે એ પ્રેમનો એક અતિ અદ્ભુત અર્થ ત પત્નીનો પતિ તરફનો પ્રેમ છે સીનાનો રામ માટેનો ગાઢ પ્રેમ સુરસિંદ્ર છે રામે જ્યારે સીના પર અન્યાય મય વ્યવહાર કરી તે મગર્મ અવસ્થામાં મઢી મુખના નિશ્ચય કર્યો અને તને અગ્નિમાં રવ તી મુખના સાર ઉધતી ને ઉધતી લલમણ સાથે મોઢી દીધી તે વખતે અવસ્થામાં પહોંચી જાયત થતા અને

લક્ષ્મણને મુખે રામની આજ્ઞા માંગળ્યતાં સીતાએ લક્ષ્મણને કહ્યું કે તું રામને કહેજે કે:—

સાઠં તપઃ સૂર્યેનિવિષ્ટદૃષ્ટિ—
રુઢ્વં પ્રસૂતેશ્ચરિતું યતિપ્યે ॥
મૃયો યથા મે જનનાન્તરેઽપિ
ત્વમેવ મર્તા ન ચ વિપયોગઃ ॥

રઘુવંશ, સર્ગ ૧૪.

અર્થ:—‘તે દુ પ્રચૂતિ પછી સૂર્ય ઉપર દૃષ્ટિ રાખી તપ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ કે જેથી ફરીથી બીજા જન્મમા પણ તું જ મારો ભર્તા થાય અને વિયોગ ન થાય’.

કાશિદામે મીતાના વચનમા મુકેલી આ ન ચ વિપયોગઃ (‘અને વિયોગ ન થાય’) ની પ્રજ્ઞા પ્રેમમા માથી રહી છે? આ જન્મ પુરો થયા પછી પુનર્જન્મ હોય કે બીજી અવસ્થા હોય, પણ, આ જન્મ પછી પણ પતિ સાથે મૃદેવાની ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમ કેમ ઉત્પન્ન કરે છે? પ્રેમ જો ઇશ્વરદત્ત છે, જો ઇશ્વરનો આંશ છે—ઇશ્વરનો શુભ છે, ઇશ્વર જો પ્રેમસ્વરૂપ છે તો પ્રેમીની આવી આકાંક્ષા એ શું માત્ર બ્રમણ છે કે પ્રેમના ખરેખરા ભાવીની એ જાણી છે? એવી આકાંક્ષા શું વ્યર્થ જવા—નિષ્ફલ થઈ પુરી થઈ ઉત્પન્ન થાય છે? કે તે સકલ થવાની છે અને પ્રેમમય પ્રભુનો એક સત્ય સિદ્ધાન્ત તે પ્રેમીને શિખવે છે?

એક બીજું ઉદાહરણ લઈએ. “The Wreath and the Ring” (‘હાર અને વૅડી’) નામે જેમ્સ સ્પિલિંગની રચેલી નવવક્યામા ફેડ ફ્રીક્સિંગ તથા લુમી ગ્રેસ નામના એ પાત્રોનો પ્રેમજ્વલાન્ત કથખો છે. તેમા “Is it for ever” (એ શું હમેશને માટે છે?) એ મયાગાના પ્રકરણમા તેમનું સંબાધણ વર્ણનું છે કે,

તુરીએ કહ્યું “આપણે જે બોડિયા આત્મા છીએ તમને એમ લાગે છે ?”

ફેડે કહ્યું, “બોડિય સહચર થયેલા આત્મા છીએ”

તે ખોલી, “હમેશ એજ અભિનાયા કરતી આવી છું”

તેણે ઉત્તર દીધો, “એજ માટે હું હમેશ પ્રાર્થના કરતો આ-ઓ છું”

* * * *

ફેડે બોલ્યો, “પણ, જે બધી વાતો વિશે આપણે બોલ્યા તે સર્વ માત્ર સુન્દર કલ્પનાઓ જ હોય તો પછી શું ?”

“ફેડે, તમે શું એમ ધારો છો કે ઈશ્વર ઉત્પન્ન કરી શકે તે કળા વધારે સુન્દર વસ્તુઓની આપણે કલ્પના કરી શકીએ ?”

* * * *

અને તુરીએ કહ્યું, “મારા પ્રિય પિતા એવી કલ્પના કરે કે તેમને ધર્મમાં મારી પ્રિય માતા મળશે અને તેમની સાથે તેનો યોગ થશે, તો ઈશ્વર તે પૂર્ણ કરશે અને મારા પિતાની બધી કલ્પનાઓ કરતાં ઘણું વધારે એવું કાંઈ ઈશ્વર આપશે ?”

ફેડે કહ્યું “એ ખરૂં છે તેથી હલો વિચાર કરીએ તો મનુષ્યને ઈશ્વર કળા વધારે સારો અને વધારે મોટો ગણ્યા જેવું થાય.”

“અને મારા પિતા એવી ઈચ્છા કરે કે એ યોગ અનંત થાય તો તે યોગ અનંત થાય ?”

ફેડે કહ્યું “અલગત તેમ થાય ‘જેઓ ઈશ્વરનો ભય રાખે છે તેમની ઈચ્છાઓ ઈશ્વર પૂર્ણ કરે છે’”

તે બોલી, “ફેડે, એ વચનની સ્મૃતિ કરતી તે માટે હું ઉપકાર માનું છું નિમશય, હું ઈશ્વરથી કંઈ છું અને હું જરૂર ઈશ્વર નહીં કે આપણે બન્ને હમેશ પ્રેમમગ્ન ચર્ચ સાથે રહીએ”

ફેડ બોલ્યો, “ધશ્વર પોતાના બાગમની ઈચ્છાઓને છુદી નાખતો નથી એથી આપણને આશ્વાસન મળે છે ઈશ્વર તે અનન્ય પ્રેમ અર્પણ નથી ?”

તે મધુર આશ્વર્યથી બોલી, “તેમની ઈચ્છાઓને છુદી નાખે ! રે’ ફેડ ચમીને આધે દૂની ભૂમિ માટે અનન્ય ઈચ્છાઓ થાય છે, બરોમો નાખી તે ઉજાના સાગર ઉપર ઉત્તી જાય છે, અને યોગ્ય મમયે અગ્નિપ્રયાગિના । પર જઈ પહોંચી તે હાં પામે છે તેની ઈચ્છાઓ ઈશ્વર પરિપૂર્ણ કરે છે જાખા જગતમા આવેના પોતાના ધગમાથી મદિ બહાર નહિ નિમ્જેની મધમાખીને પુષ્પોના મકાદ માટે ઈચ્છાઓ થાય છે અને બરોમો નાખી તે અગ્નિપ્રયે માર્ગે નિમ્જી પડે છે, અને જેની પ્રથમ ખજા નમેતી એના સોનેરી પુષ્પના ઉજમા જઈ પડે છે તથા તુમિ થતા સુધી મિષ્ટ અનુ પાન કરે છે ઈશ્વર તેની ઈચ્છાઓ પરિપૂર્ણ કરે છે’

*

*

*

*

એ જ વિચાર ઉપાડી નહ ફેડે મલુ ‘આપણા આત્માઓને ધ માન મમયે અનન્ય ઈચ્છાઓ થાય છે, અને અધાર સમુદ્ર ઉપર નિર્મયતાથી અવા ।મા ઉડી આગપાર જતા તમને માનમ પડે છે ? જે ઉત્તર કિનારે જવા ઉત્ક્રા હતી ત્યા જ આવી પહોંચ્યા હીએ ઈશ્વર તેમની ઈચ્છાઓ પરિપૂર્ણ કરે છે મારલુ, ચમીઓના સમૂહ કરતા એ આત્માઓ શુ વણી વધારે ગણનાને પાત્ર નથી ? પ્રકૃતિના આ જાખા જગતમા આપણા આત્માઓને મધુર શુદ્ધમા નિવાસ મરવાની ઈચ્છાઓ થાય છે અને કાનકમમાના પ્રયાસ પુગ થાય ત્યારે જ્યા આરામ લેવાય એવા પ્રેમી હૃદય માટે ઈચ્છાઓ થાય છે, અને તેઓ અગ્નિપ્રયાગ માર્ગે ગતિ કરના અધારી ખીલુમાથી પાર નિમ્જી જાય છે, અને પેલે પાર સુવર્ણમય નમરના ધુમ્મટ નીચે તેમનો સત્મા મરવા ઉચ્છ્વાસથી ઉજાવુ હૃદય તમની વાટ જોવુ તેમને માનમ પડે છે ઈશ્વર તેમની ઈચ્છાઓ પરિપૂર્ણ કરે

છે, કારણ, મધમાખીઓના સમૂહ કરતાં એ થુ ધણી વધારે ગણનાને પાત્ર નથી ?”

*

*

*

*

તેઓ ગતીએ ચર્ચ જતા હતા તે વેળા પુત્રીએ પુછ્યું, “રે, ફેડ એ શું દર્શાવે માટે છે ?”

તેને પોતાના હૃદય મરસી લઈ ફેડ જોડ્યો, “હમેશને માટે”

આ પ્રમથનુ તાત્પર્ય એ છે કે ઈશ્વર જે વાછાઓ-શ્રદ્ધામય વાછનાઓ-રિશ્તમય વાછનાઓ-પ્રેમમય વાછનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે તે તેમને સદ્ગતતાના માર્ગમા દોરના માટે જ ચક્રીઓ, મધમાખીઓ, પશુ એ શ્રદ્ધાથી અજ્ઞાન પ્રદેશમા પ્રયામે નિકળે છે, મનુષ્યની વાછનાઓ પશુ એ શ્રદ્ધાથી પરિપૂર્ણ છે

પ્રેમાનુભવની શાશ્વતતા નિશે પત્નીની શ્રદ્ધાનું એક વાસ્તવિક ઉદાહરણ દાકતર માર્ટિનો પોતાના “રેડી ઓફ ગિલીગ્ગઅન” નામે ગ્રંથમા આપે છે એ પુસ્તકના બીજા ભાગમા “Doubt In its metaphysical aspect (“મૃત્યુ મીમાસાનુ દર્શિનિકુ”) નામે પ્રકરણમા તે દર્શાવે છે કે મૃત્યુ પછી આત્માનું પૃથક્ અસ્તિત્વ-આત્માની જુદી વ્યક્તિ કાયમ રહે છે આધિનાત્ર સરખા જે અભેદવાદીઓ એમ કહે છે કે આત્માની પૃથક્ વ્યક્તિ માત્ર અંત વાનું બતાવ છે અને અનન્ત આધિજ્ઞાનમા તે વ્યક્તિ પાડી લીન ચર્ચ જવી જોઈએ, તેમના મતની જૂન દર્શાવતા દાખા માર્ટિનો એ મતના અનુયાયી સ્વીઅરમેકરના આ વચન ઉતારે છે “આપણી ભાગણી જ્યારે પૃથક્ વ્યક્તિને મધ રીતે વગજેની નથી રહેતી, પણ ઈશ્વર સાથેના સંબંધવાળી અર્થ રીતે બની જાય છે અને એ ઈશ્વર-સંબંધમા સર્વ પૃથક્તા અને નશ્વરતા નાશ પામે છે, ત્યારે આપણી ભાગણીમા પણ અક્ષયતા અને સનાતનતા સિવાય બીજા બધાનો સમાવેશ થતો બંધ પડે છે, અને જે મધ મર્થ છે તે સર્વ ફેડી દર્શ તથા તેનો ત્યાગ કરી અમરત્વનો ખરેખરો અનુભવ કરીએ તે

ધાર્મિક જીવન છે એમ આપણે કહી શકીએ છીએ. પણ જે રીતે
 ઘણા માણસો એ સ્થિતિની કલ્પના કરે છે અને તે માટે ઇચ્છા કરે
 છે તે મને અધાર્મિક લાગે છે, તે ધર્મનિહીનની રૂઝિઠી વિગદ છે
 એમ મને લાગે છે, અને, ધર્મના અંત્ય હેતુ ઉપરના અપુગમાને
 લીધે જ તેઓ અમરત્વ ઇચ્છે છે આપણા આત્માનું ગ્પદ પૃથક્કલ્પ
 વિગતાર પામે અને ધીમે ધીમે અનન્યતામાં જતુ ગ્દે અને જે અખિય
 છે તેના જ્ઞાનપડે તેની માથે એકલ પામે એવી ધાર્મિક ઉત્કંઠા હોય
 છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. પણ તેઓ તો આ દેવની વિગદ
 થતા પ્રયત્ન કરે છે, પરિચિત સીમાઓ ટાલીને તેમને જલુ નથી;
 અપકાલીન જીવનાવસ્થાનો પ્રકાર જ તેમને પમદ પડે છે પોતાના
 પૃથક્ અખિત્વ માટે તેઓ ઉત્સુક હોય છે, તેની પેલી પાઝ જવાનો
 માત્ર મૃત્યુથી જ અવગર મળે છે તેના લાભ લેવાને ઉત્કંઠિત થવાને
 બદલે તેઓ આ જીવનની હદ બહાર એ પૃથક્ અખિત્વ પોતાની
 માથે લાઈ જવા આતુર હોય છે અને બહુ નાં તો જ્ઞાનેન્દ્રિય અને
 કર્મેન્દ્રિયની વવારે સક્રિય માટે રજૂ કરે છે પણ ઇશ્વરનું વચન છે
 કે 'મારે મારે જે કાંઈ જીવન ખોશે' જે જીવન જાગરના તેઓ
 ઇચ્છે છે તે જાગરી સ્વયં તેમ નથી કારણ, પોતાના પૃથક્ અ
 જિત્વની અમરતાનો પ્રશ્ન હોય તો તેની ભરિધ અમરતા જોડલી
 જ તેની બન અવગ્યા માટે તેમને આતુરતા કેમ નથી રહેતી ? અને
 આગળ થઈ ગયેલો શામ હાથમાં આવે તેમ નથી તો પાછળ
 થવાનો ભાગ શા કામનો છે ? જે પ્રકારની અમરતા છે નહિ અને
 જેનો ખ્યાન પણ તેમને આવી શકતો નથી (કારણ કે ઐહિક
 અખિત્વને નિત્યગ્યાથી કલ્પવાનું કાર્ય અનાથી ચર્ચ શકે ?) તેની જેમ
 તેઓ વધારે ઇચ્છા કરે છે તેમ નકામા પીડના અને મુઝવતા વિચા-
 રને લીધે જે પ્રકારની અમરતા હમેશ મળી શકે તેમ છે તેથી તેઓ
 દુઃ જતા જાય છે અને મર્ત્ય જીવનથી પણ દુઃ જતા જાય છે.
 મૃત્યુ પડના પ્રેમ ખાનગ તેમણે પોતાનું જીવન સમર્પણ કરી દેવા

પ્રયત્ન કરવો જોઈએ આ જીવનમાં જ તેમણે પોતાનું પૃથક્ વ્યક્તિત્વ એક અખિન પરમાત્મામાં ફાડી દઈ તેમાં જીવન જીવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ પોતાના કૃત્તા નિષેધ થવાનો જેને અનુભવ થયો છે તે જાણે છે કે પોતાનું પોતાપણ ખોવું એ બહુ જુગ્મ હાનિ છે જે આત્મત્વ મુકી દઈ બને તેટલે સુધી સમગ્ર વિશ્વમાં લીન થઈ ગયો છે અને જેના આત્મામાં વધારે મહાન અને વધારે પવિત્ર વાછા ઉદ્ભૂત થઈ છે તેને જ વિશ્વમાં યોગ્ય રીતે ધ્યાન મળે છે, મૃત્યુથી જે આશાઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને મૃત્યુદ્વારા જે મનાતન તાએ આપણે અવશ્ય પહોંચીએ છીએ તેના વધુ વચન તેને જ માટે ખરી રીતે ઉચ્ચારી શકાય છે '

આ મતનો સાગશ એ છે કે મૃત્યુ પછી આત્માની જુદી હયાતી રહેતી નથી પણ તે પરમાત્મામાં લીન થઈ જાય છે એ મત કેવો અસત્ય છે, કેવો અગ્વીઝાર્ય છે તે દર્શાવતા દાક્ટર માર્ટિનો સ્પીઅરમેકર સમઘે જ બનેલો એક બનાવ વર્ણવે છે એહરનફ્રીડ વોન નિનિક નામે એક યુવાન ઉપદેશક અને તેની પત્ની હેનરિએટા વોન મ્યુન્ડેનફેલ્સ એ બન્ને સ્ત્રીઅગમેકરના લાગણી સાબળા આતુગ્તાથી તેના મત તરફ આકર્ષાયા હતા તેની સાથે તેઓ પત્રવ્યવહાર કરતા અને તેની સાથે તેમને નિકટ મનઘ થયો હતો હેનરિએટા માત્ર સોગ વર્તી હતી લગ્ન પછી ત્રણ વર્ષે તેનો પતિ એહરનફ્રીડ મૃત્યુ પામ્યો તેમને એ સત્તાન દના, અને તેમનું એક તે વેળા ગર્ભમાં હતું પતિના મૃત્યુથી થયેલી સકન વેદના અને વિદ્વલતાનો ઉભરો હેનરિએટાએ પત્રદાગ સ્પીઅરમેકર આગળ કહાડ્યો તેની લાગણીનો વેગ ઉત્કટ હતો પણ તેમાં વિચારવતતા રહેતી હતી મારો પતિ એહરીનફ્રીડ દજી જીવે છે અને અદશ્ય પદમાં મારી વાટ જોય છે એવી તો ગ્વાલાવિક શ્રદ્ધા હતી પણ સ્ત્રીઅગમેકરના લાગણીથી એ હસિત થતું હતું કે પતિનો આત્મા હવે મારો રહ્યો નથી પણ મહાન અખિલતા (Great All) માં પાડો મળી ગયો છે એ એ

ભાવ વચ્ચે તેના મનમાં યતો વિરોધ બાદ ત્રાસજનક છે આ બે ભિન્ન મનથી યતો મંશય તે પોતાના પિતૃમમાન ઉપદેશ તથા સાત્વનદાતા સમક્ષ બનપૂર્વક મુકે છે અને આગ્રહ દરે છે કે માગ મશયનો છેદ કરો. તેના શુદ્ધ સહજ પ્રેમનો ઉદ્દગાગ આ પ્રમાણે નિકળે છે

“ઓ શ્લીઅર, મારા શોકની અદગ પણ ધન્ય કાણો આવે છે ત્યારે અમારો પ્રેમ કેવો હતો તેના મને સાક્ષાત્કાં થાય છે અને મને લાગે છે કે આ પ્રેમ શાશ્વત છે અને ઈશ્વર એ પ્રેમનો નાશ કરે એ અશક્ય છે કેમકે ઈશ્વર પોતે પ્રેમસ્વરૂપ છે જ્યાં સુધી કુદગત આ દેહ ટકાવશે ત્યાં સુધી હું જીવીશ કેમકે જે બાનકો મારા અને એના છે તેમને માટે હજી મારે પ્રયાસ કરવાનો છે પણ હે ઈશ્વર ! જે લોકમાં એ વસે છે તે તમક આ લોકની પાર કેવી ઉત્ક્રાંથી, કેવા અકથ્ય આનંદના અનુભવની આતુરતાથી હું દષ્ટિ કરું છું ! મગવામાં મને કેટલો આનંદ થશે ! શ્લીઅર, મને તે ફરી નહિ મળે ! અરે મારા પ્રભુ ! હું તમને, શ્લીઅર, વિનંતિ કરું છું કે, જે જે ઈશ્વરને પ્રિય છે અને પવિત્ર છે તે સર્વની ખાતર તમા સુધી બનવું હોય તો, મને એવી નક્કી ખાતરીથી કહો કે હું તેને ફરી મળીશ અને ઝોળખીશ પ્રિય શ્લીઅર, આ વિશે તમારી છેક અદરની શ્રદ્ધા શી છે તે મને કહો અરે ! જો એ તુમી પડે તો મારું શું થાય ? હું જીવું છું તે એ માટે, ધીરજથી અને શાંતિથી હું સહન કરું છું તે એ માટે, મારા અન્ધકારમય જીવનમાં પ્રગાશ પડે છે તે આ એક માત્ર આશાથી, - કે તે મને ફરી મળે, હું ફરી તેને માટે જીવી શકું હું ફરી તેને ધન્યવાદ આપી શકું હે પ્રભુ ! એ આશા નષ્ટ થઈ શકે નહિ ” “ મારા દીન હૃદયને કહો, તમે જે માનતા હો તે મને કહો ”

આ આશાપ્રકાશ ઉપર થોડી વારે છાયો આવી તેને મદ કરી નાખે ■

“ શોકનો ગ્રાહ મને થયો જ મર્મજોદી ક્યારે લાગે છે તે તમે જાણો છો ? ત્યારે હું વિચાર કરું છું કે, - ‘ભરિપ્યમા જુની વસ્તુઓ રદ જશે જે એને માટે સંપૂર્ણ રીતે લાયક હશે તે મનુષી વધારે એની પાસે હશે અને અરે ! એને આલનારામાના ધણા માન કરતા વધારે લાયક છે, ’ અને ત્યારે હું વિચાર કરું છું કે - ‘એનો આત્મા પાછો જગી ગયો છે, પીગગી જઈ મદાન અભિનતામા તદ્દન મળી ગયો છે, જુનું તદ્દન ગયું છે, તે મદી ફરી ઓગળાય એમ પ્રકટ થવાનો નથી’ - હે પ્રિય મિત્ર, આ માગથી ખમાતું નથી, મને ઉત્તર દો ”

આ પ્રશ્નનો સ્પષ્ટ ઉત્તર દીધા વિના છુટકો નહોતો એવા ઉત્તર માટે હેનરિએટાનો દૃઢ આગ્રહ હતો વચન મુદ્રામાં દેખાય પણ વસ્તવ્ય ગૂઢ ગૂઢ એવા વ્યાખ્યાનથી આતે તેમ નહોતું તેની ત્રીન વેદનાવાળા અને ઉત્તર દો જોડી શકાતું મમાધાન થાય એના ઉત્તરની જરૂર હતી સમજાન અને તત્ત્વદર્શનના મામસામા આર્થિકથી થયેના આન્દોલનને લીધે સ્ત્રીઓએ મના શબ્દ પ્રમાણ અને અગ્નિય છે, અને અનિર્વાચ્ય ‘ના’મા ‘હા’ નો આનન્દ મૂકવાનો તેમા પ્રયત્ન છે

તે કહે છે, તું મને તારી શકા ફર મૂકવાનું કહે છે પરંતુ હું ખ સમયે થતી શ્રમણાએને ખરી કહેવાનું તું મને કહે છે પ્રિય બેગી, હું શું કહી શકું ? આ જીવન પછી શું આવેનું છે તે વિશે આપણે નિશ્ચયપૂર્વક જાણી શકતા નથી મારા અર્થસમજનામા જૂન ન ફરીશ માગ કહેવાનો અર્થ એ છે કે દરેક વસ્તુ યોગ્ય રૂપમા દેખાય એવા પના આગ્રહ છે છે તે કલ્પનાએ માગ્યા મુજબ નિશ્ચયપૂર્વક જ્ઞાન ચર્ચા તું નથી પણ તે મિત્રાઈ, એ તો પગમ નિશ્ચય છે કે આત્માનું મૃત્યુ નથી, આત્માનો નાશ નથી, અને આ વાત નક્કી ન હોય તો મર્ત નક્કી ન હોય એ ખર છે કે વ્યક્તિમય જીવનમા આત્માને યોનાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી માત્ર તેનો આભાસ થાય છે પછી તે પાછો આન થાય છે ત્રી ગીતે તે

આપણે જાણતા નથી, એ બધું આપણા જ્ઞાનની પેલે પાર છે: આપણે માત્ર કલ્પના કરી સફાએ છીએ'.

દેનરિએટાને એ વિચાર આવે કે 'અરે ત્યારે આભાસ તો સદાને માટે હિડી ગયો છે—હુ તો બધું જાણું છું તે ત્રિય વ્યક્તિમય જીવન જાણું છું. અને તે તો જતું રહ્યું, એ હવે એહગનક્રીડ છે જ નહિ. તે ઈશ્વર પ્રતિ ગયા, તે ત્યા સલામત ગહેવા માટે નહિ પણ ઈશ્વરમા મદા ઠાળને માટે ધ્વસ્ત યર્ધ જવા માટે.' એના હૃદયને આ વિવાપ વાચીને સ્ત્રીઅરમેકરતે દૂર કરવા આ પ્રમાણે બોધ કરે છે:

'મદાન અખિયમા પિગળીને મળી જવાની કલ્પના તારા ચિત્ત આગળ આવે ત્યારે, ત્રિય બાળકી, તેથી તીવ્ર જ્યેદનો સ્પર્શ તને થવા દ્યશ નહિ. એમ જ ધાગ્ને કે એ શત્રુમા લગી જવાનું નથી પણ જીવનમાં લગી જવાનું છે, અને એ જીવન તે સર્વોત્તમ છે. આ જીવનમા આપણે મર્ન પ્રપાત્ન કરીએ છીએ તે ખરે એ જ માટે કરીએ છીએ, માત્ર આપણે તે કદી પ્રાપ્ત કરતા નથી, અર્થાત્ જે દિવ્ય મમમતાના આરા આપણે છીએ તેમા તન્મય યર્ધ તેમા જ માત્ર જીવન જીવવું, અને જાણે આપણે આપણા પોતાના હોષ સફાએ એવી ધાગણાવાળો આપણું પૃથકપણું ગ્થાપિત કરવાનો દાવો આપણામાથી કહાડી નાખવો, એ લલ્લ પ્રાપ્ત થાય છે એહગનક્રીડ હવે ઈશ્વરજીવનમા જીવતો હોય અને પ્રથમ તુ એનામા ઈશ્વરને ચક્રાતી અને જાણતી તે પ્રમાણે હવે તુ એ ઈશ્વરમા એને અનત-કાળ સુધી ચાહે તો એથી વધારે લલ્લ અને વધારે કીર્તિમાન કાર્ધ હોય એમ તુ ધારી સકે છે ? આ શુ ત્રેમનો ઉચ્ચમા ઉચ્ચ દેતુ નથી ? અને માત્ર વ્યક્તિમય જીવનને વગમતી અને તેમાથી ઉત્પન્ન થતી દરેક વસ્તુ આની મરખામણીમા કાર્ધ વીમાતમા છે ?'

દાક્તર માર્ટિનો કહે છે કે આવા ખુવામાથી આ સકાનું નિવારણ થતું નથી, વ્યક્તિમય જીવનપર વળગેલી વાળના આથી દૂર થતી નથી. દેનરિએટાને એમ લાગે છે કે 'માત્ર એહગનક્રીડના આતમામા

રહેલા ધર્મરતને હું ચાહતી અને જાણતી ત્યારે જે વિષયો મારા પ્રેમના પાત્ર હતા; તેમાંનો એક મારી પાસે હતો અને તે અદ્વૈત ખીમ વિષયની પ્રાર્થના કરવામાં મારી જોડે સામેલ થતો. હવે એક-રનદીને મુખી અને ચાહ્યો ગયો છે અને અનંત કાળ માટે ધર્મ-રમાં રહે છે તો હજીએ જે જીવન છે કે એક જ છે ? જો જે હોય તો, જે પ્રિય આત્મા અહીં મારો આધારબૃત્ત હતો તેને હજી હું વળગી રહી શકું છું ? અને તેના પ્રતિ હું પ્રેમ કરું છું તે બદલ તે સામે મારા પ્રતિ પ્રેમ નહિ કરે ? અને આ પ્રમાણે અરસપ-રસ પ્રેમ થતો હોય તો એ વ્યક્તિમય જીવનના અન્તરતમ સ્વરૂપ સિવાય ખીજું શું છે ? જ્યાં વ્યક્તિઓ ન હોય ત્યાં પ્રેમ અને જ્ઞાન શી રીતે શક્ય હોય ? એક જ વિષય મારા પ્રેમનું પાત્ર હોય, જીવાત્મા પરમાત્મામાં ભળી ગયેલો હોય તો તો એમ કેમ નહિ બને કે હું પણ નાશ પામીશ ? અને તેમ થાય તો મારા કરતાં જે ઉચ્ચ-તર પરમાત્મા તેને જાણવાનું અને ચાહવાનું મારાથી શી રીતે બની શકશે ? એમ કહેવામાં આવે કે એવી સ્થિતિમાં અને મંપૂર્ણ અન્ત-ર્જ્ઞાન તથા ભક્તિ પ્રાપ્ત થશે તો તો મારું વ્યક્તિમય જીવન બધી શક્તિ સાથે કાયમ રહેવું જોઈએ ? અને એક પણ વ્યક્તિમય જીવન કાયમ રહેતું હોય તો એવું કોઈ પણ જીવન શા માટે નાશ પામવું જોઈએ ? દાકતર માર્ટિનો કહે છે કે દેનરિએટાને આવા વિચાર-થયા હોય તો એના શુરુ કરતાં એને સત્યપ્રાપ્તિ વધારે થઈ હોવી જોઈએ.

દાકતર માર્ટિનો કહે છે કે જીવાત્માના વ્યક્તિમય જીવન (personal life) સામે અભેદવાદ જે વાંધો લે છે તેમાં જે પ્રકા-રની ભૂલ છે, એક આત્મવ્યાપારના અનુમાનની અને ખીજી ગણિત-વ્યાપારના અનુમાનની. ઉપર સ્ત્રીઅરમેકરનાં વાક્ય ઉતાર્યા છે તેમાં કલા પ્રમાણે અભેદવાદી એવો આત્મવ્યાપાર માને છે કે આપણું આત્મત્વ જેમ સફલ થતું જાય તેમ આપણા પોતાપણાની વૃત્તિ-ઓનો આપણે ત્યાગ કરતા જઈએ છીએ તથા જે પરિપૂર્ણ એક

અખંડ આત્મમાં પુરતી કરનારા અંશજૂત આપણે છીએ તેનાથી બેઠ કરાવનારા કારણો આપણે છોડી દેના જરૂર છે છીએ, અને ત્યારે આ પ્રાપ્તિ મંપૂર્ણ રીતે થઈ રહે છે ત્યારે આપણા અને તેના વચ્ચેનો બેઠ નષ્ટ થઈ જાય છે અને સર્વ પરમાત્મમય જ રહે છે. પરંતુ આમાં એક સમ્બંધના જુગ જુગ અર્થ ઉપરથી દેવતાભાવ થયેલો છે. “પોતાપણ” નો ત્યાગ કરવામાં આવે છે એ ખરું છે, પણ, કાણ એ ત્યાગ કરે છે? આપણે “પોતે” એ ત્યાગ કરીએ છીએ અને એ ત્યાગ કરવાનું “પોતાપણ” અવગ છે. અને સ્વાર્થી વૃત્તિઓનો ત્યાગ કર્યા પછી, સ્વાર્થરૂપ સત્ત્વને દુષ્ટતા પછી આપણું “પોતાપણું” મંપૂર્ણ પ્રકાશે છે, અત્યંત જીવનમય અને પ્રેમમય થાય છે. આત્મ-શામનવડે પરમાત્મની ઈન્છાને અનુકૂલ થઈ તે માથે મંવાદી થનાર માનવ ઇચ્છા એ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરી કાયમ રહે છે. એ મવાદની સ્થિતિમાં આત્માની સ્વઈચ્છા જતી રહેતી નથી. એ આત્માઓ વચ્ચે, જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે એ મંથન તેમની પોતાની “ઈચ્છાથી” થયેલો છે અને બન્નેને તેનો અનુભવ થાય છે. જે દિવ્ય મમત્તાનો કું અંશ હું તેને પહોંચવાના પ્રયત્નમાં તેમાં તન્મ-ય થઈ તેમાં જ જીવન જીવું તેનો અર્થ એ છે કે હું તે મમત્તાનો એક ભાગ છું એમ જાણવું, તે મમત્તાનો કેવો ભાગ છું તે જાણવું, અને તે મમત્તામાં મારું જે સ્થાન છે, મારી જે પદવી છે તેથી વિરોધી જે ઈન્છાવૃત્તિઓ હોય તેનો ત્યાગ કરવો. પણ આ પ્રમાણે આપણું સ્વરૂપ જાણવું, તેનું માપ જાણવું, તેને મરખાવવું, વિષ-મતા દબાવી દેવી અને તજ દેવી, એ બધો જીવાત્માનો પોતાનો વ્યાપાર છે. જીવાત્મા પોતે પોતાના કેન્દ્રમાંથી વિચાર, પ્રયત્ન, પ્રેમ, એ પ્રમાણે બહાર પાડે છે. અને પશ્ચિમગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે એ વિચાર, પ્રયત્ન, અને પ્રેમ ધ્વંસ પામતા નથી પણ વાસ્તવિક રીતે ઉત્તમ ઉક્તિ પામી મદદ થાય છે. જીવાત્મા “પોતાના અધમ અંગ” ફેડી દઈ પરમાત્માને અનુકૂલ થાય છે, પરમાત્મા સાથે

સંવાદી થાય છે, અને તેનું એ “પેનાપણું” કાયમ રહે છે ત્યારે જ એ પ્રાપ્તિ થાય છે. એ પ્રાપ્તિમાં એ બેનો મંવાદ-મજાત.પણું થાય છે; પણ એ બે લગી જાય છે એમ કહેવું એ શ્રાન્તિ છે.

ગણિતવ્યાપારના ધોરણથી અભેદવાદમાં જે ભૂલ થાય છે તે એવી છે કે અનંતની જોડાજોડ સાંત (અંતવાળી) હોય શકે નહિ પણ સાંત તે અનંતમાં લગી જવું જોઈએ અને મળી જવું જોઈએ, એવી એ વાદમાં કલ્પના કરવામાં આવે છે. વ્યક્તિમય જીવાત્મા તે એક નાના ધેરાવા આસપાસની કૃત્રિમ વાડ હોય અને તેની અંદર માનવ જીવનના બેદમય અનુભવ યતા હોય અને તેની આસપાસની અનંતતાથી જુદો થયેલો એ ધેરાવો થોડા કાલ માટે હોય એમ કલ્પવામાં આવે છે. અખિત્ત આકાશમાનું થોડું આકાશ ઘટની અંદર આવેલું હોય તે ઘટાકાશની પેઠે જીવાત્મા તે અખિત્ત બ્રહ્મથી-પરમાત્માથી જુદો જણાતો કહેવામાં આવે છે; અને આ પ્રમાણે જુદી વ્યક્તિ લાગે ત્યાં સુધી પણ તે બ્રમણ જ છે, બ્રહ્મ તે અખિત્ત છે, વાસ્તવિક રીતે તેમાંથી કંઈ કહાડી લઈ શકાતું નથી, જુદું પાડી શકતું નથી, તે જુદું જણાય તે માયા છે, વ્યવહારદષ્ટિનો ખનાય છે, આભાસ છે: એમ આ અભેદવાદનો સિદ્ધાન્ત છે. અને, જન્મદ્વારા જે જાણાભાસી બેદનો આરંભ થાય છે તે બેદને મૃત્યુ થોડા નાખે છે, વ્યક્તિને મૃત્યુ પાણું વિશ્વમા સોપી દે છે એમ ધારવામાં આવે છે. આકૃતિઓની ગણનાથી પરિમાણોના જે સંબંધ સમજાય છે તેને ધોરણે અભેદવાદની આ ધારણા થાય છે. પણ આત્માઓને એ ધોરણ લાગુ પડેલું નથી. અનંત તે કાંઈ સર્વનો સરવાળો નથી. અનંત ઉપરાત બીજું કાંઈ હોય તો અનંત તે અનંત ન હોય એમ ધારવામાં આવે છે તે ભૂલ છે. અનંત આકૃતિ હોય ત્યા અલખત તે ઉપરાત બીજું કાંઈ હોય શકે નહિ. પદાર્થોના અનંત સમૂહમાં અનંતતા ઉપરાત સર્વની આકૃતિ છે એમ કહી શકાય નહિ, કેમકે તે આકૃતિ અનંતતામાં આવી ગઈ. પરંતુ પરિમાણવાળા અને એક

મરખા બંધારખુવાળા પદાર્થોનો મંત્રેષ જ આ પ્રકારનો છે. અન્યથા એવો મંત્રેષ નથી. પરિમાણોના વિષયમાં પણ એક અનંતતાથી બીજી અનંતતાના અસ્તિત્વને બાધ આવતો નથી; કેમકે કાલમાં અનંતતા દોષ સકે છે તેમ જ દિશામાં અનંતતા દોષ સકે છે તે એક બીજાને નિયમિત કરતા નથી, કાલ અનંત દોષ છતાં દિશામાં ચોરસ વાર દોષ સકે છે અને તે કાલના અનંતપણાને નડતો નથી. પરિમાણને બદલે ગુણની અનંતતાપર આવીએ છીએ ત્યારે એ અનંતતા તે અર-વાળો હોતો નથી પણ ગાદના-વિગેષતા દોષ છે; અને એવી અનં-તતાથી જે ઓછું હોય તે બધાને એ અનંતતામાં ગમાવેશ થતો નથી, પણ ઉસડું, તે એ અનંતતાથી તદ્દન છુટું હોય છે; ઉદાહરણ્યાર્થ, અનંત “જ્ઞાન” તે જે જે ધર્મ ગણુ અને જે જે શક્તિ છે તેનો મંપૂર્ણ વિચાર છે, અને અપૂર્ણ જ્ઞાન કે જેમાં મત્ત અને બ્રમ બન્નેનું મિશ્રણ છે તેનો એ જ્ઞાનમાં સમાવેશ થતો નથી; આ આવા અપૂર્ણ જ્ઞાનના વિષય માટે એક બીજા વિચારનાર વિષયીની, નિયમિત શક્તિના મનની જરૂર પડે છે. અને અનંત જ્ઞાનની સાથે આવી સાત-પરિમિત બુદ્ધિનું અસ્તિત્વ હોય એમાં જો બાધ છે ? એમાંનું પ્રથમ વાસ્તવિક હોય તો તેથી બીજાની વાસ્તવિકતાને શો બાધ આવે છે ? દુનિયામાં વિદ્વાનો, પડિતો અને મહાબુદ્ધિશાળી મનુષ્યો હોય છે તે ઓછી બુદ્ધિના મનુષ્યોના અભાવે હોવા નથી પણ બન્ને પ્રકારના મનુષ્યો એક માથે હોય છે. અને, દિવ્ય પરમા-ત્માની બુદ્ધિની એવી અનંતતા છે કે તે જે વિચારવ્યાપાર કરે તેની અવધિ નથી હોતી પણ તેથી આપણામાં અપૂર્ણ બુદ્ધિશક્તિના ભાગ્યા તુટયાં કિરણો હોય તે દક્ષીકતને બાધ આવતો નથી. વળી સાત-બુદ્ધિ અનંતથી ઉત્પત્તિ દોષ તેની સાથે સમકાલીન અસ્તિત્વમાં હોઈ શકતી ન હોય તો તો એ અશક્ય વાન કેમ કાલે પણ, થોડા વખત માટે પણ, શક્ય કેમ થાય ? આ જીવનની અવસ્થામાં એ વાન શક્ય કેમ અને મૃત્યુ પછી જ તે કેમ અશક્ય થઈ જાય છે ?

એવી માત્ર સુદ્ધિવાળો જીવાત્મા એટલો વાગે અનેત આત્માથી જુદો પડ્યો છે, અનસ્તિત્વમાથી અસ્તિત્વમા આવ્યો છે તો મૃત્યુની પાર જઈ માયમ રહેતા તેને શી દગ્ગત છે? જીવાત્મા ધન્ય શક્યતામાથી અસ્તિત્વમા આવી પૃથક્ નક્ષણાણી અને શક્તિ-આપારના અનુભવવાળી વ્યક્તિ થઈ તૈમર થયો છે મૃત્યુ પછી માત્ર તેના ચૈતન્ય વ્યાપાર માટે નવા ધામની જરૂર છે, નવી વ્યક્તિ થવાની જરૂર ગ્રહી નથી આ વ્યક્તિમા માયમ ગદેવાની ગૂઢા છે, માયમ ગદેવાની આશા છે કાયમ ગ્રહી પ્રેમવ્યાપાર અને જ્ઞાન-આપારથી ધન્ય થવાની આશા છે અને તેને માયમ ગદેવા ન દેનાર કોઈ મરણુ નથી

આ રીતે દાકતર માર્ટિનો દર્શાવે છે કે મૃત્યુ પછી કે મર્ષ કાળે જીવાત્માનું પૃથક્ જીવન નષ્ટ થતું નથી ઘટ ભાગી જતા તેમાનું આમશ બદલાના આકાશ સાથે મળી જાય છે, તેમ, જીવાત્માનું વ્યક્તિમયજીવન તે વિશ્વનો અનિત્ય આભાસ કે વિકાર હોઈ મળી જાય છે અને એ બમ આત્માને શરીરનું ઉપમાન અભ્યુપગ્રહે અપાયાથી થવાનો સંભવ છે દાકતર માર્ટિનો કહે છે તેમ શરીરનો ખસ થતા એમા ઘેરાઈ ગદેનો આત્મા તે જાણે વાયુ હોઈ બહાર નિકળતા બદલાના વાયુ સાથે મળી જતો હોય એવી ભૂતભરેલી કે પનાતી અસર શી-નમુદી પણ ન થાય તેમ નથી મૃત્યુ પછી જો આત્માને વિચાર ન હોય, પ્રેમ ન હોય, પૂરુષશુદ્ધિ ન હોય, સ્વચ્છતા ન હોય તેના વ્યાપારના પાત્ર ન હોય તો તેની મૃત્યુ પછીની અવસ્થા ઉચ્ચતમ કેમ હોય પર્યાપ્તિ કેમ પામે?

જેનો આરભ થયો હોય તેનો અંત થવો જોઈએ અને તે માટે જીવાત્માનું વ્યક્તિમય જીવન અન પામવું જોઈએ એ દલીલ પણ ભૂતભરેલી છે દાકતર માર્ટિનો દર્શાવે છે કે આગ લગાત્ હોય તેનો અંત આવવો જ જોઈએ એ નિયમ માનવા મટે કાંઈ આધાર નથી ન્યુટને શોધી ગ્રહોડેતો ગતિનો નિયમ એ છે કે ખાલી આકાશમા કોઈ કંઈને એટલો વાર ગતિ આપ્યા પછી તે સર્વ કાળ સુધી

મીઠી લીટીમાં એકની એક ગનિથી ચાલ્યાં કરશે, અને બહારથી બીજાં બળ આવીને નડે તો જ તેમાં ફેર પડે કે તે બંધ થાય. પૃથ્વી વગેરેમાં ગુરુત્વાકર્ષણનો ધર્મ છે તે વિશ્વમાંના પદાર્થને એક-વાર પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મ છે એમ આપણે જાણીએ છીએ તે છતાં તે ધર્મ એ આરંભના કારણથી કાંઈ કાળે બંધ પડેલા જ નોંધએ એમ નથી. આ રીતે આરંભવાનું અસ્તિત્વો શાશ્વત રહેવાનાં મહોટાં ઉદાહરણો વિશ્વમાં છે. પરમાત્માએ જીવતા રચાણો તેમાં પોતાના મરણાં ચૈતન્ય અને ઇચ્છાવ્યાપાર મુખ્યાં છે, તેમાં યથાયોગ્ય કર્તૃત્વશક્તિ મુકી ॥ તો આ સર્વ કાળ ચાલવાનું નથી એમ માનવાનું શું કારણ છે ? આપણા આત્માની અન્તર્વૃત્તિ તો આપણને આપણી અનંતતાની પ્રતીતિ કરાવે છે. વિચાર, પ્રેમ અને સાધુત્વની (સત્ ચિત્ અને આનંદની) કાળક્રમમાં સ્થિતિ નોંધએ તો તે નિરંતર આગળ વધનારાં છે, ચક્રમાં ફરી પોતાને મૂળ સ્થળે પાછાં આવનારાં નથી, તેમનો ઉદાસ અને તેમની ગતિ જદી પામતા જ ન્યા છે.

આ રીતે પૂર્વોક્ત દૃષ્ટાન્તોમાં કહેલી પત્નીપ્રેમમાં રહેલી પર-કાળની આકાંક્ષા, પ્રેમપાત્ર માથે મદૈવ પ્રેમવ્યાપાર ચલાવી ધન્ય થવાની આશા, પત્નીના વિશુદ્ધ આત્મામાં આવિષ્કૃત થતી આત્માની અનંતતાની ઝાંખી, આપણી પ્રતીતિ કરાવે છે કે આ સરીરમય જીવનને અંતે આત્માનો નાશ થતો નથી પણ આત્માનું પ્રેમમય, શ્રદ્ધામય, જ્ઞાનમય, આનંદમય, ચૈતન્યમય જીવન શાશ્વત રહે છે, અને પરમાત્માના મામીધ્યમાં તેની કૃપાછાવા નીચે પુણ્ય આત્માઓ પરસ્પર પ્રેમવ્યવહાર કરી તથા એ પ્રેમના પ્રવર્તીવનાર પરમાત્મા પ્રતિ પ્રેમનો ઉપહાર સમર્પી તેનો પ્રેમ પામી અનંત જીવનનો અનુભવ કરે છે.

આત્માનું એ અનંતત્વ-એ અમૃતત્વ આ રીતે જ્ઞાનમય છે, તેમજ તે અનંતત્વની-અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ માટે તેનું જ્ઞાન આવશ્યક છે.

મતિવોધવિદિતં મતમમૃતત્વં હિ વિન્દતે ।

આત્મના વિન્દતે વીર્યં વિઘ્નયા વિન્દતેઽમૃતમ્ ॥

કેનોપનિપદ્

અર્થ:—બુદ્ધિના પ્રત્યેક બોધનાં જાણી સમય એવું અમૃતત્વ મત (માનસમા આવેલું હોય છે ત્યાં પુરુષ તે અમૃતત્વ) નિશ્ચય પામે છે (પુરુષ) (પોતાના) આત્માનાં સામર્થ્ય પામે છે અને વિઘ્ન વડે અમૃત પામે છે.

इह चेदयेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहायेदीन् महती विनष्टि ।

भूतेषु भूतेषु विचिन्त्य धीराः मेत्यास्माच्छोकादमृता भवन्ति ॥

કેનોપનિપદ્

અર્થ —આ જન્મમા (પુરુષ) ને (અમૃતત્વ) જાણે છે તે (તેની સમક્ષ તે) સત્ય વિઘ્નમાન છે (અર્થાત્ તે અમૃતત્વને સત્ય તરીકે અનુભવે છે), (તે) નથી જાણુનો તે મહોદોષ વિનાશ થાય છે, ધીર પુરુષ પ્રત્યેક જૂતને વિશે (આ અમૃતત્વનું) ચિન્તન કરીને આ લોકમાધી જતા અમૃત થાય છે

આત્માના અમૃતત્વની પ્રતીતિ બુદ્ધિમા વ્યાપી રહે તે વિના અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ યદ્ય શકતી નથી અને તેની પ્રતીતિ આ જન્મમા મૃત્યુ પહેલાં ન થાય તો મહાન વિનાશ થાય છે, મહોદોષ હાનિ થાય છે પોતાનો આત્મા અમૃત છે એ સત્યનું દર્શન આત્માનાં એવં માટે આવશ્યક છે એ દર્શન વિના એ અમૃતત્વની રમૂદા થતી નથી અને તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયાસ થતો નથી એ અમૃતત્વની રમૂદા-કામના, હલકી વસ્તુ નથી, અપકર્ષ કરાવનાર નથી, કામના માત્ર દુષ્ટ નથી, ફક્ત વિષયસુખની કામના દુષ્ટ છે વિષયસુખની કામના અધોગતિ કરાવે છે, પણ અમૃતત્વની કામના ઉચ્ચ ગતિ

કરાવે છે. પરમાત્માના સામીપ્યના અનુભવની, પરમાત્મા સાથેના યોગની, પરમાત્માના, સત્ય, જ્ઞાનમય, આનંદમય, અમૃતમય સ્વરૂપના અંશની પ્રાપ્તિની કામના શ્રેયસ્કર છે. તે જ માટે પરમાત્માના સામીપ્યમાં જનાર ધન્ય આત્માઓને ‘આત્મકામ’ કહ્યા છે.

યૈનાક્રમન્તમૃત્યોહ્યાત્મકામા યન્ન તત્સત્યસ્ય પરમં નિધાનમ્ ।

૩ મુળ્ડકોપનિષદ્

અર્થ:—‘જે (મત્સ) વડે આત્મકામ (કામનાઓની અંપૂર્ણતા પામેલા) અપિઓ જ્યાં તે અત્યંતુ પરમ નિધાન છે (ત્યાં) ગતિ કરે છે.’

સ एव विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्व उत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गलोके
सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत् । समभवत् ॥

૪ પેતયરંયોપનિષદ્

અર્થ:—‘તે એવી રીતે જાણ્યો છો. આ શરીરના વિના-શથી ઉચે ગતિ કરીને તે સ્વર્ગ લોકમાં સર્વ કામને પામીને અમૃત થયો; થયો.’

અમૃતત્વની કામના ઉપર કહેલા ઉદાહરણોમાં પ્રેમમય પત્નીમાં રહેલી જોવામાં આવી તે આ રીતે આત્માની ઉચ્ચાવસ્થાનું ચિહ્ન છે તેમ જ આત્માના અન્યત્રેયનું પ્રમાણ છે. પ્રેમની લાવનાવડે પરમાત્મા પતિ પત્નીને અમૃતત્વના જ્ઞાનમાં તથા તેની પ્રાપ્તિના માર્ગમાં દોરે છે એ તેની અદ્ભુત લીલા છે.

મત્યનું આયુષ્ય

'Every truth has a life of fifteen years' દરેક 'સિદ્ધાન્તની મત્યતાનું આયુષ્ય ૧૫ વર્ષનું હોય છે એવા વચનનો વનમાનપરોમા અને જાહેર ભાષણોમા ઉચ્ચાર્યો યતો જોઈ સત્યની ગોધ માટે પ્રથમ ધરના જનોને નિરાશ થશે ઘણી મહેનત, ઘણી ખોળી ઘણા અગ્નિમા, ઘણા પગમર્શ પછી સત્યની પ્રાપ્તિ થતા માટે ઘણા કાનકમે ઘણા ચિંતન અને રોધકોના અનુભવ એમના થયા પછી તે મત્ય વિશે ખાતરી થાય અને સિદ્ધાન્ત બધાય, અને એ બધા પગિયમને પગિયમને ગ્રંથપાંચે સત્ય ૧૫ વર્ષ જ દરેક, ૧૫ વર્ષ પૂગ થયે તેનું સત્યત્વ ઉતરી જાય, સત્ય ગણાયેતો સિદ્ધાન્ત ખોટા પડેના વિચારના જથ્થામા નાખી દેવામા આવે, તો પછી મનુષ્યની બુદ્ધિનું પ્રયોજન શું વિચાર કરવાની સાર્થકતા શી, મૃગતૃષ્ણિકા પેટે મદૈવ ખોળા પડતા અને દૂર નાસતા સત્યવાળા જ્ઞાનની ઉપયોગિતા શી એવી ક્ષાન્તિઓથી ભરેના જીવનમા આનંદ શો, ઉત્થાપિ શી ?—એના વિચાર મત્યને સર્વથા માનનાર જનોને થાય તો તે અગ્નિને નથી પણ દરેક સત્યનું આયુષ્ય ૧૫ વર્ષનું હોય છે, એ મત પરીક્ષા વિના મનીકારી શકાય તેવો નથી, અને પૃથક્કાળ મગતા તેનું સામ્યવિષ્ણુ મધ નક્કી કરી શકીશું

પ્રથમ તે એ લક્ષમા નાનું છે કે સાધારણ વ્યવહારની વાત ચિંતમા દરેક બધા એના મકલતા વાચક શબ્દો ઘણી શિથિલ તાથી નાપગામા આવે છે સામગ્રિ વ્યાપ્તિ દર્શાવનારો એવા ઉપયોગને પ્રમજે હેતુ હોતો નથી પણ તે વખતે ધારેલા અમુક મુરિતિ વર્ગની વ્યક્તિઓમા જ રહેલી વ્યાપ્તિ દર્શાવનારો હેતુ હોય છે ધનાડનો પ્રધાન રેમર્ક વાનખોન હોતો હોતો કે Every patriot has his price, દરેક રાષ્ટ્રસેવકને ખરીદવાની

કિંમત હોય છે, ' તેનો અર્થ એવો નહોતો - દુનિયાના મર્મ દેગોમા અને સર્વ સમયે જે જે પુરુષ સ્વદેશમન્ત હોય તે લાચને વલ થાય એવો હોય અને હોવો જ જોઈએ પરંતુ, યોનપોલન મમયમા ઇગ્નાઝી ગજદારી બાગતોમા જે પુરુષો સ્વદેશભક્તિ ખાતર યોનપોલના રાજતની સામે થતા હતા તેમને મળધે યોનપોલનુ એવું કહેવું હતું અને એ વાચ્યમાનો 'દરેક સજ્જ' એ વર્ગમાનો 'દરેક' એટલા જ અર્થમા વપરાયેલો હતો, 'દુનિયામાનો દરેક,' એવા અર્થમા વપરાયેલો નહોતો એ જ રીતે, 'બધા માણસો દેવદત્તને મલો સમજે છે' એવા વાક્યમા 'બધા' માણસો એટલે 'આખી મનુષ્યજાતિ' નહિ, પણ, 'દેવદત્તને ઓગખનાર બધા માણસો,' 'બધા મરાઠા લશ્કર છુટકાટ મરતા હતા' એ વાક્યમા 'બધા મરાઠા લશ્કર' એટલે 'મહાગાહના હુમલો ભાગમા હુમલો લોકો વિગ્રહ કરનારના લશ્કર' નહિ, પણ ઇન્ડીસનના સતગમા તથા અદાગમા સૈકામા જે મગદા રાજ્યો સ્થાપિત થયા હતા તેમના લશ્કર 'બધા ખેડુતોને ચોમાસામા વરસાદની જરૂર હોય છે એ વાચ્યમા 'બધા ખેડુતો' એટલે 'દુનિયાના બધા દેશના બધા ખેડુતો' નહિ પણ 'જે દેશોમા નિયમિત ચોમાસુ આવે છે અને જ્યાં (નદીઓના પૂર વગેરેથી નહિ પણ) વરસાદના પાણીથી ખેતી થાય છે તે દેશોમાના જે ખેડુતોના ખેતરોમા જોઈતો વરસાદ પડી ચુક્યો ન હોય તે બધા ખેડુતો' આ રીતે, ઉપગ્રી સાર્વાનિષ્ટ વ્યાખ્યાના આભાસ વાળા વાક્યોમા વિધેય (predicate) પ્રગુત વિષય લક્ષમા હોવાથી વાક્ય બોનનારના ધારવામા આવેના જાણીતી મયાદનાળા ઉદ્દેશ્ય (subject) સમયે જ વ્યાપ્તિ દર્શાવે છે ઉદ્દેશ્યનુ વિશેષ પણ 'સર્વ' 'દરેક' એવું હોવા છતાં અમુક સુવિસ્તિ વર્ગના 'સર્વ' 'દરેક' વિશેજ બોનવાનો હેતુ હોય છે

આરભમા કહેના વાક્યમા વપરાયેલો 'દરેક' સજ્જ પણ આ રીતે 'અમુક વર્ગનો દરેક' એ અર્થમા વપરાયેલો છે. અર્થસાચ

(Economics) મા 'અબાધિત વ્યાપાર' (Free Trade) નો મત એક વેળા ભૂમિતિના મિદાન્ત મરખો સર્વ દેશ અને મર્વ કાલ માટે નિશ્ચય અને અમોઘ મનાતો હતો. પરંતુ, તેની માર્વ-ત્રિકતા વિશેની થકા હાવમા ધટી ગઈ છે. કેટલાક દેશોમા અબા-ધિત વ્યાપારથી લાભ ન ચામ એવા વાધાથી આગલ થતા હાલ તો કોઈ પણ દેશ માટે અબાધિત વ્યાપારની પદ્ધતિ યોગ્ય છે કે કેમ એ વિશે અર્થશાસ્ત્રની અને ગણતંત્રની ચર્ચામા મટોટો વિવાદ ચાલી રહ્યો છે. એજ પ્રમાણે શિક્ષણશાસ્ત્ર (Pedagogy) મા છોકરાઓને સજા કરવી એ ઉચિત છે કે કેમ, અભ્યાસને પરિ-ણામે પરીક્ષા લેવાની જરૂર છે કે કેમ, આક અને કરિતા મહોડે કગવવાથી લાભ છે કે કેમ, એ વગેરે વિશે એક મમયે દૃઢતાથી સ્થપાયેલા મિદાન્તોમા બહુ ફેરફાર થઈ ગયો છે. એશિઆની પ્રજાઓ સ્વતંત્રતાની ભાવના જીવી શકે કે કેમ, હજમીઓની ગુલા-મગીરી કામમ ગમવા જેની હતી કે કેમ, સરકારે વધાગવાથી સલાહ શાતિનો મભવ વધે છે કે કેમ, એ વગેરે પ્રશ્નો વિશે ગણતીતિ-શાસ્ત્રના મિદાન્તો પણ યણી ડુશયતા અને વિદ્વતાભરેલી ચર્ચાને પગિણામે ઝિયર ગહી શક્યા નથી. આ અને આ પ્રકારના મિદા-ન્તોના વિવેચનના પ્રમગોમા 'દરેક સિદ્ધાન્તની મત્યતાનુ આયુષ્ય પદર વર્ષનું હોય છે' એ વચન વપરાય છે, અને એ વાક્યમાનું 'દરેક' પદ તે માત્ર 'આ વર્ગના મિદાન્તોમાનો દરેક' એ અર્થમા ઉજિષ્ટ હોય છે. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોમા જેને આપણે 'મનાતન મત્યો' (Eternal Verities) કહીએ છીએ તેને આ આયુષ્યની મયોગ લાગુ પડવાનો હેતુ હોતો નથી.

પ્રાચીન ગ્રીક ફિલસૂફ પ્લેગોએ કરેલો એક વિચારિભાગ આ મબધે લક્ષમા લેવા યોગ્ય છે ને કહે છે કે જ્ઞાન મત્ત (being=જે ખરેખરી ગીત છે તે) વિગેહોય છે અને અજ્ઞાન અમત્ત (not-being =જે વાગતવિદ રીતે કે નદિ ને) વિગે હોય છે, અર્થાત્ જ્ઞાનનો વિચ

મત્ છે અને અજ્ઞાનનો વિષય અસત્ છે. પ્લેટો કહે છે કે આ બે સિવાય એક ત્રીજા પ્રકારની ઉપલબ્ધિ છે, તે જ્ઞાન પણ નથી, અને અજ્ઞાન પણ નથી તેનો વિષય સત્ પણ નથી અને અસત્ પણ નથી. તે ઉપલબ્ધિને તે opinion (મત, અભિપ્રાય) કહે છે. આ વિભાગ વિચિત્ર સાગરો અને ત્રીમની વિચારપદ્ધતિની વિશેષતા તેમાં રહેલી છે જ, પરંતુ તે અર્થહીન નથી. જેનું ખરેખર અસ્તિત્વ છે તે જાણવામાં આવે તો, તત્ત્વ જાણવામાં આવે તો, ખરું જાણવામાં તો તે જ્ઞાન છે, અને, જેનું અસ્તિત્વજ નથી, જે છે જ નહિ તેનું અસ્તિત્વ એમ છે જાણવામાં આવે તો તે અજ્ઞાન છે. નસીબ ન હોય તે છતાં નસીબ છે એમ જાણવું તે અજ્ઞાન છે; જૂત પિશાચ ન હોય તે છતાં જૂત પિશાચ છે એમ જાણવું તે અજ્ઞાન છે; સૂર્ય પૃથ્વીની આમપાસ ફરતો ન હોય તે છતાં સૂર્ય એ રીતે ફરે છે એમ જાણવું તે અજ્ઞાન છે. ઇશ્વર અનેક ન હોય તે છતાં ઇશ્વરે અનેક છે એમ જાણવું તે અજ્ઞાન છે. આ ભાવાર્થથી પ્લેટો કહે છે કે અસત્ તે અજ્ઞાનનો વિષય છે. પરંતુ પ્લેટો કહે છે કે અજ્ઞાન નહિ એવી જાણી ઉપલબ્ધિ તે તે જ્ઞાન નથી. જ્ઞાન તો સાર્વત્રિક (universal) હોય છે, તેનો વિષય જે સત્ છે તે ઉપાધિવશ હોતુ નથી. સાધારણ વ્યવહારમાં મનુષ્યો વખતો વખત મનમાં જે ધારણા કરે છે તે એવું જ્ઞાન હોતું નથી, તે માત્ર અભિપ્રાય હોય છે. તે છેક અજ્ઞાન નથી હોતું. તે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની વચ્ચે આવેલું હોય છે; જ્ઞાનની સાથે મરખામણીમાં તે તિગિરમય હોય છે, પણ, અજ્ઞાનની સાથે સરખામણીમાં તે પ્રકાશમય હોય છે. તેનો વિષય તે મત (being) નથી, અસત્ (not-being) નથી, પણ 'ભવત' (becoming) છે;—વ્યવહારમાં જે બન્યું જાય છે તે અભિપ્રાયનો વિષય છે. ઉદાહરણ્યાર્થ, પ્લેટો કહે છે કે જેઓ માત્ર અનેક સુન્દર વસ્તુઓ કે અનેક ન્યાય વસ્તુઓ જ જોઈ શકે છે પણ એ અનેકતામાં રહેલી એકતા જોઈ શકતા નથી તેઓ માત્ર અભિપ્રાય જ

પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેઓ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. અનેક સુંદર વસ્તુઓમાં રહેલી એક સુંદરત્વભાવના, અનેક ન્યાય વસ્તુઓમાં રહેલી એક ન્યાયભાવના, જે જોઈ શકે, —નિરપેક્ષ (absolute) એક જે જોઈ શકે, તે સત્ જુએ છે, તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એ સત, એ ભાવના, તે સર્વદા એની એ રહે છે. પણ, સુંદર દેખાવો, ન્યાય બનાવો તો બન્યા જાય છે, બદલાયા જાય છે; અને, તેમનું ખરાપણું માત્ર સાપેક્ષ (relative) હોય છે, એક દેખાવ અમુક મંબંધે સુંદર જણાય પણ કોઈ બીજા મંબંધે કુરૂપ જણાય; એક બનાવઅમુક મંબંધે ન્યાય જણાય પણ કોઈ બીજા મંબંધે અન્યાય જણાય. મોટું-નાનું, ભારે-હલકું, એ વગેરેમાંનાં એક જાતનાં વિશેષણો જેમને લગાડવામાં આવે છે તેમને એમાંનાં બીજા જાતનાં વિશેષણો પણ લગાડી શકાય. આવી જાતની ઉપસન્ધિ તે કોઈ જ્ઞાન નથી, તે માત્ર અભિપ્રાય છે. પ્રાકૃત મનુષ્યોના આ પ્રકારના વિચાર કેવળ સત્ અને કેવળ અસત વચ્ચે અર્ધ માર્ગે અધઘાત કરે છે; 'બવત્'ના વલ્લભ જતા પ્રવાહમાંથી જ્ઞાન અને અજ્ઞાન વચ્ચે પકડાઈને અભિપ્રાયના મનોન્યાયારમા એવા વિચાર ઘેરાઈ રહે છે. (શિવજ્ઞિક, અધ્યાય ૫.)

પ્લેટોના આ નિરૂપણમાં કલ્પનાનું મિથ્ય જ છે અને બુદ્ધિવ્યાપારનું તેણે કરેલું પૃથક્કરણ સર્વથા સ્વીકારી શકાય તેવું નથી. પરંતુ, સત્યની નિત્યતા માટે પ્લેટોએ કરેલો આગ્રહ મનમાં ઠસાવી રાખવા જેવો છે. દુનિયામાં દેખાવો, બનાવો, વસ્તુઓ યથા જાય છે, બદલાયાં જાય છે, જુના નાશ પામ્યા જાય છે, નવાં ઉત્પન્ન થયા જાય છે; એવી અનેકતાનો પ્રવાહ નિરંતર વલ્લભ જાય છે. તેમના એ બાહ્ય દર્શન વિશે મનુષ્યોના વિચાર થાય અને બદલાય, જુદા જુદા મનુષ્યોને જુદા જુદા દષ્ટિચિન્દુથી જુદા જુદા વિચાર થાય, એ જ મનુષ્યોને જુદા જુદા ગ્રંથમાં અને સરખામણીમાં એના એ જ વિષયો વિશે જુદે જુદે પ્રસંગે જુદા જુદા અને એક બીજાથી

વિરોધી વિચાર થાય. પણ, એ મર્વ જ્ઞાન નથી, એ માત્ર અભિપ્રાય છે. જ્ઞાન તો નિશ્ચય મત્યનું હોય છે. અને મત્ય તે કાંઈ મામસામી અને વિરોધી ટોટીઓ વચ્ચે ઝાંચા ખાતું નથી એ મર્વ અનેકતા તે કેવળ અમત્ય નથી, પણ તે 'ભવત્' હોઈ તેનો પ્રવાહ વહેા જાય છે. તે અનેકતાની આધરાનજૂત જે એકતા છે, બદલાતી જતી સુન્દર વસ્તુઓમા જે સુન્દરતાનું તત્ત્વ છે-સુન્દરતાની ભાવના (idea) છે, તે મત્ય છે. સુન્દર વસ્તુઓ અનેક બદલાશે અને નાશ પામશે, તેમના વિશે મનુષ્યોના જુદા જુદા અભિપ્રાય થશે; પણ, સુન્દરતાના તત્ત્વ વિશે-સુન્દરતાની ભાવના વિશે તો મત્ય નિશ્ચય જ્ઞાન થશે, તે જ પ્રમાણે બીજી એકનામય ભાવનાઓ (ideas) વિશે પણ નિત્ય નિશ્ચય જ્ઞાન થશે. આના નિત્ય નિશ્ચય જ્ઞાનનો વિષય તે જ મત્ય છે, એવો પ્લેટોનો આશય છે.

એકતાની અમૂર્ત ભાવનાઓની પદવી પ્લેટો એટલી ઉચ્ચ દર્શે છે કે તેના મૂર્ત આવિર્ભાવ તરફ તેને તિગ્ગતરશ્ચિત્ત થાય છે. સુન્દરતાની ભાવનાને તે ઉચ્ચ ગણે છે, દિવ્યમુરના જ્ઞાનને યોગ્ય ગણે છે, પણ સુન્દરતાનો ત્યાં આવિર્ભાવ કયામા આવે એવી કવિતાને કે ચિત્રકામને તે સત્યથી દૂર રહેવા મત્યના નિર્ગર્થક અનુકરણ ગણે છે, અને તેમને ત્યાગ્ય માને છે આ રીતે ભાવનાઓનો તેનો મિદ્ધાન્ત મૂર્તઅમૂર્તના સમવાય મજબની અવગણના કરે છે ત્યાં અવખત તે અગ્વીકાય થાય છે, અને, ભાવનાઓનું અસ્તિત્વ કેવા પ્રકારનું છે તે વિશેનો તેનો મિદ્ધાન્ત પણ મનોરજક છતાં કેવળ કંપનામય છે.

જે નિત્યસ્થાથી ન હોય તે તેટલાજ કાચજીથી કેવળ અસત્ય ન હોય, એ પ્લેટોનું કહેવું પણ લક્ષમા લેવા યોગ્ય છે એટલીક વાર એવી ભૂલ થાય છે કે અનિત્ય હોય તે અસત્ય જ હોયુ ન્નેષ્ટએ, કેમકે, જે થોડો કાળ હયાતીમા રહી નાશ પામે તેના વિશે તે નાશ પામ્યા પછી જ્ઞાન થઈ શકે નહિ, અને તે હયાતીમા હોય તેટલા વખત દરમ્યાન તેના વિશે થયેલું જ્ઞાન તેની હયાતી બાદ આધાર-

હીન યથ જાય, માટે તે યાન પણ ખોડું હોય જોઈએ, — એમ માનવામા આવે છે આ જૂલ ટેલક ઉદાહરણો પરથી અપૂર્ણ આધારે અનુમાન બાધવાથી થાય છે આખને ખોટો આભાસ દેખાય કે કાનને ખોટો બણકારો પડે તે આભાસ કે બણકારો બધ યથ ગયા પછી ખાતરી થાય છે કે તે ખોટા હતા સ્વપ્નમા ઇન્દ્રિયોના વિવિધ અનુભવ થાય છે તે બધા ખોટા હતા એમ જાણ્યા પછી ખાતરી થાય છે આ બધા ખોટા બનાવ અસ્પ કાળ જણાઈ નાશ પામે છે એ ખરૂ છે, પણ, તેમનું ખોટાપણુ તેમની અસ્પકાંતીનતામા નથી પણ તેમને હિત્ત કરનાર પદાર્થો ખરી રીતે નહિ હોવામા છે ખોટા આભાસને ખરા દેખાવ સાથે અને ખોટા બણકારને ખરા અવાજ સાથે સમજાવી આપણે તેમને ખોટા કહીએ છીએ, અને, તેનું ખોટાપણુ એ રીતે નક્કી કરીએ છીએ કે ખરા દેખાવ જેનો દેખાવ એવો પદાર્થ હોય છે અને ખરા અવાજ જેમાથી નિકળે એવો પદાર્થ હોય છે, પણ, જ્યાં આભાસ દેખાયો ત્યાં એવો દેખાવ જેનો દેખાવ એવો કાંઈ પદાર્થ હતો નહિ અને જ્યાંથી બણકારો આવ્યો ત્યાં એવો અવાજ હિત્ત કરે એવો કાંઈ પદાર્થ હતો નહિ કાંઈ મનુષ્યનો આભાસ દેખાયો હોય કે કાંઈ મનુષ્યના શબ્દનો બણકારો પડ્યો હોય તો તે મનુષ્ય તે વખતે ત્યાં હતો જ નહિ એમ ખાતરી થતા આપણે તે આભાસને કે બણકારને ખોટો કહીએ છીએ તે પદાર્થ થોડો કાળ ટકનારો કે તે મનુષ્ય થોડો કાળ જીવનાર છે એટલા માટે તેના દેખાવ કે અવાજને આપણે ખોટો કહેતા નથી તેમજ સ્વપ્નની સૃષ્ટિને પણ “ઈન્દ્રિયોના અનુભવના કારણની વાસ્તવિકતા” ની આ કસોટી લગાડી આપણે ખોટી ઠરાવીએ છીએ સ્વપ્નમા જે પદાર્થનો આકાર જોયો હોય, જે પદાર્થનો શબ્દ સાંભળ્યો હોય તે પદાર્થ સ્વપ્ન આવ્યું તે વેળા વાસ્તવિક રીતે આપણી ઇન્દ્રિયો સમક્ષ હતા નહિ એમ ખાતરી થતા એ સર્વ અનુભવને આપણે ખોટા કહીએ છીએ એ પદાર્થો ચિરકાળ સુધી ટકનાર નથી — થોડા

કાળ પછી નારા પામનાર છે એ કારણથી આપણે તેમનાં સ્વપ્ને ખોટાં કહેતા નથી. તેમ જ આ આભામ, ભણકારા કે સ્વપ્નાનુભવ કેટલા કાળ સુધી ચાલે છે એ તેના ખગખોટાપણાની કસોટી આપણે ગણના નથી. તેની મરખામણી જે ખરા દેખાવ, અવાજ, કે જનગૃહ અવસ્થાના અનુભવ સાથે આપણે કરીએ છીએ તે પણ અનાતન કાળ ટકનારા નથી હોતા, તે પણ થોડા કાળ ટકનારા જ હોય છે; ખરા મનુષ્યાકાર આપણી આંખ સમક્ષ આવે છે તે આકાર હંમેશા રહેનાર હોતો નથી તેમ જ તેની આંખ પરની છાપ હંમેશા રહેનાર હોતી નથી. ઈન્દ્રિયોના વિષય, તે વિષયોના મંસર્ગ, અને તે મંસર્ગથી થતું ઇન્દ્રિયજ્ઞાન, એમાના કાંઈ નિત્યસ્થાયી નથી હોતા, તે છતાં તે સર્વને વાસ્તવિકતાનો આધાર છે માટે તેમને આપણે ખરા કહીએ છીએ અને તેમની સાથે મરખામણી કરી આભાસ, ભણકારા તથા સ્વપ્નાનુભવને વાસ્તવિકતાના આધાર વખતના અને તે માટે ખોટા કહીએ છીએ.

આમ છતાં, આ આભામ, ભણકારા અને સ્વપ્નાનુભવ પુરા થયા પછી તેનું ખોટાપણું સ્પષ્ટ થાય છે તેથી તેમનું અસ્થાયિત્વ એ જ તેમના ખોટાપણાનું કારણ છે એમ કેટલીક વાર ભ્રમ થાય છે અને એ ઉદાહરણો લઈ જે અનિત્ય હોય તે અસત્ય જ હોય એવા ખૂલ ભરેલો સિદ્ધાન્ત બાધવામાં આવે છે. જે ખરા દેખાવ અને ખરા અવાજની સાથે મરખામણી કરી આભાસ અને ભણકારને ખોટા કસોટી શકાય છે, તેમને પણ આ મિદ્ધાન્તથી ખોટા કહવામાં આવે છે, જે જનગૃહ અવસ્થાનું ધોરણ લઈ સ્વપ્નાનુભવની અવધાર્મિકતા નક્કી કરી શકાય છે તેને પણ આ મિદ્ધાન્તથી ખોટી કહવામાં આવે છે. પરંતુ, જે અનિત્ય હોય તેને તે અનિત્યતાના જ કારણથી અસત્ય કહેવાનું કાંઈ કારણ નથી. અને પદાર્થ વિશેનું જ્ઞાન તે ખોટું હોતું નથી તેમજ તે પદાર્થના નાશ સાથે નાશ પામતું નથી. અનિત્ય પદાર્થ જે સમયે હયાતીમાં હોય તે સમયે તે જ્ઞાનનો વિષય થઈ શકે છે તેમજ તે હયાતીમાં આવ્યા પહેલાં અને તેની હયાતી

પુરી થયા પછી પણ તે જ્ઞાનનો વિષય યદ્ય શકે છે, ખગોળશાસ્ત્ર વડે અહો નક્ષત્રો વગેરેના ભવિષ્ય દેખાવ તથા બનાવ અગાઉથી જાણી શકાય છે, તેમજ ભૂતકાળમા યદ્ય ગયેલા દેખાવ તથા બનાવ જાણી શકાય છે ઈતિહાસ, બૂસ્તર શાસ્ત્ર વગેરેથી ભૂતકાળમા યદ્ય ગયેલી બીનાઓ જાણી શકાય છે આ દેખાવ, બનાવ અને બીનાઓનું જ્ઞાન થતી વખતે તે હયાતીમા નથી હોતી માટે તે જ્ઞાન ખોટું હોતું નથી અનિત્ય પદાર્થનું નિત્ય તરીકે જ્ઞાન થાય તો તે ખોટું હોય, પરંતુ તે પદાર્થનું જેવું સ્વરૂપ હોય તેવા સ્વરૂપ વિશે જ્ઞાન થાય તો તે ખોટું હોતું નથી અને તે પદાર્થની અનિત્યતાથી તે જ્ઞાન ખોટું થતું નથી. તેમજ જે પદાર્થ નિત્ય ન હોય તે સત્ય હોઈ શકે નહિ એમ માનનાનો કાર્ધ આધાર નથી 'નિત્ય' અને 'સત્ય' એ બે પદ્ધતી જુદા જુદા ગુણુ આપણા ચિત્ત સમક્ષ આવે છે નિત્યનું અસ્તિત્વ અનિત્યનું થોડા કાળનું અસ્તિત્વ અને કેવળ અનસ્તિત્ય (અસ્તિત્વનો સમૂળગો અભાવ) એ ત્રણ જુદા જુદા છે એવી આ પણી પ્રતીતિ છે તેમ છતાં એમાના બીજા અને ત્રીજાને એક જ માનવા એ ખૂન છે મૃત્યુ પામેલા મનુષ્યો, નારા પામેલી સ્ત્રીઓ વગેરે હયાતીમા હતા અને હવે નથી, એ જ્ઞાન એક પ્રકારનું છે, અને ગગનકુસુમ (આકાશમા અદર હિંગેનું ફુલ) હયાતીમા હતું જ નહિ અને હજી નહિ એ જ્ઞાન જુદા પ્રકારનું છે, અને તે બે પ્રકારનો ભેદ કાઢી નાખી તે બેને એક ગણવા એ ભૂલ છે

અનન્ત, નિત્ય અને અનિત્ય પદાર્થોનું મૂલ્ય જગતમા તેમજ મનુષ્યવિચારમા એક સરખું ન હોય, તેમ જ એ પદાર્થો વિશેના જ્ઞાનનું મૂલ્ય પણ એક સરખું ન હોય એ ખરૂ છે તેમ જ ૧લેટા કહે છે તેમ અનિત્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન નિશ્ચિત ન હોય દૃઢ ન હોય તો તેની જ્ઞાન તરીકે કંઈ કિંમત નથી અમુક પદાર્થ જન્તુ છે કે વનસ્પતિ છે, અમુક ઓપાષ ગુણુકારી કે હાનિકારક છે, અમુક ગ્રહમા વસિત છે કે તે હિજ્જર છે, એ વિશે નિશ્ચયપૂર્વક જ્ઞાન થતું ન હોય, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોએ એમાની એક કોળી એક વેળા સ્થા-

રૂપિત કરના હોય અને બીજી મટી બીજી વેળા સ્થાપિત કરના હોય, તો નિશ્ચય વિનાની એ ઉપવર્ગિય ને 'જ્ઞાન' કહેવાની પંડોના મનાનુમાર ના પાડવામા આવે તે સ્વાર્થ છે. પણ પંડો જે ભારતીયોને નિત્ય કહે છે તેમને મનમે પણ નિબંધનો આ અભાવ પ્રસંગ છે, સુન્દરતા એટલે શુ, ન્યાય એટલે શુ, મનુષ્યત્વનુ લક્ષણ શુ, એ વિશે પણ મતભેદ થયો છે અને પંડિતોના વિચાર બદલાયા છે એ નિશ્ચય 'જ્ઞાન' ને યોગ્ય છતાં તેમા 'અભિપ્રાય' અપાયા છે.

મનુષ્યમુદ્ધિનુ સ્વરૂપ જ એવું છે કે તેનો વ્યાપાર નિગતર ચાલ્યો જાય છે અને જ્ઞાનમા જુદી કરવાનો તેનો પ્રયાસ આટલો નથી. અપાદન થયેલું જ્ઞાન આ રીતે સુધરવાની કે બદલાવાની આનુભવિકતા થાય એ સ્વાભાવિક છે. એ પ્રમાણે જુદીવ્યાપાર મતત ચાલુ રહેનો ન હોય તો મનુષ્ય અજ્ઞાનને વશ થઈ જાય, જ્ઞાનપ્રાપ્તિના નવા માધ્યમો હાથ લાગવાથી મગેનુ વિશેષ જ્ઞાન પ્રથમના નેથી ઉતરતા જ્ઞાનને બદલી શકતું ન હોય તો જુદી નિરર્થક થઈ પડે આ રીતે પદાર્થવિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ગણનીતિ વગેરે વિષયોમા સિદ્ધાન્તો અને વિચારો વખતોવખત બદલાય તેમા કાઈ અનિષ્ટ નથી.

પરંતુ, આત્મા, પરમાત્મા, અમરત્વ, સત્, ચિત્, આનંદ, ઇત્યાદિ વિષયોના સનાતન મતો આવી ક્ષતિને—આવા ફેરફારને પાત્ર નથી મનુષ્યજાતિનુ જ્ઞાન જેમ વધતું જાય છે તેમ એ મતો વધારે ઉજ્જવળ થતા જાય છે, વધારે સારી રીતે સમજાતા જાય છે, પરંતુ તે ખોટા પડતા નથી અને ખોટા પડે તેમ નથી એ મતોની પ્રાપ્તિનો આધાર 'અભિપ્રાય' ઉપર રહેલો નથી, નિશ્ચયશાસ્ત્રની અને ઇતિહાસની રોધો એ સત્યોને પુષ્ટ કરી શકે છે, નષ્ટ કરી શકી નથી એ સત્યોના અકુર મનુષ્યાત્મામા સહજ ગરેલા છે, અને તેમનુ આયુષ્ય પદ્ય વર્ષનું, પચાસ વર્ષનું કે મો વર્ષનું નથી, તેમનુ આયુષ્ય આત્માના આયુષ્ય જેટલું છે, બન્ને સમન્વીત છે.

ઈશ્વરનું કવિત્વ.

મૃકં કરોતિ વાચાલં પંગુ લંગયતે ગિરિમ્ ।
યત્કૃપાતમહં વન્દે પરમાનન્દમીશ્વરમ્ ॥

ઈશ્વરને કવિ કહેવામાં તેની પદવી કાષ્ઠક મનુષ્ય સરખી ભાસે છે અને તેની પગ્મ ઉચ્ચતા વિશેની આપણી ભાવનામાં થોડી ધણી ક્ષતિ થાય છે એમ કદાચ શકા થશે પરંતુ, માનવ કવિ કરતા વધારે મારી કવિતા રચનાર તે ઈશ્વર—એમ કહેવાનો આશય નથી ઈશ્વરના અનુપમ અદ્ભુત સ્વરૂપના કેટલાક અસંતો સાક્ષાત્કાર કરતા તેમાં આપણને કવિત્વનું દર્શન થાય છે, તેના એ સ્વરૂપનું આપણી માનવ ભાવનામાં સંપૂર્ણ વધારે મધ્યસ્થ વર્ણન તેને કવિ કહેવાથી થાય છે, એમ દર્શાવવાનો આજનો પ્રયાસ છે મનુષ્યના ગુણની ઉપમાઓથી ઈશ્વરના સ્વરૂપની કલ્પના બધાંતી નથી અને તેવા કાંઈ પ્રયત્ન કરનારો હેતુ નથી અને વાચકના (expressiveness) ની કલ્પનાશક્તિનાળી માનવ ભાષામાં ઈશ્વરનું વર્ણન કરતા માનવ ભાષાની સીમાથી ઈશ્વરનું સ્વરૂપ મર્યાદિત થતું નથી એટલું લક્ષ્ય રાખીશું તો ભ્રમ થવાનો ભય નહિ રહે

ઈશ્વરના ઈશ્વરત્વના આપણા અનુભવમાં તેની કર્તૃવશક્તિ આપણા હૃદય ઉપર ઘણી વિશેષતાથી અકિત થાય છે. આ કર્તૃત્વ-શક્તિ તે કારીગરના હાથર કે સત્યા ગોહવનારની હોશીઆરી સરખી નથી, પણ, અગાધ દીર્ઘદૃષ્ટિવાળી અને અતિ વિશાળ ચોજનાને ક્રમશઃ ઉદ્ભૂત કરનારી અનુપમ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રભાવ તેમાં રહેલો છે, ઈશ્વર તે માત્ર પરમાણુઓનો ધડનાર ('manufact

* રા રા રમણુનાર્થ મહીપતરામ નીલકંઠે મુગ્ધાઈ પ્રાર્થનાસમાજનાર્થે
તા ૫ માર્ચ ૧૯૦૬ ના રોજ કરેલું ભાષણ

urer of atoms') અને આત્માએનો મીઠી ('artificer of souls') નથી, પણ નિરપ્રાધ કાલ પર્યન્ત ઉપરોક્તર વિકાસ પામતી જાય અને નવા નવા ચમત્કારોના પ્રાદુર્ભાવથી સદૃશ થતી જાય એવી સૃષ્ટિ રચવાની ભાવના ધારણ કરી ધ્રુવ માનથી તે ભાવનાને તે અમલમાં મુકે છે. તે હથોડા, વાસલા, ટાંકણા કે લેલા સરખા ઓગર વડે સૃષ્ટિ કરતો નથી, તેમજ માટી, સૂતર કે ધાતુ સરખાં ઉપાદાન વાપરતો નથી. અરપૃથ્થ અને અદૃશ્ય નિયમોથી તેની સૃષ્ટિ રચાઈ છે અને નિરંતર રચાતી જાય છે. ફૂંક મારીને મહેલ ઉભો કરવાના જાદુગરના તરંગ સરખા તેની સૃષ્ટિરચના વ્યવસ્થા વગરની અને જદિના અમલક્રિયા ક્રમ વગરની હોતી નથી. તેનો સૃષ્ટિવ્યાપાર ફૂંક જેટલો પણ રચૂલ હોતો નથી.

આ રીતે ધ્રુવરની ધ્રુવિયા એજ સૃષ્ટિક્રિયાનો આરંભ છે.

આત્મા વા ईदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत्किञ्चन
मिपद् । स ईक्षत लोकान् नु सृजा इति ॥

एतरे योपनिषद् १ । १ ।

‘આ (જગતની ઉત્પત્તિ અગાઉ) પ્રથમ ખરે એક આત્માજ હતો. ખીજું વ્યાપારવાણું કાઈ ન (હતું). લોકોને સૃજું’ એમ તે (આત્માએ) જોયું (ધ્રુવિયા કરી.)’

सोऽकामयत् । बहुः स्यां प्रजायेयेति । सतधोऽतप्यत्
। स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत् ॥

शतपथ ब्राह्मण २ । ६ ।

‘તે (પરમાત્માએ) ધ્રુવિયા કરી કે (હું) જાદુ ચાલું, પ્રજા ઉત્પન્ન કરું તેણે તપ કર્યું (સંકલ્પ કર્યો). તેણે તપ (સંકલ્પ) કરી આ સર્વ (જગત) સૃજ્યું,

ધૃત્તિ માત્રથી જ ચતી આ સૃષ્ટિક્રિયાને, કાંઈ પણ રથુન ઉપાદાન કે રથુલ સાધન વિના માત્ર ઇક્ષણથી-માત્ર જ્ઞેયાથી માત્ર કામનાથી-માત્ર મન કર્યોથી ચતી આ જગદુત્પત્તિને આપણી માનવ ભાષામાં આપણા માનવ અનુભવમાં કવિસૃષ્ટિ મિવાય બીજી કયી ધારણા દ્વારા ઓળખી શકીશુ ? અલબત્ત, માનવ કવિ ઇશ્વર આગળ સાગરની સરખામણીમાં જલબિન્દુ સમાન પણ નથી, સૂર્યની સરખામણીમાં સ્ફુલિંગ સમાન પણ નથી પરંતુ, આપણો માનવ કવિ પણ સૃષ્ટા છે તે પણ શક્તિથી સ્ફુરાયમાન થઈ રથુલ ઉપાદાન કે ઝથુળ સાધન વિના રસમય સૃષ્ટિ રચે છે કવિના આ કર્તૃત્વને લીધેજ ગ્રીક ધાતુ Ποતે=to do, to make ઉપગ્રથી ઇંગ્લિશમાં કવિને Poet (=કર્તા, બનાવનાર) કહે છે. આ કર્તૃત્વના ગુણ માટે કાવ્ય પ્રકાશકો મઝમટે કવિને વિધાતા સાથે સરસાઈ કરનાર કહે છે અને કાવ્યના કારણેમાં પ્રથમ 'શક્તિ' કહી છે જ્ઞેયાશક, કવિ જગતની બહારનું કાંઈ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી કવિ માત્ર ઇશ્વરની સૃષ્ટિ જોઈ તેનું અંતુ કરણ કરી કંઈનાદ્વારા પોતાની નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે માટે કવિની કૃતિને creation (સૃષ્ટિ નહિ પણ recreation (પુનઃસૃષ્ટિ) કહેવી એ વધારે યોગ્ય છે એમ કહેવામાં આવે છે.

સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનારી ઇચ્છાથી ઇશ્વર તપ એટલે સંકલ્પ કરી જગત્ સૃજે છે તે મહાન્ આદર્શની છાયા કવિત્વમય સૃષ્ટિ ઝચતા માનવ કવિના વ્યાપગમાં પણ જ્ઞેવામાં આવે છે. કવિ પણ કવિ-ત્વસત્ત્વ (poetic fire) થી ઉદ્દીપ્ત થઈ તપ કરે છે સંકલ્પ કરે છે, વેગથી ઉજ્જ્વળા ભાવપ્રવાહને રથુન રૂપ આપવા મથે છે, અમૂર્ત (abstract) ને મૂર્તિમત (concrete) કરવાનો ભારે માનસિક પ્રયાસ કરે છે, સુંદરતાની અમૂર્ત ભાવનાના દર્શનની પ્રાપ્તિથી મૂર્તિમત સુંદર ચિત્રો અને પ્રમંથો ઉત્પન્ન કરે છે આ અથ લક્ષમાં ગળી એક લેખકે કવિતાની વ્યાખ્યા એવી આપી છે કે

"Absolute poetry is the concrete and artistic expression of the human mind in emotional and rhythmical language "

(થીઓડો વોલ્ફસ એનસાઇક્લોપીડિઆ સિટાનિઝ, "કવિતા"
દમી આવૃત્તિ

મનુષ્યનુ મન મૂર્તિમન્ત અને કનાયુક્ત રૂપે ભાવમય અને
તાનાનુગત ભાષામા બહાર પડે તે યથાર્થ કવિતા કહેવાય "

ધશ્વરના અમૂર્ત મકલ્પથી મૂર્તિમન્ત સૃષ્ટિ થાય છે તે આજ
પ્રકારે ઉપનિરૂપા કલ્પુ છે,

સોઽપોઽમ્યતપત્ । તામ્યાઽભિતક્ષમ્યો મૂર્તિરજાયત । યા
વૈસા મૂર્તિરજાયતાન્નં વૈતત્ ॥

પૈતરેયોપનિષદ્. । ૩ । ૧૧ ।

" તેણે (ધશ્વરે) જલ્લતો મકલ્પ કર્યો તે મકલ્પિત જલ્પ
માથી મૂર્તિ ઉત્પન્ન થઈ ખરે, જે તે મૂર્તિ ઉત્પન્ન થઈ તે અને "

અર્થાત્ ધશ્વરના સકલ્પ માત્રથી જલ્પ ઉત્પન્ન થયુ, જનથી
અન્ન ઉત્પન્ન થયુ, અને એ રીતે પચમહાભૂત ઉત્પન્ન થયા અને
સૃષ્ટિ થઈ

માનવ કરિ પશુ અમૂર્તને મૂર્તિમન્ત કરે છે એ વચનનો
અર્થ કાઈ વિસ્તારથી દર્શાવીશુ તો તાત્પર્ય વધારે સુગમ થશે
કવિના આ કાર્ય વિશે જીજ્ઞે પ્રગ્ભે એ કહેના શબ્દ અહીં હિના
રવાની ગત લાઉ છુ " કવિનું કાર્ય રસિઃ કૃતિઞ્ચો અને મૂર્તિઞ્ચો
ઉત્પન્ન કરવાનુ છે, અને અમૂર્ત વિચારો અને અનુમાનો મિદાન્ત
કહેવાનુ નથી કવિને જે વિચારો અને અનુમાનો ઇષ્ટ હોય તે
અમૂર્ત સૂત્રરૂપમા ગોપ્યવાને બદને મૂર્તિઞ્ચો અને કૃતિઞ્ચોના અગ્ર
અને ગુણરૂપે તે પોતાની ગ્યનામા દાખલ કરે છે કવિ સિદ્ધાન્તો

કહી બતાવતો નથી પણ પાત્રો અને વ્રત્તાન્તોના એવા આનન્દમય ચિત્ર આપે છે કે ચિત્રો અદ્વલ્ય કરનાર તે ચિત્રોમા રહેલા સિદ્ધાન્તો અનાયાસે અને વગર બળેથી અદ્વલ્ય કરી લે છે. * * * ચિયોડોર વોટ્ઝોન કવિતાની એવી વ્યાખ્યા આપે છે કે * * * * * ‘બધી ખરી કવિતા મૂર્તિમન્ત રીતિ અને રૈલીમા પ્રકટ થવી જોઈએ * અમૂર્ત વિચારો સાથે કવિને એટલો જ મંબધ છે કે તે વિચારો લઈ તેના મૂર્તરૂપ ધડવા. * * * અલબત્ત અમૂર્તને મૂર્તિમંત કરવાની ઇચ્છા એ જ કેવળ કવિતાનું કારણ નથી, અન્તર્ભાવ પ્રેરિત થઈ કવિ પોતાની લાગણી પ્રકટ કરવા પ્રયત્નિ, કરે, તેનું ચિત્ર ઉદાર અને ઉન્નત દશાને પ્રાપ્ત થાય, અને કલ્પના તથા કળાની તેને સહાયતા હોય, ત્યારે ગસિક મૂર્તિઓ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા સફળ થાય છે. * * * મૂર્તિ એટલે મનુષ્યની કે કોઈ પદાર્થની દશ્યમાન આકૃતિ એટલો જ અર્થો અર્થ નથી. જે જે સ્થાનોમાથી અને સાધનોમાથી મનુષ્યને અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે તે તે સ્થાનો અને સાધનોના ચિત્ર આવ્યા વિના માત્ર તે અનુભવનો સાર કહેવો એ અમૂર્ત વિચારનું કથન છે. એ સર્વ સ્થાનો અને સાધનોના ચિત્ર આપવા અને તેમાથી મળતો અનુભવ સ્પષ્ટ કહી બતાવ્યા વિના સૂચિત થાય એવી રીતે રચના કરવી એ મૂર્તિમન્ત રૂપોની ધટના છે.’ (કાવ્યાનન્દ, કવિતા અને સાહિત્ય.) આ રીતે, સુંદરતા તે શું તેનું વિવેચન કરવાને બદલે સુંદર પુષ્પોના અને સુંદર સરોવરોના ચિત્ર આપનાર, પ્રેમ તે શું તેનું નિરૂપણ કરવાને બદલે દુષ્કાન્ત અને શુક્રાન્તલા તથા રોમિયો અને જુલિયેટ સરખા પ્રેમી જનોના વ્રત્તાન્ત રચનાર, જુગારના કેવા પરિણામ થાય તે વિશે ઉપદેશ કરવાને બદલે પાકવોના અને નળના ચરિત્રમાના એ પ્રસંગ વર્ણવનાર, રાજ્યલોભ વિશે નિબંધ લખવાને બદલે જુલિયસ સીઝરનું નાટક રચનાર કવિઓ અમૂર્તને મૂર્તિમંત કરે છે આ રીતે સમગ્રજીવે કે યોજનાઓ તથા લાવનાઓ માટેના પોતાના મંકલ્પને

આ મૂર્તિમંત આ દશ્ય જગતમા ગર્ભિત કરનાર પરમાત્માનું કવિત્વ સમાયેલું છે એમ કહેવામા સાચકતા ગ્રહેલી છે.

ધશ્વર સૃષ્ટિકાર્યથી પોતાની ભાવનાઓ અને યોજનાઓ સફલ કરે છે એમ આપણે કહ્યું, તો એ મંજંધી એક શંકાનો અર્હો વિચાર કરીએ. કેટલાક નામ્નિકો એવી દલીલ કરે છે કે સૃષ્ટિમાં ધશ્વરની યોજના પાર પડે છે એવી ઘટના હોય તો તેનો અર્થ એવો થાય કે ધશ્વરની મૂળ મૃષ્ટિમા ખામી રહેલી છે અને તે ખામી દૂર કરવા ધશ્વરને એવા ઉપાય લેવા પડે છે, સૃષ્ટિમા દાલ કાઢક નથી અને તેની જરૂર છે માટે તે આગળ જતા થાય માટે ધશ્વરને યોજના કરવી પડે છે. રૂપાપનોજ કહે છે કે ધશ્વર અમુક હેતુથી પ્રવૃત્તિ કરે છે એમ ધારવાથી ધશ્વરની સંપૂર્ણતાનો ભગ થાય છે; કારણ કે એમ હોય તો કસાકની ખોટ હોવાથી ધશ્વર તેની શોધમા છે, ધશ્વરમા એટલી હીનતા છે એમ ફલિત થાય. તે જ રીતે, જોન રુદ્રઅર્ધ મિત્ર કહે છે કે વિશ્વમા યોજના કહેલી હોવાનું જો જો દર્શન છે તે તે શક્તિની એટલી મર્યાદા બતાવે છે, અને યુક્તિઓ સભાજથી અને કુશળતાથી પસંદ કરેલી હોયતો શક્તિની એટલી વધારે ખામી જણાય છે, કારણ કે મુશ્કેલીઓ જીતવામા ડહાપણ અને યુક્તિ રહેલા છે, પણ પરમાત્મા આગળ તો મુશ્કેલીઓ નજર હોવી જોઈએ. આ શંકાઓનો ઉત્તર આપતા દાકતર માર્ટિનો કહે છે કે આવી દલીલનો અર્થ તો એ થાય કે કોઈ હેતુ સફલ કરવા ધશ્વર પ્રવર્તિત થાય એમા તેની ખામી સાબીત થાય, ધશ્વર પસંદ કરે તેમા તેની દિવ્ય સ્વરૂપની અશક્તિ સાબીત થાય; ખામ કરીને ઉપાયોની પસંદગી વિશેષ કુશળતાવાળા હોય તો વિશેષ ખામી સાબીત થાય; જેમ ડહાપણ વધારે હોય તેમ અશક્તિ વધારે જ્યા વધારે ડહાપણ, વધારે દીર્ઘ દષ્ટિ, વધારે સામર્થ્ય હોય ત્યા વધારે, અશક્તિ હોય એવી શંકા કરનારી નામ્નિકોની આ દલીલ આ રીતે અયુક્ત અને વ્યર્થ છે. વળી, દાકતર માર્ટિનો કહે છે તેમ સૃષ્ટિના

ઇચ્છાઆપારમા જ ભવિષ્ય તરફ ગતિ સમાયેલી છે, જે કાંઈ ઇચ્છા કરે છે તે, વર્તમાન નહિ અને વર્તમાન કરતા વધારે સારી એવી ભવિષ્ય સ્થિતિ માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે એ ખરૂં છે, પરંતુ, એવી પ્રવૃત્તિમા અપૂર્ણતા ગ્રહી નથી; કારણ કે જ્યાં એવી પ્રગતિ ન હોય, જ્યાં વધારે સારી સ્થિતિએ પહોંચવાની, શક્તિ ન હોય ત્યાં અપૂર્ણતા હોય. યથેચ્છ ગતિએ પહોંચવાની. યથેચ્છ ગતિ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ હોય ત્યાં અશક્તિ છે એમ કેમ કહેવાય, ત્યાં અપૂર્ણતા છે એમ કેમ કહેવાય ? ભવિષ્ય તરફની એવી પ્રગતિ ન હોય તો પરમાત્મામા પૂર્ણતા હોય એમ કદાચી પણ શકાતું નથી. આત્માનો જ એ ધર્મ છે કે વાસ્તવિક સ્થિતિથી અગાડી વધી વિશિષ્ટ ભાવના તરફ તે હમેશ ગતિ કરે છે. જ્યાં વાસ્તવિકતાથી વર્તમાન સ્થિતિથી જ સંતોષ હોય ત્યાં ગતિ કુદિત થઈ અટકી પડે છે, પરમાત્માની કૃતિ નિગંતર ઉચ્ચતમ હોય છે. અને, સૃષ્ટિમા યથાયોગ્ય ઉપયોગ સિદ્ધ થવાની, જ્યાં જૂલ હોય ત્યાં તે પૂરી પાડવાની યોજના ન હોય, હેતુ સફલ થવાની ધટના ન હોય, તો આગળ જીર્ણ ગતિ હોઈ શકે નહિ. ભવિષ્ય માટેના અનેક માર્ગમાથી સફળથી શ્રેષ્ઠ માર્ગ મહણ કરવાની પસંદગી પરમાત્માના હાથમા ન હોય પરમાત્માને કાંઈ યોજના જ પસંદ કરવાની ન હોય તો તેનું કર્તવ્યપણું શું ગણુ ? ભવિષ્ય માટે ધારેલી ભાવના સફળ કરવા ઉપાય લેવાના ન હોય તો તો પરમાત્મામા કાંઈ શક્તિનો અવકાશ જ ન રહ્યો ! સયા પેઠે તેને કાંઈ બીજા બળથી, પ્રકૃતિના બળથી, ધકેલાવુ પડે સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા નિરુપાય બળહીન શક્તિહીન થઈ પડે શું કરણ તેની પસંદગી કરવાની ન હોય ત્યાં પરાધીન આવશ્યકતા જ હોય.

આ રીતે, પ્રવૃત્તિ શરૂ કરતા પહેલાં તે વિશે (idea) ભાવના ધારણ કરેલી હોય એ અશક્તિનું ચિહ્ન નથી પણ મહત્ત્વનું ચિહ્ન છે. જડ અને ચૈતન્ય વચ્ચે એ તફાવત છે કે જડ ભાવના ધારણ કરી શકતું

નથી, ચૈનન્ય જાવના ધારણુ કરી રહે છે. સજ્ઞા યોગાની સમક્ષ જાવના હોવા વિના ઉત્પત્તિનું કાર્ય આરબે તો માત્ર યત્ર માદ્ધ ધ્વજા વિના તેની ગતિ થાય. ધ્વજાવ્યાપારમા જ સક્રિતમત્વ રહેલું છે. પરમાત્મા ધ્વજા વડે સૃષ્ટિની યોજના કરે છે, અને એ યોજના ખીન્ન કોઇની આગાથી, કે ખીન્ન કોઇના જગથી પરમાત્મા સમક્ષ આવેલી નથી હોતી. પણ, નવા મનોરથના સંકલ્પનો ઉદ્ભવ (putting forth a fresh ideal) ચતા યોજના થાય છે.

વળી, ત્યા જીવન સતત ચાતુ રહેલું છે ત્યા જીવિધ્ય માટે હેતુ લક્ષ્યમા હોય તેથી વર્નમાન ખાખી પ્રદર્શિત થતી નથી. વર્નમાન પરિપૂર્ણના હોય ત્યા જીવિધ્ય સ્થિતિની નરી પરિપૂર્ણના સિદ્ધ કરવાની એવી શક્તિ હોય છે. કોઇ કાલે ખાખી આવે જ નહિ, ખાખી આવીને ઉભી રહે તે પહેલા તો તે પૂરી પાડવી એરી પરમાત્માની શક્તિ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે. ચાની ચરર પડજે તે પ્રથમથી જાણી લઇ તે જરૂર ઉત્પન્ન થયા પહેલા તે પૂરી પાડવાની તે ઘટના કરે છે. પરમાત્માને કરાની ખોટ નથી, તે કરાની ગોધમા નથી, પણ, જીવિધ્ય માટે ધારણી િમિતિએ તે પોતે જ ક'પે છે અને પોતે જ સિદ્ધ કરે છે. તેના હેતુ તેના જ ઉત્પન્ન કરેલા હોય છે અને તે હેતુએ પહોચવાના માર્ગે પણ તેના ઉત્પન્ન કરેલા હોય છે.

પરમાત્માએ શા માટે વિશ્વ ઉત્પન્ન કર્યું. શા માટે ઉત્પત્તિવ્યાપાર શરૂ કર્યો તે આપણે માનવ બુદ્ધિથી જાણી શકતા નથી, ધ્વજાવથી સૃષ્ટિ ચર્મ, પ્રકૃતિથી-માયાથી જગત્ થયુ, એમ કહેવાથી કોઇ ખુલાસો થતો નથી; કેમકે સ્વભાવ શા માટે હોય, પ્રકૃતિ-માયા શા માટે હોય એ પ્રશ્ન તો ઉભા જ રહે છે. અને પરમાત્મા પોતાની ધ્વજાથી નહિ પણ માયાના જગથી માયાને આધીન થઇ સજ્ઞા થાય છે એવા ખુલાસામા પરમાત્માની શક્તિ ઘટે છે અને પરમાત્માથી સ્વનંત્ર એક નવી શક્તિનું અસ્તિત્વ થાય છે; અદૈતવાદ સ્થાપવા જતા બ્રહ્મ અને માયાનો દ્વેતવાદ સ્થપાય છે. માટે,

પરમાત્માએ શા માટે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી તેનો ખુલાસો આપણે એટલે જ જાણીએ છીએ કે ઉપર કહ્યું તેમ સોડકામવત્ । યદુ-
ર્યાં પ્રજાયેયેતિ ।

એવજા થકી મૃદિ તમે પ્રભૂ કિધી,

એવજા થકી તે ઉપમંદરો બધી;

(પ્રાર્થના માળા, ભાગ ૧.)

એટલું જ આપણે કહી શકીએ છીએ.

આ રીતે, સૃષ્ટિકાર્યમાં વ્યાપી ગ્રહેલી ઇશ્વરની ભાવના પરમ શક્તિમત્ત્વ દર્શાવે તેમ જ કવિત્વ દર્શાવે છે. ભવિષ્યમાં સૃષ્ટિ કેવી કંઈ એ ભાવના સાથે ભવિષ્યની સૃષ્ટિ 'સંવાદી' થાય, ભાવનાનું-
માર સૃષ્ટિ બની ગહે અને ખાલી રહે, એ ભવિષ્ય મંકલ્પ ધારણ કરવામાં અને પાર પાડવામાં કવિત્વ રહેલું છે. આ માટે ઉપનિ-
દમાં ઇશ્વરનું ગ્વરૂપ એવું પણ વર્ણવ્યું છે કે

કવિર્મનોયીપરિભૃ સ્વયંભૃયાંયાતપ્યતોડયાંન્ન વ્યધાત્ શા-
શ્વતપ્રિયઃ સમાપ્ય ॥

ઈશોપનિષદ્ । ૮ ।

‘(તે) સુર્વદશી, મનનો નિયામક, સર્વોપરિ, સ્વયંભૂ (છે),
શાશ્વત કાલ અર્થોનું યથાઘટિત વિધાન કરે છે.’

પર્યંતગ્રવેશી દર્શન (penetrating insight) થી ભાવના ધારણ કરી તેને અનુસાર અર્થ ઘટના કરનાર-વિધાન કર-
નાર-એ અર્થમાં અહીં કવિ શબ્દ વાપર્યો છે. ‘પહેલું’ ભાવનામય
‘દર્શન’ અને પછી ‘વિધાન’ એ કવિત્વવક્ષણ છે. વિધાન તે art-
istic creation છે. જેવી ભાવના હોય તેવી રચના કરવી,
ભાવના ઓતપ્રોત થઈ રહે, વ્યાપી રહે, એવી સૃષ્ટિ કરવી તે
વિધાન છે માનવ કવિ પણ આ ભાવનામય દર્શન પ્રકટ
કરવા મથે છે. એ દર્શન મૂર્તિમત્ત કરવા તે કલાવિધાનનો

પ્રયાસ કરે છે. વાંસ્વર્થ કહે છે તેમ ભાવનાદર્શનથી પ્રેરિત થયેલા કવિનું કામ એ છે કે,

‘To express what then I saw; and add
the gleam,

The light that never was on sea or land,
The consecration, and the poet’s dream.’

‘તે વખતે મેં જે જોયું તે પ્રકટ કરવું; અને જે કિરણ—જે પ્રકાશ સમુદ્ર પર કે ભૂમિ પર કદી જોવામાં આવ્યો નથી, તેના સંસ્કારની તેમાં પ્રતિષ્ઠા કરવી, કવિની સ્વપ્નસૃષ્ટિ તેમાં ઉમેરવી’.

માનવ કવિની ભાવના અસંખ્ય નિષ્ક્રિય હોય છે. પરંતુ તેની ભાવનાના પશુ તેને કંઈ અપૂર્વ રચના કરવાના વ્યાપારમાં પ્રવર્તિત કરે છે. ભાવનાનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે તેમાં નવીન સૃષ્ટિ અમૂર્ત રૂપે રહેલી હોય છે. અને કવિનું કાર્ય તેને મૂર્તિમત્ત કરવામાં, ભાવનાને અનુકૂળ સૃષ્ટિ કરવામાં, ભાવનામય દર્શનથી જોતા મધ્યાત્મ્ય થઈ રહે એવું કલાવિધાન કળામાં રહેલું છે. ભાવના અને સૃષ્ટિનો આ અવાદ (harmony) ધ્રુવરત્ન રચના પેઠે માનવ કવિની રચનામાં પણ વ્યાપી રહે છે.

ઉપર ઉતારેલા ઉપનિષદવચનમાં ધ્રુવરત્ને સ્વયંબૂ કહ્યો છે. શુદ્ધ પશુ કવિત્વમય છે. કવિત્વ પોતાના આધાર ઉપર જ છે, બીજા કોઈ વ્યાપારના આધાર ઉપર નથી. ધ્રુવરત્ના દિવ્ય કવિત્વનો અંશ પ્રાપ્ત કરનાર માનવ કવિ પશુ સ્વયંબૂ (spontaneous) ઉર્મિથી કવિતા રચે છે. કવિત્વની વૃત્તિ કવિ વિચાર કરી ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી, પણ, તે વૃત્તિ પોતાની મેજે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે કવિતા રચવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ માટે ધ્રુવરત્ન ધન્ય કાણુમાં કવિતા રચાય છે એમ કહેવામાં આવે છે.

ધ્રુવરત્ન કૃતિમાં રહેલા કવિત્વમય અંશમાનો સહુથી મુખ્ય તે તેનું સુન્દરત્વ—તેનું આનન્દજનકત્વ છે. સ્પષ્ટ તરીકે—આનન્દના

ઉત્પાદક તરીકે-ઈશ્વરને ઓળખીશું ત્યારે જ તેનું કવિત્વ યથાર્થ રીતે ગમગનશે, ત્યારે જ તેના કાવ્યમા ખરેખરો પ્રવેશ થઈ શકશે.

ઈશ્વરની સૃષ્ટિમા કૌશલ્ય અને ઘટના છે એ વિશે આપણે ઉપર કહ્યું, પણ, એવાથી જન્મતના મૂળ કારણનો પૂરેપૂરો નિદેશ થઈ ગયેલો નથી સૃષ્ટિમા યોજના છે એ ખરૂં છે, પણ યોજના સમજાઈ એટલે જ સર્વોપરિ ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિના અન્તગ્માં આપણે ટેક સુધી પહોંચ્યા એમ ધારવું જોઈએ નહિં દાકતર માર્તિનો મહે છે તેમ સૃષ્ટિ ચતુર રચનામય છે એટલું જ નહિં પણ મપૂર્ણ સૌન્દર્યમય છે અને વળી પગમ મગનમય છે તેમા આનન્દની પ્રાપ્તિ છે એટલું જ નહિં પણ મનુષ્યના આત્માના અન્તર્દીપના પ્રગટનું મ્થાન છે અને સર્વ સદ્ગુણોની કેન્દ્રબિંદુનો અનમશ છે, અને આમાના દરેક અંશમા સૃષ્ટિનગનો સ્વયં પ્રભવ રહેલો છે ગતિ વજન અને માપના મધિને આધારે વિશ્વ ટકે છે એ વાત ધડીભર નિસારે મુકી મદાનું કેનારિધાનથી ચચેલી કૃતિ તરીકે-વિશ્વ કાવ્ય તરીકે આપણે નિશ્ચિનું નિરીક્ષણ કરી શકીશું એમ મરતા જથ્થાશે ૬ ઉત્સર્ગ શક્તિવાળી પ્રતિમા (creative power)ના પ્રભાવથી એ ગ્યના આન્તર ઉદ્ધાસથી ઉદ્ભવીને ખીલી રહેલી છે તેના તાનાદેશ અને પરસ્પર પ્રમાણની ભવ્યતા ચતુરાઈનાં ગણ તરીથી અને અજમાશ માટે કરેલા અખતરાથી ચચેલી નથી, પણ જે ચિત્તમાથી તે ઉદ્ભવે છે તેના અન્તગ્માં રહેલા સવાદ અને સ્વયં જીવનથી એ ભવ્યતા ચચેલી છે આ દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતા પણ વિશ્વકાવ્યમા પ્રદાયોની એક બીજા સાથેની અને પ્રકારની ઘટનાઓ સ્વાશે પણ તે પવ્યના ભાવ તરીકે નહિં પણ આહ્વાન ગિત્ પરિણામ તરીકે બીજા તરીકે નહિં પણ ફન તરીકે સંગીતની સ્વરરચનામા અનેક પ્રકારની સમ્પ્રદાયો અને સ્થૂન બધારણો રહેવા હોય છે, પણ સંગીત રચનારે તેની ગણતરી કરેલી નથી હોતી વ્યાકરણ અને પિંગળના નિયમો જોઈ જોઈ ગરબી બનાવેલી નથી

હાતી તો પણ તેનું પચ્ચેલું થઈ શકે અને માનના મેળ મેળની શરૂઆત મેળ સુંદરીની આનંદ, મનની કુસ્તીમાં, લગ્નની કાળમાં, કે પક્ષીના ઉડવામાં ગતિના નિયમોનું અધાગ્ય હોય છે, પણ તે ઉત્પત્તિ મનાઈ ધન્દિયવૃત્તિમાં તે ગતિનું જ્ઞાન હાલુ નથી પદાર્થનું જ્ઞાન અને ગણિતશાસ્ત્ર પ્રમાણે આ મર્વનો તાળો મળી શકે છે, એવો ક્રમ અને મર્વ ન હોય તો મુદ્ધિથી તેણે કામ થયેનું હાઈ શકે નહિ પણ એવું મર્વ ઉત્પત્તિ થાય છે તે વેળા તો તે એક અને અખડ હોય છે, તેના મર્વમાં રહેલા વિવિધ ભાગની ગણતરી કરી નથી હોતી છેવટના બધા પગલાંમના હીમાય મળી ગયેલા મુદ્ધિ મર્વનો આગળ ન થાય એમ બનતું નથી માન તે મર્વની વૃત્તિમાં એ મધળી દુકીમત આપોઆપ આવી રહેલી હોય છે જે પરિણામ ઉદભવે છે તેની સુન્દરતાનું મર્વના પણ જૂનું મર્વના સાધનો દર્શાવેલું છે આ પ્રકારનું મર્વના અને અગમ્ય મનાવિધાન વિશ્વની મધુન પદના સાથે ગયેનું છે અને તેથી પરમ મર્વણીયતાવાળું સૌન્દર્ય ઉત્પત્તિ થઈ હેલું છે તે આપણને દિવ્ય અનીમિત્ત કસિતનું દર્શન પ્રાપ્ત છે

વિશ્વના સર્વ વિભાગોમાં આપણે સુરચિર પ્રમાણ પ્રક્ટ થતું જોઈએ છીએ મર્વનું સનાદનો અને અનુકૂલતાનો મુજબ જોઈએ છીએ કુદરતના દેખાવોથી આપણને જ્ઞાનની વૃત્તિ થાય છે, વિવિધ બનાવો નજર આગળ આવે તો આગળ આવતા આપણા હૃદયમાં સમભાવ અને ધન્યતાદની વૃત્તિ થાય છે કુદરતમાં ધણી જ સાદાઈ છે એમ આપણને લાગ્યા વગર રહેતું નથી કુદરત માથે બહુ આવે શયી આપણી પ્રીતિ જાણ્ય છે આ સર્વ અનુભવ આપણી પ્રતિતિ કરે છે કે મર્વની સુંદરતાના સંજ્ઞાની-કૃતિ આપણી ધન્દિયમોચરતામાં આવી ગઈ છે મર્વની અસર પ્રવા જાણી જોઈ એવો પ્રયાસ આપણે હોતો નથી પણ મર્વની પ્રતિભાથી થતી સિદ્ધિ એ અમર થાય છે સત્ય અને સૌંદર્યનું દર્શન મર્વમાં આપોઆપ

વસે છે અને તેથી કલાવિધાનથી રચાતી કૃતિ જેમ બધાતી અને ઉદ્ઘાસ પામતી જાય તેમ તેની ઘટનામા સૌન્દર્ય અને સત્યનો અનુપ્રવેશ થતો જાય છે ઉત્સર્ગશક્તિવાળી પ્રતિભામા સૌન્દર્ય પ્રેમ, સત્ય, માગત્ય વગેરેના અમૂર્ત બીજા હોય છે અને એ પ્રતિભા જે કૃતિઓ રચે તે પર એ બીજા છપાતા જાય છે વિશ્વના દિવ્ય કાવ્યમા આજ અનુભવ આપણને થાય છે, અને માનવ કાવ્યમા તો તેની ઝાંખી જ થાય છે એમ સમજાય છે. ઇશ્વરે પ્રથમથી ધારેલી યોજના વિશ્વમા બધે રચાઇ રહેલી આપણને દેખાય છે તો પણ યોજકનું દિવ્ય સુંદર સ્વરૂપ તેની હથેળીમા સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું છે અને ઉડું ઉતરી રહેલું છે, જ્યાં તેનો હાથ અડે છે ત્યાં દિવ્યતા અને સુંદરતા વિકાસી નિકળે છે

ઇશ્વરનું સ્વરૂપ આનંદમય છે, આનંદરૂપમમૃતમ્ એવું તેનું ઉપનિષદમા વર્ણન કર્યું છે, અને તેના આ કાવ્યમા એ આનંદની આપણને લગ્નિધિ થાય છે, એ અમૃતનો આપણને આસ્વાદ થાય છે વિશ્વમા પ્રવર્તી રહેલું તેનું સત્ય, તેનું જ્ઞાન, તેની શાંતિ, તેની પવિત્રતા, તેની મગ્નતા, તેના અનેક ચમત્કાર, આપણા આત્મામા આનંદની ભૂમિ ઉત્પન્ન કરે છે, એ સર્વમા કાંઈ મોહદાયી અમૃત રહેલું છે એમ આપણને માક્ષાત્કાર થાય છે માનવ કાવ્યના આપણા અનુભવથી આપણે જાણીએ છીએ કે કવિતાનું મુખ્ય પ્રયોજન તે આનંદ છે, લોભોત્તર આહ્વાદ છે પશ્ચિતરાજ જમનાથ રસગ શાધરમા કહે છે કે પુત્રસ્તેજાત (તને પુત્ર થયો) ધન તે દાસ્યામિ (તને ધન આપીશ) એવા વાક્યના અર્થના જ્ઞાનથી જે આનંદ થાય છે તે લોભોત્તર નથી, એવા વાક્યમા કાવ્યત્વ ગ્રહેલું નથી તેમ જ જ્ઞાનથી કે ઉપદેશથી જે મંતોન થાય તેમા કાવ્યાનંદ રહેલો નથી પણ, રસનિષ્પત્તિ થાય, હૃદયમા સ્થપાયેલા અદ્ભૂત ભાવોનો માક્ષા ત્કાર ભાવમય રચનાના દર્શનથી થાય ત્યારે એ કાવ્યાનંદ થાય છે એ આનંદ એ જ કવિનાનો હિદેશ છે, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કે સુખપ્રાપ્તિ

કે પ્રાકૃત દર્પપ્રાપ્તિ એ કવિતાનો ઉદ્દેશ નથી. હૃદયના સ્થાયી ભાવના માક્ષાત્કારથી એ આનંદ થાય છે તે ગૂઢાગમ્યથી થાય છે, દારમરમથી થાય છે તેમ જ કરણ રમથી પણ થાય છે. ગમને અને શોકને પણ બાધ નથી. આ રમનિષ્પત્તિ માટે, આ આનંદપ્રાપ્તિ માટે, આપણું હૃદય તૈયાર હોય શકે માટે તે ને રમના ખીજ, મધા-ચીખાવ, ધારણ કરવાની પરમાત્માએ આપણને શક્તિ આપી છે અને તે કેળવતા આપણે ભાવોને હૃદયમાં એવું કાષ્ઠમધ્યાન આપી શકીએ છીએ કે જ્યાં ભાવની પરિપૂર્ણતા સ્થાયેવી જોઈએ છીએ ત્યાં આપણું હૃદય એકદમ તે શુદ્ધ કરી લે છે, ગમ અનુભવે ઠ, આનંદ પામે છે. રમનિષ્પત્તિના સ્થાવર આપ્ત વિશ્વમાં પરમાત્માએ ભર્યા છે. તેના આનંદસ્વરૂપમાં રસનો અગાધ અનંત ભાગ છે અને તે માટે તેને રસો વૈષ્ણ: 'તે ખરે ગમ છે' એ પ્રકારે પણ ઉપનિષદમાં વર્ણવ્યો છે. આ રીતે કાવ્યપ્રયોગનની મિદ્ધિમાં પણ આપણને ધશ્વરના કવિત્વનું દર્શન થાય છે

પરંતુ એક મુશ્કેલી આવીને ઉભી ગણે છે. માનવ કવિતા અર્થવાળા ગાળાની બનેલી હોય છે, શબ્દ વિના કવિતા થઈ શકતી નથી, અને તે શબ્દો પણ અર્થવાળા હોવા જોઈએ, એકલા અવાજથી પણ કવિતા થતી નથી. એવો માનવ કવિતાનો આપણો અનુભવ છે. વાણી વિના ચિત્રકામ થઈ શકે છે, શિલ્પકૃતિ થઈ શકે છે, પણ કવિતા થઈ શકતી નથી એવો આપણો માનવ અનુભવ છે તદ્દલો-વૌ શકદાર્થી (કાવ્ય તે હોય વગરના શબ્દ અને અર્થ), રમણી ચાર્યપ્રતિપાદક. શબ્દ: કાવ્યમ્ (રમણીય અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દ તે કાવ્ય), એ વગેરે વ્યાખ્યાઓમાં શબ્દ, વાક્ય, પદાવલી કાવ્ય માટે આવશ્યક લાગે છે. ધશ્વરનું કાવ્ય શબ્દમાં નથી, વાણી-માં નથી: આવો ફેર છે તો ધશ્વરની કૃતિને કાવ્ય ન કહેતા ચિત્ર કે શિલ્પકામ કેમ ન કહેવું? પરંતુ એ લક્ષમાં ગાળાનું છે કે ચિત્ર કે શિલ્પકામ એક અમુક ભાવમય પ્રસંગનું જ દર્શન આપી શકે છે,

અને તે પ્રસંગમાની અમુક એક ક્ષણનું જ દર્શન આપી શકે છે એક આખી લઘાલઘુ વર્ણન આપવું હોય તો ઘણા ચિત્ર કઢાડવા પડે, અને તે કંઈક કંઈક બતાવના પડે એક મનુષ્યની મનારથી સાજ મુધીની કૃતિઓ બતાવવી હોય તો ઘણા પુનઃ પાના પડે અને એવી રીતે બનેકતાથી વર્ણન કરતા એક પ્રસંગની કે વૃત્તાન્તની અખડના તુડી જાય અને તેના સમગ્ર રૂપનું યથાઘટિત દર્શન થાય નહિ ચિત્તારી પ્રમગનું કે વાળા જ્ઞાતાન્તનું વર્ણન તો ચિત્રમા કે શિલ્પમમા આપી શકાય જ નહિ સીનેમેટોગ્રાફથી પણ મહાભારતના ચિત્તારને પહોંચી શકાય નહિ ઇશ્વરની સૃષ્ટિમા ભાનમય ગચનાના ચિત્ર કે શિલ્પમ જેના નના છુટક કંકડા નથી પણ કાબ્ય પેઠે ભાનનો સતત પ્રવાહ વહી ગહેનો છે મમમ, મપૂર્ણ, મર્થ અનયવથી મંગદ અખડ કા ય છે તેને ચિત્ર કે શિલ્પમ કહી શકાય તેમ નથી માનવઅનુભવ દર્શનનારી ભાષામા તો તેને કાબ્ય જ કહી શકાય તેમ છે સખ્દના અભાવનો તકાવત દેખાય છે તેવો વાગ્તનિષ્ઠ નથી અક્ષરોની શોધ યથા પછી કવિને મહોડે કે ગાંધને મહોડે કાબ્યનું શ્રવણ થવું જોઈએ એ અવશ્યક રહ્યું નથી કવિના કા થો આપણે કવિને મહોડેથી નહિ પણ નખા એના જ વાચીએ બીએ કાબ્યોના સખ્દો મૂળાક્ષરો (alphabets) મા જ હોય અને ચિત્રચિત્તો (hieroglyphics) મા લખ્યા હોય તો પણ અર્થ પ્રમ્ત કરી શક મૂળા માણસો શખ્દો બોલી શક નહિ તે પણ શખ્દો વાચી શક અજગ ચિત્રચિત્તો વાચી શક તો કા ય સમગ્ર શકે લખેના શખ્દોને બદલે બોલેના શખ્દો લખીએ તો તે પણ અર્થ સમજાવાના મમ્ત (conventions) છે માણસોના અર્થ સપૂર્ણ રીતે સમગ્રાય એવું સાધન તે ભાના છે અને કવિતાનું સાધન તે ચિત્ર કે શિલ્પમ નહિ પણ ભાષા છે મગ્ધ કે ભાષાથી જ અર્થ સપૂર્ણ રીતે સમગ્રાય છે પણ ઇશ્વરના અર્થ બીજા સાધનોથી માનવ ભાષા કરતા ઘણી વધારે સારી રીતે

મમત્વ છે; ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાં ભાવનો મન પ્રવાહ છે; મનુષ્ય મરખી બાપા સિના નેમાં ભાવનું માનવ્ય કે વર્ગન મમત્વ ખાતિ થતું નથી. નો ઇશ્વરની સૃષ્ટિને કાવ્ય ન કહેવાનું કાંઈ કારણ નથી. કવિજનોનો અનુભવ આ દૃષ્ટિબિન્દુને પુષ્ટિ આપે છે. તેમને પણ સૃષ્ટિ કાવ્યરૂપે જાણી છે.

મગને અતિમૂઠ લખ્યુ વિવિધે,
કંઈ કાવ્ય મખીઃ કલાનિધિયે;
અગકંત રમ્ય કંઈ તાગસિયા,
જદિ શબ્દ અનુપમ રહે બનિયા. '

(કુસુમમાળા)

‘ અગકંત રમ્ય તાગસિયા ’ એ માનવ શબ્દો કરના ધખા વધારે અર્થવાદક છે અને તે માટે તેમને અહીં ‘ શબ્દ અનુપમ ’ કહ્યા છે. કવિઓ સુન્દરતાના અભ્યાસી હોવાથી ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાના સુન્દર પદાર્થો જોના સૃષ્ટિનું દિવ્ય કાવ્ય તેમની આમળ ઉપરી જાય છે. “ On revisiting the banks of the Wyo near the Tintern Abbey ” (ટિન્ડર્ન એબી પામેની નદીના કિનારાની ફરી સીવેલી મુલાકાત) એ પ્રમંથ ઉપર રચેલા એક અદ્ભુત કાવ્યમા કવિ વર્તમાવર્થ રહે છે,

“ These beauteous Forms,
Through a long absence, have not been to me
As is a landscape to a blind man's eye;
But oft, in lonely rooms, and 'mid the din
Of towns and cities, I have owed to them,
In hours of weariness, sensations sweet,
Felt in the blood, and felt along the heart;
And passing even into my purer mind,
With tranquil restoration x x x

x x x Nor less, I trust,
 To them I may have owed another gift,
 Of aspect more sublime, that blessed mood,
 In which the burden of the mystery,
 In which the heavy and the weary weight
 Of all this unintelligible world,
 Is lightened —that serene and blessed mood,
 In which the affection gently lead us on,—
 Until, the breath of this corporeal frame,
 And even the motion of our human blood
 Almost suspended, we are laid asleep
 In body, and become a living soul
 While with an eye made quiet by the power
 Of harmony, and the deep power of joy,
 We see into the life of things "

અર્થ —“ આ મુંદર રૂપો લાખી ગેઠલાજરી દરમ્યાન મારી
 આગળ વ્યર્થ ગયા નથી, કુદરતનો દેખાવ આધળાની આખ આગળ
 નકામો જાય તેમ થયું નથી (તેમ એ રૂપો એક વાર જોયા પછી
 તેના રચનાથી હું કુદરતો તે દરમ્યાન તે નિરર્થક થયા નથી);
 પણ ધણીવેળા, એકાંત ઓરડાઓમાં, અને શહેરોનો તથા નગરોનો
 ખજાનાર આસપાસ હોય ત્યારે, અમથી કનાન્તિ થતી હોય તે
 મમયે, મને એકપોથી જાનેન્દ્રિયોના મધુર અનુભવો થયા છે, તે
 અનુભવોનો સ્પર્શ (માગ) સ્થિર થયો છે, અને હૃદયના પ્રદેશમાં
 થયો છે, અને એથી પણ વધારે શુદ્ધ અવસ્થાના મારા ચિત્તની
 અદર તેનો પ્રવેશ થયો છે, અને તેથી શાંતિની ફરી પ્રાપ્તિ થઈ છે
 વળી મને ખાતરી છે કે એ (રૂપો-કુદરતના ચિત્રો) થી
 મને બીજી પણ મક્કિમ મળી છે, મને વધારે ઉમદા દેખાવનું દર્શન

યથું છે; મન એવી ધન્ય વૃત્તિમાં આવ્યું છે કે તે સજો બેઠેનો ભાર, આ મર્વ અગમ્ય જગતનો ભાર અને શ્રમિત કરી નાખતો બોગે હવે યાય છે; તે વૃત્તિ એવી પ્રસન્ન અને એવી ધન્ય હોય છે કે તે દરમ્યાન મનોભાવ આપણને ધીરે ધીરે આગળ ગતિ કરાવે છે, અને અંતે આ મધુમ શરીરનો શ્વામીશ્વામ લગભગ બધ પડે છે તથા આપણા માનવ સંધગની ગતિ પણ લગભગ બધ પડે છે, આપણે શરીરની અંદર નિદ્રાવશ થઈ પડીએ છીએ, અને જીવન્ત આત્મભય બનીએ છીએ; અને સંવાદના પ્રભાવથી શાત થએલી દષ્ટિવડે તથા આનન્દાનુભવના પ્રભાવ વડે આપણને પદાર્થોમા રહેલા જીવનનું દર્શન થાય છે. ”

આ રીતે સુન્દર સ્વરૂપો તે જ ધંશ્વરના કાવ્યની ભાષા બને છે અને જડ જણાતી સૃષ્ટિ ઉપર દેખાતું શુભતાનું આવરણ ઉઘડી વિશ્વમા વસી રહેલો સવાદ દષ્ટિગોચર થાય છે, અને આનન્દાનુભવ સાથે પદાર્થોમા રહેલા જીવનની જાણી થાય છે.

ધંશ્વરચિત કાવ્ય આ રીતે આનન્દની સાથે અનુપંગિક પગિ-જ્ઞામ રૂપે સસનું પણ દર્શન કરાવે છે. કાવ્ય માત્રનું સ્વરૂપ કે આનન્દની પ્રાપ્તિ સાથે હૃદયને તે એવી ઉચ્ચ ઝાટીમા લાવે છે—ચિત્તને એવું સામર્થ્ય આપે છે કે પરમ સત્યોની જાણી તે સમયે થાય છે. આ કારણથી તત્ત્વચિંતકોને અને મીમાંસકોને જે સત્ય ધણું મથન કરતા હાથ લાગે છે તે કવિ આગળ સહજ પાકુર્જત થાય છે. સૃષ્ટિકાવ્યનો અનુભવ કરનારને પણ એ રીતે ધંશ્વરના સ્વરૂપના દર્શન થયેલા છે.

ધંશ્વરની સૃષ્ટિમાની સુન્દરતા માનવ ભાષામા દર્શાવેલી ન હતા વિશ્વની ભાષામાં પ્રકટ થયેલી હોવાથી તે રસિક જનો પ્રદણુ કરી શકે છે. સર્વ કવિઓ એકમતે સૃષ્ટિને અપૂર્ણ સૌન્દર્યવાળી કહે છે સર્વ દેશના આદિત્મમા કુદરતના રમણીય દેખાવોથી થયેલો ઉદ્ધાસ વણુવેલો છે. જળહળતો રક્ત અરણ્યોદય, બદલાતા રંગોથી મૃદુ યથ

અત્રે યતા સુર્ગના કિન્નો આથે સ્થામના બેળાતો માયકાગી, આ દારાના સુમ્મટનું પ્રતિબિમ્બ ધારણુ કરતા સરોવરો, મનુષ્યની દષ્ટિ ગોચરતાની અગાડી ફેલાતો ધ્રુવતો માગર, એકાન્તમા ઉભા ઉભા વાદળાને અક્રમતા અને તોફાન તથા વાનાઓના વચ્ચે અચળ ગૂંટના પર્વતો, ધટાદાર પ્રક્ષોની હાલદાર પ્રમાનથી અગર લીના ધાસના વિસ્તારથી દીપતા મેદાનવાળા ભૂમ્યગ્રો, પવનની તરંગમય લહેરો સાથે ઉચે નીચે ઝુનતા અને સુગંધ પસરાવના પુષ્પ મૃદુ અવગ્ધ અને પાગદર્શન જળથી ભરેલી તથા રેતીના કીનારા વચ્ચે વહી જતી નદીઓ, આના પટા સમ દીસતા અને અખડ ધારાથી પડ્યા જતા ધોધ, શગૂં સતુમાની મધ્ય ગતિની ચાદની, જલવિસ્તાર ઉપર પથરાએલો ચન્દ્રપ્રકાશ, અમખ્ય વિવિધ જ્યોતિઓથી ઝગઝગી રહેલો તારકમય વ્યોમપ્રદેશ આ અને આના અગણ્ય દેખાવો સૃષ્ટિનું સૌન્દર્ય નિર્વિવાદ રીતે દર્શાવે છે અને ઇશ્વરની ભાષામા સતત વહેતા ભાવપ્રવાહનાળુ કાવ્ય પ્રકટ કરે છે

સૃષ્ટિમાના દેખાવોથી ઇશ્વરના મન્યની ભાના સમાપ્ત થતી નથી મનુષ્યની વાણી, પક્ષિઓના કૂજન, મનુષ્યનો ઇતિહાસ, મનુષ્યનું સાહિત્ય, મનુષ્યના કાવ્ય ચિત્ર, શિલ્પકામ, મગીત, કુદરતનો ઉત્તરોત્તમ વિકાસ (Evolution), મનુષ્યને પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન મનુષ્યલક્ષણ, સદૃશ્ય એ મર્વ ઇશ્વરના કાવ્યની ભાષા છે

આ સર્વ સૃષ્ટિ જે દેખાવ અને વિચાર આપણી સમક્ષ મૂકે છે તે એ કાવ્યના શબ્દ અને અર્થ છે અને તે પાછળ જે વ્યગ્ય અર્થ રહેલો છે તે એ કાવ્યનો રસ છે એ વ્યગ્ય એકદમ પ્રખર થતો નથી રસિકતા વગરના જનોને એ મર્વ પોતાના ચ્છૂન રૂપમા જ દેખાય છે વર્ડસ્વર્થ કહે છે તેમ ન્યારે એવી ગિયતિ આવે છે કે

‘They flash upon the inward eye’

‘અન્તઃચક્ષુ ઉપર તેનો પ્રકાશ પડે છે ત્યારે હૃદયમા સ્થાપા થેના ભાવ તે વ્યગ્ય પારખી લે છે અને તેની સાથે એકાત્મ યદ

રમાન્નાદ કરે છે પ્રથમ દર્શને દેખાતા બાહ્ય અર્થ ઝગતા એ વ્યંગ અર્થ ઘણો ઉત્તમ છે એમ પ્રતીતિ થાય છે સ્થૂન સૃષ્ટિની વિશાળતા અને ઉપયોગિતા મહાન છતાં તેની પાછળ રહેતો ધશ્વરનો વ્યંગ્ય અર્થ કંઈ અદ્ભુત ચમત્કાર વાળો છે એમ મમજાય છે એ રીતે ધશ્વરનું કાવ્ય તે ઉત્તમોત્તમ ધ્વનિ કા ય છે

એક પુષ્પ પાત્રે જઈ ઉભા રહીશું તો તેમાની માદાઈ અને નમણીયનાના મરદાંગ આપણા ઉપર પડશે કાયદ સગખા પક્ષીનું માનવ ગાયનનું સંગીત સાભળીશું તો સવાદનો સમ્કાર પડશે નગીના દર્શનથી સાતત્યનો સમ્કાર પડશે પરંતુના દર્શનથી ગંભીરતા અને ભવ્યતાના સરકાર પડશે સાગરના કે આકાશના દર્શનથી અનતતાના મરકાર પડશે, માનવ કવિઓના કાવ્યથી કવિત્વના સમ્કાર પડશે એ રીતે ભાવની સામગ્રી સર્વ રહેતી છે સર્વ આપણને રસિકતાની કેળવણી આપે છે

ધશ્વરનું કવિત્વ સ્વાનુભવરસિક (subjective) તેમ જ સર્વાનુભવરસિક (objective) બન્ને પ્રકારનું છે અર્થાત ઉપર કહ્યા તેવા તેના અંશ તેની કવિત્વમય કૃતિઓમાથી જણાય છે તે જ પ્રમાણે મનુષ્યજાતિ રૂપી જે નાટક તેણે રચ્યું છે તે વિશાળ સર્વાનુભવસિક કાવ્ય છે નેપોલીયન, કોલમ્બસ, એનેક્ઝાડર, કાઇરટ, યુદ્ધ, ગમ, વગેરે મહાન પાત્રો કોઈ માનવ કલ્પી પણ શકે ? એ સર્વ પાત્રરચનામા ધશ્વરનું કેવું અનુપમ કવિત્વ દૃષ્ટિગોચર થાય છે ? અને બધી સર્વાનુભવરસિક કવિતાની પેઠે આગા પણ આ કવિતાના અંદાના ગૂઢ સ્વાનુભવ કેના ચમત્કારથી જણાય છે ?

માનવ કવિઓ પણ ધશ્વરના નાટ્યના પાત્રો છે તેઓ આ પણે ધશ્વરના મહાન કાવ્યનું નાનું સગખું અને આછું ચિત્ર આપે છે વળી કવિઓ ધશ્વરનું મહાન કાવ્ય સમજવામા આપણને પગમ સહાયબૂત થાય છે

કવિઓ આપણને કહે છે કે કવિનો પોતાના કાવ્ય ઉપર ગાઢ પ્રેમ હોય છે દિવ્ય કવિનો પણ તેના આ મહાન કાવ્ય ઉપર—તેની સૃષ્ટિ ઉપર—ગાઢ પ્રેમ છે અને તેના પ્રેમના આપણે અધિકારી છીએ

પરંતુ એ પણ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે કાવ્ય સમજવાની જોની ધૃત્તિ હોય તેણે પણ કાવ્ય પર પ્રેમ કરવો જોઈએ ધૃત્તિ ગૂંચળા કાવ્યના જે એ મહોટા નિર્માણ, પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય, તે બંનેને મનુષ્યે પોતાના પ્રેમપાત્ર કરવા જોઈએ તેમ કયાં વિના એ કાવ્યના રહસ્યમાં તે યથાર્થ અવગાહન કરી શકશે નહિ

આ પ્રમાણે ધૃત્તિના કાવ્ય પ્રતિ સન્મુખ થતા તેમાં દૃઢ મહેતો અને તેમાં નિરતર જલ્દિ પામતો તેનો મહાન્ હેતુ સમજશે, અને ટેનિસનના સરખો અનુભવ થશે કે—

“ Yet I doubt not through the age one
increasing purpose runs,
And the thoughts of man are widened
with the process of the suns.”

મનુષ્યની દિવ્યતા.

The Divinity of Man.

ગાંધાર્જો જતો એક માણસ ગમે પડેના કાગળના કલકા ઉપાડીને જતો હતો અને તેમાના કેટલાક વીણી લઈ મવગેનો હતો એક બીજો ગદદારી નમાઈ પામી જોના ઉભો ગેલો, અને થોડી વારે પુછ્યું,

“ ભાઈ ! આ શું કરો છો ? ”

‘ જેજે કાગળ પર માણસનું નામ લખેલું હોય તે હું ઉપાડી લઉં છું ’

“ એને શું કરશો ? ”

‘ ઘેર લઈ જઈ ઉઘી ધાજીવી પર મુખાશ ધસ્તરની દિવ્યતા ધુગમા ગદદોળાય અને કચરાય તે મારાથી સહન થઈ શકતું નથી ’

પ્રશ્ન પુછનાર રાહદારીની શકાનું સમાધાન થયું નહિ, પણ, એ માણસના મનમા કાઈ વિચિત્ર ફોકો આવેલો છે એમ માની લઈ તે ચાલ્યો ગયો.

શું એ વિચિત્ર ફોકો હતો ? મનુષ્યમા ધસ્તરની દિવ્યતા સમાયેલી છે અને તેની ઉચ્ચતા તથા પવિત્રતાનું ગ્લેષુ થવું જોઈએ એ તર્ક થોડ્ય છે કે અથોડ્ય ? મનુષ્યમા દિવ્યતા હોય તો તો અન્યત્ર તેનો અધ પાત થવા દેવો ન જોઈએ, તેને મનિન થવા દેવી ન જોઈએ પરંતુ, મનુષ્યમા દિવ્યતા છે ?

મનુષ્ય રીતે દિવ્ય ગણાય ? મનુષ્ય દેવ નથી મનુષ્ય અવાન છે, નિર્મળ છે, પામર છે મનુષ્ય પરિમિત શક્તિવાળો કુદ જતું છે મનુષ્ય બ્રહ્મ પણ નથી મનુષ્ય જીવાત્મા છે, તેનામા અપૂર્ણ આત્મત્વ છે મનુષ્યને અને પરિપૂર્ણ પરમાત્મા વચ્ચે કદી ન ઝોળગાય એવું મહાન્ મહાન્ અવર છે. મહાસાગર આગળ એક

અથવા તો તે અન્તર્વૃત્તિસ્થિતિ જ્ઞાન (Intuition) હોય કે અનુ-
 મિત જ્ઞાન (Inference) હોય, તોપણ તે જ્ઞાનને મનુષ્યબુદ્ધિના
 દ્વારમાથી પ્રવેશ કરવાનો છે, મનુષ્યબુદ્ધિ તેનો સ્વીકાર કરે ત્યારે
 જ તે જ્ઞાન થાય છે. ગમે તેવા પ્રમાણનો આધાર હોય પણ બુદ્ધિ
 એજ છેવટની કસોટી છે, બુદ્ધિ એજ છેવટનો નિર્ણય કરનાર છે
 'આ વિચાર સપ્રમાણ છે માટે ગ્રાહ્ય છે' એવો નિશ્ચય કરનાર
 પણ બુદ્ધિ જ છે, અને એ રીતે પ્રમાણ ઉપર બુદ્ધિનું સામ્રાજ્ય
 છે. આ બુદ્ધિ-આ વિવેકબુદ્ધિ ઇશ્વરે સર્વ મનુષ્યને આપી છે.
 ઇશ્વરનું દિવ્ય સત્ય એ બુદ્ધિદ્વારા મનુષ્યમાં આવે છે, એ બુદ્ધિ
 છે, એ બુદ્ધિદ્વારા પ્રત્યેક મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ મનુષ્ય પો-
 તાની બુદ્ધિને અશક્ત અને શુદ્ધ રાખે છે તેમ તે એ દિવ્ય સત્ય
 વધારે શક્તિવાળા અને વધારે શુદ્ધિવાળા રૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. પણ
 એ પ્રાપ્તિનું દ્વાર, એ પ્રાપ્તિનું સાધન મનુષ્યમાત્રમાં રહેલું છે.
 અમુક અવતાર કે પેગંબરને જ ઇશ્વરનું સત્ય મળ્યું હોય તો તેના
 પૂર્વ થયેલી પ્રજાઓ ઇશ્વરને અગ્રિય હતી? અને ઇશ્વરે તેમને
 અસત્ય માટે-અધર્મ માટે જન્માબદ્ધ નહોતી જનાવી? અલગત,
 વખતો વખત ઇશ્વરના સત્યના સમર્થ ઉપદેશકો ઉત્પન્ન થાય છે,
 યુગની અધમતા દૂર કરવા ઉદ્દેશ્યે નિકળી આવે છે; પરંતુ એ
 સર્વ સત્યના પ્રચાર થવાના ઇશ્વરે નિર્મેલા સાધન છે; તેમને એક-
 વાને જ ઇશ્વર પેટીમાં સત્ય મુકી તાણુ વાસીને મોપે છે એમ નથી
 પણ ઇશ્વરે જે સત્ય, જે દિવ્યતા મનુષ્યમાત્રમાં મુકી છે તે ઉપર
 ફરલા આપરણુ દૂર કરવાનું કાર્ય તેઓ કરે છે. સત્ય જે સાર્વત્રિક
 ન હોય પણ અમુક દેશની કે અમુક પ્રજાની માવકીનું જ હોય તો
 તે સત્ય કેમ હોય?

ઇશ્વરે કૃપા કરી મનુષ્યને ચૈતન્યનું દાન કર્યું છે, આત્મા
 થવાનો અધિકારી કર્યો છે, જીવાત્મા જનારો છે, અને પોતાના
 પરમાત્મસ્વરૂપની દિવ્યતાના અંશ તેને બદલા છે, દિવ્યતા ખીલવાની

-તેનો વિકાસ કરવાની તેને શક્તિ આપી છે. મનુષ્યો અદ્ય પ્રાણી છે, મત્સ્ય, સ્થાન, આનંદ, અમૃત, શાન્તિ, શુદ્ધતા, એ સર્વની તેનામાં માત્ર જાણી છે. માત્ર મુર્ચ્છિગ છે, પરંતુ, અદ્ય પ્રાણી જતા પણ તે આત્મા છે, તેનામાં રહેલી જાણી તેનામાં ગહેના મુર્ચ્છિગ પણ દિવ્યતાના છે, જે આત્મત્વ સાગરમાં નથી, પરંતુમાં નથી, પૃથ્વીમાં નથી, સૂર્યમાં નથી, ગ્રહોમાં નથી, તે આત્મત્વ મનુષ્યમાં છે અને આત્મત્વવડે પ્રભુએ તેને પોતાની દિવ્યતાનું દાન કર્યું છે એ દિવ્યતા ધ્રુવમાં ગ્રહોગાય નહિ, તેનો અધ પાત યાય નહિ, તે મનિન યાય નહિ, તેની ઉચ્ચતા અને પરિવ્રતા જળવાય અને વધતી જાય, એ અભિનાતા કોને પ્રિય નહિ યાય ?

જનબિન્દુ, મૂર્ચ આગળ એક તૈલદીપ એટલા પ્રમાણમાં પણ પગપાછા પગમાં આગળ મનુષ્ય નથી જેને આનતી કાવતુ પણ જ્ઞાન નથી, જે એક તૃણ પણ મનાવી શકતો નથી, જેને પોતાના દેહ અને આત્મા વિશે પણ પુરી મગજથી પડતી નથી, જગતની નિશાળ ઘટનામાંથી કાંઈ જુજ જ જેને ગમ્ય થાય છે, તે મનુષ્યને મર્વજ મર્વશક્તિમાન જગત્કર્તા પગપાછા પ્રેમ કહેવાય. ત્યારે શી રીતે મનુષ્ય દિવ્ય ગણાય ? બધા મનુષ્ય નહિ પણ કોઈ કોઈ મનુષ્યો દિવ્ય છે, એવો પણ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ નથી જે મનુષ્યો ઇશ્વરના અવતાર કહેવાયા છે, મનુષ્ય રૂપે ઇશ્વર આ પૃથ્વી પર અવતરેના કહેવાયા છે, અથવા જે મનુષ્યો ઇશ્વર તરફથી ખાસ મહેશો નામ આવેના ઇશ્વરના પેગંબર, પુત્ર કે દૂત કહેવાયા છે તેટલા જ મનુષ્યો દિવ્ય છે-એવો અર્થ પણ ઉદ્દિષ્ટ નથી ઇશ્વર કોઈ અમુક મનુષ્યોને જ પોતાની દિવ્યતાનું દાન કરે એમ પ્રેમ અને. જે ન્યાયસિંધુ છે, જેનો સકલ મનુષ્ય પર સરખો પ્રેમ છે, જેની સર્વ મનુષ્ય પર સગંધી કરણ છે, તે દિવ્યતાનું દાન કરતો હોય તો કેટલાક મનુષ્યોને જ દિવ્ય બનાવે અને બાકીના મનુષ્યસમુદાયને દિવ્યતાહીન રાખે એમ પ્રેમ અને ? તેમ જ, મત્વનિધાન, જ્ઞાનસ્વરૂપ, પરમાત્મા તરફથી મનુષ્યને સત્યની, જ્ઞાનની, આનંદની, અમૃતની, શાન્તિની, શુદ્ધતાની પ્રાપ્તિ થવાની જરૂર છે એ ખરૂં છે, અને એ પ્રાપ્તિ મનુષ્યને થાય છે પણ ખરૂં છે, પરંતુ, એ પ્રાપ્તિ શુ માત્ર અમુક જાતિમાં, અમુક દેશમાં અને અમુક યુગમાં થયેના અવતારથી કે આવેના પેગંબરથી થાય છે અને બાકીની જાતિઓ, બાકીના દેશ તથા બાકીના યુગ ઇશ્વરના સત્ય, જ્ઞાન, આનંદ, અમૃત, શાન્તિ, શુદ્ધતા, વગરના રહે છે ? મમગ્ત મનુષ્યજાતિ શુ ઇશ્વરના એ દિવ્ય અશ મેળવવા દુકંદા નથી ? ઇશ્વરની વિભૂતિ મેળવવાનો પ્રત્યેક મનુષ્યનો અધિકાર ન હોય અને વળી કાનાતરે કોઈ એક યુગમાં, કોઈ એક જાતિમાં, કોઈ એક દેશમાં, કોઈ એક મનુષ્યમાં એ વિભૂતિ પ્રકટ થતી હોય

અને તેના પ્રચારથી અમુક મંડળોનેજ તેનો પ્રસાદ મળે તો હોય તે શુ દુનિયાના ધણીખરા યુગ, ધણીખરા દેશ, ધણીખરી જાતિઓ, ધણીખરા મનુષ્યો, ઇશ્વરની વિશ્રુતિ વગરના, ઇશ્વરના અત્યવગરના, ઇશ્વરના જ્ઞાન વગરના, ઇશ્વરના આનંદ વગરના, ઇશ્વરના અમૃત વગરના, ઇશ્વરની શાન્તિ વગરના, ઇશ્વરની શુદ્ધતા વગરના રહેવા સરજાય છે? પૃથ્વી પર મનુષ્યજાતિની હિલપત્તિ પાંડી ઇશ્વરે એક જ કે એ ચાઠ જ પુસ્તકો રચી રચાવીને તે દ્વારા જ પોતાનું સત્ય, પોતાનું જ્ઞાન, પોતાનો આનંદ, પોતાનું અમૃત, પોતાની શાન્તિ, પોતાની શુદ્ધતા પ્રકટ કર્યા હોય તો તે પુસ્તકો જેમના હાથમાં ન આવે તે સર્વ મનુષ્યો ઇશ્વરના એ પ્રસાદ વગરના ગ્યે એવી ઇશ્વરની ધટના છે?

ત્યારે મનુષ્યની દિવ્યતા ક્ષણિક નથી, પ્રમગ્ધોપાત નથી, કોઈ સ્વરૂપ મંડળના જ આધકારની નથી, કોઈ એક દેશની કે કોઈ એક કાળની નથી, પણ મહાન મનુષ્યજાતિની છે, સર્વ કાળના, સર્વ દેશના, સર્વ જાતિના, સર્વ યુગના મનુષ્યો ઇશ્વરની દિવ્યતાના દા નથી અન્નિ થયેલા છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય એ દિવ્યતાનો અસ ધારણ કરનાર છે. એ દિવ્યતાનો દીપ પ્રત્યેક મનુષ્યના આત્મામાં દિવ્યતાના મહિતા ઇશ્વરે પ્રગટાવેલા છે. ચન્દ્રનું પ્રતિબિમ્બ જેમ નદાના અને મહોટા દરેક જસારાયમાં પડે છે, માગમાં પડે છે, મરોવમાં પડે છે, નદીમાં પડે છે અને ખાખોચીઆમાં પડે છે, તેમ ઇશ્વરની દિવ્યતાનું પ્રતિબિમ્બ દરેક માનવ આત્મામાં પડે છે. ઇશ્વરનો મહેશ દરેક મનુષ્યને સાલજે છે એ પ્રાપ્તિ મનુષ્યને પોતાની જુદી દ્વારા અને પોતાની અન્તર્મુક્તિ દ્વારા થાય છે, અને તેમાં પણ હેવટની પ્રતીતિ પોતાની જુદીદ્વારા થાય છે. ઇશ્વર અને આત્મા સંબંધી જ્ઞાન મનુષ્ય આગળ ગમે તે પ્રકારે મુકવામાં આવે, તે અવતારી પુરુષદ્વારા આવેલું પ્રેરિત જ્ઞાન (Revelation) કહેવાતું હોય, કે ઇશ્વરપ્રદીપ્ત પુસ્તકમાંનું શબ્દપ્રમાણ જ્ઞાન (Word) કહેવાતું હોય,

સમાધાન

(અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજમાં આપેલો ઉપદેશ.)

પ્રહલાદની કથા સુપ્રસિદ્ધ છે. તે દૈત્યકુળમાં જન્મ્યો હતો, તેનો બાપ હિંમ્વચકશિપુ વિષ્ણુનો પરમ શત્રુ હતો. વિષ્ણુ પર હિંમ્વચકશિપુને અત્યંત તિરસ્કાર હતો. પરંતુ પ્રહલાદને બાળપણથી વિષ્ણુ પર ભક્તિ થઈ હતી, તે ભક્તિભાવ તેના મનમાં દૃઢ થયેલો હતો, કશાથી ડગે તેમ નહોતો. પ્રહલાદને તેના કુલગુરુએ સમજાવ્યો અને ધમકાવ્યો, તેને કહ્યું કે વિષ્ણુની ભક્તિ કરવામાં ભય છે, હાનિ છે, તેથી હિંમ્વચકશિપુ ક્રોધે બરાચો, દાનવકુળ હાસી કરશે પ્રહલાદને તેની માતાએ પણ એ પ્રમાણે સમજાવ્યો. પરંતુ તે તો,

“ પ્રભુ નામતણો રસ પાન કરે,
અન્ય વાતમાં જીવ તેનો ન કરે. ”

કશાથી તે ખીધો નહિ, કશાથી તે ચળ્યો નહિ ગુરુને તેણે કહ્યું કે ‘ જગદીશ પગેશ્વર જગત્પતિ, વળી ઇશ્વર સત્યગ્રંથ ’ મારા મનમાં વસે છે. ‘ એનું નામ ન મેલું એકે ધરી, પડ માટે છે ન્યા લગી પ્રાણ ’ માતાને તેણે કહ્યું કે

“ હુંને વિષ્ણુ જેવું પ્રાર્થ નથી વહાણું રે મા,
ખીજી બોલવું ગમે નહીં દાહું રે મા;
હુંને તાનનો ત્રાસ દેખાડેરે મા,
તેનું શરણ્યું તે યાગે શરાડે રે મા.
હું તો જીવમાં જાદા જીવું રે મા,
મારે મગલ થકી નથી મ્હિલું રે મા,
હુંને રામતણો રંગ લાગ્યો રે મા,
મારે મર્ચું તણો બે લાગ્યો રે મા.

હું તો લીધા કઈ ગમનામ નીરમળાં રે મા,
મારે એજ હીરા ને હેમ માકળા રે મા;
મારે શ્રી હરિ રૂઢીઆમા રે મા,
મારે એજ જગદગના જામા રે મા. ”

બાપની ગાદી, લક્ષ્મી, વૈભવ નહિ મળે તેની તેને દરકાર નહોતી. બાપ આગળ પશુ તેણે પોનાનો એ લક્ષ્મીનાવ પ્રકટ કર્યાં. હિરણ્યકશિપુ સુત પર બહુ ક્રોધાવમાન થયો, ‘ હેડે પજાડ્યા હસ્ત ’; શુરુને તેણે બહુ ઠપકો આપ્યો અને પ્રહ્લાદને મુધારીને લાવવા કહ્યું. પશુ પ્રહ્લાદ ગયો નહિ. પિતા પામે ફરી આવ્યો ત્યારે તેણે પિતાને કહ્યું,

“ હું તો મુક નહી મુખથી વિષ્ણુના વખાણ,
હું તો પુરે પ્રેમે ભજન કરે પુરૂષ પુગણ.
હું તો વિદ્યાતણુ તત્ત્વ તપામુ રૂઢી રીત,
મારે વેદ વસોણામા વિષ્ણુ નવનીત.
એ ઊંડા ભવસાગરમા પ્રભુ નામ છે નાવ,
નાવે માનવી દેહ વિના બેઠા કેરો દાવ.
એવા જગજીવન ત્રિભુવન પ્રાણ,
કાણ મિથુ માહે કુદી પડે મેલી મોટા વહાણ ”

તેની આવી નિશ્ચલ ભક્તિ જ્ઞેષ્ઠ હિરણ્યકશિપુએ તેને બહુ દુખ દીધું. એ ‘ કુલ અંગાર ’ ને મારીને ‘ દાઝ નિવારવા ’ તેણે દૈત્યોને આજ્ઞા કરતા તેમણે

“ લીધો કુંડાએ ઉડાડે રક્ષા બાણરે, પ્રહ્લાદ મંભારે સ્થામને ર,
જેમ વાદળાએ વીંટી લીધો લાણુરે, ભકત બેડો રટે સમને ર.
બીજ દેખાડે પજાડે હેઠા પ્રહારરે, પ્રહ્લાદ સભારે સ્થામને ર,
ખાડા ઉપાડા જિગમે હથિયારરે, ભકત બેડો રટે સમને ર.

એને

‘ જલ બોળ્યો પાવકમા રોળ્યો, ઢોળ્યો પરવત સગે ’

પણ પ્રહ્લાદ ભક્ત હતો તે ભક્ત જ રહ્યો માતૃપિતાને, કુટુંબીઓને, સબધીઓને, મોઢને ખુશ કરવા ખાતર અથવા 'સ્વધર્મ' કે 'કુળધર્મ' પાળવા ખાતર તેણે પોતાની શ્રદ્ધા બદલી નહિ કે સતાડી નહિ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાની જ તેને દરકાર હતી, અને તે જાણતો હતો કે કોઈ પણ કારણપૂર્વક પોતાની શ્રદ્ધા દાકવી, છુપાવવી, અન્ય રૂપે દેખાડવી, પોતાના આસપાસના મહાજનના ધર્મના પોતે નથી એમ ન દેખાવા દેવું,—એ સર્વ અસત્યના, અધર્મના, પ્રભુને અપ્રસન્ન કરવાના માર્ગ છે

આ કથાનું રમરણુ શ્રી, એ પ્રશ્ન ઉદ્ભૂત કરીશું કે ધર્મના વિષયમાં લોકપ્રીત્યર્થે, લોકને ખુશી કરવા, લોકાપવાદ ન થાય તે માટે અથવા સગાસબધીઓ નારાજ ન થાય તે માટે અથવા પોતાના કુટુંબમાં પરપરાથી ચાલતો આવેલો ધર્મસંપ્રદાય જળવાઈ રહેતો દેખાય તે માટે અતઃપ્રણયમાં હસેના વિશ્વાસ પ્રમાણે વર્તન કરવામાં સંકોચ રાખવો કે કેમ, અને અતઃકરણમાં હસેના વિચારનું સંયોગન કરવું કે કેમ ઇંગ્રેજીમાં આવા મક્રમ તથા મંયોગાપાનને Compromise કહે છે ગુજરાતીમાં તેને 'સમાધાન' કહીશું તો ધારેલા અર્થનો ઉદ્દેશ થઈ શકશે

દુનિયામાં જ્યારે જ્યારે નવા ધર્મ નિર્મળ્યા ત્યારે ત્યારે આ સમાધાનનો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો હતો જુના પ્રચલિત ધર્મનો ત્યાગ શ્રી નવા ધર્મનો સ્વીકાર શ્રેનારને આ બે વિરુદ્ધ માર્ગમાંથી એક પસંદ કરવાની ફરજ પડી હતી (૧) લોકપ્રીતિસંપાદન (૨) ઇશ્વરપ્રીતિ સંપાદન જુનો ધર્મ પાળનારનો સમુદાય બહુ મહોટો હોવાથી આ બેમાંનો પહેલો માર્ગ ગ્રહણ કરવાથી લોકમાં પ્રતિષ્ઠા સચવાતી હતી, વ્યવહારસુકરતા સિદ્ધ થતી હતી, બીજો માર્ગ ગ્રહણ કરવાથી એ સર્વ જતું હતું, કુટુંબકલેશ, વ્યવહારબહિષ્કાર, ત્યાગ, મનોવેદના દુષ્પ્ર મૃત્યુ એ સર્વ સહન કરવા પડતા હતા પણ એ માર્ગે જવાથી ઇશ્વર પ્રસન્ન થશે અને આત્માનું કલ્યાણ થશે તથા જન

મમાત્મા સત્ય પ્રમરગે એ પ્રનિતિથી નવો ધર્મ સ્વીકારનાર એ માર્ગ પ્રદર્શ કરના હતા. આ સ્થિતિ વિશે વિવેચન કરના એક લેખક કહે છે, * “ખ્રીસ્તી ધર્મના આગ્રહકાગમા તે ધર્મના અનુયાયીઓ મૂર્તિપૂજનાળી ક્રિયાઓમા સામેન થઈ શકે કે કેમ એવી શંકા હતી જ નહિ કેટલાક મૈકા સુધી ખ્રીસ્તી ધર્મ પગદેશી સંસ્થા સમાન હતો તે દગ્ધ્યાન જુનો ધર્મ પાગના ગત્યમા ખ્રીસ્તી ધર્મ પાગના ઉપર જુનમ કરવામા આવતો, અને બ- બટુ તો તે ધર્મ પાગનાની મહેજ એટ મગની તેવા સમયમા “સમાધાન” કરવાની બહુ બગવાન લાનચ ખ્રીસ્તીઓને ચારે તરફથી થતી હોવી જનમએ ધણી વાર તો ત્રામભરી લાનચ થતી હોવી જોઈએ જે જેવેરીઓની પૂજાને ખ્રીસ્તીઓ અધમ માનતા તેમની પૂજનઅર્ચાનું કાઈ જુગ ઉપર ઉપરનું વિધાન કરવાનું ખ્રીસ્તીઓને સ્વાર્થ, લોભ અને લયથી મન થાય તેમ હતું એટલું જ નહિ, પણ, જે “મોટા અને આનંદદા” માણ્યોને ગજત ન સાથેના મનધને લીધે મહેજ પ્રસંગોમા મામેન થવાની ખામ જરૂર પડતી તે માણ્યોને એવે વખતે એવી જુની પૂજનઅર્ચાનું કાંઈ કાર્ય કરવું પડે તા આગુર ખ્રીસ્તી ધર્મપ્રચારકો તેમને કાંઈક છુટ આપે એ મભવિન હતું પરંતુ ખ્રીસ્તી ધર્મમર્યા આ બાબતમા નિર્મળ પદ દયા હતી નહિ અને મહોટાની શરમ ગખતી નહિ મૂર્તિપૂજાની ખૂન સગખા દુહ પાપમા ગણના થતી અને એ કાર્ય એવું ઘોર ગણનામા આવતું કે એ વિરયમા કાંઈ પ્રકારનું “સમાધાન” થઈ શકે જ નહિ પાપના ઓળ વધતા દગ્ધ્યાન ખ્રીસ્તી ધર્મમા માન્યા હતા પણ કાંઈ પાપા ચગલુ કાંઈ માણ્યોસે સહેજ પણ કરેલું જણાય ત્યા તે માણ્યોસને કદી નિર્દોષ ગણનામા આવતો નહિ ખ્રીસ્તીએ મૂર્તિપૂજાથી દુર ગહેલું એવી આજ્ઞા હતી, અને તે આજ્ઞા વણી સખતાઈથી અક્ષરસ પાગવાની હતી, અને એ દોષનો સ્પર્શ ન થાય માટે મલાગ તથા સાવએતી ગખવામા કાંઈ પ્રકારે ગફલત કરવી નહિ એવી આજ્ઞા

હતી. મર્તિ આગળ બલિદાન અર્પણ કરવું એ પાપ ગણાતું...એટલુંજ નહિ પણ બલિદાન અપાતું હોય તે વખતે મંદિરમા જવું, પોતાની તરફથી માંસનો ઉપહાર લઈ જઈ બલિદાનમા સામેલ થયેલા દેખાવું, મર્તિની પૂજની વિધિ માટે પશુઓ કે ધૂપ વેચવા, મર્તિના મંદિરો બાંધવામા કડીઆ તરીકે કામ કરવું, મૂર્તિના વરધો-ડામા માર્મીલ થવું અથવા ઓચ્છવ માટે રાણુગાર કરવાના સાધન આપવા; એ મર્મ ખ્રીસ્તી ધર્મ વિરુદ્ધ અપરાધ ગણાતા; નિર્બળ મનના મનુષ્યો જેમની પ્રતીતિ ખ્રીસ્તી ધર્મ તરફ હતી પણ જેમનામા તે ધર્મના પ્રકટ સ્વીકારથી પડતી અગવડ અને સંકડામણ વેઠવાની હિંમત નહોતી તેઓ બન્ને પક્ષને મંતોય થાય એવો મમાધાનનો માર્ગ મેળવવા પ્રયત્ન કરતા. લોકપ્રીતિનો માર્ગ તો બહુ સહેલો હતો કેમકે જુનો ધર્મ પાળવાનો બહારથી આડઅર કરવામા આવે તેટલું લોકપ્રીતિ મપાદન કરવા માટે બસ હતું, પણ ખ્રીસ્તી ધર્મના ગુરુઓ કોઈ પણ પ્રકારની શિથિલ કબુલ રાખતા નહિ. કેટલાક નિર્બળ મનુષ્યો પોતાને ન્યાયાસન આગળ ખ્રીસ્તી તરીકે રજુ કરવામા ન આવે તે સાથે ન્યાયાધિકારીને લાચર આપતા, કેટલાક પોતાના કોઈ મર્તિપૂજક મિત્રને પોતાનું નામ ધારણ કરાવી તેને બલિદાન આપવા મોકલતા અને એ રીતે પોતે બલિદાન કર્યાનું પ્રમાણપત્ર મેળવતા, કેટલાક બલિદાન આપવા જવું ન પડે માટે ગાડા હોવાનો ટોગ કરતા; -પણ ખ્રીસ્તી ધર્મસરથાએ કોઈ બીજી પદ્ધતિ પ્રદણ કરી હોત, જુના ધર્મનો પ્રસંગેપાત બાજ આડઅર કરવાની રજા આપી હોત તો ખ્રીસ્તી ધર્મમા આવનારને સરજતા યાત, અને ખ્રીસ્તી ધર્મ ખાતર પ્રાણત્યાગ કરનાર પુરષો યાત નહિ. પરંતુ એ રીતે બન્યું હોત તો જુના ધર્મ ઉપર ખ્રીસ્તી ધર્મ કદી વિજય મેળવત ના. મનુષ્યની નિર્બળતા અને ભીરતાને નરમાશથી છુટ આપ્યાથી કદિ વિજય મળતા નથી. ઇતિહાસ સમસ્ત પટ ઉપર થોડા અને ઘણા વચ્ચે, સત્તાહીન અને સત્તાવાન વચ્ચે ધર્મવિષયમા ચાલત

મુદ્ધ તરફ દૃષ્ટિ કરીશ તે જાણામે કે નાનામા નાની તેમ જ મહોટામા મહોટી બાળનોમા પોનાની શ્રદ્ધાને લેશમાત્ર મમાધાન વિના અવ્યભિચારી ભાવથી વગગી રહ્યાથી જે મદાન બગ પ્રાપ્ત થાય છે તે વડે જ થોડા અને મત્તાહીન મનુષ્યો ધણા અને મત્તા વાન મનુષ્યો સામે ટક્કો ઝીની શકે. આલ્પસ પવતની ખીણોમા વોલ્ડન્મિમ લોપે ધ્વિનાડના શહેરોમા વેધ લોપે, રોડનડની નીચાણુ બૂમિના ખીડમા ઝવેનન્ટર લોપે, પોતાના ધર્મસમ્પ્રદાયમાની ખીજાઓને નજીની જણાતી બાળતોને પ્રાણુ જતા પશુ બનિ દેનાથી વગગી ગઈ પોતાના મપ્રદાયના અનુસરણુ ખાતર જીવન એને અપ્રિય એવો ધર્મમત પ્રકટ કરી તથા એવી ધર્મક્રિયાઓ કરી, મહોટા મમુદાય સામે ટક્કી શક્યા છે.

ખ્રીસ્તી ધર્મ પહેલાં યુરોપમા આનંદ ધર્મમા આવી ગિયતિ નહોતી પ્રખ્યાત ઓફ દિનસુદ્ધ સોક્રેટિસ જુનો ધર્મ માનતો નહિ અને તે વિરદ્ધ ઉપદેશ કરતો જુના ધર્મમા કહેના દેવો પર તેને શ્રદ્ધા નહોતી તોપણુ નવું જ્ઞાન શિ રવા માટે તને એ પાનાની શિક્ષા ગ્રવામા આવી ત્યારે નિરપાન ધર્મો પડી અવગાન સમય પાડે આ પો ત્યારે તેના મનની નિર્મળતાનો એક પ્રમગ બન્યો. 'ફગતા ફરતા પગમા શક્તિ ન રહી ત્યારે ને ચતો મુતો તેના પગ શીન અને ચૈતન્યહીન થવા લાગ્યા, શરીરમા મર્ત્ત સૈય પ્રમરના લાગ્યુ ત્યારે શરીર પર એટલુ વસ્ત્ર મુખ પરથી કાઢી તો મ્હુ 'કીંગ, મારે ધ્વિક્કયુનેપીઅમને એ મગ્ધાનું દેવુ છે તુ મભારીને એ દેવુ મુન્નીશ? કીટિએ મ્હુ 'એ દેવુ મુકવી દેવામા આનશે ખીજુ મઘ છે?' આ પ્રશ્નો ઉત્તર મળ્યો નહિ, પણ એ મે ક્ષણમા સોક્રેટિમનુ શરીર કપ્પુ અને પાસેના માણુઓએ એટલુ વસ્ત્ર ખસેડી લીધુ આખો ગિયર ચર્ધ ગઈ હતી કીંગએ તેની આખો તથા મ્હો બધ ધર્મો જ્ઞાનરામણુ ઓ પ્રખમા પરમ જ્ઞાનીની પક્તિમાનો દિનસુદ્ધ જુના ધર્મમા માનેના દેવને મગ્ધુ.

ચઢાવવાની વહેમી ક્રિયાનું વિધાન કરે. જે ધર્મ ન માનવા માટે પ્રાણત્યાગ કરતાં તેને મંકાય થયો નહોતો તે જ ધર્મના લીકાકે વિધિનું આચરણ કરે' ત્યાં પોતાને અથદા હતી ત્યાં અદા હોવાનો આભાસ કરે, એ કૃત્યનો બચાવ કેમ થઈ શકે ?

પૂર્વોક્ત લેખક કહે છે કે સોક્રેટિસનું આ છેલ્લું વચન યુરોપમાં પ્રાચીન દિલ્લમુદોની વર્તણુક પ્રતિબિંબિતરૂપ છે. 'તેમની અથદા એકસરખા પ્રકારની નહોતી- કેટલાક પુરાણ દેવદેવીઓની અસંભવિત વાતોએનો ઉપદાસ કરતા, કેટલાક તે ઉપર વધારે નરમાસથી ટીકા કરતા, કેટલાક તેના બુદ્ધિમુક્ત બુદ્ધાસા ઉપજાવી કાઢતા, પણ સર્વ જુના રીવાજો બાલ્યચરણથી પાળતા અને એ રીવાજોને વગગી રહેવાનો પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ કરતા...આવાં વર્તન કરનાર લોક માટે સેન્ટ ઓગસ્ટાઇન કહે છે, રગભૂમિ ઉપર દેવદેવીઓની કુકથાઓ બજવનાર નાટકકાર કરતાં પણ આ લોકો વધારે અધમ હતા, કારણ કે નાટકકાર તો એ જુઠાણાનો વેશ કરતા અને આ લોકો એ વિષય મળે એવું આચરણ કરતા કે લોકો એમ માને કે તેમની એમાં ખરા દિલથી અદા છે.' એ લેખક કહે છે કે વર્નમાન સમયમાં પોતાના અન્તઃકરણની અદાથી ઉલટાં આચરણ વચન અને કર્મથી કરનાર મનુષ્યો એ પ્રાચીન સમયના લોકની રિયતિમાં નથી પ્રાચીન સમયમાં તો શહેરના કે દેશના નિયમ પ્રમાણે ક્રિયાઓ કરવી તે ધર્મ કહેવાતો. એ ધર્મની આગા રાજ તરફથી થતી અને તે પાળવાની ફરજ હતી. એ ધર્મ પાળનાર અને દેવદેવીઓની વાત માને છે એવો અર્થ થતો નહોતો. સત્ય ખાતર ધર્મ પાળતો એવો ઉદ્દેશ નહોતો; પણ, જુના વખતથી આસનો આવેતો રીવાજ જ્યાં શહેરીઓ અને જ્યાં શહેર પાલે તેથી મર્વની એકતા જળવાય એવો હેતુ હતો; રાજ્યવચરમાં ખાતર ધર્મ પાળવાનો હતો, પરંતુ વર્નમાન સમયમાં ધર્મનો અને ધર્મની ક્રિયાનો અર્થ અદલાઈ ગયો છે. ધર્મ એ પ્રથમ અન્તઃકરણનો અને ચિત્તનો

વિષય છે, ધર્મમાં અદૃશ્ય વિશેનો સિદ્ધાન્ત સમાયેલો છે, આત્માનો તે અદૃશ્ય સાથેનો સગવડ ધર્મથી નક્કી થાય છે, અને અન્તરમાં ભક્તિ હોય તેટલે જ અશે ધર્મક્રિયાઓનું મૂલ્ય છે; એ હવે સર્વમાન્ય છે ધર્મક્રિયાઓના અન્ત કરણમાં માન્ય થયેલા અર્થ માટે જ હવે એ ક્રિયાઓ ધાર્મિક ગણાય છે, તેથી, ઝોગરદાઈનના કહેવા પ્રમાણે વર્તમાન મમયમાં મદિરોમાં જઈ જોઓ ગગભૂમિ ઉપર નાટક ભજવતા હોય તેમ વર્તે છે તેઓ પ્રાચીન ફિલસૂફી પેઠે માત્ર રાજ્યનિયમનું અનુમરણ કરતા નથી, અને તેમના આચરણથી અન્ધશ્રદ્ધાનો પ્રશ્ન અનગ થઈ શકે તેમ નથી.

ધર્મના વિષયમાં સમાધાનના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરનામાં કયા ધોરણે સર્વમાન્ય રીતે પ્રમાણભૂત લઈ શકાય એવા છે તે વિશે વિવેચન કરતા એ લેખક નીચેના ત્રણ નિયમ દર્શાવે છે.

“(I) It is not lawful by word or by act to make it appear that we do believe that which, we do not believe ”

“(૧) જે આપણે ન માનતા હોઈએ તે માનીએ છીએ એવો દેખાવ વચનથી કે કર્મથી કરવો એ યોગ્ય નથી ”

જે ક્રિયાઓ અને વિધાનોની ધાર્મિકતા આપણને માન્ય ન હોય તે પાળીને તેની ધાર્મિકતા આપણને માન્ય છે એવો આભાસ થવા દેવો એ યોગ્ય નથી તેમ જ અમુક ક્રિયાઓ અને વિધાનોમાં દેવદેવીની કે મૂર્તિની પૂજા અન્તર્ભૂત રહેતી હોય અને તે દેવદેવી કે મૂર્તિને આપણે માનતા ન હોઈએ, તે છતાં તે ક્રિયાઓ અને વિધાનો કરીને આપણે તે સર્વને માનીએ, છીએ એવો આભાસ થવા દેવો એ યોગ્ય નથી “ અવગત, આ નિયમ લાગુ કરવામાં કયા વચન કે કર્મથી શું માનેલું ફિતિ થાય છે, અને એ પ્રકારે ફિતિ થતી માન્યતા આપણા અમુક સિદ્ધાન્તથી વિરોધી છે કે નહિ એ નિર્ણય કરવામાં કેટલીક અગ્રપણતાની મુશ્કેલીઓ નડશે, ટેલેક

ઠેકાણે સીમાભૂમિની રેખા બરોબર નક્કી કરવી અઘરી યદ્યપિ પડશે કેટલાક કાર્યો વિશે તો સ્પષ્ટતાથી નિર્ણય યદ્યપિ શકશે કે તે આપણે કરવા એ ઉપગ્ના નિયમઃ પ્રમાણે અયોગ્ય છે અને, કેટલાક કાર્યો એવા જાણુશો કે તેના આચરણમા યોગ્યતા કે અયોગ્યતા નથી અને તેમા આપણા સિદ્ધાન્ત પરત્વે યોગ્યાયોગતાનો પ્રશ્ન જ સમાયેલો નથી પરંતુ, આ એ પ્રકાર વચ્ચે રહેલા એના ધણા પ્રસંગો નિકળશે કે જે વિશેનો નિર્ણય માત્ર તે પ્રસંગની સ્થિતિ ઉપરથી તથા દરેક વ્યક્તિની અન્તઃકરણ પ્રવૃત્તિ ઉપરથી યદ્યપિ શકશે પરંતુ ઉપર જે નિયમ રહ્યો છે તે તો અચલિત અને અચલ રહે છે જે વચન કે કર્મનો હેતુ (આપણા સિદ્ધાન્ત સમર્થ) ખોટો આભાસ ઉત્પન્ન કરવાનો હોય છે તે અસત્યમય છે, અને તે જે ધર્મવિષયક હોય તો તેમા ધર્મધ્વસ સમાયેલો છે, પરંતુ, એ વચન કે કર્મનો પ્રત્યક્ષ હેતુ એવો ન હોય, પણ તે જાતે એવી જાતનું હોય કે તેનાથી (આપણા સિદ્ધાન્ત સમર્થ) ખોટો આભાસ ઉત્પન્ન થાય તેવો સભવ હોય, તો તેથી દૂર ગહેલુ એ વધારે સારું છે, ખામ કરીને, એવા ખોટા આભાસથી આપણને દૂર રાખેલા થાય એમ હોય ત્યારે તો તેથી દૂર જ રહેલુ બહેતર છે ”

ખોતાને માન્ય ન હોય એવા મત માન્ય હોવાનો બહાગનો દેખાવ કરવાનો આશ્રય ધર્મના નિયમા ધણી વાર થાય છે નવો મત સ્વીકારનાર જુનો મત અન્તઃકરણથી ન માને તોપણ તે સ્વીકારવાનો બહારથી ડાળ કરે તો જુના મતની પ્રતીષ્ઠા જળવાય એમ જુના મતનાજાને લાગે છે અન્તઃકરણની પ્રતીતિ વિનાનું આચરણ કદી ધર્મનું ગૌરવ વધારી શકતુ નથી એ વસ્તુસ્થિતિની અવગણના કરવામા આવે છે અને અસમન્નિવાદીની અન્તઃગતી શ્રદ્ધા વિવાદથી બદલી શકાતી નથી ત્યારે તેના ઉપર શ્રદ્ધાવિદ્ધીન આડ-બર માટે બનાતકાર કંવામા આવે છે એવા બહાતકારની મામે યવુ એ ધણી વાર બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે આસપાસના જનમ-

મીરાંનું બંધારણ હુના મત સાથે એવું મુંઝાણ ગયેલું હોવા છે કે અમં-
ભનિવાદીને એ મંડળમાં વસવું કે વ્યવહાર ચલાવવો લગભગ અશક્ય
થઈ પડે છે, અને તેના મનને અનુકૂળ નવું મંડળ બંધાયેલું હોય
નહિ ત્યાં સુધી તેની મુશ્કેલીઓનો અંત આવતો નથી. અસંભવિ-
ત્વાદીને સત્ય વધારે પ્રિય છે કે સુખ તથા મગવડ વધારે પ્રિય છે
તેની કમોટી આવે વખતે થાય છે આ દેશના ધર્મસંપ્રદાયોનો ઇતિ-
હાસ જોતા વૈષ્ણવ ભક્તોને આવા મંકટપ્રમંયો આન્યાના ધણા
દાખલા બન્યા છે. તેમને જે મત ઉપર મંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી તેની
ખાતર મંસારમાંના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરતાં તેમને સંકોચ થયો નહોતો.
એ જ્ઞાનંતે વૈષ્ણવ માર્ગની કીર્તિ આખા દેશમાં સ્થાપિત કરી છે.
મીરાંનું જીવનચરિત્ર એવા મંકટપ્રસંગોથી ભરપૂર છે. તેની શ્રદ્ધા
મંમારનાં કોઈ સુખ ખાતર કે વ્યવહારની કોઈ સગવડ ખાતર અક્ષિત
થઈ નહોતી. કોઈ પ્રકારની વ્યવહારકુશળતા ખાતર કે કોઈ જાનના
મનમનામણા ખાતર તેણે પોતાને અમાન્ય મનના સ્વીકારનો ડોળ
કર્યો નહોતો. પરણીને સાસરે ગયા પછી તરત જ તેની મુશ્કેલીઓ
શરૂ થઈ.

‘દેવીને દેવા વધામણા રે આપ્યા, વર કન્યા સહુ જન;

રાણે પારવતીજી પુજ્યારે, મીરાંનું તો મોદનમા મન.

સામ્ર કહે ઔઞાગ્ય વધેરે વહુ- નમે શક્તિને પામ;

મીરા કહે મસ્તક માઈ નહીં નમે, વિના શ્રીગિરિવરધરાય ।’

દેવીની મૂર્તિ આગળ મસ્તક જ નમાવવાનું હતું, માત્ર એક
ક્ષણનો આચાર પાળવાનો હતો, દેવીની પૂજા પોતાને ઇષ્ટ છે એમ
મુખથી પ્રકટ કરવાનું નહોતું, પગલું, પોતે દેવીને માને છે એવો
ક્ષણવાગ ખોટો આભામથવા દેવો એ પણ અયોગ્ય છે એમ મીરાંનું
માનવું હતું. સર્વદેવનમસ્કારઃ કેશવં પ્રતિ મણ્છતિ । એવા
આંખ મીચવાના નિર્દાનતવડે દેવીને નમન કરવામાં કૃધ્ણને જ
નમન થાય છે એમ કહી પોતાના મનને છેતરવા તે ઇચ્છતી નહોતી,

તેમ જ દેવીને નમન કરતી વેળા પણ મનથી દેવીને હું માનતી નથી એમ પોતે સમજવું અને વધામણામાં દેવીને નમવાનો બદ્ધ રથી દેખાવ કરવો, એમ લોકોને છેતરવા તે પ્રયત્નથી નહોતી સાસરીઆને પ્રસન્ન કરવા ખાતર, કુનાચાર કે દેશાચાર પાળવા ખાતર, કે સમાગ્ના સુખ ખાતર મીરાએ ધર્મના વિધવમાં ' સમાધાન ' કર્યું નહિ જે ધર્મ પોતાને સત્ય જણાયો હતો તેનું અશિયન અનુસરણ કરતા અહીંથી તેના જીવનમાં વિગ્રહનો આગલ થયો પતિએ અને સાસરીઆએ તેનો ત્યાગ કર્યો, તેને અને પ્રગરે પીડા કરવામાં આવી સસાગનો તેનો વૈભવ નષ્ટ થયો, પણ પોતાની શ્રદ્ધામાંથી તે લેશમાત્ર ચરિત ચર્ધ નહિ અને સમાધાનના તનમાત્ર અવકાશ વગરની આવી શ્રદ્ધાથી તે પોતે સ્વીકારેલા સત્યને મરણ પર્વત વગળી રહી શકી અને પરમ ભક્તની ગણનાને પામી

રાજકીય બ્યવહાર ખાતર અમુક ધર્મક્રિયાઓ કરવી પડે એવા પ્રસંગ આ દેશમાં ઇંગ્રેજ સરકારના ગત્યમાં રહ્યા નથી અને આ દેશના દેશીરાજ્યોમાં પણ એવા પ્રસંગો બહુ જુજ થઇ ગયા છે પરંતુ સાસારિક બ્યવહારોમાં તેવા પ્રસંગો આવે છે વિશેષે કરી વિવાહપ્રસંગે હિંદુસમાજમાં મૂર્તિની પૂજા, અગ્નિની પૂજા, પદાર્થોની પૂજા, દેવદેવીઓની પૂજા, વગેરે વિધાન કરવાના હોય ■ એ પૂજા જેમને માન્ય ન હોય તેમણે આવે સમયે શી રીતે વર્તવું એ ગભીર પ્રશ્ન છે લગ્ન કાયદેસર ગણાય માટે કાયદાથી કલ્પન થયેલી ઈર્ષ પ્રકાગ્ની ક્રિયા કરવાની જરૂર પડે છે હિંદુ શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે હોમ વગેરે ક્રિયા ન કરનાર બાહ્યધર્મના અનુયાયીઓ એ વિશેષ કાયદા* પ્રમાણે લગ્ન રજીસ્ટ્રેશન (નોંધણી) થી મરી શકે છે, અને

* સને ૧૮૭૨ નો નીજે એક્ટ, સાધારણ રીતે એ કાયદાને " બ્રહ્મો મેરેજ એક્ટ " મહેતમાં આવે છે, પરંતુ એ કાયદો જેઓ ખ્રીસ્તી, જુડુ, હિંદુ, મુમનમાન, પાગરી, બૌદ્ધ, સિખ, કે જૈન ધર્મ પાળતા ન હોય તે સર્વ માટે ■

જે એવો ઇકરાર કરે કે હું ખ્રીસ્તી, બુદ્ધ, મુસલમાન, પાર્સી, જૈન, સિખ કે જૈન ધર્મ પાળના નથી તે એ કાયદા પ્રમાણે લગ્ન કરી શકે છે. પરંતુ એવો ઇકરાર કરવા જેની ઇચ્છા ન હોય અને તે જ પ્રમાણે એ ધર્મોમાં ગણતી ક્રિયા પ્રમાણે લગ્નવિધિ કરવા જેની ઇચ્છા ન હોય તેને માટે મુશ્કેલી છે. જૈનસમુદાયકમાં જ્ઞાતિય જોરની મારફત લગ્નવિધિ કરવાનો પ્રચાર છે તેને બદલે હવે નવો જૈન લગ્નવિધિ દાખલ કરવાની ચતુરતા ચર્ચા છે. અને, જુદાં જુદાં ધર્મમંડળો એ પ્રમાણે લગ્નવિધિના ફેરફાર કરી શકે, પણ ત્યાં સ્ત્રી-પુરુષ એક બીજાથી જુદા ધર્મમંડળનાં હોય, અથવા કોઈ અમુક ધર્મમંડળના વિધિ પ્રમાણે લગ્ન કરવા ઇચ્છતા ન હોય, અથવા જુદી જુદી ગાંધીયા કે જુદા જુદા પ્રાંતના હોવાથી તેમનું લગ્ન કોઈ અમુક ધર્મમંડળની કે કોઈ અમુક ગાંધીયાની રીતિની અનુસાર ન હોય, ત્યાં તેમને માટે કોઈ વર્તમાન પદ્ધતિ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ નથી. જે પૂજા કે ક્રિયા પોતાને માન્ય ન હોય તેનું અનુસરણ લગ્નના કાયદે-સરપણા ખાતર કોઈને કમ્પેલું પડે એ ઉચિત નથી. અમુક ધર્મ પાળના હોય કે ન હોય, અમુક ધર્મ પાળવા કે ન પાળવાનો ઇકરાર કરવા ખુશી હોય કે ન હોય, લગ્ન કરવામાં અમુક રીતિ અનુસરતા હોય કે ન હોય, એવા સર્વ કોઈ કાયદેસર લગ્ન કરી શકે એવો (ધર્મમુલક નહિ પણ) વ્યવહારમુલક કાયદો (Civil Marriage Act) થાય તો આ સર્વ મુશ્કેલીઓ દૂર થાય અને સર્વ ખુશ અન્તઃકરણથી લગ્નવિધિ કરી શકે.

“(2) It is not lawful to forego inquiry for fear lest it should lead us to unwelcome or inconvenient conclusions.”

“(૨) જુદાંવડે ધર્મવિષયમાં પરીક્ષા કરતા વખતે અગ્રિય કે અમગ્ન ભરેલાં અનુમાન પ્રાપ્ત થશે એવી બીકથી ધર્મવિષયમાં પરીક્ષા કરવાનું મુકી દેવું એ યોગ્ય નથી. ”

ધર્મને મનુષ્યને યુદ્ધિનું અને તર્કશક્તિનું દાન કર્યું છે તેનો ઉપયોગ કરી દરેક ધર્મસિદ્ધાન્ત તપાસી જોવો અને દરેક ધર્મ સિદ્ધાન્ત વિશે પોતાના ચિત્તની જાતે ખાતરી કરી જોવી એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. તેમ ન કરવાથી યુદ્ધિનું અને તર્કશક્તિનું દાન નિરર્થક થાય છે. જાતે વિચાર ન કર્યાથી મનુષ્ય સત્યપરાયણતાથી દૂર થાય છે. પોતાની યુદ્ધિને સિદ્ધાન્ત સત્ય જાણ્યા તે કે નથી જાણ્યા તે એ પ્રમાણથી વિમુખ થવાથી સત્યપ્રીતિ નષ્ટ થાય છે. આ નિર્જગતા અનેક કાળોથી ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાના કુળમાં કે કુટુંબમાં કે રાત્રિમાં કે દેશમાં ચાલતા આવેલા ધર્મસંપ્રદાય માટે કેટલીક વખત અભિમાન થાય છે, અને તે ધર્મ ખરો હોય કે ખોટો હોય પણ અભિમાન ખાતર તે પાળવો જોઈએ અને તે ખરો છે કે ખોટો છે તેની પરીક્ષા ન કરવી જોઈએ, એવી જતિ થાય છે. આ જતિના બચાવમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે મનુષ્યજાતિનો મહોરો ભાગ અજ્ઞાન અને અધ્યપુદ્ધિ છે અને તેથી તેમણે ધર્મસિદ્ધાન્તોની પરીક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ પણ સમર્થ મનુષ્યો તથા ધર્મમંરથાપકોએ જે સિદ્ધાન્તો આપ્યા હોય અથવા ઇશ્વરપ્રણીત ગ્રંથોમાં જે સિદ્ધાન્તો દર્શાવ્યા હોય તે સખ્દપ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવા જોઈએ. પરંતુ, એ લક્ષમાં ગખવું જોઈએ કે ભિન્ન ભિન્ન સિદ્ધાન્તો પ્રવર્તી-વવામાં આવેલા છે. ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યો સમર્થ યુદ્ધિના કહેવાય છે, ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યો ધર્મસંસ્થાપકો કહેવાયા છે, અને તેમણે ભિન્ન ભિન્ન તથા પરસ્પર વિરોધી મત દર્શાવ્યા છે, ભિન્ન ભિન્ન વચનો ઇશ્વરપ્રણીત કહેવાયા છે અને તે પરસ્પર વિરોધી છે. આવી રિયનિમાં કયા મનુષ્યને સમર્થ તથા સત્યધર્મસંસ્થાપક ગણી તેનો મત સ્વીકારવો. કયો ધર્મસંપ્રદાય ખરો માનવો, કર્યું વચન ઇશ્વર પ્રણીત માનવું, એનો નિર્ણય દરેક મનુષ્યને જાતે કરવો પડે છે. અને મનુષ્ય ગમે તેવો અધ્યશક્તિ છતાં આ નિર્ણય દરેક મનુષ્યને પોતાની યુદ્ધિવડે કરવો પડે છે. અને આ નિર્ણય આખરે ધર્મ-

સિદ્ધાન્તની મતના પરથી જ થાય છે. અમુક મનુષ્યના સિદ્ધાન્ત બુદ્ધિપુરઃસર છે માટે તેના સિદ્ધાન્ત ખરા છે એમ નિર્ણય કરતાં મનુષ્યના ખરાપણની તપાસ વિચારના ખરાપણને આધારે થાય છે, અન્તે સખ્દપ્રમાણ સ્વીકારાતું નથી પણ બુદ્ધિપ્રમાણ જ સ્વીકારાય છે. આ રીતે આ નિર્ણય કરવામાં મનુષ્યની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો જ પડે છે. એ નિર્ણય ન કરવા માટે એવો આશ્રય લેવો કે મનુષ્યોએ પોતાના આસતતા આવેશા ધર્મમા કાયમ રહેવું એ ઉપર અભિમાનનું જ પશ્ચિમ છે. મનુબુદ્ધિની અસ્પતાનું માત્ર બદાનું કદાકવામાં આવે છે. અને વાસ્તવિક રીતે જોઈશું તો આસતો આવેશો ધર્મ દોને કરેવો એ પણ કાંઈ પ્રશ્ન છે. આ દેશમા એટલા બધા ધર્મમંપ્રદાયો કાળે કાળે થયા છે અને પ્રચલ્યા છે કે દરેક કુટુંબમાં. કુળમા અને યાત્રિમા આસતતા આવેશા મંપ્રદાય વારંવાર બદલાયા છે એ નિઃમંશય છે એવી સ્થિતિ છે ત્યા, અમુક મનુષ્યના પિનાનો ધર્મમંપ્રદાય તે તેનો સ્વધર્મ કહેવાય કે તેના ચાર પેઢીના પૂર્વજનો સંપ્રદાય તે તેનો સ્વધર્મ કહેવાય, ઉપનિષદોનો જ્ઞાનમાર્ગ સ્વધર્મ કહેવાય, કે વેદનો યજુર્વાગાદિનો કર્મમાર્ગ સ્વધર્મ કહેવાય. એ નિર્ણય થઈ શકે નહિ. વસ્તુસ્થિતિએ તો સ્વધર્મ-પરધર્મ એવું કાંઈ છે જ નહિ; જુદા જુદા મનુષ્યો માટે તે જુદા જુદા દેશો માટે સત્યો જુદા જુદા હોળા નથી. સત્યનો સ્થાપનાર પરમાત્મા એક જ છે અને તેના સત્યો સર્વ માટે એના એજ છે. સમસ્ત મનુષ્યજાતિ એનાએ જ અવિરોધી ધર્મસિદ્ધાન્તો સત્ય હોવા જોઈએ. x મત્સ્યધર્મ તે એક જ છે અને તે કેવળ સત્યનો-અવિરોધી

x આ વિષય ઉપર વિશેષ વિવેચન આ પત્રમા પ્રથમ કરવામા આવ્યું છે, “સ્વધર્મ-પરધર્મ” જ્ઞાનસુધા, મે, જુન, ઓગસ્ટ સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૬. ભગવદ્ગીતામા કહેલું સ્વધર્મે નિધનં શ્રેય પરધર્મો સયાવહઃ એ વચન અર્જુનના ક્ષત્રિય તરીકેના ધર્મ (કર્મ) વિશે છે, યુદ્ધમાં સેનાને લઈને ગયેલા ક્ષત્રિયથી ત્યાં

સત્યનો બનેલો છે. અને એવો સત્યધર્મ તે મનુષ્યમાનનો 'સ્વધર્મ' એવું નામ આપવું હોય તો જે અસત્યથી ભરેલો હોય તેને જ એ નામ અપાય, જે ધર્મથી એક દેશનું કે એક પ્રજાનું અન્ય શ્રેય થાય તે ધર્મથી સર્વ દેશોનું અને સર્વ પ્રજાઓનું અન્ય શ્રેય થતું જોઈએ જુદા જુદા દેશો કે જુદી જુદી પ્રજાઓના શ્રેય જુદા જુદા અને પરસ્પર વિરોધી ધર્મોથી થાય એમ બને નહિ. ધર્મ સત્યથી બને છે અને સત્યસ્વરૂપ પરમાત્મા પરસ્પર વિરોધી વાતોને સત્યરૂપે ગ્રહાણે, એક દેશ કે એક પ્રજા માટે જે સત્ય તથા ધર્મ હોય તેને બીજા દેશો કે બીજી પ્રજાઓ માટે અસત્ય તથા અધર્મ બતાવે, એ દ્રષ્ટના જ ભગિત છે.

આ રીતે, સત્યધર્મ સર્વ માટે એક અવિરોધી હોનાથી તે શોધી કઢાડવો એ સર્વેનું કર્તવ્ય છે. એ શોધી કઢાડવાનો પ્રયત્ન કરતા પોતાના હાનના મત દે પોતાનો હાનનો મત્રદાય વખતે ખોગે જણાય એ કારણથી સત્યની રોધ પડતી મુશ્કેલી એ વધાર્યું નથી. પ્રાર્થ પ્રજાનું અભિમાન કે કોઈ પ્રજાની લાગણી સત્યના અન્વેષણની આડે આવે એમ બનવું ન જોઈએ એવો પ્રાથમિક ધર્મ નથી. જેની ખાતરે સત્યનો ત્યાગ કરવો પડે સત્યાગ્રાહી પરો ધર્મ. સત્ય એ જ મહાદેવ ધર્મ છે. દેશાભિમાન, કુળાભિમાન, વૃત્તિ સત્યના અન્વેષણથી વિરુદ્ધ હોય તો ને અધર્મ જ છે. અભિમાન હોય તો સત્યના સ્વીકાર માટે હોય જોઈએ, સત્યના પરિયાગ હોય જોઈએ નહિ.

આ સમયે ઉપરોક્ત લેખક કહે છે કે ધર્મમતની પરીક્ષાના પરિણામનો ભય લાગે માટે તેની પરીક્ષા ન કરવી એ વાજબી નથી, એવો ભય તે સત્ય સામેનો ભય છે, અને એવા ભયથી પાછા હાનનાર મનુષ્યો અસત્યને વગગી રહી વધારે અપગ્રાહી થાય. મન્ય રીતો ધર્મ ન લેવાય, એ અર્થમાં એ વચન કહેલું છે તે એ વિવેચનમાં દર્શાવ્યું છે.

કે પોતાની આગળ કાંઈ નથી કે અગત્યની વાત મુકવામા આવતા
 વાત જ જેઓ તેની વિરુદ્ધ થાય છે, તે ખરી છે કે નહિ એ ગોધી
 કહાડવા જેમને ઉત્કળ નથી હોતી, પણ તે ખરી નથી એમ
 પોતાને અને ખીજાને માનવાના કાન્સુ રોધી કહાડવાની જેમને
 ઉત્કળ હોય છે, જેઓ સત્યામત્યની પરીક્ષા કરવાની ના પાડે છે
 અને અમ્બીકાગનો જ નિશ્ચય કરીને બેસે છે, તેમની અનુદાગતા
 અવગણનાને જ પાન થયો તેમની વૃત્તિ એ પ્રકાગ્ની સા માટે છે /
 તેમને ભય લાગે છે પણ તે ભય સત્યની ખાતર લાગતો નથી,
 સત્ય તો સ્વનત્રતા, અન્વેષણ અને દિમ્ભતથી અભિવૃદ્ધિ જ પામે
 છે તેમને તો એ ભય લાગે છે કે જ્યેને અમાગ જુના મત ખોટા
 માનમ પડે જે તેમને જોઈતું નથી તે જ્યેને જડી આવે એ
 બીજી તેઓ શોધ મગતા નથી બારણુ ઉઘાડવામા નહિ આવે
 એની જો તેમની ઝાંઘ ખાતરી કરે તો જ તેઓ બાણુ ઠોરે પોતે
 પહેનાથી માની લીધેના અભિપ્રાયને સત્ય અનુભવ આવે ત્યા મુધી
 તેમને સત્ય પ્રિય હોય છે, પણ, પોતાના અભિપ્રાય તેમને વધારે
 પ્રિય હોય છે જુદીની આ બીરનાથી, “સ્વધર્મ” માટે મગવા તૈયાર
 થના મજામોની આ ભયભીતતાથી ધાર્મિક વિચોમા મત્યની
 અભિવૃદ્ધિને ધણ નિષ્પ નડે છે શોધખોળના બીજા દરેક વિષયમા
 ઉત્કર્ષ થાય છે, કાનકમે જૂલો સુધારવામા આવે છે, મતભેદ નષ્ટ
 થાય છે, અને યાનના પ્રદેશમા નરી હકીકતોનો ઉમેરો થાય છે,
 કૃત્ત ધર્મના વિષયમા સમા, વિરોધ અને સુચવાડો રચાથી ધર્મ
 કાયમ ગહે છે, અને જેમ મલ જતો જાય છે તેમ એકનાથી
 આપણે વધારે ને વધારે દૂર જતા જણાઈએ છીએ ખ્રિસ્તી ધર્મના
 મરથાપડે પોતાના અનુયાયીઓ માટે પ્રાર્થના કરી હતી કે “સર્વ
 એક થાય અને, ખ્રિસ્તી મડગમા પથો અને શાખાઓ પડી
 ગઈ છે, તેમના વચ્ચે મતનો જ ભેદ નથી પણ આચાર અને
 મૂળવિધિનો પણ ભેદ છે અને આ સ્થિતિનુ કાણુ એ જ છે ?

જે સ્વતંત્ર અન્વેષણથી સત્ય તથા પ્રતીતિની પ્રાપ્તિ થાય છે અને એકતા સપાદન થાય છે તેનો માત્ર ધર્મના જ વિચયમાં લેવો રાખવામાં આવે છે તથા નિષેધ કરવામાં આવે છે '.

“(૩) It is not lawful to conceal our belief or disbelief ”

“(૩) આપણે શું માનીએ છીએ કે શું નથી માનતા તે સત્તાડવું એ ચોખ્ખું નથી ”

‘ વખતે અને કદખતે ગમે ત્યારે આપણા પાડોસીઓ સામેના આપણા મતભેદનો પ્રકટ રીતે ઘોષ કરવો એવી આપણી ફરજ નથી જ, એમ કરવું એ માત્ર મિથ્યાભિમાન છે અને ધીમ્ન્યઓની લાગણીને યતા દુ ખ તરફ બેદરકારીથી એવી શ્રુતિ થાય છે પણ આપણને થએલી પ્રતીતિ સત્તાડવી અને આપણે આસપાસની દુનિયા સાથે સમત નથી એમ કોઈને શકા ન થવા દેવી એ નિર્બળતા છે અને સત્યના જયને એથી હાનિ થાય છે, આપણને સત્યની શરૂઆત આવે છે એવું આની વર્તણૂકથી આપણે દર્શાવીએ છીએ ખ્રિસ્તી ધર્મના આરંભકાળમાં યોતાના ધર્મમતનું સંગોપાન કરવાની લાલચ હાથ કરતા સદ્ગુણથી વધારે થાય તેમ હતું તે છતાં તે સમયના ઉપદેશકોનો નિયમ હતો કે “ જે માણસ તેમને પૂછે તેને ઉત્તર દેવા હમેશ તૈયાર રહેવું ” ધર્મના વિચયમાં વિવેક સુક્ત મતનો પ્રસાર બહુ ધીમે થાય છે તેનું એક મુખ્ય કારણ એ છે કે એવા મત ધારણ કરનારા જનોની પોતાના મતની કબુલાત કાઢવામાં બહુ નામરજી હોય છે અને “અમે પણ પ્રવર્તમાન સમ્રાટ કબુલ ગયાએ છીએ” એવું તેમને કહેવું ન પડે પણ લોકો તેમને માટે એવું માને એવી તેમની ખુશી હોય ”

લોકની અપ્રીતિ ન થાય અને વ્યવહારમાં અગવડ ન થાય તે સાર પોતાના જુદા ધર્મમત સુધ્ધ રાખવા અને પોતાના મત માટે ખોટા આભાસ થવા દેવો એ અસત્યનું જ પોષણ છે એવો

ખોટા આજ્ઞામ કરવો મહેનો વાગે છે અને મામાન્ય લોખ્ખડગ એવા આજ્ઞામની જ માગણી કરે છે નરમિદ મહેતા પર મોગે આક્ષેપ એ જ હનો કે તે પોતાનો મત 'હાડે છોક' પાળતા હતા આસપાસના લોખ્ખડગને જે મત હજ નહોતો તે પ્રમ્ત કરવાનું બંધ રાખી માત્ર ગુપ્ત રીતે પાગવાનું તેમણે કળૂન મ્યુ હોત તો લોકો તેમને હેગન કરવાનું મુકી દેત પણ તેમને જે મન સત્ય હોવાની પ્રતીતિ થઈ હતી તેનો કાંઈ પણ જાતના મુખ કે સમવક ખાતર કે માર્ક પણ જાતની વ્યવહારક્રશણતા ખાતર ત્યાગ કરવા તેમની હચ્છા નહોતી

આ ત્રણ નિયમોમા યોગ્યાયોગ્યતાનો નિર્ણય અન્ત કરણની પ્રવૃત્તિથી થાય છે મનુષ્યનો અન્તગતમા જ કહ હ સત્યનું સમાધાન કરવું એ યોગ્ય નથી પૂર્વોક્ત લેખક કહે છે તેમ 'It is not lawful, because it is not truthful,' "જેને અયોગ્ય કહ્યું છે તે અસત્ય છે માટે જ અયોગ્ય છે ધર્મ સર્નાશે સત્યથી જ પૂર્ણ છે ધર્મમા અમત્યનો લેશમાત્ર સમાવેશ થઈ શકતો નથી

‘સમાધાન ની હદ (Limits) મ્યા સુધી છે અર્થાત કંટન સુધી સમાધાન યોગ્ય છે તે બાબતમા એ લખક મે નિયમ દર્શાવે છે.

(૧) જ્યા સુધી આપણને પોતાને જ સકા હોય અમુક ધર્મમત ખરો કે ખોટા હોવાની આપણી પોતાની ખાત્રી થઈ ન હોય ત્યા સુધી આપણી સમ અને આપણા ગુચરાડા બીજને જણાવવા નહિ સમ અને પ્રતીતિ વચ્ચે ધણો ફેર છે આપણા મન ઉપર ફરતી સમની ધુમ્મસથી બીજઓની દષ્ટિ વેરવી બીજ એને ગુચવવા એ યોગ્ય નથી, અનબત, આપણી સંકાના નિવારણ માટે ગુરુઓ આે યાનીઓ આગળ તે પ્રમ્ત કરનામા મંદ અથે અતા નથી તેમ જ એ જ હેતુથી આપણા સરખાઓ સાથે વિવાદ

કર્તા સકારો પ્રકટ કરવામા કાંઈ અયોગ્યતા નથી પણ અમુ-
ધર્મમત સમધી આપણે નિર્ણય કરી શક્યા ન હોયએ તે છતાં તે
સાધી બીજાઓના ચિત્તની સ્વચ્છતા પર પ્રભાવો પ્રયત્ન કરવો ન
જોઈએ વખતો વખત આપણા ચિત્તમાથી સશય અને વહેમના જે
વાદના નીકળે તે વડે બીજાઓને આકુલિત કરવા ન જોઈએ ખાસ
કરીને ધર્મના ઉપદેશકે એની પ્રવૃત્તિ કરવી ન જોઈએ

(૨) જે ધર્મમત વિશે આપણને ખાતરી થઈ હોય પણ જેથી
બીજાનું જ્ઞાન વધે તેમ ન હોય તે તેની આગળ પ્રકટ કરવો નહિ
જે જે ધારતા હોયએ અને માનતા હોયએ તે દરેક વાત દરેક
માથુસ આગળ પ્રકટ કરવાની આપણી ફરજ નથી ધર્મના શિક્ષ-
ણમા કેટલીક વાતો એની હોય છે કે તે આગળ કરનારથી પ્રકળ
થઈ શકે તેની નથી હોતી સામે મનુષ્ય જેટલું સમજી શકે તેટલું
જ તેને કહેનામા આવે તો બસ છે, તે સમજે તે કરતા વધારે
તેને કહેવાથી તે મત્વને અવધાર્થ રૂપે સમજે, સત્યને અસત્ય માથે
બેળા નાખે પોતાને સમજવા જેટલા સત્યની પ્રાપ્તિમા પણ ગુચ્છ
વાઈ જાય એવો ભય રહે છે પણ સત્ય વાત દાખી રાખવા માટે
કે અસત્ય નાતનો આભામ કરવા માટે કાંઈ પણ વહેમ રાખવું
ન જોઈએ સત્ય હુપાવનાનો કદિ ઉદ્દેશ રાખવો ન જોઈએ સાલ-
ળનારની અદલ્તશક્તિ લક્ષમા લઈ તેને ઉપદેશ કરવામા તેને કાંઈ
પણ અસત્ય મત સત્ય તરીકે કહેવા ન જોઈએ, અને તેની શક્તિ
વધતી જાય તેમ તેને ધર્મમિદ્ધાન્તમા વધારે ને વધારે પ્રવેશ કરા-
વવો જોઈએ કાંઈને પણ ધર્મના વિચારમા હમેશ આગળની ગિચ્ચિમા
જ ગમવો જાનમ્વત્ જ ગમવો, કે અત્યંતની જ ગમવો એ
યોગ્ય નથી તેમ જ “પ્રાકૃત જનમમૂઢને અજ્ઞાનમા રહી છેતરાવું
ગમે છે માટે તેમને છેતરાવા દો” એવી વૃત્તિ રાખવી ન જોઈએ એવી
વૃત્તિમા મનુષ્યજાતિ તર્ક તિગ્રકાર રહેતો છે, બન્ધુતાના અને ઉદા-
ગતાના ઈશ્વરદત્ત ગુણોથી એની વૃત્તિ વિરોધી છે પ્રાકૃત લોકોને

અગ્નિમા અને વદેમમા પડ્યા ઝડેવા દેવા ન લે જો વળી, એના અગ્નિ અને વદેમનો જલો આખરે આપણને જ ધેરી રે છે, અને આપણને પ્રાપ્ત થયેલું સત્ય ધર્મનું ચવાનો ભય રહે છે

આ રીતે મમાધાનની દૃઢતા આ નિયમો પણ મત્તના રૂઢાણ માટે છે, મત્તના મગોપન માટે કે અમલના પોપણ માટે નથી મત્ત દગ્તા ઠાઈ વાન વધારે મહત્ત્વની નથી, મત્ત કગ્તા ઠાઈ ફગ્ત વધારે મહોગી નથી, મત્ત ઘગ્તા ઠાઈ ધર્મ પગ્ત નથી એની ઠાઈ નગ્તુ નથી અને એવું ઠાઈ ફગ નથી કે જેની ખાતર મત્તનો નાશ કરવો પડે કે સત્યને ફીણ કરવું પડે " To truth alone my sacrifice be offered " (Lucian) એના મત્તને જ ધગ્તની આદુતી આપવાની છે, મત્ત માટે જ ત્યાગ રગ્તનો છે "

સત્યને બાણુએ રહેવા દઈ રૂઢિને મમારના લાભને વ્યવહારની સિદ્ધિને એદિધ સુખને, મગવને આગમને એકમતતાને, ઉત્તર લોભને, અર્થપ્રાપ્તિને કે પ્રતિષ્ઠાને બનિદાન આપવું ન જોઈએ " Be you constant to Truth and sacrifice all else in pursuit of her, " "મત્તના દદ ભમ્ત રહેને અને મત્તના અનુમગ્તુમા બીજા સર્વનું બનિદાન આપજો ચયપિ શુદ્ધ લોકચિરુદ્ધ નાચરણીય । " શુદ્ધ હોય તોપણ તે વાન લોકચિરુદ્ધ હોય તો તે આચરવી નહિ અને કરવી નહિ - માર્ગ નિર્મળતાનો છે તેમ જ અસત્યનો છે જે શદ્દ હોય, જે મત્ત હોય તેના અનુસરણથી લોખ્ખીતિ થતી હોય કે ન હોય પણ તે અનુમગ્તુ એ પગ્ત મત્તવ્ય છે મત્ત માર્ગથી મધ કાગ્તુથી ચતિત ચવાની મનુષ્યને હુર નથી મારા ધર્મમત્તી મને પ્રતીતિ થઈ છે પણ વખતે તે અમત્ત દશે માટે તેનું અનુસરણ નહિ રગ્તવથી મત્તનો ત્યાગ નહિ થાય એવું બદાનું મઠી પોતાની પ્રતીતિના

માર્ગમાથી ચાલતી ચવાની પણ મનુષ્યને છુટ નથી પોતાને જે સત્ય જણાયું હોય તેને વળગી ગયેલું એ સત્યની સેવા છે એ સત્યના વિજયનો માર્ગ છે, પોતાને જણાવેના સત્યની ભક્તિમા શિયિન થવું એ અસત્યને પુષ્ટ કરવાનો માર્ગ છે

સત્યનું 'સમાધાન' થઈ શકતું નથી એ નિયમનું અનુમગ્ન્ય કરવામા એ લક્ષમા રાખવું જોઈએ કે સત્યથી ઉતરું તે અમત્ય જ છે અને એ ખેતુ સમાધાન થઈ શકતું નથી, એ ખેતો યોગ બની શકતો નથી સત્યનો સ્વીકાર કરતા તેમાથી કાઈ પણ ઝોણું થઈ શકતું નથી સત્યમાથી થોડું પણ ઘટાડતા બાકીનું મત્ય રહી શકે નહિ સત્યમાથી થોડું મુકી દેવું એ અસત્ય માનવા બરોબર છે. તેથી સત્ય સાથે અસત્યનું મિશ્રણ થઈ શકતું નથી ઇશ્વર નિરાકાર હોય તો તે સામાર પણ હોય એમ બની શકતું નથી, ઇશ્વર દયા મય હોય તો તે ચડીસ્વરૂપ પણ હોય એમ બની શકતું નથી, ઇશ્વર નીતિનિધાન હોય તો તે અનીતિમય પણ હોય એમ બની શકતું નથી અને' ઇશ્વરને નિરાકાર, દયામય તથા નીતિનિધાન અનિષ્ટ છતાં તેની સામાર રૂપમા, ચડી રૂપમા, અ નીતિમય રૂપમા ભક્તિ થઈ શકતી નથી એવી ભક્તિથી સત્ય અને ધર્મ નષ્ટ થાય છે ઇશ્વરને અસત્ય રૂપે લજવાથી તેના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી, અસત્ય સાથે સમાધાન કર્યાથી કદી સત્યનું અનુમગ્ન્ય થઈ શકતું નથી, જે સ્વરૂપ ઇશ્વરનું નથી તેનો સ્વીકાર કર્યાથી ઇશ્વરનો સ્વીકાર થતો નથી ઇશ્વરને મુખી બીજને લજવાથી ઇશ્વરની ભક્તિ થતી નથી બધાને રાજી રાખવાના સર્વદેવ-નમસ્કારના વ્યાપારથી મનુષ્યો કદી હેતુભય, પણ ઇશ્વર આગળ હેતુરૂપી ચાલતી નથી અનન્યભક્તિ જ ઇશ્વરને પ્રિય છે

સમાધાનથી જેમ સત્યની હાની થાય છે તેમ સમાધાન કર નારના મનનો પણ અધ પાત થાય છે મનુષ્ય પોતાના મનમા દં

તાથી દમેલા જાવ કોઈ કાચુમર મંનારે તો તેથી તેની દદના એટી થાય છે, પોતાના જાવની ગળુના તેના મનમાં એટી થાય છે, મત્સ્યના અનુમરણની કિંમત તેની પોતાની દૃષ્ટિમાં ઘટવા માટે છે, અને મત્સ્ય તથા પ્રમાણિકતા તરફ તે બેદરકાર થાય છે. મત્સ્ય નર ફની શિયિલનાથી આત્મબળ ઘટે છે, ધર્મ તરફની શિયિલનાથી ધર્મબળ ઘટે છે. પ્રીતી ધર્મના આરંભકાળમાં એ ધર્મના અનુયાયીઓને પોતાનાં મતનું અવલંબન કરતા નહેવી જે મુશ્કેલીઓ ઉપર વર્તેલી છે તે બધા ધર્મોના આરંભમાં નહીં છે. પરંતુ, લોકાપવાદ અને લોકપીડા આગળ ન નમ્યાથી એ ધર્મો ટકી શક્યા છે, પોતાને પ્રતીત થયેલા મતને દદનાથી વળગી રહેવાથી એ ધર્મો દુનિયામાં પ્રચાર પામ્યાં છે. બુદ્ધ અને મદમ્બદ સરખા મહાત્માઓએ “મમાધાન” નો બોધ કદી કર્યો નથી. તેમને અને તેમના અનુયાયીઓને આરંભમાં મંદક પડતા હતા, અગવડ પડી હતી, આમપામના જનમંડળથી તેઓ બુદ્ધ પડી ગયા હતા, અવજન આગળ તેઓ પારકા થઈ ગયા હતા, સમામંજસીઓના અને સ્વદેશના વ્યવહારે તેમને મન પરાયા થઈ ગયા હતા. આવી વિગત અવરથામાં, ચારે તરફ ફરી વળેલા આવા ઉગ્ર મતાપની વચ્ચે પણ તેઓ પોતાની શ્રદ્ધાને વળગીને રહ્યા હતા. શ્રદ્ધા અને વ્યવહાર લાભ વચ્ચેના વિગ્રહથી ધર્મની કમોટી નિકળે છે. મહાત્માઓએ એ કમોટીમાંથી પાર નિકળી ધર્મનો મહિમા ગ્યાપ્યો છે. મીંગ, નરમિદ મહેતા અને તુકાગમ સરખા જાકનોએ લોકાપવાદની અને લોકોના ત્યાગની દરકાર કરી નહોતી. લોકોને પ્રમન્ન કરવા માટે તેમણે કોઈ યુક્તિઓ ઝડપ્યુ કરી નહોતી, પોતાના ધર્મમનના પ્રચાર માટે પણ “મમાધાન” ની કોઈ જાતની યુક્તિ તેમણે ઝડપ્યુ કરી નહોતી. તેમની દદ શ્રદ્ધાના દર્શનથી જ લોકોના મન તેમની તરફ આકર્ષાયા હતા. મમાધાનના કોઈ પ્રયોગથી ધર્મો પ્રમર્ષો નથી એ વાતની સર્વ ધર્મના ઇતિહાસ માફી પુરે છે. તેમજ એકમતનાના

દેખાવ ખાતર-મનુષ્યો વચ્ચે મતભેદ નથી એવો બાહ્ય દેખાવ થાય તે ખાતર-ધર્મસરચાપકોએ લકતોએ અને મતોએ પોતાને પ્રતીત થયે ના સત્યનો ત્યાગ કર્યો નથી. તેનું મગોપન કર્યું નથી. જીગ્તાની માફક તે હમદ થવા માટે તેમણે એની પ્રમુખ યુક્તિનો આશ્રય કર્યો નહોતો. મત્યનું અનન્યન એ જ તેમની યુક્તિ હતી, એ જ તેમનું સાધન હતું તેમના દષ્ટાન્તો આગળ સમાધાનની, વ્યવહારરૂઢિગતની, કળે જામ લેવાની, policy (નીતિચાતુર્ય)ની, લાભાલાભ વિચારવાની લાકને અત્રિય લાગે એવું સત્ય ન હોવાની ક એવા સત્યનું અગ્ર મરણ ન કરવાની વાત કનારા કેના તુરંત જણાય છે. એ મે પ્રકારના મનુષ્યોમાંથી મનુ અનુમરણ કવું એ નિર્ણય કરવો અડરો નથી.

સમાધાન કર્યા વગર ચોનાની સત્યપ્રતીતિને વળગી રહેનાર લકતોના અરિતામાં અનોકિય અમત્કારના અસ બેગી દેવામાં આવે છે તેથી સાંધ રહેવું જોઈએ ધશ્વરના નિયમ સાર્વત્રિક (universal) છે અને તે સર્વ કાળે એક સરખી રીતે પ્રવર્તે છે એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ ધશ્વરનો મહિમા તેની સૃષ્ટિથી-તેની મૃદ્ધિના નિયમોથી પગિપૂર્ણ રીતે નિષ્ઠ થાય છે, એ મહિમા પ્રકટ થતા માટે સૃષ્ટિના નિયમોના ભગની જરૂર નથી, નિયમો કરવા નિયમો ના ભગમાં વધારે અમત્કાર રહેલા નથી સૃષ્ટિના એ નિયમોનું એ નિશ્ચયપણું સમજીને લકતજનો પોતાની સત્યપ્રતીતિ ખાતર એ નિયમોને તામે થાય છે એ નિયમો દ્વારા પ્રવામાં આવતા મકટ દુતાથી ખમે છે સમ્રો અમતા આખરે સૃષ્ટિના નિયમોનો ભગ થશે અનોકિક અમત્કાર થશે ધશ્વર જાતે આવીને લકતને દુખમાંથી મચાવશે, ઝેરને અમૃત કરશે લકતને પીડનાર અધર્મોને મારશે મરેલા લકતને સજીવન પ્રશે-એવી આશાથી પોતાના મતને વળગી રહેનારની શ્રદ્ધ નલી છે રનાર્થી છે, ત્યાગતત્ત્વ નથી ખરી નથી એવી માઈ પણ આશા વગર લકતો પોતાને પ્રતીત થયેલા મતને વળગી રહ્યા

છે, અને તેમને મંદ્રે એવા કાંઈ પણ અત્યંતિક અમલકાર થયા નથી. અમલકારથી તેઓ આખરે બચી ગયા હોય નો તેમણે કહેલા દુઃખમદનની દાણ કાંઈ કિંમત રહેત નહિ. પાછળથી, હાથરના સૃષ્ટિના નિયમોના નિયંત્રણાનું મદત્ત નહિ અમલકાર કરીએ બહુનો ભાટે એ નિયમોનો ભંગ થએલો જોડી કદાચો છે. પરંતુ, વિશ્વના નિયમો એ જ હાથરનો અમલકાર છે. એ નિયમોની પ્રજ્ઞામાં ધર્મ ખાતર, મલ ખાતર, વિના મંદ્રાએ શાન્તિથી દુઃખ પામવાં અને પ્રાપ્તિયામ કરવો પડે તો કરવો એ શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ છે. છેક છેલ્લી ધડીએ દુઃખનિવારણ અશક્ય થતા પહેલા કે માથુ થતા પહેલા બચી જવાશે એવો જ્યાં મંજવ હોય ત્યાં શ્રદ્ધાની દદનાનો પાયો જ જતો રહે છે. એવો મંજવ હોય ત્યાં ભક્તની કામ કસોટી નથી, ત્યાં 'અમાધાન'થી દૂર રહેવાની કામ કિંમત નથી. તેમજ વસ્તુતઃ મંકટમાથી બચી જવાની એવી આશા વ્યર્થ છે. ધર્મ અને સાત્ત ખાતર મંકટ ખમનાને પ્રાપ્ત થતું શ્રેય લુપ્ત જ પ્રકાગ્નુ છે. આત્મોન્નતિએ શ્રેય તેને પ્રાપ્ત થાય છે. સામાગિક સુખમા એ શ્રેય સમાયેલું નથી.

વળી, એ પણ લક્ષમા ગાખતુ જોઈએ કે હાથર પોતાના નિયમો વિચારીને ક્યાં છે એ નિયમોના વ્યાપારથી બહુનો વિપત્તિ પડશે એ વાત નિયમો ધડતી વખતે હાથરથી અજ્ઞાત નહોતી; અને પાછળથી બહુનો રક્ષણ માટે હાથરને પોતાના નિયમો ફેરવવા પડતા હોય તો નિયમો રચતી વખતની એટલી અકુમળતા જ હોય, એટલી અપૂર્ણતા જ હોય. અગ્નિમા દદનનો ગુપ્ત છે અને તે માર્ગ ત્રિક છે. એ ગુપ્તનો ઉપયોગ કોઈ અધર્મી પુરુષ કોઈ ભક્તને રજા કરવા સાર કરશે એ સંભવ અગ્નિની દાહક શક્તિનો નિયમ સ્પષ્ટતી વખતે હાથરની જાણ જાહાર નહોતો. સર્વ મંજવો અને સર્વ શક્યતા લક્ષમાં રાખી હાથરે પોતાના નિયમો ક્યાં છે અને પોતાના નિયમોનો તેને ભંગ કરવો પડતો નથી.

‘મમાધાન’ના સંબંધમાં એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે મતાન્તર સહન (Toleration) થી તે બહુ જુદી વસ્તુ છે. ખીજાને તેના મત પ્રકટ કરવાની અને માનવાની છુટ આપવી, ખીજાના લિન્ન મત માટે તેની સાથે કવેશ ન કરવો, તેને પીડા ન કરવી, એ કર્તવ્ય છે. એવી વૃત્તિથી શાંતિ તથા પ્રેમ વધે છે, અને શાંતિ તથા પ્રેમ ધર્મથી તથા સત્યથી વિરોધી નથી. ધર્મ તથા સત્ય ખાતર કવેશ ઉત્પન્ન થવાની, વે. બધાવાની કે લડાઇ જમવાની જરૂર નથી. કવેશ, વેગ, અને લડાઈથી ધર્મની તથા સત્યની હાનિ થાય છે. પરંતુ, ખીજાના મત શાંતિથી સહન કરવા અને પોતાના મતનું મગોપન કરવું એ એ કેવળ ભિન્ન છે. મતાતરસહન માટે પોતાના મતનું સગોપન કરવું પડતું નથી. પોતાનો મત ખુલા દિવથી પ્રકટ કર્યા છતાં ખીજાના લિન્ન મત મંબંધે શાંતિ ધારણ કરી શકાય છે અને કરવી જોઈએ. પરંતુ એ શાંતિના બદલાને પોતાના મતનું સગોપન કરવું, સમાધાન કરવું, એ મતાતરસહન નથી પણ મનોબળની ખામી છે, બળહીનતા છે, કાયરપણું છે.

ખીજા એક વસ્તુસ્થિતિનું સૂચન કરી આ ચર્ચા મમાપ્ત કરીશું. અનેક ધર્મમતોમાંથી મારે ગ્રહણ કરવો એ ‘સમાધાન’ નથી. સારા-સારનો વિવેક થયા પછી સારગ્રહણ થાય છે; તેમાં સત્ય અને અસત્યનું મિશ્રણ કે સમાધાન થતું નથી, પણ જે અસત્ય જણાય તેનો ત્યાગ થાય છે અને જે સત્ય જણાય તેનો જ સ્વીકાર થાય છે. સર્વ ધર્મોમાં સત્યના અંશ રહેલા છે, ધર્મશ્રેણે બધી મનુષ્ય જાતિને સત્ય શીખવ્યું છે, પરંતુ, મનુષ્યોએ અનેક કારણોથી સત્ય સાથે અસત્યને ભેળવી દીધું છે. માટે, તે સર્વમાંથી સત્ય એકઠું કરવું, સર્વ ધર્મોના આધારમાં રહેલા સામાન્ય સત્ય અશો દોહન કરીને શોધી કહાડવા, મનુષ્યજાતિના ધાર્મિક અનુભવ પરથી, મનુષ્યજાતિની સાર્વાત્રિક ગ્રહા પરથી જે સત્યો સર્વ ધર્મમતોના મૂલમાં ગહેલા પ્રાપ્ત થાય છે તેને આધારે સ્થાપિત સારરૂપ ધર્મસિદ્ધાન્તો ગ્રહણ

કરવા એ બ્રહ્મ ધર્મની પદ્ધતિ છે. એક ધર્મમાથી એક મત અને ઈશીશ્વરમાથી બીજો મત એવો વિવેકદીન મંમદ એ પદ્ધતિમા થતો નથી; પરંતુ, દ'શરનુ અસ્તિત્વ, આત્માનો અને પરમાત્માનો મંબધ, પર-કાળ, મદમદનું મનુષ્યને પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન, ઇત્યાદિ મિદ્ધાન્તો એનાએ સર્વ ધર્મોના પાયામા ગહેવા છે તે શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રદર્શ કરવા, તેની આમપામ ફરી વળેલા અમત્યના વેષ્ટનો દૂર કરવા, એ આ પદ્ધતિનો માર્ગ છે. તેમાં માર માથે અમાગનું કે મત સાથે અસત્યનું સામાધાન થતું નથી, પણ, અમાર અને અમત્યનો ત્યાગ જ થાય છે.

‘સામાધાન’થી દૂર ગહેવાનું અને શુદ્ધ મત્યને દદનાથી વળગી ગહેવાનું પ્રભુ આપણને સામર્થ્ય આપે.

કર્તવ્યની પદવી

' O, still your limitation vain
Between the mountain and the plain '
World-citizens you'd be of right,
While every civic claim you slight,
And think, like dastards, to go free
By whining " We're a small folk, we ' " "

Brand, Act III. *

અર્થ—'રે, પર્વત અને મેદાન વચ્ચેની એ વ્યર્થ મર્યાદા તમે સદા બાધ્યા કરો છો. દુનિયાના વતની તરીકે કરનારા કામનો તમે હક કરો છો, પણ, પોતાના શહેર સમઘે બળવવાની ફરજોની તમે અવગણી કરો છો, અને, "અમે તો નહાના માણસ છીએ" એમ બકબકીને કાચર પુરણોની પેઠે (પોતાની ફરજ બળવવામાથી) બચી જવાનું ધારો છો.'

એન્ડ, આક ૩.

આ પ્રમાણે હેનરિક ઇબ્સન (Henrik Ibsen) કૃત 'એન્ડ' નાટકનો નાયક કર્તવ્યના નિયમા આજસુઓ તરફથી કહા કવામા આપતા બહાના મનઘે કહે છે અને, એવા બહાના કેવા સામાન્ય છે? પર્વતની ખીણમા એકાન્તમા વસેના ગામડાનો વતની પોતાના ગામના હિન માટે પ્રેરણા પ્રધામ ન કરે અને મેદાનમા આવેના શહેરો અને પ્રાન્તોની વિશાળ વ્યવસ્થાઓમા સામાન્ય થવાનો દાવો કરે, અને પરિણામે પરમાર્થનું કશું કાર્ય ન કરે, એ કર્તવ્યનું આવસ્થ જ છે. નામ દેશે દેશ પકાય અને ઝગહગતી કીર્તિ મળે એવા મહાન ગજકાર્યો કરવાનો લોભ મનાગ મનુષ્યોને પોતાની

નજીના જનમદાના કાલ્યણ માટે પ્રગતિ કરવું કહેવામા આવે
તો “અમા. એ કામ કરવાનું મનુ નથી, અમે અશક્તિ મનુ-
ધ્યો રા કરી ગયોએ ?” — એવો બચાવ કરી કર્તવ્ય કરવાની મદે-
નનમાથી મમૂળગા છુટી જનાર મનુષ્યોને આ કારિ બાધના — ‘કામ’
પુનઃ’ કદ છે તે યોગ્ય છે કર્તવ્યોમા નદાના પ્રેરના અને મોટા
પ્રેરના — ગામના અને તહેના — નગરવ્યવસ્થાના અને ગામવ્યવસ્થા-
ના અપ્રમિદિમા રહી કરવાના અને પ્રમિદિ પામી કરવાના — એવો
વિભાગ પાડી જે પગતિથી પ્રનિદા મને તેમ જોડવાનો લેખ કરવો
અને બાધી ॥ માટે અશક્તિ બતાવવી એ બીરતા જ છે પોતાની
આગળ જે કર્તવ્ય ઉપગ્રિય થાય, જે ફળ પોતાને માથે આવી
પડે, તે કરવામા મનુષ્યે ઉત્સાહ અને ઉમગથી પ્રગતિ થવું જોઈએ.
દુનિયાની ઘટના જ એ પ્રમાણની છે કે જુગ જુદા મનુષ્યોએ
જુદી જુગી જાતના કર્તવ્યો કરવાના હોય છે બધા જ મનુષ્યો.
ગામવર્તી હોય તો ગામ હોઈ શકે નહિ, મધા જ મનુષ્યો મેના-
પતિ હોય તો મેના હોઈ શકે નહિ, મધા જ મનુષ્યો મમાજના
અગ્રેમર હોય તો મમાજ હોઈ શકે નહિ જાન જાનની ગિયતિમા
આવેના મનુષ્યોને જાન જાનની ફરજે બજાવવાની હોય છે અને
એ ગતે વિવિધ મબધમા ગોઠવાયેલા નદાના મદાદા ચક્રોથી જ
મમાજનુ યત્ર આવે છે પરંતુ સ્તવ્યનુ મદત્તવ બધે એનું એ જ છે.
નદાના ગામમા રહી તે ગામના દિનની જિદિ માટે પ્રયામ કરવામા
જીવન ગામનાની સ્તવ્યપગયણના ગામના કાગબાગ ચનાવનારની
સ્તવ્યપગયણનાથી ઉતગતી પક્તિની નથી કર્તવ્ય કરવાનો ધર્મ
મનુષ્યોને ધમ્મરે મોચેતો છે અને તે ધર્મ બજારી ધમ્મરની સેવા
કરવાનું મર્વ ગિયતિના માણુમોથી ચાલે તેમ છે કેવળ દ્રવ્યવાન
કે સક્તિમાન મનુષ્યો જ દયા અને પરાયકાગ ॥ કામ કરી શકે એમ
નથી મર્વ મનુષ્યો યથાશક્તિ એના કામ કરી શકે છે અને મનુષ્ય
યથાશક્તિ પોતાની ફરજ બજાવે તો તેણે કરેના કાર્યનો વિનાર

નહાનો હોય કે મટોટો હોય તે જતા તેના કર્તવ્યની ઉચી પદવી જળવાઈ રહે છે

મનુષ્યનું કર્તવ્યક્ષેત્ર ઇશ્વર તરફથી પ્રાપ્ત થાય છે અને જે ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થાય તે મનુષ્યે ઝવીકારી લેવું જોઈએ અન્યતઃ, ઉત્કર્ષ માટે મનુષ્યે સતત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એ ખરૂં છે, પણ તે ઉપરથી એમ કહિત થતું નથી કે મનુષ્ય અમુક ઈષ્ટ સ્થિતિએ પહોંચે ત્યાં સુધી તે કર્તવ્ય કરવાની જવાબદારીમાંથી મુક્ત છે 'હું અમુક પ્રકારના જ કર્તવ્ય કરીશ,' અથવા મને અમુક શક્તિ પ્રાપ્ત થશે, કે મારી અમુક અશક્તિ દૂર થશે તો જ હું કર્તવ્ય તરફ પ્રવૃત્ત થઈશ,' એમ કહેનાનો મનુષ્યને અધિકાર નથી વખતો વખત જે કર્તવ્યો મનુષ્યની આગળ આવ્યા હોય તે તેણે બજાવવા જોઈએ અને બીજા કર્તવ્યો કરવાની શક્તિ ઇશ્વર સ્થાયોગ્ય આપશે એવો ભરોસો રાખી પ્રસન્ન ચિત્તથી પોતાના ધર્મ બજાવવામાં ઉદ્યુક્ત રહેવું જોઈએ મહાન કવિ મિલ્ટનનું ઉદાહરણ લઈએ તે દૃઢ ઇશ્વરભક્ત હતો પાત્રીસ વર્ષની વયથી તેના ચક્ષુનું તેજ જવા માડ્યું હતું અને પીમતાગીસ વર્ષની વયે તે પૂરેપૂરો અધ થયો આવું મહાન સંકટ આવ્યું અને તથી સાહિત્યનિષ્ઠમાં ગતિ કરવામાં મહેન રિન ઉભું થયું, તો પણ ઇશ્વર પરની મિલ્ટનની શ્રદ્ધા લેશમાત્ર યનિત થઈ નહિ તેની આત્મિકતા અને તેના ભક્તિભાવ દૃઢ હતા અને દૃઢ જ ગયા મહોની વિપત્તિ, મોહોટો વ્યાધિ મહોડું સંકટ આવતા કેટલાકની શ્રદ્ધા યનિત થાય છે,—‘ઇશ્વર તરફ ઉપકરણરૂપિ રાખવાની હવે મારે જગ રહી નથી,’ ‘ઇશ્વર મારા પર પ્રીતિ ન મળે તો હું ઇશ્વર પર પ્રીતિ શા માટે મળુ ?—એવી તેમને આત્મિકતા થાય છે ઇશ્વર તેમને અન્યાયી જણાય છે તેમને એમ લાગે છે કે આપણે હવે કર્તવ્ય કરવાને બધાએના નથી પરંતુ મિલ્ટનને એવો ભ્રમ થયો નહિ તેની બુદ્ધિશક્તિ વિગાળ હતી તેના ચિત્તનું આશ્ચર્ય મહાન હતું અને એની સ્થિતિમાં અન્યતઃ પ્રાપ્ત થતા એની રૂપિ થવાનો

રસવ છે કે 'ધશ્વર જ જો મારી શક્તિઓનો નાશ કરે છે, ધશ્વર જ મને અપંગ અને અમમથ' કરે છે તો ધશ્વર તરફ મારે શી દરગરહેલી છે ? મારે શું કામ કર્તવ્ય માટે ચિંતા કરવી જોઈએ ? મારા પર હવે કાંઈ બંધન ગભું જ નથી.' એવી ધશ્વરવિમુખ વૃત્તિને દર કરવા તે પોતાના અન્ધત્વ વિશેના 'મોનેટ'મા કહે છે,

" When I consider how my light is spent
Ere half my days in this dark world and wide,
And that one talent which is death to hide
Lodged with me useless, though my soul
more bent
To serve there with my maker, and present
My true account, lest He, returning chide,
'Doth God exact day-labour, light denied?'
I fondly ask. But Patience, to prevent
That murmur, soon replies God doth not need
Either man's work, or his own gifts
Who best
Bear his mild yoke, they serve him best.
His state
Is kingly; thousands at his bidding speed,
And post o'er land and ocean without rest,
They also serve who only stand and wait.' "

અર્થ—“જ્યારે હું વિચાર કરું છું કે આ અન્ધકારમય અને વિશાળ દુનિયામા મારી અડધી જીંદગી પહેલા મારું તેજ કેવું જતું રહ્યું છે અને દ્રવ્યવાણી તે એક જીજ્ઞાસુ (અર્થાત્ બુદ્ધિ) જે પ્રત્યુદયી હંકારવાની છે તે મારામા નકામી પડી છે, અને તથાપિ એ દ્રવ્યવાડે મારા કર્તાની સેવા કરવાની અને તેનો ખરો હીસાબ આપી જવા-

ખદારી પૂરી કરવાની મારા આત્માની ઉત્કંઠા વિશેષ તીવ્ર થઈ છે, કેમકે, પાછા ફરતા પ્રભુ મને દપકો આપે; ત્યારે, હું મુર્ખતાથી પુછું છું કે 'શું ઈશ્વર માણસને તેજથી વિહીન રાખી તેની પામેથી દહાડાનું કામ કરાવવા ઇચ્છે છે?' પરંતુ એવી અર્થનોપવૃત્તિ અટકાવવા સારૂ ધૈર્ય તરત ઉત્તર દે છે કે 'ઈશ્વરને માણસની કૃતિ કે માણસના પોતાના ઉપહારની જરૂર નથી. ઈશ્વરની નરમ ધુંમરી જેઓ સહુથી સારી રીતે વડન કરે છે તેઓ સહુથી સારી ઈશ્વરમેવા કરે છે. તેના ધામમા રાજતંત્ર છે; તેની આજ્ઞા થતા હજારો જથ્થુ ત્વરિત થઈ જમિ પર અને સમુદ્ર પર અવિશ્રાન્ત ગતિ કરે છે; જેઓ માત્ર ઉભા રહીને પાટ જીએ છે તેઓ પણ સેવા કરે છે."

આપે અપંગ થતા મિલ્ટનને કર્તવ્ય કરવાની ઇચ્છા ઉદ્ભવી વધારે તીવ્ર થઈ હતી અને ઈશ્વરે આપેલી બુદ્ધિશક્તિ ઈશ્વરની સેવામાં નહિ વપરાય તો ઈશ્વરને શે જવાબ દેવાશે એવી તેને ચિંતા થતી હતી. એજ ચિંતાથી તેને શંકા થઈ કે 'ઈશ્વર મારી શક્તિ ક્ષીણ કરે તે છતાં શું મારે કામ કરવું એવી તે અપેક્ષા રાખે છે? ધૈર્યની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતા આ શંકાનું સમાધાન થયું અને તેને સમજાયું કે અમુક મનુષ્યે (તે મનુષ્યે ધારેલું) અમુક જ કામ કરવું

* બાઈબલના ન્યુ ટેસ્ટમેન્ટમાં સેઇન્ટ મેથ્યુસના વૃત્તાન્તના ૨૫ માં પ્રકરણમાં એક રૂપકમય કથા છે કે એક માણસે દૂર દેરા જતી વખતે પોતાના નોકરોને બોલાવી એકને પાંચ 'ટેલન્ટ' (નાણાના સિક્કા) આપ્યા, બીજાને બે આપ્યા અને ત્રીજાને એક આપ્યા પાંચ અને બે 'ટેલન્ટ'વાળાઓએ વેપાર કરી પોતપોતાની પાસેનાં નાણાં બેવડાં કર્યાં, પણ, એક 'ટેલન્ટ'વાળાએ પોતાને મળેલું નાણું દાદી મુક્યું. સ્વામીએ પાછા આવી પેલા બન્નેને સાબરારી આપી અને છતાંમ આપ્યું, પણ, 'ટેલન્ટ' દાદી મુકનાર નોકરને દપકો આપ્યો તે ઉપરથી લક્ષણથી 'ટેલન્ટ' એ અર્થ મનુષ્યમાં મુકાયેલી બુદ્ધિ એવો થયો. એમ ધારવામાં આવે છે. અહીં મિલ્ટન પોતાને માંસ કે બે નહિ પણ એક જ 'ટેલન્ટ' મળવાનું કહે છે.

મેવી ઇશ્વરને અપેક્ષા નથી; અમુક મનુષ્ય પોતે અમુક કામ કરવાનું ધારે તે કામ કરે તે વિના ઇશ્વર એસી રહેા નથી. ઇશ્વરની સેવા કગનાગ તો હજારો અને કરોડો છે અને તેની મેવા કરનારા આખી સૃષ્ટિમાં ફરી વળે છે. પરંતુ ઇશ્વરની ધુસરી કેવી નરમ છે, ઇશ્વરે દરેક માણસને માથે મુકેલી ફરજ કેની સહેલી છે, એ સમજી જોઓ પોતાને માથે આવેલી જવાબદારી ઉઠાવે છે, પોતાને જે ફરજ બધા કગવાની આવી હોય તે બજાવે છે,—પોતાની જે સ્થિતિ થઇ હોય, તે સ્વીકારે છે, તેઓની સેવા ઉત્તમ છે, અને જોઓ માત્ર ઉભા રહી વાટ જુએ છે, અર્થાત્ જોઓ ઇશ્વરના નિયમોના વ્યાપાર ધૈર્યથી સહન કરે છે અને ઇશ્વરના શી યાય છે તેની વાટ જુએ છે, ઇશ્વર જે અવગથા આપે તેનો અગીકાર કરી તે અવસ્થાના કર્તવ્ય કરવા તત્પર રહે છે, તેઓ પણ ઇશ્વરની સેવા કરે છે ઇશ્વરનાની નમ્રપણે વાટ જોઇ સર્વ સહન કગનાર ઇશ્વરની સેવામાં ન્યૂન નથી

ઇશ્વરે આપેલી શક્તિ સફલ કગવાની, કર્તવ્યો કરવાની જવાબદારી બધાને માથે છે કર્તવ્યની પમદગી મનુષ્યને હાથ નથી, તેમ જ એવી કોઇ સ્થિતિ નથી હોતી કે જેમાં રહી કર્તવ્ય કરવાનું અશક્ય હોય, અને, એ કારણથી કર્તવ્ય ન કરવાની મનુષ્યને શુદ્ધ નથી. સહુ સહુને પોતપોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે કર્તવ્ય કરવાના હોય છે, જે એક પ્રકારનું કર્તવ્ય કરવાને અશક્ય હોય તે બીજા પ્રકારનું કર્તવ્ય કરી શકે છે, અને તે છતાં પોતાની સ્થિતિની ઉન્નતિ કરવા સર્વ મનુષ્યો સમર્થ છે. એક જ સ્થિતિમાં મરણ પર્યન્ત મનુષ્ય બધાઇ રહે એવો તે શક્તિનિહીન નથી. ઇશ્વરે આપેલી બુદ્ધિ અને શક્તિનો સદુપયોગ કરી મનુષ્ય ઉત્કર્ષ પામી શકે છે, અને, દુનિયામાં સર્વની ગિયતિ સમાન નથી તેથી જ આ ઉત્કર્ષ શક્ય છે. મનુષ્યો પ્રયામ કરી શકે, ઉદ્ધમ કરી શકે, ઉન્નતિમાં કમણુ કરી શકે તે માટે મનુષ્યો વચ્ચે અમમાનતાની જરૂર છે. પશુઓમાં સર્વ

સમાન છે, અને દરેક જોતિના પશુઓમા સર્વ વ્યક્તિઓ જન્મથી મરણ સુધી સમાનજ રહે છે. પ્રાચીને ધર્મમાંથી નધારે સત્તામપત્તિ કે પદવી પ્રાપ્ત થતી નથી, કોઈ પ્રયાગ કરી ધર્મમાંથી ઉત્તમ થઈ શકતું નથી પરંતુ એની જડ ગતિહીન સમાનતા મનુષ્યોને માટે ધષ્ટ નથી સર્વ મનુષ્યો જન્મથી સમાન હોય અને મરણપર્યન્તસમાન રહેવાના હોય તો મનુષ્યોમા પ્રયાસનો ઉભવનો યોગ્યતા સિદ્ધ કરનારો અવશ્ય જ ન રહે આ રીતે મનુષ્યોની અમમાન્યતા એ દુનિયાની ઘટનામા ખામી નથી, પણ મનુષ્યો ન્યાસ કરે ઉન્નતિને માર્ગે ઉત્તર પામે તે માટે અસમાનતા આવશ્યક છે.

એજ પ્રમાણે દુનિયામા આવી પડ્યા દુષ્ટો અને નિપત્તિઓ પણ દુનિયાની ઘટનામા ખામી રહે નથી એમાના ઘટનાક મનુષ્યોની ભૂલને પરિણામે થાય છે મનુષ્યોએ પાગલ સારૂ આપિત થયેલા નિયમોના અનાદરથી રોગાદિ દુષ્ટો ઉત્પન્ન થાય છે એ નિયમો જ ન હોય તો તેના અનાદરનો અવકાશ ન રહે એમ લાગશે પરંતુ નિયમોના આદર-અનાદરમાંથી પસંદગી કરરી એમા પણ ઓથી મનુષ્યોની નિશેરતા છે અને એવી પસંદગીનો અવકાશ ન હોય તો મનુષ્યો પોતાને કમી શક નહિ પોતાની શક્તિઓનો વિશ્વાસ કરી શકે નહિ રેલ, ધરતીકષ વગેરે કંટના દુષ્ટો મનુષ્યોની ભૂલ વિના પણ આવી પડે છે પણ એ બનાવો સૃષ્ટિની ઘટનાના સાર્વત્રિક (Universal) નિયમોને પરિણામે બને છે એ નિયમોમા સુખ વિશેષ છે, અને દુખ ઓછું છે એ નિયમોથી ચાલતી સૃષ્ટિ નિરંતર વધારે ને વધારે સુખને માર્ગે કમલ રહે છે એ નિયમો ન હોય તો સુખનો માર્ગ ન રહે અને ધન્ય કરી છે તેથી વધારે સારી સૃષ્ટિ હોઈ શકે એવી કલ્પના પણ થઈ શકતી નથી વૈષમ્યનૈર્ઘ્ય નો આરોપ ધન્ય ઉપર જ્યાં મુકવામા આવે છે એ વિશે વિસ્તારથી વિવેચન પ્રથમ આ પત્રિકામા એ મથાળાના લેખમા કરવામા આવેલું છે.

મિ'ટનનું અન્ધત્વ કેટલેક અંશે નેત્રરક્ષણના નિયમોના અનાદરનું પગિણામ હતું. પરંતુ, ગમે તે પ્રકારે નેત્રની શક્તિ હુપ્ત થયા છતાં ઇશ્વરના કૃપાળુ સ્વભાવ પર તેને અચળ શ્રદ્ધા હતી. તેને વિશ્વામ હતો કે God would with a larger portion of His Spirit irradiate my mind—"ઇશ્વર પોતાના સત્ત્વના વિશેષ અંશપડે મારા ચિત્તને પ્રકાશિત કરશે." અન્ધત્વ માટે તે ઇશ્વરને દોષ દેતો નહોતો, અને હું અન્ધ થવાથી દુનિયામાં ખોટ પડશે—ઇશ્વરની સમૃદ્ધિમાં ન્યૂનતા આવશે' એવી તે પોતાની બાંહે કિંમત સમજતો નહોતો. તેને પ્રતીતિ હતી કે ઇશ્વર સર્વ શક્તિમાન છે. તેના કાર્યમાં કદી ન્યૂનતા આવતી જ નથી. અને કોઈ વગર તેના કાર્ય અટકી રહેતા નથી. ઇશ્વરને પોતાને મનુષ્યની કૃતિથી લાભની અપેક્ષા નથી મનુષ્યના ઉપહારથી મંપત્તિ મેળવવાની ઇશ્વરને અપેક્ષા નથી. મનુષ્યો તેની આજ્ઞા પાળે અને એ રીતે મનુષ્યો શ્રેય પામે એજ તેની ઇચ્છા છે. મનુષ્યની વૃત્તિ સદૈવ એ હોવી જોઈએ કે—

પ્રભુ જે કરો ધૈર્યથી સર્વ સેવું.
સદા નમ્ર ભાવેથી આધીન રેવું;
ખરો ધર્મ છે એ પ્રભુ અમારો,
દયાસાગર સત્ય આધાર તારો.

આર્ચનામાળા અંક ૨.

આ ધર્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી દયાસાગર પ્રભુનું અવલમ્બન કરનારને દરેક સ્થિતિમાં કર્તવ્ય કરવાનો અવકાશ રહે છે. તેને દરેક સ્થિતિમાં કર્તવ્ય કરવાની પોતાની જવાબદારી સમજાય છે, તેમ જ દરેક સ્થિતિમાં ઇશ્વરનો ઉપકાર માનવાનું સ્થાન મળે છે. સુખ દુઃખનો સરવાળો કરતા તેને માલમ પડે છે કે સર્વને અંતરમાં સંતોષ મેળવવાના સાધન છે અને અંતરના સંતોષ વિના હરકોઈ સ્થિતિમાં મનુષ્યાત્મા ક્લેશપૂર્ણ થાય છે.

પ્રતિભર્યા ઝગદગતો દેશેદેશ વિ યાતિ થાય અને સર્વત્ર પ્રશમા પામે એવા મર્યોથી જ ઇશ્વરની સેના થઈ શકે છે એમ નથી એવા મર્ન તો દ્ર વવાન બગવાન, સત્તામાન, બુદ્ધિમાન જનો જ કરી શકશે પણ દયા હામા પ્રેમ પરાપકારના કાર્યો દીન નિર્ધન, આ પશુદિ અપમ અંધ મનુષ્યો પણ કરી શકે છે દીન શક્તિહીન મનુષ્યોએ પણ જે ઇશ્વરાદા થાય તેને અનુમાર કર્તવ્ય બળવવાને તત્પર રહેવું જોઈએ દીન માવારણ કે મહાન ગમે ત રિથિતિમા મર્ત્યો કવનો અવકાશ છે શક્તિઓની ક્ષીણતાની રિથિતિમા આવનારે પણ ઇશ્વર જે કર્તવ્ય મરવાનુ સામર્થ્ય સાથે તે કરવા તૈયાર રહી ભક્તિપરાયણ રહેવું એ ઇશ્વરની સેના છે આ ભક્તિ બગને પ્રતાપે મિટટન અથ અવરથામા ચોતાની મવિતાશક્તિ બળવી શક્યો હોતો

ઇશ્વર પરની શ્રદ્ધા અને કર્તવ્ય કરવાની શક્તિ સદૈવ બળવી શકાય એવું ધ યભાગ્ય ઇશ્વરકૃપાથી થાય એવી ભક્તગજનોની અત મરણપૂર્વક પ્રાર્થના હોવી જોઈએ

જીવનની દિવ્યતા. *

The Divinity of Life

મનુષ્યનું જીવન મહામૂલ્ય અમાધારણ વસ્તુ છે એ જીવન આપનાર પરિપૂર્ણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે અને તેની દિવ્યતાથી એ જીવન અમિત થયેલું છે. કુનિયાના સાધાગણ વ્યવહારોમા પડના જીવનનું એ અમાધારણ રૂપ આપણે ઘણી વાર જૂની જમીને છીએ, અથવા તો, જીવનમય આપણા પોતામાંથી ઉદ્ભવે છે એટલું માનીને અટકીએ છીએ. પરંતુ જગતમા વહેતો જીવનનો મહાન પ્રવાહ દિવ્યતાના મરોવમાંથી નિઃસે છે, જૂત માનને મગતું જીવનનું જીવનના નિધિ ઈશ્વર તરફથી પ્રાપ્ત થાય છે, વિશ્વમાની ચર વસ્તુઓને અદર રહી ચનાનનાર અને અચર વસ્તુઓને અદર રહી બાધી ગમનાર શક્તિ તેમનામા સર્વશક્તિમાન સર્વોચ્ચિપતિ મુખે છે, એ વસ્તુઓનો જ્યારે આપણે સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણામા જીવનમય પ્રેરનાર પ્રભુના દર્શનથી, એ જીવનમયની પ્રેરણા સાથે આપણામા આવતી દિવ્યતાના અનુભવથી આપણે ચક્રિત થઈએ છીએ આ વસ્તુસ્થિતિનું બહુ મહાર્થ વર્ણન ઉપનિષદમા આ પ્રમાણે કર્યું છે.

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यं
सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः
सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत ।

बृहदारण्यकोपनिषद् ३ । ७ । १५ ॥

‘જે સર્વ જૂતમા રહેલો (છે), સર્વ જૂતથી (વધારે) અદર (છે), જેને સર્વ જૂત નાચૂતા નથી, સર્વ જૂત જેનું શરીર (છે), જે

* અમદવાદ પ્રાર્થના સમાજમા રા. મ. ગમલુભાઈ મહીપ-
તરામ નીનકઠે તા. ૨ એપ્રિલ ૧૯૧૧ ના રોજ કરેલો ઉપદેશ

અંદ (ગદેનો) મર્વ જૂતો ગનાવે છે (પ્રેરે છે), તે અમૃત આત્મા તોરો (મનુષ્યો) અન્તર્યામી છે, (તને અંદરથી ચલાવનાર છે)'

જ્યાં જૂનમા, જ્યાં પ્રાણીમા, જ્યાં જીવતાં અસ્તિત્વોમા જે જીવનમગ છે તે પરમાત્માનું આપેલું છે, જૂનોની અંદર તે રહ્યા છતાં નૂનો તેનાથી અગ્રાન છે સર્વ જૂતનો એ આત્મા છે, સર્વ જૂતો તેનું શરીર છે તે પોતે એ શરીર નથી, પણ એ જૂનરૂપ શરીરને જીવન આપનાર, એ શરીરને જીવન કરી ચલાવનાર, એ શરીરને જીવનઆપનાર પ્રેરનાર આત્મા છે એ જ પ્રમાણે તે પરમાત્મા મનુષ્યના આત્માની અંદર ગહેલો આત્મા છે, તે મનુષ્યના આત્માને જીવનમન આપનાર છે, પોતે તે મનુષ્યનો આત્મા નથી પણ મનુષ્યના આત્માનો અન્તર્યામી નિયતા તથા પ્રેરક છે તે માત્ર અન્તઃક્રિયાથી નથી, પણ અન્તર્યામી છે માત્ર અંદર ગહેલો નથી, પણ, અંદર ની મનુષ્યના આત્માનું યમન કરે છે, તેને હલાવે છે, ચલાવે છે, દોરે છે પોતાના અમૃતનું મનુષ્યાત્મામા સિંચન કરી તેને તે ધન્ય કરે છે આ જ અર્થ દર્શાવના ગીતામા મળ્યું છે,

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

आमयन् सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥

भगवद्गीता ૧૮ । ૬૧ ॥

'અર્જુન' ઈશ્વર સર્વ જૂતોના હૃદયદેશમા રહેલો છે સર્વ જૂતોને યત્ર પર ચલાવી પોતાની શક્તિવડે તે ફેરવે ॥'

મર્વ જૂતોની અંદર રહેલો નિયામક ઈશ્વર છે તેણે સરજેના જગદ્દયત્ર ઉપર સર્વ જૂતોને ચલાવેના છે, તેની શક્તિ એ યત્રરચનામા ઓતપ્રોત ચર્ચ યત્રને ગતિગાન કરે છે, તેની શક્તિના મયા રથી એ યત્ર કરે છે, તેની શક્તિનો સચાર જૂતોમા પ્રાપ્ત થતા જૂતો જીવન જીવે છે

અન્તર્યામી પરમાત્મા તરફથી જીવનજગની પ્રસાદી પામનાર મનુષ્ય દિવ્ય જીવનનું વહન કરે છે, મનુષ્ય દિવ્ય જીવનના દાતા

ધૃશ્વરનો મહાન મંદેશો (message) ધારણ કરનાર છે. ધૃશ્વરે મનુષ્યને જીવનનું મહાન કાર્ય સોંપેલું છે, અત્યૌદિક ન્યાસ (trust) સોંપેલો છે. તે માટે મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે કે જીવનની આ દિવ્યતા દ્વિપિત ન કરવી પણ સાર્યક કરવી, ધૃશ્વરનો આ મંદેશો પડ્યો રહેવા ન દેવો પણ પાર પાડવો, જીવનના લક્ષ્યબૂત કાર્યની અનગણુના ન કરવી પણ તે કાર્ય બળવડુ, જીવનમા સોંપાયેલા ન્યાસનો દુરુપયોગ કરવો નહિ કે તે નકામો જવા દેવો નહિ પણ તેનું પોષણ કરવું અને તે સાર્યક કરવો. દિવ્યતા સાચવવાની ગભીર જવાબદારી માણસને માથે છે.

સૃષ્ટિમાનું જીવન એક જ પ્રકારનું નથી. તે વિવિધતા અને વિચિત્રતા વાળું છે એ જીવનને અંગે મનુષ્યે કરવાના કાર્ય પણ જાતજાતના ઉપરિચિત થાય છે એ જાતજાતના કાર્યથી ધૃશ્વરની વિશાળ યંત્રરચના પરિપૂર્ણ થઈ રહે છે. એ કાર્યો કરવાને મનુષ્યને જાતજાતની શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यं शूद्राणां च परंतप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवंगुणः ॥

भगवद्गीता ૧૮ । ૪૧ ॥

‘અર્જુન’ શ્રાક્ષણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થતા ગુણો પ્રમાણે તેમના કર્મો વહેચાયેલા છે ’

જુદા જુદા સ્વભાવના માણસો જુદા જુદા કર્મ કરી શકે છે, દરેક માણસ દરેક જાતના કર્મ કરી શકતો નથી, પણ, શક્તિ પ્રમાણે અને ગુણની અનુકૂળતા પ્રમાણે માણસો જાત જાતના જુદા જુદા કર્મ કરે છે, અને એવી વહેચણીથી જીવનના કાર્યો ચિદ થાય છે. એ વહેચણીમા કાંઈને લાગે મહોટા કર્મ આવે કે, મોઢને લાગે નહાના કર્મ આવે છે, પણ નહાના મહોટા અથવા કર્મ જીવનની દિવ્યતાવાળા છે કાંઈ કર્મની પદવી ઝાણી નથી, મોઢની પરિવ્રતા

કે મદત્તા ઝોછી નથી. જે કર્મ પોતાને કરવાના આવે તે મધાર્થ રીતે કરનાર ધર્મશ્રેયો મદદેશો પાર ઉતારે છે

સ્વં સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ ।

સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિન્દતિ તચ્છુણુ ॥

યતઃ મૃતિર્મૃતાનાં યેન સર્વમિદં તતમ્ ।

સ્વકર્મણા તપશ્ચર્યં સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ ॥

મગવદ્ગીતા ૧૮ । ૪૪ । ૪૫ ॥

‘માણુમ પોતપોતાના કર્મમા પરાયણ થઈને (વગર) રહીને) મિદિ પામે છે કરી રીતે માણુમ પોતાના કર્મમા પરાયણ થઈને મિદિ પામે છે તે માણુમ જેવાથી જૂનોની પ્રગતિ થઈ છે, જેણે આ બધું વિગતાર્યું છે, તે (ધર્મ)ની પોતાના કર્મને અભ્યર્થના (મેરા) કરીને માનવ સિદ્ધિ પામે છે’

મનુષ્યજનને ધર્મ પોતાની દિવ્યતાથી ધન્ય કર્યું છે, મનુષ્ય જીવનના સર્વ પ્રમાણમા ધર્મ પોતાની દિવ્યતાના અશ મુકમા છે કોઈ પ્રમાણનું જીવનધર્મ અવગણનાને પાર નથી રાખી માડીને રૂઠ સુધીના, નિકાનથી માડીને અનક્ષત્ર સુધીના દરેક માણુસને માથે જે મર્થ આવે તેનો આદર કરવો જોઈએ ધર્મ એ રીતે સોપેલું કર્તવ્ય તથા દેવાનો મનુષ્યને અધિકાર નથી વખતોવખત જે કર્તવ્ય મનુષ્ય આમળ આવે તે બખતનુ એ તેનો ધર્મ છે એવો ધર્મ મુકી દઈ, બીજા કાર્યો વધારે કાર્તિવાળાં છે કે વધારે પસંદ પડે એના છે એમ ધારી મનુષ્ય તે તરફ દોરાય તો તે પોતાના કર્તવ્ય ધર્મથી વ્રજ થાય છે માણુમનુ જીવન જાતજાતના વ્યાપારોથી, સંબંધોથી, અને બનાવોથી ગુચાઈને સકુલ થયેલું હોય છે, અને એવા મકુલ જીવનમા કોઈ કરતા મનુષ્યની બીજાઓ તરફ જવાબ દારી ઉત્પન્ન થાય છે, તે પોતાના કર્તવ્ય કરે તે ઉપર તેના તેમ જ

ખીમના મુખનો આધાર રચાય છે. એવા જવાનદારી ભક્ષા જીવનમાં કાવકમે ઉત્પન્ન થયેલી મંસ્થિતિમાં મનુષ્યને જે કર્તવ્ય કરવાનું પ્રાપ્ત થાય, જે ધર્મ મનુષ્યને માથે આવે, તે તે નહિ થાય એમ મનુષ્ય કંટાળે. તે મારી રીતે નહિ થાય એમ ડરીને તેથી પાછો દડી દવે કાઈ ખીમનું કર્તવ્યો કાઢી ખીને ધર્મ લઈ એમું એમ ધારે તે ઈશ્વરની યત્નરચનાને હાનિ થાય, અનેક મનુષ્યોના મુખ તથા કસ્યાણને પ્રતિરોધ થાય. આ મારે ગીતામાં કહ્યું છે કે

શ્રેયાન્સ્વધર્મો ધિગુણઃ પરધર્માત્સ્યનુષ્ઠિતાત્ ।

સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નામીતિ કિલ્વિપમ્ ॥

મગમદ્ગીતા ૧૮ । ૪૭ ॥

‘પોતાનો (કર્તવ્ય) ધર્મ જોઈ ગુણ સાથે (ગુણ વગર, શ્રેષ્ઠ સિદ્ધિ વગર) કરાય તે મારી રીતે જન્મવેવા ખીમ (કર્તવ્ય) ધર્મ કરતા વધારે મારો (છે) અભાવથી નક્કી થયેલું કર્મ કરનારને દોષ લાગે નથી.’

દુનિયાના કર્મોમાં વ્યાપ્ત થતા માણસના અમુક જનના સ્વભાવ બંધાય છે. અમુક જનની વિશેષ શક્તિ તેને પ્રાપ્ત થાય છે તેના જીવનવ્યવહારથી તેની આસપાસ રચાયેલી મિથિતિથી અમુક કર્મ કરવાની તેને અનુકૂળતા મળે છે અને અમુક કર્મ કરવાની તેને આવશ્યકતા થાય છે. એમ છતાં, એવા કર્તવ્ય કરના અર્જુન પેઠે વખત અણીનો આવે ત્યારે માણસ પોતાના કર્તવ્યધર્મથી પાછો હટવા ઇચ્છા કરે અને કોઈ ખીમનું ધર્મ તરફ વળવા વૃત્તિ કરે તે દુનિયા કેમ ચાલી શકે ? સુદ્ધકલામાં કુશળ થયેલા, ખીમજોનો વિશ્વાસ પામેલા મનુષ્યને સેનાપતિની પદવી સોંપવામાં આવે, અને તે રણ-સંગ્રામમાં જાય ત્યાં જ સેનાઓ માગસાગી આવે ત્યારે તે મનુષ્ય એવી ઇચ્છા કરે કે હાનિયતા ધર્મ મને નાપમંદ આવે છે, એ ધર્મ માગથી યયાર્થ રીતે નહિ જન્મવાય એમ મને લાગે છે, મંન્યામીના ધર્મ મને વધારે પમંદ પડે છે, એ ધર્મનું અનુકૂળ મારાથી વધારે

માફ થશે તો તેની સેનાનું શું થાય ? તેનો વિશ્વાસ કરી તેને સેના લઈ મોકલનારનું શું થાય ? જેમનું ગદાણું કરવાનું અને જેમને સાદાથ કરવાનું તેના આજ સુધીના જીવનથી તેને ઉપરિચિત થયું છે તેમનું શું થાય ? વદાણનો નાખુદા (કમાન) વદાણ ભગદરિયે હોય ત્યારે જંગ્ગ કરે કે મને તો નાખુદાના કામ પર અરુચિ થઈ છે અને હું તો શિક્ષકનું કે ચિત્રકારનું કામ લઈ બેસું છું તો તેને ભગસે વદાણમા મેરેના ઉતાડ્યોનું શું થાય ? જેને વદાણ લઈ દરિયો ખેડવા મોકલનાર વદાણના માલીકનું શું થાય ? વદાણમા માલ ભરી રવાના કરનાર વેપારીનું શું થાય ? દરદીના અંગ-માનો વ્યાધિવાળો ભાગ અડધો કાપીને ચર્બુરૈઘ (surgoon) કહે કે હું તો અર્ધોથી આ કામ રહેવા દઈ ધર્મોપદેશ કરવા નિકળું છું તો દરદીનું શું થાય ? ગભ્યને માથે ભારે મકટનો પ્રસંગ આવ્યો હોય, રાજ્યની અંદર છુટારા જાગ્યા હોય કે પગદેશના રાજા ચઢી આવવાની તૈયારીમા હોય, તે વેળા રાજા કહે કે હું તો રાજપદ ત્યાગ કરીને જૂગોન શ્રેધને કાર્યે પ્રવાસે નિકળ્યા પડું છું તો તેની પ્રજાનું શું થાય ? શૂદ્રરથાશ્રમમા દાખલ થયેલો મનુષ્ય જે વેળા તેના કુટુંબને તેના ગદાણુની, પાનનની, ઉલોમની, કમાઈની જરૂર હોય તે વેળા અગ્ન્યવામ કરવા પ્રવૃત્ત થાય તો તેની સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રીનું શું થાય ? તેના સમધમા જોડાયેના તેના સગાઓ તથા રનેહીઓને ટેલી હાનિ થાય ? જે કર્તવ્યધર્મ માણસને માથે અમુક મજેગોમા આવ્યા હોય તે તેણે જાગવવા જ જોઈએ ખીજા કર્તવ્યધર્મ વધારે સારા છે એવો વિચાર કરી પોતાના કર્તવ્યધર્મથી વિમુખ થવાનો માણસને અધિકાર નથી એવા ધર્મ જાગવવાથી દોષ લાગશે એવી શકા પણ અરથાને છે એ જ ઉપદેશ ગીતાના આ વચનમા ક્યો છે

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણો પરધર્માન્સ્યનુષ્ઠિતાત્ ।

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥

મગવદ્ગીતા ૩ । ૩૬ ॥

‘ પોતાનો (કર્તવ્ય) ધર્મ જોજી ગુણ માથે (ગુણ વગર, સિદ્ધિ વગર) કસ્ય તે સારી રીતે બજાવેના બીજા (કર્તવ્ય) ધર્મ કરતા વધારે મારો છે પોતાના (કર્તવ્ય) ધર્મ બજાવતા મરણ થાય તો શ્રેયઃકર છે પાપ (કર્તવ્ય) ધર્મ (ગ્રહણ કરવો તે) ભય કરનાર છે ’

માણુસ હંચી કે નીચી ગમે તે સ્થિતિમા હોય પણ તે સ્થિતિમાના ધર્મ બજાવવા એ તેની ફજ છે એવા ધર્મ બજાવનાથી જીવનમા તે સિદ્ધિ પામે છે, ઇશ્વરની ઝોરા ઉઠાવે છે, ઇશ્વરની સેવા કરે છે, ઇશ્વરને પ્રસન્ન કરે છે એજ વ્યવસ્થા નોંધના કવિ હેન્રી ઇન્સના નીચેના વચનમા ઉદિષ્ટ છે

Man's work is what he is fashion'd for,
And Paradise, for him, lies there

'Twixt him and it though oceans swell,
And close at hand lie Satan's quarter,
May he for that cry 'Toil farewell-

The way to hell's distinctly shorter?'

Brand, Act IV

માણુસ જે માટે ધડાયો છે તે તેનું કાર્ય છે, અને તેને માટે સ્વર્ગ ત્યા જ છે ભવેને એ કાર્યની અને તેની વચ્ચે સાગરો ઉછળતા હોય, અને સેતાનની ભૂમિ પાસે નજીક આવેલી હોય તો શું તે માટે મનુષ્ય એમ કહી શકશે કે કાર્યપ્રવાસને છેલ્લી સનામ, નરકમા જવાનો માર્ગ સ્પષ્ટ રીતે ટુકા છે ? (જિન્ડ, અક ૪ ઇએજી લાલાન્તર)

માણુસ દુનિયામા પડ્યા પછી કાનકમે અનેક અવસ્થાઓ માથી મંદમત્ત કરતા તે જે કર્મ કરનારો ધડાય છે એ તેનું કર્તવ્ય છે એ કર્તવ્ય કર્મ તે જરાજર કરે તો તે ઇશ્વરને પ્રમન કરી સ્વર્ગનો અધિકારી થાય છે એ કર્તવ્ય ગમે તેવા કઠણ ગમે તેટલા

દુઃકર હોય, તે કડવામાં ગમે એટલા બયગ્રમમ હોય, વચ્ચે સાગર પડ્યો હોય એટલી વિકટતા લાગતી હોય, તોપણ તે કર્તવ્યકર્મ કરવા જ જોઈએ નરકનો માર્ગ એટલો આઘો અને એટલો મુશ્કેલ નથી લાગતો આલસ્ય કરી, કર્તવ્યકર્મ મુખી દઇ, ઇશ્વરથી વિમુખ થયાનું બહુ સહણુ લાગે, પરંતુ, તેમ કરનાનો માણસને અધિમાર નથી મ્વર્ગમાં જવા કરતા નરકમાં જવામાં મહેનત ઓછી છે માટે હું તો કર્તવ્યના પ્રયત્ન મુકી દઉં છું એમ કહી શકું નથી કર્તવ્ય મુખી દેનાર ઇશ્વરથી દૂર જઈ નરકમાં જવાને જ પામે છે ઇશ્વરનો પ્રસાદ મુખાવી બેસે છે

અનખત, કર્તવ્યક્ષેત્રમાં માણસને પસંદગીનો અવકાશ છે. માણસે અમુક કર્તવ્યક્ષેત્રમાં જ પ્રવેશ કરવો એવો તે જન્મથી બધાતો નથી તેમ જ, અમુક સ્થિતિમાં આવ્યા પછી તેનાથી તેમાંથી નિકળાય જ નહિ, એમ નથી માણસને કર્તવ્ય પસંદ કરવામાં સ્વતંત્રતા છે માણસને ઉત્કર્ષ પામવાનો, વધારે ઉચ્ચ પદવી પામવાનો માર્ગ ખુલ્લો છે પરંતુ, એકવાર કર્તવ્યક્ષેત્ર પસંદ કર્યા પછી, તે કરતા જે પદની માણસને પ્રાપ્ત થઈ હોય તેને અંગે ઉત્પન્ન થયેના કર્તવ્ય કર્મ કરના તે બધાયેલો જ છે એ મંબધે જે જવાબદારીઓ તેની આસપાસ ઉભી થઈ હોય તે અદા કર્યા પછી, તત્કાલ આની પડેના કર્તવ્યો મર્યા પછી, માણસને પોતાની શક્તિને અનુકૂળ બીજા કર્તવ્યો માટે પ્રયાસ કરવાની છૂટ છે, એક મિતિ માથી બીજી વધારે ઉચ્ચ સ્થિતિ તરફ ગતિ કરવાને તે મુખ્યત્વાર છે તેના કર્તવ્ય, તેના સ્વભાવથી, તેના ગુણથી, તેના જીવનના ઇતિહાસથી નક્કી થાય છે, જન્મથી જ તે અમુક મામ કરવા બધાતો નથી

આ રીતે, માણસને સાફ જે કર્તવ્ય જે સમયે ઉત્પન્ન થયા હોય તે ઉપર અને મૂલ્યાંકન હોય છે બધા કર્તવ્યમાં, બધી પદ વીઓમાં માણસ ઇશ્વરનો સંદેશો ધારણ કરે છે ઇશ્વરે જીવનમાં મુકેલી

દિવ્યતા સફળ કરે છે. કોઇ પણ સ્થિતિમાં, કોઇ પણ પદવીમાં, કોઇ પણ કર્તવ્યક્ષેત્રમાં અધમતા નથી. ઇશ્વરની યત્નશીલતામાં કોઈ પણ સ્થાન તિરસ્કારને પાત્ર નથી મહોટી કે હવણી સર્વ સ્થિતિમાં માણસો સગળી રીતે ઇશ્વરનું આપેલું દિવ્ય જીવન જીવે છે. સર્વ ઇશ્વરના હૂત છે, ઇશ્વરના સેવક છે, ઇશ્વરના આજ્ઞાકારી છે. ગમે તે માનાપને ત્યાં જન્મેલા અને ગમે તે કર્તવ્ય કર્મમાં ગુચા-યેના માણસો ઇશ્વરની દિવ્યતાના અધિકારી છે સહુ ઇશ્વરના બાગકતરીકે સગળી પ્રતિષ્ઠાના હકદાર છે, દિવ્યજીવનના પ્રમારમાં મર્મ મનુષ્યો ઇશ્વરના મગ્ધા પ્રભને પાત્ર છે મર્મમાં આતુભાવ હોવો જોઈએ. સભાવનાની યોગ્યતામાં સર્વની પદવીનું સગળાપણું હોવું જોઈએ એથી ઉનડી જે જે વૃત્તિ થાય તે જીવનની દિવ્યતાને નિરોધિત રહ્યું છે પ્રભુ એવી કૃપા કરે કે જે જે અસત, જે જે અજ્ઞાન, જે જે અધિકાર એ દિવ્યતામાં અવરોધ કરનાર હોય તે દૂર થઈ આપણને મત્ પ્રાપ્ત થાય, જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય. મૃત્યુની યત્નશીલતા તે બધન થતું હોય તે છુટી જઈ આપણા જીવનમાં દિવ્ય અમૃતત્વનો વિકાસ થાય

બ્રાહ્મસમાજનો ઉદ્દેશ અને પદ્ધતિ.*

હિંદુસ્તાન અનેક ધર્મોની, અનેક પંથોની, અનેક સંપ્રદાયોની જૂમિ છે. ધર્મમાર્ગોનું આવું જાદુવ્ય છે ત્યાં બ્રાહ્મસમાજ સરખી અસ્થાની થી જન્મ્યું છે એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. હાન છે તે ધર્મોમાં એક નવો ધર્મ ઉમેરવો એવો સખ્યા વધારવાનો ઉદ્દેશ બ્રાહ્મસમાજનો નથી જ તેમ જ માર્ગ આચાર્યને પ્રતિષ્ઠિત કરના અને તેમના મંડળનો વિસ્તાર કરવો એવો પણ બ્રાહ્મસમાજનો ઉદ્દેશ નથી તેમ જ વળી, કોઈ માર્ગ કે મંદિરને નામે દ્રવ્યમય્ય કરવો એવો પણ બ્રાહ્મસમાજનો ઉદ્દેશ નથી. બ્રાહ્મસમાજ કેવા ઐતિહાસિક મંત્રેજોમાં થયો છે એ તર્ક પ્રયત્ન દષ્ટિ કરીશું તે તેના ઉદ્દેશનું નિરૂપણ કરવામાં મુગમતા થશે.

પ્રશ્નજી સંસ્થાની સ્થાપનાથી આ દેશના લોકોને પાશ્ચાત્ય સુધાગતો મંમર્ગ થયો. કેળવણીના ફેલાવાથી વિદ્યાનું પુનરુજ્જીવન થયું અને પરિણામે જુદાનો જે પ્રકાશ થયો અને જે સુમંરકાર થયા તેથી ધર્મમંજરી વિચારોની પરીક્ષા થવા લાગી એ સર્વ વિચારો અવસ્થા રીતે માગસાગ વિવેચને પાત્ર થયા આ ક્રમોદીમાં વહેમ ટકી શક્યા નહિ, ધર્મગુરુઓના સંબંધપ્રમાણથી ચતુર શામન ટકી શક્યું નહિ જુદા ધર્મોનામાંથી છુટા થઈ બહાર નિકળેના ચિત્તને પ્રતીતિ થઈ કે બહાર બહારને આગા કરવાથી તથા અર્થ વચરની ક્રિયાઓ કરવાથી ધર્મ મિદિ થતી નથી. વિશ્વના નિષ્ઠતા એક અતિતીય સત્યમ્વરૂપ પર માત્રા સાથે યોગ કરવાનો માર્ગ જોવાનું આત્માના અભિપ્રાયની શુદ્ધિ નિ સાગ નિધિઓથી તૃપ્તિ થઈ શકી નહિ રચૂન આકાગવાગા

* લાહોરમાં મળેલી ધીર્જિટક કોન્ટ્રેન્સમાં શ. શ. રમજીભાઈ મદી-પતરામ નીલક કે તા. ૨૩ ડીસેમ્બર ૧૯૦૬ ના રોજ ઉમેશમાં The Message and method of the Brahma Samaj નિવંધ ૭૫૧ કરેલો જ પાળેનો સાર.

અને ઇન્દ્રિયમુખમા પગાયણ થયેલા દેવતા, મણની ભાવના, વેર લેનારી, ચંડીસ્વરૂપ; શેઠીની તરૂંથી દેવીઓની ભાવના, વિષયામક્રિયા બરેલા અંધમ પ્રકારના પૂનવિધાનની ભાવના: એ મર્વ ભાવનાઓ પ્રભુ-પ્રેમના પરમ હિસ આવિર્ભાવથી વિરોધી જન્માર્થ, સત્યપ્રીતિના પરમ શુદ્ધ દર્શનથી વિરોધી જન્માર્થ. પુરાણોમાના કસ્પિન વૃત્તાન્તો ઉપરથી શ્રદ્ધા ઉડી ગઈ, અને પગ્દેશથી આવેલો એક ધર્મ આરણ્ય ઠોકરી પ્રવેશ માટે માગણી કરવા લાગ્યો.

પ્રમંગોની આવી ગંભીર મંદિની વેળાએ ગાળ રામમોહનગાયે શુદ્ધ અને યુક્તિનિર્દિધિ ધર્મભાવનાનો મહાન મંદેરો પ્રકટ કર્યો અને મત્ય મિદ્ધાન્તવાળા, સર્વને માટે એક જ હોય એવા વિસ્તારવાળા તથા પ્રાચીન ધર્મશ્રધ્ધામા જે જે યથાર્થ હોય તેના પાયાની મજબૂતીવાળા ધર્મનો તેમણે ઉપદેશ કર્યો. નવો અને આજ મુધી અગ્નિપર્યો રહેલો ધર્મ ગોધી કદાચનાનો કે ઉપગળ્યાનો તેમનો દાવો નહોતો. તેમણે એ મહોટી ભાવનાનો આમદથી ઘોળ કર્યો કે મનુષ્યના આત્મામા રહેલા અન્તર્દીપથી જે આજા થાય છે અને બુદ્ધિથી જે વિવેક થાય છે તે મર્વોપરિ છે. મત્ય કામ નવુ ગોધી કદાચનું નથી કે ઉપગળવાતું નથી. મત્ય સનાતન છે મનુષ્યમતિ જેટલી પ્રાચીન છે તેટલુ સત્ય પ્રાચીન છે, અને તે મમસ્ત મનુષ્યમતિની માલકીનું છે. સત્ય તે કોઈ અમુક ધર્મસરથાપકની કે કોઈ અમુક પ્રજાની કે કોઈ અમુક દેશની ખાનગી માલકીનું નથી. સત્ય જે અમુક યુગમા જ કે અમુક ખંડમા જ પ્રાપ્ત થતુ હોય તો તે સત્ય જ ન હોય. ઈશ્વર મર્વ મનુષ્યોને સત્યનુ દાન કરે છે અને તે દાન સર્વ કાળે કરે છે. પરંતુ મનુષ્ય અભિમાનથી, નિર્મળનાથી, અસા-નથી સત્ય ઉપર અસત્યના પડ બંધાવાટે છે અને પોતાની આમ-પાસ એવા ધુમાડા તથા ધુમ્મસ ઉપગળવે છે કે સત્યનો પ્રકાશ પરિપૂર્ણ રીતે દેખાતો નથી પણ જાખો ઘર્ષ જાય છે. આવા અસત્યના પડ સામે અસંમતિ દર્શાવવા અને અંધકાર ભરેલી આ

છાયાઓ દૂર કરવા દુનિયામાં વખનોનખત નવા ધર્મ માર્ગ ઉત્પન્ન થયા છે આ અસમતિનાદોમાં બ્રાહ્મધર્મ સદુથી છેલ્લો છે, સદુથી વધારે શુદ્ધ છે અને મલુથી વધારે બગવાન છે

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

એ ભગવદ્ગીતાના શ્લોકમાં કહેલો મનુષ્યાવતાર બ્રાહ્મધર્મને માન્ય નથી અન્યથ અજન્મ નિરાકાર પરમાત્મા પ્રાપ્ત પણ કાળે શરીર ધારણ કરી ઉપાધિથી ઘેરાય એમ બનતું નથી તેના નિરાકાર નિગ્જન રૂપમાં કોઈ પણ કાળે કેન્દ્રીય થતો નથી માટે જ તે “અન્ય” કહેવાય છે પરંતુ, એ શ્લોકમાં કહેલું આત્માનં સૃજામિ પદ બીજા અર્થમાં વાપરીને બ્રાહ્મધર્મના ઉદ્દેશ દર્શાવી શકાય એ શ્લોકમાં એ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ નથી અને એ શ્લોક પ્રમાણરૂપે આપણે લેતા નથી પરંતુ, એ શ્લોકમાની બાબા પ્રદણ કરી મ્હી સમય કે જે ધર્મ સનાતન છે, જે સત્ય સદૈવ એનું એ જ છે તે ત્યારે જ્યારે આવરણથી છનાઈ જાય છે અને વિસારે પડે છે તથા અધર્મ પ્રસરે છે ત્યારે ત્યારે હમગનું સત્યતત્ત્વ ફરીથી પ્રમાણિત થાય છે અને બગવાન ધર્મ ઉદ્દીપ્ત થાય છે, મનુષ્યોમાં મદર્મ તરફ પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને મનુષ્યો ફરી સન્માર્ગે ગતિ કરવા માટે છે દિન્યતાના આ નિધાન જગત્પિતાની રૂપાના અખુટ બ્રહ્માની વિશેષ ખાનરી કમલે છે જૂના પડેના મનુષ્યને મહાય ધર્મ તેને મત્ય માર્ગે મદાવવા પ્રારંભ સદૈવ તત્પર છે, પાપમગ્ન મનુષ્યનો ઉદ્ધાર કરવા તે નિગ્તર મન્મનિનું પ્રેરણુ પ્રેરે છે, સત્યા કરી શુદ્ધ થતા મનુષ્યને બગ આપે છે અને એ રીતે પાપક્રમાનો માર્ગ યોગ્ય છે, જ્યારે માદ અધકાર વ્યાપી ન્દય હોય છે ત્યારે તેના ઉત્તર પ્રકાશના કિન્નો અધકારને ખમેદના પ્રવૃત્તિ કરે છે.

આ રીતે, બ્રાહ્મધર્મનો ઉદ્દેશ એ છે કે મનુષ્ય ચિત્તને સ્વચ્છ કરવું, અને તે માટે જગત્તા અધમના વદેમ, બાન્તિ, એ સર્વના જે

છોડ, વિચાર મત્તના જમ પગ અને અમપામ કિંગી ગયા છે તેનો મર્ચ્યા
 હરેકેદ મરે, એ અમત્યો અને તેટલા જુના દોષ, ગમે તેવા લોપ્રિય
 થયા દોષ ગમે તેવા સિનાર પામ્યા દોષ તો પણ તેનો અમૂલ્યો ન શ
 વે. તંવર વિનેનું અને કંવર માથેના મનુષ્યના મનધરિ સિંહ મનન
 મત્તનાન પગમ નજરે અને પગમ ધીર્મન રૂપે મ્યાસિન મરણો માત્ર
 'કર્મનો પ્રયામ છે એ હતુની મિદિ મના સાત્ત્વધર્મ પ્રતિપાન મે છે
 કે જે વાનુ અન્નદીપથી પ્રમાણ ન થાય એને જે સાન મુદ્ધિને મુદ્ધિ
 મગ ન જણાય તે મત્ત દોષ શબ્દી નથી મત્તપ્રાપ્તિ માટે મશ્વરે
 મનુષ્યને અન્નદીપ આ મુદ્ધિના માધન આપ્યા હ અને તે વડે
 જ મત્ત જણાય છે મેષ શસ્ત્રમણ કાર્મ અન્ન મેષ ભવિષ્ય
 વાપી અન્નદીપની અના અને મુદ્ધિના રિવેકને મ્યાનમદ કરી
 શબ્દા નથી મત્તનો નિર્ણય પોને જાને કરાનો અને પોને જાને
 ખાનગી કરી મત્ત અદ્ય મરણો પ્રત્યેક મનુષ્યને અધિમા છે
 પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાને ધર્મની મત્તનાની પ્રતિતિ થાય છે માટે
 તેજે તેનો પ્રીમા કરાનો છે ખીજા મુદ્ધે મ્યુ મને મત્ત છે
 અથવા ખીજા મુદ્ધે તેનો પ્રીમા કરાની મારા કરી , એ
 મારાથી તેનો પ્રીમા કરાનો નથી આ મિદાનો દર્શાવી સાત્ત્વધર્મ
 પ્રતિપાન કરે છે કે દરેક મનુષ્યાત્મામા મરણો આવિર્ભાવ
 (rotation) થાય છે તે માટે મનુષ્ય દિવ્યનાનો અધિમારી છે
 એ આવિર્ભાવ માત્ર થોડા રેગમરે અતારો અને દ્રષ્ટાએના
 અન્નરમા જ થાય છે, અને ખીજા મર્મ મનુષ્યોના અન્નર એ
 આવિર્ભાવથી ૧૫૫ વિદીન ગ્હે છે, એમ જનનુ નથી

મશ્વરના આવિર્ભાવના, મશ્વરની દિવ્યનાની મુદ્ધાના મશ્વરના
 પ્રેમના મર્મ મનુષ્યો અધિમારી દોષ મર્મ મશ્વરના ખાત્ર છે માટે,
 સર્વ વડે મમાનના તથા આત્માના દોષા જોમએ, મગ મનુષ્યો
 જન્મથી ૧ જાનિધી નીચા, અદ્યુષ્ટ કે નિરમમપાન નથી, સર્વ
 મનુષ્યો એક ખીજાના મુ છે, સર્વ મનુષ્યો એક ખીજાના પ્રેમ

પાત્ર છે, સર્વ મનુષ્યોનો જ્ઞાન મેળવવાનો તથા ઉત્તતિ પ્રાપ્ત કરવાનો સરખો હક છે, એ પ્રતિપાદન કરવાનો પણ બ્રાહ્મધર્મનો ઉદ્દેશ છે વહેમના, માત્સરિયાનના, જડપૂજાવિધાનના, શબ્દપ્રમાણના, ધર્મગુરુગર્વાના અવિચારી અકુશના ગધનમાથી મનુષ્યચિત્તને મુક્ત કરી તેને અન્તર્દીપ તથા બુદ્ધિના ઇશ્વરદત્ત સાધનો દ્વારા મતત્ર ઉદ્ધાસમા ગતિ કરના દેવી અને એ રીતે મનુષ્યાત્માને પોતાની મેળે પરમાત્માને ઓળખવાને સમર્થ કરવો, પરમાત્માની પગમ શુદ્ધ ભક્તિમા મગ્ન થવા દેવો, સર્વ મનુષ્યો વચ્ચે ભાતૃભાવ રથાપવો, અને શુદ્ધધર્મમાર્ગમા અવરોધ કરનાર જે આચારચિંતાર હોય તેને દૂર કરવા એ બ્રાહ્મસમાજનો આ રીતે ઉદ્દેશ છે

ધર્મના સનાતન સત્યો શી રીતે શોધી કઢાડવા, મનુષ્યની નિર્બલતાને લીધે એ સત્યો ઉપર ફરી વળેલા અસત્યના પડ દૂર કરી સત્યનો શુદ્ધ પ્રકાશ શી રીતે મેળવવો,—એ માટે કયી પદ્ધતિ બ્રાહ્મસમાજ ગ્રહણ કરે છે, તે તરફ હવે દ્રષ્ટિ કરીશું “શાસ્ત્રાર્થ કરવાની” પદ્ધતિ (method of interpretation) બ્રાહ્મ સમાજને ગ્રાહ્ય નથી, અર્થાત્ ધર્મપુસ્તકોના વચનોનો અમુક ઇષ્ટ અર્થ કરી તે અર્થ માટે તે પુસ્તકોને શબ્દપ્રમાણ ગણવા એ પદ્ધતિ બ્રાહ્મસમાજને ગ્રાહ્ય નથી આવી પદ્ધતિમા, અમુક ઇષ્ટ અર્થ પ્રથમથી સ્વીકારી લેવામા આવે છે અને તે અર્થ ખરો ઠરાવવા “શાસ્ત્રાર્થ કરવાનો” સર્વ પ્રયામ વાપરવામા આવે છે આ ગીતે ઇષ્ટ ગણેલો અર્થ સરકારોથી, લાગણીઓથી કે બુદ્ધિબ્યાપારથી પ્રથમ નક્કી થાય છે અને શાસ્ત્રો તેના આધાર માટે પ્રમાણભૂત ગણવામા આવે છે વળી, શાસ્ત્રવચનના અનેક અર્થમાથી કયો અર્થ સ્વીકાર્ય છે એ નિરપથ્યમા આખરે બુદ્ધિનો વિવેક જ પ્રમાણભૂત થાય છે

વિરોધી સિદ્ધાન્તોને અવિરોધી તરીકે દર્શાવવાની પદ્ધતિ (method of syncretism) પણ બ્રાહ્મસમાજને ગ્રાહ્ય નથી.

મનુષ્યો વિચારવ્યાપારમાં જુદા જુદા મત, જુદા જુદા મિદ્ધાન્ત, જુદા જુદા દર્શન રચાયા છે, અને એ રીતે થયેલા વિચાર એક-બીજાથી તદ્દન ઉલટા અને વિરોધી છતાં તે વિચારો એક રૂપના છે એમ “ ધટાવતુ ” એ પ્રયામ પણ અયુક્ત છે. વિચારોને તેમના વાસ્તવિક રૂપમાંથી મરડવાના એવા પ્રયત્ન કદી સફળ થતા નથી. વળી, જે રૂપ તેમને આપવાનો પ્રયત્ન થાય તે રૂપ બુદ્ધિવ્યાપાર દ્વારા પ્રથમ ખરે દરાવવામાં આવે ત્યાર પછી તે રૂપ જુદી જાતના વિચારોનું પણ છે એવી દલીલ કરવામાં આવે છે, અને તેથી આખરે બુદ્ધિના વિવેક વિના છુટકો નથી. બુદ્ધિના વિવેકથી જ નિર્ણય કરવાનો છે ત્યાં શું મત્ય છે, ત્યાં વિચાર ખરા છે, એ નિર્ણય જ કરવો ઇચ્છ છે, અને અમુક વિચાર મત્યથી વિરદ નથી એમ ધટાવવાનો પ્રયત્ન નકામો છે.

આહસમાજ્ઞની પદ્ધતિ મર્ન ધર્મોમાંથી સાર પ્રદર્શ કરવાની છે. (method of eclecticism) એમ કહેવામાં આવે છે, પણ આ વ્યાખ્યા પડિપૂર્ણ નથી. પ્રત્યેક ધર્મના મિદ્ધાન્તો ને તે ધર્મની વિશેષ ભાવનાને આધારે ગ્રંથપાથેલા હોય છે અને તે તે ધર્મના વિચારોના વિશેષ બંધાગણમાં મકળાયેલા હોય છે. તેથી, જુદા જુદા ધર્મોમાંથી થોડા થોડા મિદ્ધાન્તો પસંદ કરી જુદા પાડવામાં આવે તો એવા સંમિશ્ર ધર્મવિચારો કોઈ પણ ભાવનાના આધાર વગરના રહે, પરસ્પર મબધ થાય નહિ, જુદા જુદા વૃક્ષોમાંથી કાપીને એકઠી કરેલી ડાળો જેમ થડ વગરની કોઈ સાથે ઉગે નહિ તેમ એવા વિચારો તત્ત્વજ્ઞાનથી વિહીન હોવાથી તે વડે વિચારધટના બાધી શકાય નહિઃ આવો વાધો સારગ્રંથજ્ઞની પદ્ધતિ સામે લેવામાં આવે છે. પરંતુ, આહસમાજ્ઞની પદ્ધતિ આ પ્રકારના સારગ્રંથજ્ઞની નથી, મનુષ્યજાતિમાં ધર્મભાવના રહેલી છે તેની પ્રેરણાથી મનુષ્ય-માત્ર ધર્મવિગમમાં પ્રવૃત્ત થાય છે માટે તે ધર્મભાવનાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ શોધી કઢાડી તેનો સ્વીકાર કરવો એ આહસમાજ્ઞની પદ્ધતિ છે. એ

ધર્મભાવનાથી પ્રેરિત થયા છતાં મનુષ્યોએ પોતાની નિર્મળતાથી
 ધર્મમાં પડી ધર્મ સાથે અધર્મને બેળી દીધો છે, સત્ય સાથે અસ-
 ત્યને બેળી દીધું છે, અને તે અધર્મ તથા અમત્ય જુદું પાડવામાં
 આવે તો સર્વ ધર્મવિચારોમાં એનીએ ધર્મભાવના મૂળ પ્રોત્સાહક
 જણાઈ આવે માટે બ્રાહ્મસમાજ અનેક ધર્મોના સિદ્ધાન્તોની પરીક્ષા
 તથા મરખામણી કરે છે. પ્રથમ કહ્યું છે કે ઇશ્વર મત્યનું દાન
 સર્વને કરે છે. તેથી ધર્મભાવના મરંને પ્રતીન થાય છે, કોઈ અમુક
 દેશના કે અમુક પ્રજાના ધર્મમાર્ગમાં જ ધર્મભાવના રહેલી છે
 એમ નથી. તેથી, અનેક દેશોના ધર્મમાર્ગોમાં અન્વેષણ કરતા
 મર્વમાં એનીએ ધર્મભાવના જાણી આવે છે. મર્વ ધર્મોમાં જે
 સિદ્ધાન્તો અસત્યના અને બાન્તિના ઓછામાં ઓછા મિશ્રણવાળા
 છે, ઉચ્ચતાના વધારેમાં વધારે અંશવાળા છે, અન્તર્દીપ અને બુદ્ધિ-
 વિવેકની કસોટીમાંથી સદુચી ઓછી ન્યૂનાથી નિકળી આવે
 એવા છે, તેનું જ્ઞાન તથા તેનો મુકાબલો આ રીતે શુદ્ધ ધર્મભા-
 વનાના નિર્ણય માટે ઉપયોગી થાય છે, અને તે માટે, બ્રાહ્મસમા-
 જ મર્વ ધર્મોના ઉત્તમ અંશ તરફ દૃષ્ટિ કરે છે. જક્ષની ઉપમા
 લઘુએ તો અનેક વૃક્ષોમાંથી ડાળા પાદડા પસંદ કરી એકદા કઠ-
 વામાં આવના નથી, એનાએ એકેક જક્ષની અનેક ડાળો
 અને પાદડા ઉપર જાળા, મેવાળ, ઉધાઈ લાગી ગયા છે, ડાળો
 ઉપર બીજા પ્રોત્સાહ ઉગી ગયા છે, પાદડા ઉપર ધ્રુવેશો થઈ છે,
 ફાલા થયા છે, અને એ રીતે વૃક્ષને અનેક રીતે બાધાઓ થઈ છે.
 એ સર્વમાંથી વૃક્ષનું મૂળ સ્વરૂપ શોધી કઢાડવા સાર તેના જુદા
 જુદા ડાળા અને જુદા જુદા પાદડાની પરીક્ષા તથા મરખામણી
 કરવાની જરૂર છે. સર્વમાં જ્યાં જ્યાં કોઈ ભાગ શુદ્ધ સ્વરૂપે ઘણું
 અંશે રહેલો હોય ત્યાં તે ઉપર ખાસ લક્ષ દેવાની જરૂર છે. તેથી,
 એક રસના પોપણ વિનાના અમંબદ્ધ વિચારો એકદા કરવાની પદ્ધતિ
 બ્રાહ્મસમાજ ૩ થી કરે નથી પણ મનબ્યક્તિના મનમાં એક

જ ધર્મભાવના દોષથી તે ભાવનાનાં શુદ્ધ સ્વરૂપ ત્યાં જ્યાં જ્યાં, જે જે ધર્મમા અમુક મિદ્ધાન્તો અન્નર્દીપ અને બુદ્ધિવિવેકને અનુ-
મારી જ્યાં ત્યાં તેને ગ્રીહાર્થ રૂપે દર્શાવવાનો, અનેક ધર્મો-
માંથી મળતા આવતા મિદ્ધાન્તોને દોલન કરવાનો આલમમાજ પ્રય-
ત્ન કરે છે. આ પ્રકારે ધર્મભાવનાનું, શુદ્ધ સ્વરૂપ એવું પોદ્ગર્ભીત
થાય છે કે જમત્તો કનો અને નિર્ધના ઇશ્વર છે, ને પરમાત્મા
છે અને મનુષ્ય અપઆત્મત્વવાળો જીવાત્મા છે. ઇશ્વર એવ્ય અને
ઉપાસ્ય છે, મનુષ્યને મદમત્તુ ગ્ઞાન છે અને તેના ઉપયોગ માટે
મનુષ્ય જવાબદાર છે, મૃત્યુ પગી પરકાળ છે અને મનુષ્યને
આત્મા અગર છે, પરમાત્માના પદ્મ મત્પ, પરમ જ્ઞાન, પરમ
આનન્દના થોડા અંશ મનુષ્યમા છે અને વધારે અંશની પ્રાપ્તિને
મનુષ્યને અવકાશ છે. આ ધર્મભાવના પદ્ધતી પ્રગ્ન કુનાગ, પ્રેત
માથે અન્ન અને સન્ન નાટનાગ, સૂર્ય કે ચંદ્રના પ્રકાશ સમયે
મનુષ્યના કાંઈ અપગધથી અનિષ્ટ થયાનું માની ભય પાગનાગ
જંગલી મનુષ્યોના વિચારોમા પણ ગદેલી છે એ વિચારોમા પણ
મનુષ્યથી કોઈ મદોટા બળના અભિત્વનો ગ્રીહાર અને તે તગ્કનો
પ્રેમભાવ ગદેયો છે, પરકાળની અને નેમાના થેપની ભાવના ગદેલી
છે, કર્નવ્ય-અકર્નવ્યની જવાબદારીની ભાવના ગદેલી જ પરુ,
અજ્ઞાન અને જ્ઞાન્તિથી એ ભાવનાના શુદ્ધ સ્વરૂપ દર્શાવયેવા છે.

ધર્મભાવનાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવાની આ પદ્ધતિને
માગ્ગદ્ધત્તી પદ્ધતિ (eclectic method) કહેલી એ પદ્ધિપૂર્ણ
રીતે યથાર્થ નથી. મરખામળીની પદ્ધતિ (comparative
method) નો ઉપયોગ કરી મવાદ ગોંધી કહાડવાની પદ્ધતિ
(method concord) લખ, મવાદ ઉપનથી અગાડી જઈ
ઐતિહાસિક પદ્ધતિ (historical method) વડે તથા વિવે-
ચક પદ્ધતિ (critical method) વડે ધર્મવિચારોના પાયા
શોધી કહાડવાની પદ્ધતિ (method of foundations)

પ્રાજ્ઞમાજી પ્રદણ કરે છે અને ઉપર ગ્રંથના માર દ્વારા અન્દર રહેલા તત્ત્વનું પ્રદણ કરે છે. એ જ અર્થમાં પ્રાજ્ઞમાજી માર પ્રણીત પદ્ધતિનું અનુસરણ કરે છે. એ પદ્ધતિથી દુનિયામાં એકેશ્વરવાદ અનેક નામે સ્થાપિત થાય છે. હિંદુમતાનમાં તે પ્રાજ્ઞધર્મ કહેવાય છે, યુરોપમાં તે “ થીર્મઝમ ” અથવા “ ત્રિબગ્લ ગિજિઝમન ” કહેવાય છે, અમેરિકામાં તે “ યુનિટેરીએનિઝમ ” કહેવાય છે, ઇંગ્લેન્ડમાં તે “ બ્રદા ઈઝમ ” કહેવાય છે. સર્વના અમલના પડ બસડી મલ્યની સનાતન ભાવના સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન થાય છે અને ઈશ્વરકૃપાથી તે પ્રગતિ સર્વત્ર નિજવત્ થશે.

ટાઈટેનિક આગબોટનું કુખવું*

ગઈ તા ૧૫ મી એપ્રિલે 'ટાઈટેનિક' નામે મંજલવર આગબોટ ઈંગ્લાન્ડથી અમેરિકા જતા ન્યુ ફાઉન્ડેન્ડના ટાપુથી ટ્રેલેક દુર બરફના તગતા ટુંગર માથે અથડાવાથી ભાગી અને તેમાના ઉનારો તથા વહાણુવગીઓમાંથી માત્ર માનમે માણુમ બચ્યા અને બાકીનાં આસરે મોળમેં માણુમ દરિયામા કુખી ગયા. મહાઅવકાશ બનાવ બહુ દુખકર વાગાગી ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ, ચિત્તમા દુખ ખખખીને જ અટકવું એ યથાર્થ નથી આ અકસ્માતથી અકાળ મૃત્યુ પામનાર મનુષ્યો માટે અને તેમના મૃત્યુથી દુખી થનાર તેમના મગા સ્નેહીઓ માટે આપણને હડી દિવમોજી ચાલ છે. તેજ પ્રમાણે એ વિષત્તિને પ્રમગે આગબોટમાંથી બચવા સાર ઉતારેલી હોડીઓમા પહેલા સ્ત્રીઓ અને બાળકોને મુક્યા, અને પછી પુરોને મુક્યા, મરીમ તવગરનો ભેદ ન ગણતા મહુ વારા પ્રમાણે શાનિથી ઉતર્યા, જેમને માટે હોડીઓમા જગા ન રહી તેઓ કુમતા વહાણુમા મૈય રાખી ઉભા અને 'Nearer my God to Thee' ('મારા પ્રભુ, તારી વધારે પાસે આવીએ છીએ') એ સ્તોત્ર વાઘ માથે ગાતા ગાતા કુખ્યા, વહાણુને કાતાન પાણીમા ગરક થઇ ગયો ત્યાં સુધી પોતાની જગાએથી ખચ્યો નહિ, કેટલીક સ્ત્રીઓએ પોતાના પતિને મૂકી દોડીમા ન જતા પતિ સાથે કુમવાનું પમદ દર્શું એ સર્વ જત્તાન્ત મનુષ્યજાતિમા ગહેવા ઉમદાપણાનું અને ધન્ય શ્રદ્ધાનું દર્શન કરાવે છે અને હિંમતવાનની પ્રેરણાનું આશ્વાસન દર્શ દુખની તીવ્રતા ઓગી કરે છે બાળે બોધ એ ચાલ છે કે મનુષ્યનું જ્ઞાન

* અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજમા ગ રા મણુમાદ મહીપતંગમ નીવડે તા ૨૧ એપ્રિલ ૧૯૧૨ ના મેજ કરેલા ઉપદેશનો સાગ.

અને મનુષ્યની શક્તિ અપૂર્ણ છે આ આગમોટ કુમે નહિ એવી ખાસ યોજનાઓ ભારે ખર્ચથી બાંધમમમા રેલી હતી અને એ અભિમાનનો વિષય હતો પરંતુ, ગમે તેટલી હિંમતથી કરેલું મનુષ્યનું અભિમાન ગમે ત્યારે ભાંગી પડે તેમ છે એ મિથિતિનું વિરમ રથ થતું હોય તો તે આ આગમોટની હકીકત દૂર થાય છે એક એકથી મહોટી ગળવળ આગમોટો બંધાતી જતી હતી પણ, હવે સમજાયું છે કે આગમોટોના મંદની પણ મધ હદ બાંધરાની જરૂર છે દરેક આગમોટમા બેસે એના બંધા ઉતારો પુ તી હોડીઓ હોવી જોઈએ અને તારના દોરડા વગર આમરમા વીજળીના સંદેશ મોંઢવાની ગોઠવણ હોવી જોઈએ એ વાત ઉપર સબળ રીતે ધ્યાન બેસાયું છે આમ કુખનો પ્રસંગ પણ આનુશંગિક ઉપયોગિતા નિર્માનો નથી રહ્યો.

મહાસાગર અને રત્નોને પોતાના ઉદરમા દાખો રાખે છે, અને, વખત આવે નરરત્નોને પણ ગળી જાય છે 'ટાઇટેનિક' મા એક નરરત્ન હતું તે પણ આ વેળા મહાસાગરનો ભેગ થઈ પડ્યું છે 'રિચ્યુ બોઈ રિ મુઝ' નામે કચ્છે માસિ પત્રના અધિપતિ મિ વિનિયમ સ્ટેડ 'ટાઇટેનિક' મા બેસી અમેરિકા જતા હતા તે પણ સોગસે માણસો સાથે સમુદ્રની અગાધતામા લુપ્ત થઈ ગયા છે તેઓ ખીરતી ધર્મના નોન-કન્ફર્મિસ્ટ મતપ્રદાયના હતા, અર્થાત્ રાજ-ચક્રાધી રથપાયેના સપ્રદાયની લિન પથતા હતા એ પથના અનુયાયીઓ પતિતા, સાદા અને સ્વતંત્રતાનો દૃઢ આમદ પ્રત્યેક આચાર પરત્વે છે અને એ રીતે તેઓ ધર્મનાની પ્રજાની ઉગી ભાનનાના સબળ મતભરપ છે મિ સ્ટેના જીવનમા એ મુજો પ્રધાનપણે પ્રત્યક્ષ થયા હતા અને, ન્યદેશમા, ન્યા દુરાચાર, અત્યાચાર, અન્યાય, કે જીનમ થનો હાથ ત્યા તે દૂર મરનાના પ્રયામ કરવા તેઓ ખરી લાગણીથી ઉત્કુળ થતા હતા એમના મૃત્યુથી

આ પ્રસંગે એ વાત સ્મરણમા રહેવી જોઈએ કે ઇશ્વર સર્વ શક્તિ માન તથા પરમ દયાળુ હતા આવા બનાવ કેમ કરે છે એ શંકા ખોટી તથા વ્રાન્તિમય છે. ઇશ્વર જગતને નિરંતર સુખ તથા કલ્યાણને માર્ગે લઈ જાય છે. ઇશ્વરકૃપાથી દુનિયામા દુઃખ-નિવારણના, સુખના તથા સવામતીના સાધનો વધતા જાય છે. વૈદ્યકજ્ઞાનના અને સૃષ્ટિજ્ઞાનના ઉત્કર્ષથી આ બાબતોમા વધું સામર્થ્ય મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થયું છે. મનુષ્યો જ્યાં પ્રથમ નિરુપાય હતા ત્યાં મનુષ્યોના જીવ બચાવવાના ઘણા સાધન હાથ લાગ્યા છે. વહાણની મુસાફરીમા જે અનિશ્ચિતતા અને ખીનસવામતી હતી તે આગબોટની શોધથી જતી રહી છે. તાર વગર વીજળીના સંદેશા મોકલાય એ શોધથી હવે દરિયામા કોઈ વહાણ એકલું પડી જાય અને તેના સફટની કોઈને ખબર પડે નહિ એમ રહ્યું નથી. મનુષ્યજાતિ ઠોકર ખાતી ખાતી પણ વધારે જ્ઞાન અને વધારે સિદ્ધિ પામતી જાય છે એમા સંશય નથી. આખા વિશ્વની ઘટના ઇશ્વરની દયાળુતાની સાક્ષી પૂરે છે. મનુષ્યોનું ખરું સુખદુઃખ શામા છે તે ઇશ્વરજ જાણે છે અને પોતાને મોઝ્ય લાગે તેમ તે કલ્યાણમય દૃષ્ટિએ કરે છે.

મહાસાગરમા મમ યથેચ્છા એ સર્વ મનુષ્યોના આત્માને ઇશ્વર સનાતન શાન્તિ આપે.

અનુભવરૂપ ધર્મ*

એમ કહેવામા આવ્યું છે કે Religion is not a creed but an experience, ' ધર્મ' તે સિદ્ધાન્ત નથી પણ અનુભવ છે ' એ વાક્યમા રહેલા અર્થ વિશે વિવેચન કરીશું. ઇશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે, ઇશ્વરનો અને મનુષ્યનો મુખ્ય કેવો છે, મનુષ્યના આત્માનું કલ્યાણ કેવે પ્રકારે થાય છે, મનુષ્યના શા કર્તવ્ય છે એ વગેરે વિચારોના સિદ્ધાન્તનું જ્ઞાન ધર્મ માટે આવશ્યક છે, પણ, તે સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન તે ધર્મ નથી, એ સિદ્ધાન્તો જાણ્યા એટલે મનુષ્ય ધાર્મિક થયો એમ બનતું નથી. ધર્મ તે આત્માનું ધોરણ-ગદારણ છે, અને આત્મા અમુક અશ્વ મેદાન કરે, આત્માનું જીવન અમુક પ્રકારનું થાય, ત્યારે, આત્મામા ધર્મનો ઉદય થયો છે એમ કહી શકાય. મનુષ્યાત્મા અને પરમાત્મા બન્નેમા આત્મા છે, મનુષ્યનો આત્મા ઇશ્વર જેવો મહાન નથી, પરંતુ, આત્મત્વમા તે ઇશ્વરને મળતો છે, અને, ઇશ્વરના પરમાત્માસ્વરૂપને અનુકૂલ થનાથી મનુષ્યનું આત્મત્વ ટકે છે તથા ઉચ્ચત્વ પામે છે. મનુષ્યાત્માના જીવનનો આદર્શભૂત તે પરમાત્મા છે. ઇશ્વરના સત્ય, જ્ઞાન, આનંદ, શાંતિ, પ્રેમ, પવિત્રતા વગેરે અશોના બીજ મનુષ્યના આત્મામા હોય છે. મનુષ્યનું જીવન દુર્વિચાર અને દુર્વિકારથી ભરાઈ જાય છે તો એ બીજ ઢકાઈ જાય છે અને છુદાઈ જાય છે, પરંતુ, તેમ ન હોતાં મનુષ્ય ઇશ્વરના એ અશોનો અનુભવ થાતો ગમે અને વધારે, પોતાના આત્માનું જીવન ઇશ્વરને અનુકૂલ કરી એ સર્વ બીજનો વિકાસ કરે, તો આત્માનું યોગ્યતામા ધોરણ થાય છે, આત્માને ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે આ રીતે, ધર્મ તે મનુષ્યાત્મામા ઇશ્વરના

* અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજમાં ૨૪ ૧૨મજુલાઈ મહાપત્રમાં નીવડેલા ૨૭ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૩ ને દિવસે કરેલ વ્યાખ્યાન

અંગેનો માક્ષાતકાર છે, ઇશ્વરના ગુણોનો અનુભવ છે, પરમ, આદર્શને અનુદૃષ્ટ જીવન છે

આત્માએ કયા અંશો પ્રદક્ષુ કરવાના છે, કયા ગુણોનો અનુભવ કરવાનો છે. પોતાનું જીવન કયા આદર્શને અનુકૂળ કરવાનું છે. એ મર્વનું જ્ઞાન અવગત જરૂરનું છે. પરંતુ એ જ્ઞાન તે એ મિદ્ધિ નથી આત્માએ માર્ગ તે અગો-તે ગુણો જાણ્યા, માત્ર તે આદર્શ જોયો, એટલે આત્માએ તે અગો-તે ગુણો પોતાનામાં પ્રદક્ષુ કર્યા અને આત્મા તે આદર્શને અનુકૂળ થયો, એમ બનતું નથી. એ મિદ્ધિ માટે આત્મામાં તન્મય અનુભવ ઉદિત થવો જોઈએ, આત્મામાં તન્મય જીવન ચાલવું જોઈએ. શારીરિક જીવનનું ઉદ્દારણ લઈએ તો, અજ કેવી રીતે પડે છે, અજ પચવા માટે કેની ક્રિયા થવી જોઈએ, અજ પચતી વેળા શુ યાય છેઃ એ હકીકતના જ્ઞાનથી અજ પચતું નથી અજ પચી શકે એવા રૂપમાં લેવામાં આવે, અને અજ પડે એવી તન્દુરસ્તી જાળવવામાં આવે તે માટે એ જ્ઞાન ઉપયોગી થઈ પડે છે પરંતુ, એ જ્ઞાન તે પાચનક્રિયાને નથી અને એ જ્ઞાનથી પાચનક્રિયા થતી નથી

યોગ્ય રૂપમાં અજ લેવામાં આવે અને યોગ્ય રીતે તન્દુરસ્તી જાળવવામાં આવે તો પાચનક્રિયા યાય છે પાચનક્રિયા તે જ્ઞાનથી તેમ જ ઉપાયોથી જુદી જ વસ્તુ છે, પાચનક્રિયા તે શરીરમાં થતો વાસ્તવિક અનુભવ છે, શરીરમાં ચાલતો જીવનવ્યાપાર છે

પાચનક્રિયા એ અનિચ્છાપૂર્વક થતો (involuntary) શારીરિક વ્યાપાર છે. એથી આગળ વધી ઇચ્છાપૂર્વક થતો (voluntary) માનસિક વ્યાપારનું ઉદાહરણ લઈશું સત્ય તે શુ છે, સત્ય બોલવાની કેની આવશ્યકતા છે, સત્યના અનુસરણથી કેની ઉન્નતિ થાય છે, મત્યનું અવનવન કેવે કેવે પ્રકારે અને કેવી કેવા મુશ્કેલીઓ ઝાળંગીને પણ કરવું જોઈએ, મદાન પુરવો મત્યને કેવી રીતે વગી રહ્યાના કેવા કેવા દાખવા બન્યા છેઃ એ સર્વ વસ્તુચિ-

તિનું જ્ઞાન જેને ચયુ તે મત્યવાદી થઈ ગયો એમ બનતું નથી એ વિષયનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવનાર પણ અસત્યવાદી હોય છે. સત્યવાદી પણ પ્રાપ્ત કરવામાં એ જ્ઞાન બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે એ ખરું છે, પણ, એ જ્ઞાન તે સત્યવાદીપણું નથી. જેને માત્ર એ જ્ઞાન હોય તે સત્યવાદી છે એમ કહી શકાતું નથી. સત્યના જ્ઞાનને અનુકૂળ અનુભવ આત્મામાં ઉદિત થાય, આત્માનું જીવન સત્યમય ચાલે ત્યારે આત્માને સત્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. મત્ય તે સત્યના જ્ઞાનથી અને સત્યપ્રાપ્તિના ઉપાયોથી જુદી જ વસ્તુ છે.

તે જ પ્રમાણે, ધર્મ તે ધર્મના જ્ઞાનથી અને ધર્મપ્રાપ્તિના ઉપાયોથી જુદી જ વસ્તુ છે. ધર્મ તે આત્મામાં થતો વાસ્તવિક અનુભવ છે, આત્મામાં ચાલતો જીવનવ્યાપાર છે. આરભમાં ઉતારેલા વાક્યનો આ અર્થ છે.

આ વાતની ધણી વેળા વિસ્મૃતિ થાય છે. અને માત્ર શુદ્ધ જ્ઞાન તે ધર્મ છે એમ માની લેવામાં આવે છે આ ભૂખનું પરિણામ એ થાય છે કે આરિશ્વનુ-આત્માના ઉચ્ચ જીવનનું-મહત્ત્વ ધરી ગયું છે અને, જે માણસે જુદીના પ્રયત્નથી ધર્મ વિશે જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તે લોભી હોય, ક્રોધી હોય, તામસી હોય, દુરાચારી હોય, ઉદારતાહીન હોય, તો પણ તે ધાર્મિક ગણાય છે ધાર્મિકતા તે શું છે એની વ્યાખ્યા તે કરી શકતો હોય તો તેનામાં ધાર્મિકતા આવી છે એમ માની લેવામાં આવે છે આ ખાટે, એ વાત મનમાં ખાસ દસાવવાની જરૂર છે કે મિદ્ધાન્તજ્ઞાન તે ધર્મ નથી. ધર્મના સિદ્ધાન્તો ખરા માનીને સ્વીકારવા એ પણ ધર્મ નથી એવો સ્વીકાર જુદીની ખાનરીયા થયો હોય તો પણ તે ધર્મ નથી. એ સર્વમાં માત્ર જુદીવિષયક (intellectual) વ્યાપાર ગ્રહેયો હોય છે. અને, આધ્યાત્મિક (spiritual) વ્યાપાર વિના ધર્મનો ઉદય થતો નથી. આધ્યાત્મિક જીવન જીવવું એ ધર્મ છે આત્માનો પરમાત્મા સાથે યોગ (communion) કરવાથી આત્મામાં પરમાત્માની

દિવ્યતાનો મયા થાય છે, પરમાત્માના અમૃતનો પ્રસાદ આત્મામાં દાખલ થાય છે, પરમાત્માએ આત્મામાં મુકેના અરુનો ઉત્થાસ થાય છે, આત્મામાં એવું મત્સ્ય, એવું જ્ઞાન, એવો આનન્દ, એની શાન્તિ, એવો પ્રેમ, એની પવિત્રતા ખીલી ઊઠે છે - શાથી તેમાં અતગમ યતો નથી અને આત્મા ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં ટકી રહે છે આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હોય છે ત્યારે આત્મામાં ધર્મની સંક્રાન્તિ થઈ છે એમ કહી શકાય છે

આ રીતે, ઈશ્વરપરાયણતાનો અનુભવ ઈશ્વરપ્રગમણ શૂન એ ધર્મ છે નગસિંહ મહેતા, તુષારામ, ઇસુ ખ્રિસ્ત વગેરે પરમ ભક્તોના શૂન એ જ પ્રતીતિ મળે છે - તેમની ધાર્મિકતા તે ઇશ્વરના ઈશ્વરત્વના સાક્ષાત્કારથી થઈ હતી તેમનો મહિમા બુદ્ધિ-આપારમાં જ્ઞાનમાં, કે સિદ્ધાન્તોના સ્તરી રમાં નહોતો પણ આધ્યાત્મિક અનુભવમાં હતો ઈશ્વરપ્રગમણતાથી તેમનું શૂન એતરોત થતું હતું તેમના શૂનનો પ્રત્યેક આપાર ઈશ્વરગર્થે ચાલતો હતો મસા પવ હારના નહાના મહોટા દરેક માર્ગમાં ઈશ્વર તેમની દૃષ્ટિ આગળ હતો અને ઈશ્વરપ્રીતિ કયે પ્રમદે સપાદન થશે એ ધોગણનો કોઈ ક્ષણે તેઓ ત્યાગ કરતા નહોતા ઈશ્વરના ગણોને અનુકૂળ થવું અને રહેવું એ અભિનાન તેમના શૂનનો પ્રરક હતો ઈશ્વરનો અનુભવ એ તેમનો ધર્મ હતો એ ધર્મવડે તેમના આત્માનું ધારણ થતું હતું એ ધર્મવડે તેમનો આત્મા આત્મત્વના ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં ટકતા હતો એ યિતિમાં જ્ઞાનના અભિમાનનો અનકાશ નહોતો ધાર્મિકતાના અભિમાનનો પણ અનકાશ નહોતો, કેમકે અભિમાન હોય છે ત્યા ધાર્મિકતા હોતી નથી એ સ્થિતિમાં સસારન કુ ખોનો ભય નહોતો, કેમકે ઈશ્વરના આનન્દનો અનુભવ થાય છે ત્યા ભય માન નષ્ટ થાય છે એ યિતિમાં બ્યવહારના સમનિર્ભર પ્રસંગોથી ક્ષાલ યતો નહોતો કેમકે, ઈશ્વરની અચળ શાન્તિને માર્ગે ગતિ કરનારને કશાથી ક્ષાલ યતો નથી એ સ્થિતિ આત્માનું ભવિષ્યમાં પણ સાધનારી

હતી તે જ પ્રમાણે આત્માને વર્તમાનમા સુખ લાવનારી હતી કેમકે
 એ સ્થિતિમા ધર્મરના અમૃતનો આસ્વાદ હતો, અને, એ આસ્વાદ
 એચકર છે તેમ જ પ્રેચકર છે. એ સ્થિતિમા જીવન અને ધર્મ તે
 પર્યાયરૂપ હતા, જીવન તે જ ધર્મ હતો, ધર્મ તે જ જીવન હતું
 એના અનુભવમા રહેલી ઉચી લાવના પ્રાપ્ત કરવી એ આપણા
 સહુનું નિરતર લક્ષ્ય થાય એવી પ્રભુકૃપા થાયો.

ધર્મ, જડ પ્રકૃતિ અને સામાન્ય જીવન*

ઈસુ ખ્રિસ્તે ધર્મ તરફની દૃષ્ટિમાં કેવો કેન્દ્રીય ક્યો અને તેના પહેલા ચાલતી ધર્મપ્રગતિમાં કેવો ઉત્કર્ષ ક્યો તે નિચો વિવેચન કરતા એક લેખક લખે છે.

‘ઈસુસુદે ઈશ્વરને જડ વસ્તુ માથેના સમર્થથી તદ્દન વેગળો રાખ્યા અને જાન્યેની દતા, માર્કસ ઓરીનિયમને એમ જણાવ્યું હતું કે “દરેક વસ્તુના તત્ત્વમાં ક્ષય ગહેવો છે-પાણી, ધૂળ, હાડકા અને દુર્ગન્ધ સિવાય કશું નથી.” જીમ્મને મર્વ વસ્તુઓમાં જીવન દેખાવ્યું ઈશ્વરને વામને (તેનું વસ્ત્ર પહેરાવે છે અને નકાના પક્ષીઓની રક્ષા કરે છે એમ તેણે કહ્યું છે) ઈશ્વર અને જડ વસ્તુઓ વચ્ચે જીવના વખતમાં મનાતો વિરોધ આજે નામુદ થઈ ગયો છે, અને, એ વિરોધના અભાવનું પ્રથમ નિરૂપણ જીમ્મે કર્યું હતું એ જોઈ મનાઈ શકાય છે એના વખતના ધર્મોમાં એવો ઉપદેશ હતો કે ઈશ્વરનું દર્શન સમાધયી અને ક્રિયાવિધિથી થાય છે તથા જે નિયમાત્મક અને અસામાન્ય હોય તેમાં ઈશ્વર દેખાય છે, પરંતુ, એને જણાવ્યું હતું કે ઈશ્વરના દર્શન માટે સામાન્ય વસ્તુઓ અને પ્રાકૃત પ્રમણો બસ છે, જે જે માણસે મોઢ પશુ કાળે મનુષ્યમનતિનો ઉદ્ધાર કરવામાં સહાયના કરી છે તેના દરેક માણસને એમ જ જણાયું છે જીમ્મે કહ્યું છે કે ઈશ્વરનું ગાંધ તમારામાં છે, અને વળી તમારી અંદર આવેલું છે-અર્થાત્ જે સામાન્ય જનસમુદાયનો ઉદ્ધાર થવાની આશા બીજા ઉપદેશકો છોડી દેતા હતા તેમનામાં ઈશ્વરનું ગાંધ રહેલું છે એમ તેણે કહ્યું છે.”

*અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજમાં રા રા રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠે તા ૬ માર્ચ ૧૯૧૩ ના રોજ કરેલો ઉપદેશ

X Chapter on ‘Jesus of Nazareth’ in ‘The Conflict of Religions in the Early Roman Empire’ by T. R. Glover, M. A.

ધર્મ અને જગત વચ્ચે નિરોધ નથી, ધર્મ જગત તરફ જવું હોય તો જગતનો તિગ્ગકાર કરવાની કે જગતની અવગણના કરવાની જરૂર નથી જગત એ પંચરસની સૃષ્ટિ છે, અને જગતમાની નવાના મહોની સર્વ વસ્તુઓ ધર્મરનો મહિમા દર્શાવે છે તથા ધર્મગુરુ અમરણ કરાવે છે, હિંચ્વર સર્વમૂતાના હૃદયેડેડુંન તિષ્ઠતિ । ('અર્જુન' ધર્મ મર્ જૂતોના હૃદયોમા સ્થિત છે) એ ગીતાવચ નમા કલ્યા પ્રમાણે જે જે અસ્તિત્વ છે, જે જે વસ્તુની હયાતી છે, તે સર્વના અન્તરમા ધર્મનો નિવાસ છે, ધર્મની શક્તિ મર્મા રહેલી છે અને સર્વને ચલાવે છે, અને એ રીતે મર્ વસ્તુઓ ધર્મના પ્રભાવનું દર્શન કરાવે છે આ રીતે, કોઈ પણ વસ્તુ ધર્મના ધર્મરતવથી નિહીન નથી, ધર્મરને જાણવા માટે મોટા પળ વરણ એવી ક્ષુદ્ર નથી કે ધર્મ સાથે યોગ કરના ધર્મજ્ઞનાર તેને તુચ્છ ગણી શકે

ઉપર ઉતારેલા નયનોનો લેખક હે છે તેમ ધર્મના ધર્મિ હામના એક મમમ એવો હતો કે તે વેળા જડ જગત ધર્મરજ્ઞાન માટે નકામું ગણાતું, એટલું જ નહિ પણ અજ્ઞાન ઉત્પત્ત કરનાર ગણાતું અને તેથી, ધર્મજિજ્ઞાસુઓ માટે નિરર્થક ગતારું વેદાન્તના વિવર્તવાદમા અને ખીજ એવી દ્વિસુશીઓમા જડ જગત મિથ્યા મનાયું તેથી પણ તે અનગણનાને પાત્ર તથા બ્રહ્મપ્રાપ્તિમા અવરોધ કરનાર ગણાયું પરિણામવાદમા જડ જગત બ્રહ્મના વિકાર (ફેરફાર) રૂપ મનાયું અને તેથી મિથ્યા ન ગણાયું, તો પણ બ્રહ્મપ્રાપ્તિના માર્ગમા મુયવાન ન મનાયું જડ જગતને આ રીતે નકામું ગણી નેની અનમાનના પ્રવાથી ધર્મર કોઈ નિરવ વસ્તુઓમાથી જ પ્રાપ્ત છે અને તેના દર્શન માટે સમાધિ કરવાની, અરણ્યવાસ કરવાની, અથવા જપ, તપ, સ્નાન અર્થ વગેરે ક્રિયાવિધિ કરવાની જરૂર છે એના મતનું પ્રાધાન્ય થાય છે, અને, ધર્મર મર્વત સુનખ છે એ મહોની વાતનું સિમરણ થાય છે જગતની જડ વસ્તુઓના રૂપ

નિસ એના એ રહેના નથી, પણ જે વેળા જે હોય છે તે વાસ્તવિક હોય છે. તે સર્વ ઇશ્વરની નૃષ્ટિ હોય છે, ઇશ્વરની શક્તિથી તે મર્વ ઉત્પન્ન થાય છે, ચાલે છે, વધે છે, ઇશ્વરના નિયમ પ્રમાણે તે મર્વ પોતાના ધર્મ ધારણ કરે છે, તે મર્વમા ઇશ્વરનો મદિમા દેખાય છે, તે મર્વમા ઇશ્વર નિગંતર જગત દેખાય છે, તે સર્વ ઇશ્વરની લીલાથી વ્યાપ્ત છે સર્વે સ્વસ્તિદં દ્રઘ્ન '(આ સર્વ ખરે જાણ છે)' એ વાક્ય એ અર્થમા ખરૂં છે. આ સર્વ જગત જાણની વિશ્રુતિ છે, જાણનો પ્રમાદ છે. આ રીતે, સર્વ જગત, જગતની નહાની મહોળી દરેક વસ્તુ ઇશ્વરના જ્ઞાન માટે, ઇશ્વરની લીલા જોઈ ઇશ્વરને ઓળખવા માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. જડ જગત જ્ઞાન્તિ ભરેલું કે અસત્ નથી, મનુષ્યને જામમા નાખવા ઇશ્વર સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરેલો નથી.

એજ પ્રમાણે, મનુષ્યમા પણ ઇશ્વરનું દર્શન થાય છે મદા નુપ્રયોમા તેમજ આધારણ માણસોમા ઇશ્વરે મુદેવા ચૈતન્યનુ, બુદ્ધિ શક્તિનુ, ઉચ્ચગામી અભિપ્રાયનુ, ઉદાર ભાવનુ દર્શન થાય છે. મનુષ્યના જીવાતમામા પરમાત્માનો અંશ છે, તેથી, પરમાત્માના સત્, જ્ઞાન, આનંદ, પ્રેમ વગેરે ગુણોના મૃદુર્નિગ મનુષ્યમા મહેના છે અને તે સર્વ ઇશ્વરના દિવ્ય તેજોમય સ્વરૂપની આખી કમરે છે આની સાથે એ પણ પ્રતીતિ થાય છે કે નવાના મહોળા મર્વ મનુષ્યો ઇશ્વરના પ્રેમને તથા ઇશ્વરની કૃપાને પાત્ર છે, અને તે કાગણથી પણ, મનુષ્યગાત્રના આદરને તથા મહલાદને યોગ્ય છે સાધાગણ મનુષ્યો આ જન્મમા મદ્ગનિને યોગ્ય નથી અને ઇશ્વર સાથે યોગ કરવાના અધિકારી નથી-એ મતમા પણ સાધાગણના પગ નિરરકાર મહેનો છે ખરી રીતે જોતા, દરેક મનુષ્ય છે તેવો ઇશ્વરની પ એ જવાનો પ્રમામ કરવાનો અધિકારી છે. સાધાગણ માણ્યે પોતાનો વર્તમાન જન્મ નિગરામા કાલેવો અને જીમ કાલ જન્મની વાટ જોવી, એની સાધારણ મનુષ્યની નિરર્થકતા હોય તો દરેક જમાનામા

મનુષ્યજાતિનો મહોટા ભાગ ંશ્વરથી દૂર હોય અને ઇશ્વરને અપ્રિય હોય પરંતુ, ઇશ્વરને સહુ મનુષ્ય ઇશ્વર પાસે જવા યોગ્ય થાય એવી ઇશ્વરે મનુષ્યજાતિમા શક્તિ મુકેલી છે.

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनय ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा શૂદ્રાસ્તેऽપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ॥

‘કાશ્યુ ૩ (હિ) અર્જુન’ જોઓ પાપમા જન્મ્યા હોય, સ્ત્રીઓ હોય, વૈશ્ય હોય તથા શૂદ્ર હોય તે પણ મારો (પરમાત્માનો) આશ્રય લઇને પરમ ગતિ પામે છે,’ એ ભગવદ્ગીતાનું વચન પણ આ જ ઉચ્ચ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરે છે ગમે તેવી જાતિમા જન્મેલા, ગમે તેની સ્થિતિમા આવેલા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ, સંક્રાંત ઇશ્વરને શરણે જતા-ઇશ્વરની ભક્તિમા પરાયણ થતા, પરમ ગતિ પામવાના અધિકારી છે, એ મત આ શ્લોકમા બહુ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યો છે ક્રાંત અમુક જાતિમા જન્મેલાને, ૩ અમુક વાસનાથી ઘેરાયેલાને માટે તો વર્તમાન જન્મમાથી પરમ ગતિ પામવાનો માર્ગ જ નથી એવું આ શ્લોકમા લેશમાત્ર સૂચન નથી.

ઇસુ ખ્રિસ્તે પણ આ પ્રમાણે સાધારણ વસ્તુઓમા અને સાધારણ મનુષ્યોમા ઇશ્વરનું દર્શન કરાવ્યું ઇશ્વરને જોવા માટે જનમમા જન્મની કે મહોટા મહોટા પદાર્થો પર લક્ષ બાધવાની જરૂર નથી, પણ, આસપાસની સામારણ વસ્તુઓ જોઇએ, નિત્ય વ્યવહારના પરિચયમા આવતી વસ્તુઓ પર લક્ષ કરીએ તોપણ ઇશ્વરનું દર્શન થાય છે, તેમ જ, સાધારણ મનુષ્યોમા ઇશ્વરનો પ્રભાવ તથા ઇશ્વરની કૃપા વસેલી દેખાય છે એ વાતનું પ્રતિપાદન કરી ઇસુ ખ્રિસ્તે રોજ ચાલે છે તેવા જીવનમા ધર્મનો પ્રમશ કગવ્યો જેમ, માર્ગમા રહેલી ગંગા મનુષ્યોને કામ આવતી નહોતી તેથી ભગીરથે તે ગંગાને પૃથ્વી પર આણી પોતાના બન્ધુઓનો-મનુષ્યોનો તે વડે ઉદ્ધાર કર્યો તેમ, ઇસુ ખ્રિસ્તે તત્તત્તનમા, સમાધિમા અને તપમા રહેલો

તથા માત્ર યોગીઓથી સાધ્ય ગણાતો ધર્મ સાધાગણ જીવનમાં આણી તે સર્વ મનુષ્યોથી સાધ્ય કયો, આમપામના માધારણ જીવનનું અવ લોકન કરવાથી ધર્મની પ્રાપ્તિ શક્ય છે એ તેણે દર્શાવ્યું.

મારાશ એ કે આપણું નિત્યનું જીવન પણ ધર્મના વિષયમાં ફેરી ઉપયોગિતાવાળું છે અને મર્વત્ર ઇશ્વરનું દર્શન કેવી રીતે શક્ય છે તે સમજવું જોઈએ. જડ પદાર્થો અસત્ છે અને મનુષ્યોનેા ધણા મહોટા સમુદાય પ્રાકૃત તથા અધિકારી છે એવી દિવસુરી મહાન્ ઇશ્વરની સર્વવ્યાપી શક્તિના તથા મર્વવ્યાપી પ્રેમના જ્ઞાનથી નિયુક્ત થઈ જાય છે. આવે છે તે મમન જીવનમાં સદસ જગતમાં, પ્રત્યેક પદાર્થમાં, પ્રત્યેક મનુષ્યમાં પ્રભુનું અર્થાત, પ્રભુના પ્રભાવનું દર્શન કરવા નિરંતર પ્રયામ કરવો એ સર્વનું કર્તવ્ય છે. પ્રભુકૃ- પાથી એ પ્રયાસ સફળતા પામે.

સંકટ સમયે ઈશ્વરધામનું દર્શન*

ટાઇટેનિક નામની મહોટી આગબોટ અમેરિકા જતાં તા. ૧૫ એપ્રિલ ૧૯૧૨ ના રોજ બરફના ડુંગર સાથે અથડાઈને ભાગી અને તેમાંનાં સોળસે પાંત્રીસ માણસ દરિયામાં ડુબી ગયાં, એ અતિભયંકર અને દુઃખમય પ્રસંગે ડુબતા ઉતારાઓએ ધૈર્યરશ્મિદા ધારણ કરી કેવી શાન્તિ અને ઉદારતા દર્શાવી હતી તે વિશે આ વેદીપરથી પ્રથમ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.† એ વિકટ સંકટને પ્રસંગે આગબોટ ડુબતી હતી તે વેળા ઉતારાઓએ જે સ્તોત્ર ગાયેલું તે વિશે આજે વિવેચન કરીશું. એ આખું સ્તોત્ર આ પ્રમાણે છે:—

“Though like the wanderer,
The sun gone down,
Darkness be over me,
My rest a stone,
Yet in my dreams I'd be
Nearer, my God, to Thee.

There let the way appear
Steps unto heaven;
All that Thou sendest me
In mercy given,
Angels to beckon me
Nearer, my God, to Thee.

* અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજમાં સ. રા. રમણભાઈ મટીપતરામ નીલકંઠે તા. ૨૪ એપ્રિલ અને ૧૯૧૩ ને દિવસે કરેલો ઉપદેશ.

† તા. ૨૧ એપ્રિલ ૧૯૧૨ ને દિવસે એ વિવેચન કરેલું તે આ પત્રમાં તે સાલના એપ્રિલ માસના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

Then with my waking thoughts,
Bright with Thy praise,
Out of my story griefs,
Bethel I'll raise;
So by my woes to be
Nearer, my God, to Thee.'

અર્થ:—“માગી દશા ભટકતા મુમાફર જેની થઈ દોય, સૂર્ય
આપમી ગયો દોય, માયા ઉપર અંરકાગ આવી ગયો દોય, મારે
માત્ર પથર ઉપર આગમ કરવનો દોય, તો પશુ તેવે પ્રમગે માગ
સ્વપ્રમા, માગ પ્રભુ, હું તારી વધારે મમીપ આવું.”

ત્યા સ્વર્ગમા જતા પગથીઆનો માર્ગ મને દેખાડો, તુ કૃપા
કરી જે દાન કરે છે તે સર્વતે વેળા મને પ્રાપ્ત થાઓ મારા પ્રભુ,
સ્વર્ગના દૂતો મને તારી વધારે મમીપ બોલાવો

તે વેળા મારા વિચારો જગત્ થતા અને તે વિચારો તારી
મુનિધી ઉજાગવળ થતા માગ પાપાણુમય હુ ખોમાથી હું પ્રભુનું
ધામ ઉદ્ભૂત કરીશ, અને એ રીતે માગ મઠોદારા, માગ પ્રભુ,
હું તારી વધારે સમીપ આવું

બાઇમયના ઓલ ટેમ્પેમેન્ટમાના જેનિસિમ નામના વિભાગમા
૨૭ મા તથા ૨૮ પ્રકરણમા જેકબની કથા છે તેમાના એક પ્રમ-
ગને ઉદ્દેશીને આ કાવ્ય ગ્યાયેલુ છે જેકબના ભાઇ ઇસોને જેકબ
ઉપર ઇર્ષ્યા થયેલી અને તેણે જેકબનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી
તેથી જેકબ માતાપિતાનું ઘર છોડીને ચાલી નિકળેસો પ્રયાણ કરતા
ડુંબરોમાના વિકટ માર્ગમા તે આવી પહોંચે. મુર્ચ અગ્ત થયો
હતો અને આસપાસ અવાઈ કરી વચ્ચુ હતુ. જેકબ ચાકેયો હતો
હૃદયમા વ્યથા હતી. ડુંગરમાનો એક પથર લઈ તેનો તકીઓ
અનાવી તે બોય ઉપર મુતો અને નિદ્રાનય થયો. સ્વપ્નમા તેણે

પૃથ્વી પર મુઝેલી મહોટી ગીડી જોઈ તે રીડીનું મથાણું સ્વર્ગમાં પહોંચતું હતું ઇશ્વરના દૂતો તે ગીડી પરની ચટકિતર કુના હતા રીડીને મથાણે ઉભા દતા તેમણે કહ્યું —

“હું તારા પિતા (પિતામહ) અભાગનો અને (તારા પિત) આધ્યત્મનો પ્રભુ ઇશ્વર છું જે ભૂમિ ઉપર તું સુતો છે તે ભૂમિ હું તને અને તારી પ્રજાને આપુ છું તારી પ્રજા પૃથ્વી પરની રજ માફક ફેરામે, અને તું પશ્ચિમમાં, પૂર્વમાં, ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં વ્યાપીશ તારા વડે અને તારી પ્રજા વડે પૃથ્વી પરના મર્વ કદુમો સુખી થશે અને જો, હું તારી સાથે છું અને તું જ્યાં જ્યાં જઈશ તે સર્વ સ્થળે હું તારી સાથે આવીશ, અને તને પાઠો આ ભૂમિમાં લાવીશ માન્ય કે, જે તને જે કહ્યું છે તે તું પુર કરીશ ત્યાં સુધી હું તને હોડીને નહિ જાઉં ”

જેકબ મગી ઉઠ્યો અને બોલ્યો, ‘ખરે, પ્રભુ આ ફેમણે છે અને મને તે ॥ ખાતર નહોતી ’ તેને ભય પ્રાપ્ત થયો, અને તે બોલ્યો, ‘મા જગા ફેરી ભયકર છે ’ આ બીજી કાંઈ નહિ પણ ઇશ્વરનું ઘર છે, અને એ સ્વર્ગનું દાર છે ’

જેકબ પ્રાતઃ મોડે પહેલો ઉઠ્યો, તખીઓ કરેલો પથ્થર લઈ તેને ઉભો મુકી તેનો તેણે સ્તંભ બનાવ્યો અને તેના ઉપર તેનો અગ્નિમેઘ કર્યો અને તે જગાનું નામ તેણે “બીથન” (ઇશ્વરનું ઘર) પાડ્યું જેકબે પ્રતિજ્ઞા કરી કે ઇશ્વર મારી સાથે રહેશે અને પ્રયાણમાં મારો સંગ કરશે અને મારે ખાનાને અન્ન તથા પહેરવાને વસ્ત્ર આપશે તો, હું પાઠો મારા પિતાને ઘેર શાનિથી જઈ પહોંચીશ, તે વેળા પ્રભુ મારો ઇશ્વર થશે અને જે પથ્થરનો મે આ સ્તંભ બનાવ્યો છે તે ઇશ્વરનું ઘર બનશે અને તું મને જે જે આપીશ તેનો દસમો ભાગ હું અનશ્વ તારે અથે આપીશ ’

આધ્યાત્મિકતાની આ પુરાણી વાર્તા ઉપરથી એક ઇંગ્લેન્ડ સ્ત્રીએ ઉપરનું કાવ્ય રચ્યું છે તેનું નામ Sarah Fuller Adams

(મેરા પુલર એડમ્સ) હતું, અને, તે Unitarian (એટ્રેશ્વરવાદી) મંડળની હતી. તેણે દુઃખ વેઠ્યા હતા. સંસારમાંના અતિતીવ્ર શોકથી તેનું હૃદય ચીરાયું હતું. જીવંતગાનીમાની મખન કસોટીઓએ તે કસાઈ હતી. તેના જિજ્ઞ હૃદયમાંથી અભિલાષાનું આ સંગીત નિઃપન્ન થયું છે. એ વાર્તામાંની કલ્પનાની તેના પર ઊંડી અસર થઈ હતી. તેથી પ્રેરિત થઈ તેણે ઉદ્ધાર કર્યો છે કે મનુષ્યના પ્રત્યેક અનુભવથી આત્મા ઇશ્વર પ્રતિ વળવે જોઈએ, જીવનના દડવામાં દડવા દુઃખ-જ્ઞાન-તાનથી આત્મા સ્વર્ગ તરફ ઉલ્લસ થવો જોઈએ, અને અતિવિકટ મંકટનો પણ એવી રીતે સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે ભવિષ્યમાં તે તરફ ફરીને દષ્ટિ કરતા ઇશ્વરના ધામરૂપ અને ધર્મના દ્વારરૂપ બનેલા પ્રમંગલા સ્મારક રૂપે તે જળાય. આવી દૃઢ ઇશ્વરશ્રદ્ધાથી પ્રેરાયેલું આ કાવ્ય ખ્રિસ્તી ધર્મના અનુયાયીઓને અતીવ હૃદયગમ થયેલું છે.

આપણે પણ એ સ્તોત્ર હૃદયમાં ઉતારવા સરખું છે. એ ઉપરથી એવો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ કે દુઃખ અને મંકટને સમયે ઇશ્વરરૂપાથી મનુષ્યને ઉંચા સ્વપ્ન-ઉંચા દર્શન-પ્રાપ્ત થાય છે, ઇશ્વરના સામીપ્યનો અનુભવ થાય છે. દુઃખ સુખમય લાગે છે. અને, આરે તરફ ઘેરાયેલી વિપત્તિઓમાંથી ઇશ્વરના ધામના માર્ગ દેખાય છે. એવે વખતે અશ્રદ્ધાળુને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે, અને શ્રદ્ધાળુની શ્રદ્ધા દૃઢ થાય છે. કસોટીમાં કસાતા ભક્તજનને પોતાના દુઃખમાંથી ઇશ્વરની મગલમયતા સમજાય છે; ઇશ્વર તરફ તેને પ્રબળ આકર્ષણ થાય છે; અને, પોતાને પ્રાપ્ત થતી શ્રદ્ધા, શાન્તિ અને ઉત્માદ વડે તેને ઇશ્વરના સામીપ્યની કોઈ વિશેષ સાક્ષાત્કાર પ્રતીતિ થાય છે.

આવે પ્રસંગે દુઃખ સુખમય લાગે છે તેનો અર્થ એવો નથી કે સૃષ્ટિના નિયમોનો ભંગ થઈ દુઃખ દૂર થઈ જાય છે, સમુદ્ર હોય ત્યાં ધરતી થઈ જાય છે, કે અગ્નિ હોય ત્યાં પાણી થઈ જાય છે, કે શસ્ત્ર હોય ત્યાં પુષ્પ થઈ જાય છે, કે ઝેર હોય ત્યાં અમૃત થઈ

We build, not knowing what we do,
 We trust the good, the pure, the true
 May firmly stand, In humble prayer
 We ask the Master Builder's aid
 That finest visions may not fade,
 And pass like castles in the air "

અર્થ — ‘આપણે આપણે! ગદ ઉચી ભૂમિ ઉપર બાંધીએ છીએ, તેની જગી દીવાતો એવી મજબૂત હોય છે કે અમતના બગથી ક્યાંય વિના તે ઉભી રહે છે, પ્રત્યેક ઉત્કૃષ્ટ કૃતિઓ પાછા ધત્તી મેભાગથી ચલુવામાં આવે છે, પાપમય વિચાર દેખ દેતા એ ગદની ખાઈ ઉપરનો છુટો પુલ ખેંચાઈ આવે છે એ શું હવા માને કિંચો છે ?

આપણે આપણો મહેન બાંધીએ છીએ મૌદ્યની સ્થાનસભી અદ્ભુત દર્શનાઓ એ મહેનની રચનામાં મૂર્તિમન્ત થાય છે, એને મહેનના માર્ગો ઉપર દિવ્ય શોભાવાળો મર્ગીય પ્રકાશ સ્ફુરિત થાય છે, અને, એ મહેનના કુળોમાં અર્ચન મનુષ્ય પ્રયત્નરૂપી સર્વોત્તમ પુષ્પો ખીલી ગ્હે છે એ શું હવામાનો વિલો છે ?

આપણે આપણ ધર્મમંદિર બાંધીએ છીએ ગ્રેમનું શિખર પોતાની લાનબુધથી ઉચે આમશ તગ્ ફેકશે તેના શ્રદ્ધામય પારાણુ સ્તંભોની હાર ઉપર આશાની કમાન ગોદવશે, અને, સર્વ ઉપર પુણ્ય સલના કિંગ્સો મેધધનુમાંના રમ સાથે પડશે એ શું હવા માને વિલો છે ?

આપણે બાધકામ કર્યા જઈએ છીએ શું કરીએ છીએ તે આપણને સમજાતુ નથી, આપણને બરોસો છે કે જે સત્ છે, જે પવિત્ર છે, જે ખરૂ છે તે દત્તાથી ટકશે નમ્ર થઈ આપણે બાધ કામના સર્વોપરિ નાથ (મિત્તરી)ની સહાયતાની પ્રાર્થના કરીએ

છીએ કે આપણને થતા અત્યુત્તમ દર્શનો જાણા ન થઈ જાય અને હવામાના કિંનાની પેરે હડી ન જાય'

કવિયાળીએ આપણા જીવન પ્રવાસથી ગયાતી ધગ્નાને બાધકામનું રૂપક આપ્યું છે મનુષ્યના દ્વાય જડ પદાર્થોના સાધન વડે બાધકામ કરે છે તેમ મનુષ્યનું ચિત્ત ભાવના, કલ્પના, અને શ્રદ્ધાવડે મહત્વો ધરે છે, તેથી, એ એ પ્રકારની કૃતિઓનો મમાન ભાસામા વર્ણવી એ મહત્વો સભ છે કે બ્રમમય છે, એ પ્રશ્ન આ કાવ્યમા ઉપગ્રિય કર્યો છે.

ભાવનાના વિષયમા આપણે અનન્ય એવો છે કે આપણે ઉદાત્ત જીવનની ઉચ્ચ નીનિમય ભાવનાઓ બાધીએ છીએ ઉચ્ચ બુધિપર બાધેના ગદ પેરે એ ભાવનાઓ ઉન્નત વિચારપ્રેરણમા ગ્રથપાયેલી હોય છે ગદની ઉચ્ચ હીવાતો શુનુમનથી કગતી નથી તેમ કુર્વિકારો અનિત કરે નહિ માટે એ ભાવનાઓને આપણે દદ આગ્રહથી જાગીએ છીએ, ઉચ્ચ કૃતિઓના થગ આપણા જીવનકામમા આપણે ચણના જાંઘએ છીએ પાપમય વિચાર ઉત્પન્ન થતા જ આપણે સાધના થઈ વિરથો સાથેનો સજ્વ ક્ષણજગ તોડી નાખીએ છીએ, શત્રુદગ્ધ આવના ગદની આસપામની ખાઈ ઉપગનો પુન ખેચી લઈ ગદને અનગ કરી દેનામા આવે તેમ આપણા ચિત્તને વૈગમ્યમા મુખીએ છીએ નીતિની ભાવનાવડે આપણે આ સર્વ મહત્વો બાધીએ છીએ તે હવામાના કિંનાના મગ્ધા નિગધાગ અને અમત્વ કેમ હોઈ શકે? ભાવનાઓના નિધિ તગ્ધથી આપણને ભાવનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે, મર્શકિતમાન પરમાત્મા તગ્ધથી આપણને સમ્પ્રો ધકવાનું આત્મબળ પ્રાપ્ત થાય છે, તો, એ ભાવનાના મહત્વો બ્રમમય કેમ હોય?

ખીન્ને વિષય કલ્પનાનો છે ભાવનાના મામર્થ્યવડે આપણે જે મદ બાધીએ છીએ તેમા પનાનો વ્યાપાર દાખત કરી ત્યા આપણે સુન્દર મહેન ગ્વીએ છીએ ગદમા સૈન્યની સામગ્રી સાથે મુખોપ

ભાવ છે. જહિના નિયમ અચરતાથી સર્વત્ર પ્રવર્તે એ રીતે / પ્રણી
 માનડુ કુખ માધ્ય છે, અને ભક્તજનો માટે ચમત્કાર થઈ એ
 નિયમોનો ભગ થતો નથી. ઇશ્વરના જહિનિયમો તો થઈ તેથી
 ગળન કુખ કુખ પાગલા તૈયાર નામ તેને જ ઇશ્વર પર રહા હાથ
 છે, તે જ ઇશ્વરનો તામ્હા દોષ છે. ભક્તજનો કુખ દષ્ટિ રિપાત
 કરાવનામા આવે તો તે વેળા રિપાત રિપાત જતું નહેતું નથી, રિપાત
 મૃત્યુ થતું અટકતું નથી. પરંતુ, ઇશ્વરના આદિર્ભાવથી ભક્તન
 આત્મામા પ્રવેશે આનન્દ એવે મમયે તુમ થતો નથી. પૃથ્વી પર
 મહત્ ફરી વળેના છતાં મનુષ્યાત્માને હા નાગ અને પરમ નિર્જીવિની
 આશા આપનાર પ્રત મનુષ્યો માથે છે એ જ્ઞાન થતા કુખી
 જીવનમાંથી ગર્ભ પહોચવાની સીડી દેખાય છે. ઇશ્વરની મગનમય
 તાનો અનુનય થતા કુખથી કુખ થતું અટકે છે, શરીરદાગ સંકટ
 અને રિપાતિ બોગદવા છતાં આત્માને રાન્તિ, આનન્દ અને અભિ
 લાસની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૧ પ્રતુદ્ધપાતુ આ ગદરથ સમજવાના આપણા પ્રયાસ સફળ થાયો.

ઉચ્ચ સંકલ્પોની સત્યતા*

જેન એટલ નામે ઈંગ્લેન્ડ આ "Not Made With Hands" નામના કાવ્યમાં માણસના હાથની મદદ વિના રચાતી કૃતિઓ આ પ્રમાણે વર્ણવે છે:—

"We build our fortress on a height;
Its massy walls to Evil's might

Unyielding stand; with seemly care
Each stone of noble deed is wrought;
Its drawbridge falls at sinful thought.

Is it a castle in the air ?

We build our palace. Fairy dreams
Of beauty shape themselves; there gleams

A light of heaven, divinely fair,
Upon its paths; while choicest flowers
Of Man's endeavour fill its bowers.

Is it a castle in the air ?

We build our church. a spire of love
Shall thrust its grace toward heaven above;

Its clustered piers of faith shall bear
Hope's arch, and rain-bow hued shall fall
The beams of holy truth on all.

Is it a castle in the air ?

---

* અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજમાં રા. રા. રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠે તા. ૭ મી જુન ૧૯૧૪ ને દિવસે કરેલું બ્યાખ્યાન.

We build, not knowing what we do,
 We trust the good, the pure, the true
 May firmly stand, In humble prayer
 We ask the Master Builder's aid
 That finest visions may not fade,
 And pass like castles in the air."

અર્થ — 'આપણે આપણો મદ ઉઠી બુદ્ધિ ઉપર બાધીએ છીએ, તેની જગી દીરાનો એવી મજબૂત રોય છે કે અમલના બાધી ડગ્યા વિના તે ઉભી રહે છે, પ્રત્યેક ઉત્કૃષ્ટ કૃતિશી પાત્ર ધરતી મંભાગી અજુગામા આવે છે, પાપમય રિવાર દેખા દેતા એ મદની ખાઈ ઉપરનો પુટો પ્રુમ ખેંચાઈ આરે છે. એ શુ હવા-માનો કિલ્લો છે ?

આપણે આપણો મહેલ બાધીએ છીએ ગોદર્શની સ્વાનમતી અદ્ભુત કલ્પનાઓ એ મહેલની રંગનામા મૂર્તિમન્ત થાય છે, અને મહેલના માર્ગો ઉપર દિવ્ય ગોભાવાનો અર્ગોય પ્રકાશ મુરિત થાય છે, અને, એ મહેલના કુલેમા મર્વત્ર મનુષ્ય પ્રયત્નશી સર્વોત્તમ પુષો ખીતી રહે છે એ શુ હવામાનો કિલ્લો છે ?

આપણે આપણું ધર્મમંદિર બાધીએ છીએ, ત્રેમનું શિખર પોતાની સાવળ્યમી ઉમે આમસ તરફ ફેકડો, તેના અદ્વામય પાસાથ અંતરબોની હાડ ઉપર આસાની કમાન ગોદવગે, અને, મર્વ ઉપર પ્રુણ સલના કિન્હો મેધધનુગાના ગમ માથે પડો એ શુ હવા-માનો કિલ્લો છે ?

આપણે બાધકામ ડર્થો જઈએ છીએ, શુ કરીએ છીએ તે આપણને સમજાતું નથી, આપણને બરોસો છે કે જે સત છે, જે પવિત્ર છે, જે ખરૂં છે તે હદતાથી ટકશે નમ અછ આપણે બાધ-કામના સર્વોપરિ નામક (મિત્તરી)ની સહાયતાની પ્રાર્થના કરીએ

છીએ કે આપણને થતા અત્યુત્તમ દર્શનો જાણા ન થઈ જાય અને દવામાના િનાની પેઠે ઉઠી ન જાય.

કવિયાણીએ આપણા જીવન પ્રયામથી ગ્યાતી ધમ્નાને બાધમાનું રૂપ આપ્યું છે મનુષ્યના હાથ જડ પદાર્થોના સાધન રહે બાધમાન છે તેમ મનુષ્યનું ચિત્ત જ્ઞાનના, કલ્પના, અને શ્રદ્ધાવડે મંત્રો ધરે છે, તેથી, એ બે પ્રકારની રૂપિઓનો અમાન ભાસામા વર્ણવી એ મંત્રો સસ છે કે બ્રહ્મમય છે, એ પ્રશ્ન આ મંત્રમા ઉપગ્રિય કયો છે.

ભાવનાના વિષયમા આપણે અજાત એવો છે કે આપણે ઉદાત્ત જીવનની ઉચી નીતિમય ભાવનાઓ બાધીએ છીએ ઉચી ભૂમિપર બાધેના મઠ પેડે એ ભાવનાઓ ઉન્નત વિચારપ્રેરણામય પાથેથી હોય છે ગદની ઉચી દીસતો શુદ્ધમયથી કમતી નથી તેમ દુર્વિકારો ચિત્ત રે નહિ માટે એ ભાવનાઓને આપણે દૈવ આગ્રહથી જાગરીએ છીએ, ઉચ્ચ કૃતિઓના ચર આપણા જીવનક્રમમા આપણે ચણતા જમ્મએ છીએ પાપમય વિચાર ઉત્પન્ન થતા જ આપણે સાવધાન થઈ વિરથો સાથેનો સબધ ક્ષણભર તોડી નાખીએ છીએ, શુદ્ધ ભાવતા ગદની આસપાસની ખાઈ ઉપરનો પુન ખેંચી લઈ ગદને અનમ કરી દેવામા આવે તેમ આપણા ચિત્તને વૈરાગ્યમા મુકીએ છીએ નીતિની ભાવનારહે આપણે આ સર્વ મંત્રો બાધીએ છીએ તે દવામાના િનાના સગ્ગા નિરાધાર અને અસત્ય પ્રેમ હોઈ શકે? ભાવનાઓના નિધિ તરફથી આપણને ભાવનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે, સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા તરફથી આપણો સંતોષ ધરવાનું આત્મભજન પ્રાપ્ત થાય છે, તો એ ભાવનાના મંત્રો બ્રહ્મમય મ હોય?

ખીન્ને વિષય રૂપનાનો છે ભાવનાના મામર્થ્યવડે આપણે જે મઠ બાધીએ છીએ તેમા રૂપનાનો વ્યાપાર દાખન રી ત્યા આપણે શુદ્ધ મહેન ગચીએ છીએ ગદમા સૈન્યની સામગ્રી માથે મુખોપ

પરમાત્માના મનાનન મત્તોની પ્રતીતિ કગવે છે, તો, એ શ્રદ્ધાના મંકલો બમમય કેમ હોય ?

આ રીતે, જ્ઞાનમય, કામમય અને શ્રદ્ધામય મંકલો કરી આપણે આપણા જીવનનું બાધકામ વધાર્યા જઈએ છીએ. આપણા પ્રયામનું પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ આપણને દેખાતુ નથી. આપણે માત્ર વર્તમાન જ જોઈ શકીએ છીએ. પરંતુ એ જીવનના એ સર્વ પ્રયાસ દગ્ધાન આપણા ચિત્તમા વિશ્વાસ છે કે આપણે મહાન્ આદર્શને અનુમરીએ છીએ, તે આદર્શ અન્તવાન્ નથી પણ શાશ્વત છે, અને તે આદર્શના જે અંગો આપણી કૃતિઓમા આપણે ઉતારીશુ તે નિત્ય કાયમ રહેશે. તે આદર્શના મત્તસ્વરૂપનો, પવિત્રતાનો, સત્ત્વનો આપણે જે કાંઈ સાક્ષાત્કાર કરીશુ તે ખૂબ પામવાનો નથી આ પ્રયામમા આખા જગતનું બાધકામ કગનાર, પ્રાણી માત્રના જીવન ધરનાર, મનુષ્યજાતિમા જીવોત્કર્ષનું જ્ઞાન તથા બળ મુકનાર પગમ સ્પર્શ પ્રત્યે આપણી પ્રાર્થના હોય છે કે તેના મહાન્ આદર્શનું દર્શન થવાથી તેનું અનુસરણ કરવાના આપણે જે મંકલો કરીએ તે મન્દ ન થઈ જાય અને દૃઢ રહે. એ સંકલ્પો હવાઈ દિલ્લા જેવા મનના નિગધાર તરંગ નથી, પણ ઉચ્ચ જીવન ધરવાના વાસ્તવિક સાધન છે, પગમાતમા તરફથી પ્રાપ્ત થયેલી દિવ્ય મપત્તિરૂપ છે. એ પ્રતીતિ આપણા ચિત્તમા રિધત થવી જોઈએ

નીતિમય વિચારો બાધી, આનન્દમય જીવન ગાળી અને ધર્મમય આચારણુ કરી આપણે ઉન્નતિ પામવાના જે પ્રયાસ કરીએ તે વ્યર્થ ભ્રમણાના પરિણામરૂપ હોતા નથી, પણ, ધર્મશ્રે કરેલી અન્ત પ્રેરણાને તથા ધર્મશ્રે આપેલી સન્મતિને અનુસાર હોઈ સત્ત્વગામી હોય છે. એ પ્રયામના આપણા મંકલો પ્રભુકૃપાથી આપણે ઉત્કર્ષ સિદ્ધ કરવામા જયવન્ત થાઓ

બોગના માધનવાળો મહેલ હોય છે તેમ આપણે નીતિગત સાથે આનંદનો અનુભવ કરીએ છીએ. આપણને સૌન્દર્યની જે રેખાઓની આખી યાચ છે તેને મંદ્રણ કરી આપણે આપણો જીવનક્રમ શોભા વાળો, પ્રકાશવાળો, ગમગમ, અભિવાવવાળો બનાવીએ છીએ. કંપનાનો સાક્ષાત્કાર દેતી આપણે દિવ્ય લક્ષ્મી ઉદ્દભૂત કરીએ છીએ. મૌલિકની કંપનાવડે આપણે આ મર્વ મંદ્રણો બાધીએ છીએ તે હવામાન કિંજા સરખા નિરાધાર અને અસત્ય કેમ હોઈ શકે ? સૌન્દર્યનિધાન રસરવરૂપ આનંદમય ઇશ્વર તરફથી જીવનમાં સુંદરતા મંજાત કરવાની, રસ ઉદ્દભૂત કરવાની, આનંદનો અનુભવ કરવાની થતી પ્રેરણા નિર્મૂલ કેમ હોય ? જીવનસોતના એ મૂળતી આખીથી જાગત થતી કંપનાના મંદ્રણો ભ્રમમય કેમ હોય ?

ત્રીજો નિયમ શ્રદ્ધાનો છે. શ્રદ્ધાથી સત્ત્વ યર્ષ આપણે જનસમાજમાં ધાર્મિકતાની પ્રવૃત્તિ કરવા પ્રયાસ કરીએ છીએ, ધર્મમંડળ સ્થાપીએ છીએ, ધર્મોપદેશ કરીએ છીએ, ભક્તિમય જીવન ધારણ કરીએ છીએ. ગઢમાં મહેલ સાથે મંદિર બાધીએ છીએ. ધર્મદિરા પર જેમ આત્માની ભર્વ મતિ સૂચવતા હયા શિખરો, હયા મિનારા અને હયા સ્તંભ બાધવામાં આવે છે તેમ આપણી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં પ્રેમવડે ઇશ્વર તરફ મતિ કરી આપણે ઇશ્વર તરફના આપણા પ્રયાણને દીપાવીએ છીએ, શ્રદ્ધા પર આશાને ટેકાવીએ છીએ, શ્રદ્ધા વડે ઇશ્વરના પુણ્ય સત્ત્વના કિરણોનું દર્શન કરવાની અને તે કિરણોમાં મિશ્ર થયેલા વિવિધ કાન્તિના અશો પારખનાની આશા બાધીએ છીએ શ્રદ્ધાને બળે આપણે આપણુ ધાર્મિક જીવન ધરીએ છીએ, અને, જનસમાજનું ધાર્મિક જીવન ધડવાના પ્રયાસમાં શામીન યદ્યએ છીએ ધર્મની શ્રદ્ધાવડે આપણે આ સર્વ સંકટો બાધીએ છીએ તે હવામાના કિલ્લા સરખા નિરાધાર અને અસત્ય કેમ હોઈ શકે ? શ્રદ્ધા આપણા આત્માના બધારણમાં રહેલી છે, શ્રદ્ધા આપણા જીવાત્માને પરમાત્મા સાથે સાકળે છે, શ્રદ્ધા આપણને

પરમાત્માના સનાન સત્યોની પ્રતીતિ કરાવે છે, તો, એ શ્રદ્ધાના મંકલ્પો ભ્રમમય કેમ હોય ?

આ રીતે, બાવનામય, કલ્પનામય અને શ્રદ્ધામય મંકલ્પો કરી આપણે આપણા જીવનનું બાધકામ વધાર્યા જઈએ છીએ. આપણા પ્રથામનું પરિપૂર્ણ અરૂપ આપણને દેખાતું નથી. આપણે માત્ર વર્તમાન જ જોઈ શકીએ છીએ. પરંતુ એ જીવનના એ સર્વ પ્રથામ દૃશ્યના આપણા ચિત્તમા વિશ્વાસ છે કે આપણે મહાન્ આદર્શને અનુભવીએ છીએ, તે આદર્શ અતિસન્ નથી પણ માન્ય છે, અને તે આદર્શના જે અંગો આપણી કૃતિઓમા આપણે ઉતારીશું તે નિત્ય કાયમ રહેશે. તે આદર્શના અભિવ્યક્તિ, પવિત્રતાનો, મત્તનો આપણે જે કાંઈ માહાત્કાર કરીશું તે ધ્રુવ પામવાનો નથી આ પ્રથામમા આખા જગતનું બાધકામ કરનાર, પ્રાણી માત્રના જીવન ધરનાર, મનુષ્યજાતિમા જીવોત્કર્ષનું જ્ઞાન તથા બળ મુકનાર પરમ સ્વરૂપ પ્રત્યે આપણી પ્રાર્થના હોય છે કે તેના મહાન્ આદર્શનું દર્શન થવાથી તેનું અનુસરણ કરવાના આપણે જે મંકલ્પો કરીએ તે મન્દ ન થઈ જાય અને દૃઢ રહે. એ મંકલ્પો હવાઈ કિલ્લા જેવા મનના નિરાધાર તરંગ નથી, પણ હિંચ જીવન ધરવાના વાસ્તવિક સાધન છે, પરમાત્મા તરફથી પ્રાપ્ત થયેલી દિવ્ય મપત્તિરૂપ છે. એ પ્રતીતિ આપણા ચિત્તમા ગ્રિહ થની જોઈએ

નીતિમય વિચારો બાધી, આનન્દમય જીવન ગાળી અને ધર્મ-મય આચારણ કરી આપણે હિંચનિ પામવાના જે પ્રયાસ કરીએ તે વ્યર્થ ભ્રમણાના પરિણામરૂપ હોના નથી, પણ, હૃદયે કરેલી અન્ત-ગ્રેહણને તથા હૃદયે આપેલી સન્મતિને અનુમાર હોઈ સલગામી હોય છે. એ પ્રયાસના આપણા મંકલ્પો પ્રભુકૃપાથી આપણે ઉત્કર્ષ સિદ્ધ કરવામા જયવન્ત થાઓ

ઈશ્વરેચ્છા*

ઈશ્વરેચ્છા બનવાન છે, 'ઈશ્વરેચ્છાને આધીન થવું જોઈએ' એ અને એ અર્થના વચનો ધર્મપરાયણ જીવનની વ્યાખ્યા કરતા મૂત્રરૂપે સ્વીકાર્યામા આવે છે તે યથાર્થ છે. ઈશ્વરેચ્છા સર્વોપગિ છે એ માક્ષાતકારૂપે અને ઈશ્વરેચ્છા આધીન થવાનો ચિત્તને અભ્યાસ પાડવો એ પરમ આવશ્યકતા છે. પરંતુ આ સૂત્રનો અર્થ શો છે અને બ્યવહારમા એ સૂત્રનો ખી રીતે ઉપયોગ કરવો એ અપહૃતાથી ગ્રહણ કરવાની પધ્ધતિ આવશ્યકતા છે એ બામતમા અસ્પષ્ટતા રહેનાથી અર્થનો અનર્થ થવાનો મજબ રહે છે. ઈશ્વરના નિયમ વિરહ વર્તન થવાનો મજબ રહે છે, તેથી આ વિષય ઉપર આજે કાંઈક વિચાર કરીશું.

પ્રથમ તો ઈશ્વરની ઈચ્છાને અનુસાર જગતનો તત્ત્વ ચાલે છે એમ દેવોની સાથે એ લક્ષમા રાખવું જોઈએ કે ઈશ્વર સત્યવર્ણ જ્ઞાનવર્ણ, ન્યાયવર્ણ, ક્યામય ત્રિભુવન છે અને જગતમા સત્ય જ્ઞાન ન્યાય દમા, ત્રિભુવન એ તેની ઈચ્છા છે એ રીતે, ઈશ્વરના એ અશો પ્રવર્તમાન થાય એ રીતે આચરણ કરવું એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. જ્યાં કોઈ મનુષ્ય અસત્ય અજ્ઞાન અન્યાય, ક્રૂરતા કે દ્રોષ પ્રવર્તવતો હોય ત્યાં ઈશ્વરની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તન થવું નથી. એવે પ્રસંગે ઈશ્વરેચ્છાને બનવાન થવા દેવાનો-ઈશ્વરે ઈચ્છાને આધીન થવાનો માર્ગ એ છે. એની પ્રવૃત્તિ અટકાવવી એવે પ્રમંગે નિષ્પેષ ધર્મ મેળી રહેવું, ઈશ્વરને જે અપ્રિય છે તેને બગવાન થવા દેવું એ ઈશ્વરેચ્છા વિરહ આચરણ છે. ઈશ્વર

* ૨ તા ૨૫૫૭૭૭ મહીપતરામ નીલકંઠે અમદાવાદ પાથના સમાજમાં તા ૧૩ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૩ ને દિવસે કરેલો ઉપદેશ

મનુષ્ય માટે કર્તવ્ય સ્થાપ્યા છે, અને, મનુષ્યે તે કર્તવ્ય કરવા એની ધશ્વરની ઇચ્છા છે, કર્તવ્ય કરવા પ્રયત્ન ન કરવો અને આસપાસ થતું હોય તે થવા દેવું, જીવનના પ્રવાહમાં તારા પેડે તરવું નહિ પણ સમવત્ તણાયા જવું એવો ધશ્વરેઝા સ્વીકારવાના સૂત્રનો અર્થ નથી. મનુષ્યોના સકટનું નિનારણું કરવા સાર, દુ ખી-ઓના દુ ખ દૂર કરવા સાર, અન્યાય, નિર્દયતા કે દુષ્ટતાના વ્યવ-હાર અટકાવવા સાર પ્રયત્ન ન કરતા નિસ્વાય થઈ ભેટી રહેવાથી માણસ ધશ્વરેઝાને બનનાન થવા દેવામાં સહાયભૂત થતો નથી પણ પોતાની આનસ્યેઈછાને બગાડના થવા દે છે, અન્યાયી, નિર્દય અને દુષ્ટ મનુષ્યોની ઇચ્છાને બનનાન થવા દે છે ધશ્વરની ઇચ્છા એ છે કે જીનકંઠ ચનાવવામાં મનુષ્યને જે કર્તવ્ય મોપાયા છે તે મનુષ્યે કરના, પોતા ઉપર અને મનુષ્ય બન્ધુઓ ઉપર આની પડતા સકટો અને દુ ખો દૂર કરી જીવનને સુખમય કરવા પ્રયાસ કરવો, ખીજાઓને સહાયભૂત થવું, અન્યાય, કરતા, દુષ્ટતાને દાનના ન દેવા મનુષ્યોમાં શુભ ગુણો પ્રવર્તાવના ધશ્વરની ઇચ્છા છે તો તે સફળ કરવા માટે ઉચ્ચત રહેવું, એ ધશ્વરેઝાને બગાડના ગણ-વાના સૂત્રનો અર્થ છે આ મગધમાં, Thy Will Be Done એ નામના અગ્રેજ દાવ્ય પર દષ્ટિ કરીશું

‘ Not in dumb resignation

We lift our hands on high,

Not, like the nerveless Fatalist,

Content to trust and die.

Our Faith springs like the eagle

Who soars to meet the sun,

And cries exulting unto Thee—

O Lord ' Thy will be done '

When tyrant feet are trampling
 Upon the common weal,
 Thou dost not bid us bend and wince
 Beneath the iron heel
 United we assert our right
 By sword or tongue or pen,
 For e'en the canon's roar may flash
 Thy message unto men
 Thy Will ! It bids the weak be strong,
 It bids the strong be just
 No lip to fawn, no hand to beg,
 No brow to beat the dust
 Whenever man opposes man
 Beneath thy liberal sun,
 O Lord be there, Thine arm made bare—
 Thy righteous Will be done '

અર્થ — મુગા અને અસહાય સર્વ જર્મ અમે અમાગ હાય
 હયા ક્રતા નથી હિમત મુકી દઇ નમીને આધીન થનાર પેઠે
 અને ખોરી શ્રદામા પડી મગવામા મતોન માનતા નથી મુખને
 પહોચના ઉચે ગતિ ક્રતા ગરુડ પેઠે અમારી શ્રદા ઉપરગામી થાય
 છે, અને આનંદભેર તાગ પ્રત્યે ઉદ્ધમાર મરે છે કે હે પ્રભુ ! તારી
 ઇચ્છા પૂર્ણ થાએ.

જનસમાજના = વાણુ ઉપર પમ દઇ મોઢ લુનમમાર અધિ
 મારી તે છુદી નાખતો હોય તે વેળા તેની લોખન્નમય ખરી નીને
 પડી અમારે વેદના વેળી એવી તુ આજ્ઞા ક્રતા નથી અમારે
 સપથી એમન સહ તાગ હક તરનાયથી કે હાથથી કે મનથી પ્રતિ

પાદન કરવા જોઈએ દારણુ કે તોપની મર્જના થતી હોય ત્યાં પણ તે સમયે નિકળતા ચમકાગથી મનુષ્યો આગળ તારો મદેશો પ્રમશિત થાય તેમ બને છે

તારી ઇચ્છા ' તે નમગાને મળવાન થવાની આત્મા કરે છે, તે બળવાનને ન્યાયી થવાની આત્મા કરે છે હોદ્દા ખુશામત કરવામા હલાવવા નહિ, હાથ બીખ માગવા ધગવો નહિ, કપાળ ધુળપગ અથડાનવા વાપગુ નહિ, એવી તારી ઇચ્છા છે તારા મૂર્ખના ઉલ્લાસ પ્રમશ નીચે જ્યાં જ્યાં માથુમ માથુમ ઉપર જુનમ કરતો હોય ત્યાં ત્યાં હે પ્રભુ તુ પ્રમશ, તારો ભુજ (ન્યાયમરી ભુજદદ) ખુતો ઠરી દેખાડ, તારી ન્યાય ઇચ્છાને પૂર્ણ કર '

મવ્યનો ભાવાર્થ એ છે કે મનુષ્યે પ્રવલન મુકી દઇ કર્તવ્ય રિખુખ થવુ એ ઇશ્વરેન્દ્રજીને તામે થનાનો રસ્તો નથી ઉત્તર્પ માટે મરી મનુષ્યે ઇશ્વરની પ્રાર્થના મરી જોઈએ કે અમારો ઉત્તર્પ થાય એવી તારી ઇચ્છા છે તે પૂર્ણ કર મનુષ્યોના સુખ અને અવતરનાનો જુનમગારોને હાથે નાશ થતો હોય ત્યાં મનુષ્યે રિનશ થઈ દુખ ખમના એ ઇશ્વરેન્દ્રજીનું એનુમગ્ધુ નથી તે સામે ટક્કર લેની એ કર્તવ્ય છે દારણુ રણમગ્ધામમા પણ ઇશ્વરની ધર્મધ્વજા ફગ-હતી દેખાય છે, ઇશ્વરને જે પ્રિય છે તેનું દર્શન થાય છે ઇશ્વરની ઈચ્છા તો એવી છે કે મનુષ્યે સશક્ત થવુ શક્તિસાથે ન્યાયાચરણ કરુ, અધમતામા પડવુ નહિ, જુનમ થતો હોય ત્યાં ઇશ્વર અધ મતિ અન્યાયીને દગ કરે અને ન્યાય તથા ધર્મ ગ્યાપન મરે એની મનુષ્યની ઉત્તર્પ દા હોવી જોઈએ

જગત્મા સર્વ પ્રવર્ત એ ઇશ્વરની ઇચ્છા છે અને તે ઇચ્છાને પરિપૂર્ણ કરવા સાર મનુષ્યે પુરુષાર્થ મગવો જોઈએ આ નિયમ વ્યક્તિઓને તેમજ પ્રજાઓને લાગુ પડે છે અસત્ની પ્રવૃત્તિ અટકાવવા ઇશ્વર મનુષ્યને જ્ઞાન આપે છે તથા બલ આપે છે એ જ્ઞાન

તથા બાળનો ઉપયોગ કરી ઇશ્વરની ઇચ્છા સફળ કરવામા મનુષ્યે સહાયભૂત થવું જોઈએ બકતોએ અને સન્તોએ ક્ષમાનો ઉપદેશ કર્યા છે તેનો અર્થ એ છે કે અપરાધી પગ વૈરભાવ રાખવો નહિ પરંતુ અપરાધીને અપરાધ કર્યો જવા દેવા, અપરાધીને હાથે નિરપરાધીને કષ્ટ પડ્યો જવા દેવું, અપરાધીને કે દુષ્ટને અટકાવના રખેને તેનું મન દુખાય કે તેને ઈર્ષ્યા થાય માટે તેને અટકાવવો નહિ અને આત્માચાર કરવા દેવો, એવો એ ઉપદેશનો અર્થ નથી શાન્તિનો ઉપદેશ ગુતા ઇસુ ખ્રીસ્તે કહેના વાક્ય 'Resist not evil' (અસતની સામે ન થા) નો અર્થ પણ એજ છે કે અસતની સામે અસતની પ્રવૃત્તિ ન કર (Resist not evil with evil) દુનિયામાંથી સતને નાબુદ થવા દે અસતને ફેલાવા દે એવો તેનો ઉપદેશ નહોતો, શત્રુ પગ પ્રેમ, કરવાના તેના ઉપદેશનું તાત્પર્ય પણ એજ કે શત્રુ પણ મનુષ્ય બન્યું હોય પ્રેમ પાત્ર છે એ જુની જાણ નહિ, શત્રુ અનર્થ કગતો હોય ત્યાં તેને ઉત્તેજન આપજો એ અર્થ નથી શત્રુ અન્યાય ક્રૂતા કે દુષ્ટતા કગતો હોય ત્યાં તેને શેકના માટે ઉપાય કરવાની છે દંડ કર્યા વિના તે અટકે તેમ ન હોય તો તેને દંડ કરવાની આવશ્યકતા છે તેમ ન કરવામા આવે તો ઇશ્વરના ન્યાય દયા મંજૂરભાવ, એ મર્વને આવાન થાય એમ ગાલ પર તમારો વાગે ત્યાં બીજાને ગાન ધરવો એવું ઇસુખ્રીસ્તનું વચન છે તેનો અર્થ પણ એ છે કે સામેા માણસ અન્યાયથી પ્રહાર કરે તે વખતે ક્રોધથી કે અભિમાનથી સામેા પ્રહાર કરવો નહિ પરંતુ, પોતાનું રક્ષણ કરવું નહિ, પોતાના રક્ષણ માટે સામેા પ્રહાર કરવાની જરૂર હોય તો પણ તેમ કરવું નહિ, એવું એ વચનનું તાત્પર્ય નથી માણસો પોતાનું રક્ષણ કરે નહિ અને દુષ્ટને હાથે પોતાનો નાશ થવાદે તો દુનિયામાં પોતાના કર્તવ્ય કરી શકે નહિ, પુરુષાર્થની સિદ્ધિ કરી શકે નહિ આત્મમંથાણના માર્ગ મદલ કરી શકે નહિ, પોતાને

આશ્રમે રહેવાઓનું રક્ષણ કે પાલન કરી શકે નહિ, જન સમાજની સેવા કરી શકે નહિ

ધર્મર દયામય છે તેમજ ન્યાયક્તિ છે તેની દયા અને ન્યાય માથે પ્રવર્તે છે. અપરાધી પણ તેની દયાના પાત્ર છે, તેજ પ્રમાણે તે અપરાધીઓના અન્યાયને વિજયવત થવા દેતો નથી. તેના શામનમા દામા છે તેમજ દડ છે. તેની ઘટનામા દડનો-યોગ્ય દડનો વ્યાપાર વિશુદ્ધિ આણુવા માટે થાય છે. તે માટે ધર્મરનું ગ્વરપ શામ અને સૌમ્ય કહેવાય છે તે જ પ્રમાણે મયાનાં મય સીપણ મીપણામ્ (ભયોનુ ભય, ભય કુનાગ્નો ભય કરનાર) એવા વચનોથી તેનું વર્ણન થાય છે. તેની મગવમય પ્રગતિ પરિશ્રાણાય સાધુનામ્ 'સાધુઓના પગિત્રાણુ માટે' થાય છે તેમજ ચિનાશાયાયજ દુષ્ટતામ્ 'દુષ્ટતા કરનારઓના વિનાશ માટે' થાય છે, અને, એ ઉભય વ્યાપારથી જગતમા ધર્મ (righteousness) સંસ્થાપનમ્ દડ થાય છે. અન્યત્ત દુષ્ટોની દુષ્ટતાનો વિનાશ થાય એટલે સુધીજ તે દડ કરે છે એથી અગાડી વધી તે દુષ્ટોને સદૈવ પીડા કરતો નથી.

આ રીતે, સત્યવ્રતિ માટે ધર્મરે કરેના વિધાનોની અનગણુના કરનાગ્ને ધર્મર દડ કરે છે તે કાર્યમા મનુષ્યને તે સાધન જૂન કરે છે, ધર્મગ્ના નીતિ નિયમોનુ વિધાન જન સમાજમા મનુષ્યો દ્વારાજ થાય છે ધર્મર પોતે મનુષ્ય રૂપ ભર્ષ દડ કરવા ઉતરી આવતા નથી તેથી ધર્મરે આપેલી યુદ્ધિને અનુસાર મનુષ્યોએ અન્યાય માટે સજ્જ કરવાના નિયમો ક્યાં છે અને તેનો અમલ કરવો એ મનુષ્યોનું કર્તવ્ય છે મનુષ્યોએ એક બીજા પર અન્યાય કરવો કે થવા દેવો ન જોઈએ તે પ્રમાણે પ્રજ્ઞઓએ પણ એક બીજા પર અન્યાય કરવો કે થવા દેવો ન જોઈએ. મનુષ્યો અને પ્રજ્ઞઓ આ કર્તવ્યથી વિમુખ થાય તો દુનિયામા અસત્ પ્રવર્તો રહે, સત્યવ્રતિ કરનાર સાધુ પુરોહિત અને નિઃપરાધીઓનું રક્ષણ ન થાય, જન સમાજની

ઘટના ભાગી પડે, મનુષ્યોના કર્તવ્યના માર્ગ બંધ થાય, ઈશ્વરના અશોનુ અનુસરણુ લુપ્ત થાય અને સત્ દેનાવવાની ઈશ્વરની ઈચ્છાનું ઉત્પાદન થાય

હાલ યુરોપમાં જે મહા ભયકર લગ્નમ્ યાલી રહી છે તે તરફ પણ આ દષ્ટિ બિન્દુ હોવું જોઈએ ઇંગ્લાન્ડ, ફ્રાન્સ, બેલજીઅમ, વગેરે મિત્રભાવે વર્તતા રાજ્યોનો પક્ષ 'ધર્મ' નો છે, અધર્મ (unrighteousness) નો પરાજય કરવા, સ્વનત્રતા જાળવવા, નિરપરાધીન રક્ષણ કરવા, એ રાજ્યો યુદ્ધ કરે છે, અને તેમના પ્રયત્ન સફળ થાય એવી આપણી ઈચ્છા હોવી જોઈએ એ પ્રયત્ન યુદ્ધ વિના શાન્તિથી સફળ થતા હોય તો વધારે ઈષ્ટ છે, પણ અધર્મનો પક્ષ કંગાર, રાક્ષસ સરખા દુષ્ટ અત્યાચાર કરનાર જર્મની શાન્તિનો ભગ કરવાજ તત્પર થઈ ખુનરેજ દેનાવે તો તે કાર્યમાં પણ તેનો પરાજય થવો જરૂરનો છે મનુષ્યની શક્તિ એટલી અપ છે કે ખુનરેજ અટકાવવા આખરે ખુનરેજ કરવી પડે છે આ ખુનરેજ કેટલે સુધી ચાલીને અગ્રે તેનો આધાર એ ઈશ્વરના વિધાનથી ચાલતી ઘટના ઉપર છે મનુષ્યને ઈશ્વરે બુદ્ધિ આપી છે આ કાર્ય કંગાની સ્વનત્રતા આપી છે તેનો દુરપયોગ કરી જે અયોગ્ય રીતે ખુનરેજ કરે છે તે ઈશ્વર આગળ જવામદાર થાય છે દુષ્ટતાથી ખુનરેજ કંગા ઉપર પણ વેર લેનારો મનુષ્યને અધિમાર નથી એવા મનુષ્યના આત્માની શી ગતિ થશે એ ઇનિમાફ કરવાનો અધિમાર પણ મનુષ્યને નથી એ સર્વ ઈશ્વરના હાથમાં છે પણ સત્ અને ધર્મ જાળવવાની ઈશ્વરની ઈચ્છા ફળીભૂત કરવામાં સાધન ભૂત થવું એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે સત્ અને ધર્મ પર દુમતો થતો હોય ત્ય ઈશ્વરેજ કહી બેસી ગયેલું અને તે દુમતાનું નિરાજ કરવા પ્રયામ ન કરવો એ ઈશ્વરેજાનું અનુમરણુ નથી, ઉત્પાદન છે ઉપર ઉત્પાદના મલ્યમાં કશું છે તેમ એવે પ્રસંગે ઈશ્વર પોતાના ન્યાયમંત્રી બુજ દડનો પ્રમાદ દર્શાવે એ ઉત્પાદ હોતી જોઈએ,

ધર્મરતી (righteous wall) ધર્મ મર્યાદા હરજ પરિપૂર્ણ થાયો—એવો મનુષ્યનો હૃદય બાપ દોષો જોઈએ

હા, મન, એ ચેતના (containing) માટે છે, અમલ અને અધર્મ અમર્યાદા માટે જરૂર હોય ત્યાં હા કરવો એવો ધર્મરતો નિયમ છે અને તેને અનુમરણ એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે વ્યથા કરનારને વ્યથા કરવી નહિ, એ નિયમનો ઉદ્દેશ એ છે કે ક્રોધાવિષ્ટ થઈ વેગ લેવું નહિ, પ્રેમ અને દયાથી રિહીન થવું નહિ પરંતુ આત્મરક્ષક કે પગ રક્ષણ કરવું નહિ, પુરુષાર્થ કરવો નહિ, કર્તવ્ય કરવા નહિ, એવો એ નિયમનો ઉદ્દેશ મમજના ધર્મરેખાને બાળવાન ગણતો નથી, પણ, કુટ્ટાને બાળવાન ગણે છે ધર્મરેખાને આધીન થતો નથી પણ કુટ્ટાને આધીન થઈ ધર્મરેખાનો વિરોધી થાય છે

જગતનું કલ્યાણ કરનાર મનમય પ્રભુની હજાર સદૈવ મલ અને ધર્મની પ્રવર્તક છે એ આકાશના પ્રભુની કૃપાથી આપણને થાયો

સામાજિક લેખો

સંસાર સુધારાની પદ્ધતિઓ^x

“અરેખીઅન નાઈટ્સ” મા મહેના અનાદીનના જ્ઞાનસમા એવો શુશુ હતો કે તે ધસતા એક જૂત નિકળી આવતો, તે ધન, મિષ્ટાન્ન, ઝવેરાત, મહેન, વગેરે સર્વ સપત્તિ માગ્યા પ્રમાણે આણી આપતો એવું જ વરદાન ત્રીસની પુરાણકથામાં દેવો તરફથી એક મનુષ્યને મળેલું વર્ણવ્યું છે તે જેને જેને અડકતો તે દેવોની કૃપાથી સુવર્ણ-મય ખતી જતું આ દેશના પુરાણોમાં ઇન્દ્રના નન્દનવનમાના કલ્પ વૃક્ષોનો પણ એવો પ્રભાવ જણાવ્યો છે કે મનુષ્ય જે વસ્તુની ઇચ્છા કરે તે એ વૃક્ષો આપી શકે છે જનસમાજની યથેષ્ટ ઉત્તિ કરવાના આવા કોઈ અદ્ભુત સાધન મળી જતા હોય તો સંપૂર્ણ અને સસારનો તત્ત્વ બહુ સહેલો થઈ જાય, પરંતુ, ઉપર કહેલા સાધનો માત્ર અમુક વ્યક્તિને જ સુખી કરી શકનારા છે અને તેમનું સામર્થ્ય વૈભવના પદાર્થો આપવામાં જ સમાયેલું છે, અને વળી, એ સાધનો કઈ વિવેક વાપરી શકતા નથી અનાદીનનું જ્ઞાનમ તેના વેરીએ કપટથી લઈ લીધું ત્યારે અલાદીનને જુદું જુદું કરવામાં તે વપરાયું હતું ત્રીસના દેવોનું એ વરદાન પામનાર મનુષ્યને ખાલુ અશક્ય થઈ પડ્યું હતું કેમકે અજને અડગતા તે સુવર્ણ થઈ જતું હતું અને સુવર્ણ ગમે તેવું સાઈ છતાં જૂખ મટાડવા પેટમાં નાખી શકાતું નથી

x “સ્ત્રીબોધ અને સામાજિક ઉન્નતિની જયુગિયવી નિમિત્તે ગુજરાત સંસારસુધારા સમાજ તરફથી બોજાનાય વિઠરરી ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં” તા ૧૪ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૮ ના રોજ રા રા રમણભાઈ મહીપતરામ નીવડક, બી એ, એવ એવ બી એ આપેલું બ્યાખ્યાન

કલ્પવૃક્ષોની વિવેકશૂન્યતા ઉપર દૃષ્ટિ કરી પંડિતરાજ જગન્નાથે કહ્યું છે કે:—

સુરાણામારામાદિદ્વ જ્ઞાનિતિ જ્ઞાનાનિલહતાઃ
પતેયુઃ શાસ્ત્રોન્દ્રા યદિ તદ્વિલો નન્વદતિ જનઃ ।
કિમેભિર્વા કાર્યં શિષ્ય શિષ્ય વિવેકેન વિકલૈ-
શ્ચિરં જીવન્નાસ્તામધિધરણી દિલ્હીનરપતિઃ ॥

“દેવોના બાગમાં વાવાઝોડું થાય અને કલ્પવૃક્ષો ઉખડીને એકદમ અહીં પૃથ્વી પર પડે તો બધા લોકે આનન્દ પામે—અથવા શિવ ! શિવ ! એ વિવેક વગરની વસ્તુઓ શા કામની છે ? પૃથ્વી ઉપર દિલ્હીનો બાદશાહ બહુ છવતો રહેો.” આપણે પણ એવા સર્વ અમતકારમય ઉપાયો માટે કહીશું કે કિમેભિર્વા કાર્યં શિષ્ય શિષ્ય વિવેકેન વિકલૈઃ । જન સમાજના ઉદ્ધાર માટેના પ્રયાસોમાં અલૌકિક નહિ, પણ, લૌકિક ઉપાયો જ કામ લાગે તેમ છે. સમાજમાં વસનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં અને સમાજની સમગ્રિમાં જે બળ રહેલું છે તે વાપરીને પરિણામે ઉન્નતિ સિદ્ધ થઈ શકે છે. તેથી આપણા સમાજનો ઉત્કર્ષ કરવા માટે, આપણા સંસારને સુધારવા માટે, કથી કથી પદ્ધતિએ પ્રયાસ કરવા એ સવાલ મહત્વનો છે.

કદાચ એમ કહેવામાં આવશે કે સંસારસુધાગ માટે કયા ઉપાય સેવા એ જ પ્રશ્ન વિચારવાનો છે, અને ઉપાયો નહીં થાય તો પછી એ ઉપાયો કથી પદ્ધતિના છે એ જોવાની જરૂર રહેતી નથી. પરંતુ, ઉપાયોની યોગ્યતાઓના નિર્ણય કરવા સાર અને ઉપાયો ધડવા સાર પદ્ધતિનો પ્રશ્ન તપાસવાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય છે. પદ્ધતિ (Method) ના વિષયના નિષ્પણનો અરંભ કરતા જોન સ્ટુઅર્ટ મિલ કહે છે:—

“In attempting this I am not unmindful

* * * how vague and unsatisfactory all pre-

સૂત્રા અને પદ્ધતિના વાદ માત્ર દર્શનનાની મંડલનાથી કરવાના નથી" પણ, અમુક દેવ સિદ્ધ કરવા માટે કાંઈયે થવા માગ્યા પછી અને એ દેવોએ માટે કેવા કાંઈયે કરવા એની ચર્ચા થવા પછી એ કાંઈયેના વ્યુત્પાદ આવતી પદ્ધતિઓની પરીક્ષા કરવાની અગત્ય ઉત્પન્ન થાય છે. મિત્ર કહે છે તેમ,

"It remains to examine which of these methods are more especially suited to the various branches of inquiry; under what peculiar facilities or difficulties they are to be employed, how far the unsatisfactory state of these inquiries is owing to a wrong choice of methods, how far to want of skill in the application of right ones, and what degree of ultimate success may be attained or hoped for by a better choice or more careful employment of logical processes appropriate to the case."

"એ જોવાનું રહે છે કે એ પદ્ધતિઓમાની કયી પ્રસૂત વિષયની વિવિધ શાખાઓને ખાસ કરીને અનુકૂળ છે; એ પદ્ધતિ ઓને ઉપયોગ કયામા કયી નિત્ય સરળતા મળે છે કે મુશ્કેલી નટે છે, એ વિષયમા કંઈ અમંતોષકાંક પ્રિયતિ હોય તો ખોટી પદ્ધતિઓ પસંદ કરવાથી એ પશ્ચિમ કેટલે દરજ્જે થયુ છે અને ખરી પદ્ધતિઓ લાગુ પાડવામા ચચેલી અકુશળતાથી કેટલે દરજ્જે એ પરિણામ થયુ છે, અને વિષયને ઘટતી રીતિઓમા વધારે સારી પસંદગી કરવાથી કે તે વાપરવામા વધારે મંજાળ રાખવાથી છેવટે સિદ્ધિ કેટલે દરજ્જે મળે કે મેળવવાની આશા રહે." આ નિર્ણય કયામા પદ્ધતિની સાથે કાર્યનું પણ નિરૂપણ થાય છે કેમકે કાર્યની

મી માંમામા એ રીતે ઉત્તરાય છે. ન્યોર્ન હેનરી કુષ્મ શીલસુશીની પદ્ધતિ મંબધે નીચે સીરિનો નામે રપેનિય મીમામકનું વચન ઉતારે છે કે
 “ The question of Method rules and in one sense comprehends all philosophical questions, being indeed Philosophy in action. ”

History of Philosophy, Vol. I, Pro. II, 1 2.

“ પદ્ધતિનો પ્રશ્ન તે શીલસુશીના સર્વ પ્રશ્નોનું નિયમન કરે છે, એક રીતે તો મર્વનો તેમા અન્તર્ભાવ થાય છે, કારણકે શીલસુશીનો ક્રિયાવ્યાપાર તેમા સમાયેલો છે. ” મંસારસુધાગની પદ્ધતિઓમા પણ મંસારસુધાસનો ક્રિયાવ્યાપાર સમાયેલો છે અને તે માટે તેનો કાર્ષિક વિચાર કરીશુ.

મંસારસુધાસની પદ્ધતિઓનો પ્રશ્ન હાથમા લેતા મંસારસુધાસના મહાન આચાર્ય સ્વર્ગવાસી ન્યાયમૂર્તિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેએ સને ૧૮૯૫મા પુણ્યામા ભરાયેલી સોશિયલ કોન્ફરન્સને પ્રસંગે એ પદ્ધતિઓનું વર્ગિકરણ કરેલું તેનું સ્મરણ થાય છે. સર્વને માટે હશે કે એ વર્ગમા પુણ્યામા નેચનલ કોંગ્રેસ ભરાય ત્યારે કોંગ્રેસના મહત્ત્વમા સોશિયલ કોન્ફરન્સ નહિં ભરવા દેવાનો કેટલાક પુણ્યાવાસીઓએ બહુ સખત આમંત્ર કરેલો, અને તેને પરિણામે પુણ્યામા અને બીજાં કેટલાક સ્થળોમા બહુ ક્ષોભ થયેલો. આ તકરારના કારણો વિશે સોશિયલ કોન્ફરન્સને પ્રસંગે મિ. રાનડેએ એક ભાષણ કરેલું અને તેમા તેમણે દર્શાવેલું કે માત્ર આમુક પુરોષ વચ્ચેના અગત ઝઘડાને લીધે આ વાધો ઉઠ્યો છે એમ કેટલાએક માને છે તે વાસ્તવિક નથી, પણ, મંસારસુધાસની પદ્ધતિઓ વિશેનો વિવાદ એ તકગગના મૂળમા રહેલો છે. મંસારસુધાસ અનેક પદ્ધતિઓથી મિદ્ધ કરવાનો છે, પણ, કેટલાક પુરોષોનું કહેવું એવું છે કે એક જ પદ્ધતિથી એ કાર્ય કરો અને તેમા પણ અમે કહીએ તે જ પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરો. એ પુરોષના પદ્ધતિ વિશેના આ દુગમ્બથી એ સર્વ ક્ષોભ

સુખ્યત્વે કરીને થયો હતો એમ મિ. રાનડેએ દર્શાવ્યું હતું. તે સમયનું મંસાર સુધારાની પદ્ધતિઓ તેમણે આ પ્રમાણે દર્શાવી હતી:

“One of the ways in which reform movements are being worked out in India is the method of rebellion. We go into another camp on a religious basis and a social structure is built upon it. The other way of introducing reform is by utilising caste organisations for the purpose of reform. The third is to go to the Acharyas and try to see that they are animated with a high purpose and move about the country and purify us and themselves in the bargain. The fourth way is to appeal to men's sense of honour and make them pledge themselves to certain reforms. The fifth and the least eligible way is to seek legislative help. But in order to work out reforms on any of these lines, all of us must work together. We must meet at least once a year to derive what lessons we can from each other and exchange mutual help and sympathy—this is the reason why we go to the Conference. The rebellious method may be the most suitable method for one reform, the traditional method for another, the pledge method for a third, and the legislative method may be the final solu-

tion of a forth reform. There may be all these different lines not parallel but tapering towards one point in the end, but till they meet we must work together separately."

“ હિંદુસ્તાનમાં સુધાગના પ્રયાસ જે રીતિઓથી થાય છે તેમની એક તે બહુની પદ્ધતિ છે, તેમાં આપણે ધર્મને આધારે રચેલી નવી મંથામાં જઈ બેસીએ છીએ અને તે પાયા ઉપર મમાજની નવી ઘટના યોજવામાં આવે છે સુધારો દાખલ કરવાની બીજી એક રીત એ છે કે સુધાગ માટે નાનના બધારણોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ત્રીજી પદ્ધતિ એ છે કે ધર્મના આચાર્યો પાસે જવું અને તેઓ ઉદાર હેતુથી પ્રામાણિક થઈ દેશમાં સર્વત્ર ફરે તથા આપણને શુદ્ધ કરે અને તે સાથે પોતાને પણ શુદ્ધ કરે એવો પ્રયાસ કરવો ચોથી પદ્ધતિ એ છે કે આખર વિગેની મનુષ્યોની લાગણી ઉપર અમલ કરવી અને અમુક સુધાગ કરવાની તેમની પાસે પ્રતિજ્ઞાઓ લેવડાવવી પાંચમી રીત તે કાયદાની મદદ લેવાની છે અને તે સૌથી ઓછી પમદ કરના યોગ્ય છે. પણ, આ પદ્ધતિઓમાંની ટાંઠ પણ પદ્ધતિએ સુધાગનો પ્રયાસ કરવો હોય તો આપણે મને સાથે મળી કામ કરવાની આવશ્યકતા છે આપણે ઓછામાં ઓછું વર્ષમાં એક વાર મળવું જોઈએ કે એક બીજાના અનુભવનો બને તેટલો લાભ લઈએ અને એક બીજાને મદદ કરીએ અને સમભાવ દર્શાવીએ—ટાન્કરમાં આવી આપણે એકઠા થઈએ છીએ તેનું આ કારણ છે. અમુક સુધાગ માટે બહુની પદ્ધતિ સૌથી વધારે યોગ્ય હોય, અમુક સુધાગ માટે પગપરાથી ચાલતી આવેલી મંથાનો ઉપયોગ કરવાની પદ્ધતિ સૌથી વધારે યોગ્ય હોય, અમુક સુધાગ માટે પ્રતિજ્ઞાની પદ્ધતિ સૌથી વધારે યોગ્ય હોય, અને અમુક સુધાગ માટે કાયદાની પદ્ધતિ એ જ હેતુનો ઉપાય હોય એમ જુદા જુદા સુધાગ માટે જુદી જુદી પદ્ધતિઓ અનુદાન હોઈ શકે છે એમ બને

કે આ બધી પદ્ધતિઓ હંમેશા અલગ રહે એવી સમાન્તર લીટીઓ સરખી નથી, પણ, આખરે એક બિંદુએ આવી મળે એવી અણી નીકળતી આકૃતિમાં આવેલી છે; પણ તે એકદી આવી મળેલાં સુધી દરેક પદ્ધતિ પ્રમાણે જુદું કાર્ય એક સાથે કરવું જોઈએ. ”

પદ્ધતિઓના આ વિભાગ લક્ષમાં રાખી આજના વિષય મંત્રે આપણે કંઈક વિવેચન કરી શકીશું. મિ. ગનડેએ કહેલી બંડની પદ્ધતિ બાકુધા ધર્મમંસ્થાઓને આધારે રચાય છે. ઉદાહરણાર્થ, આહમમાજના અનુયાયીઓએ પોતાના મંડળમાં સંસારિક સુધારા સર્વાંશે દાખલ કર્યા છે. કેટલીક અનિષ્ટ શ્રદ્ધાઓ વર્તમાન ધર્મમંસ્થા સાથે એવી રીતે જોડાયેલી હોય છે કે તે ધર્મસંસ્થાનો ત્યાગ કર્યા વિના તે શ્રદ્ધા બદલી શકાતી નથી. અને તેથી ધર્મસુધારણા કરનાર ધર્મ અને શ્રદ્ધા બંને વિષયમાં નવો માર્ગ એકી વખતે લે છે. ધર્મસુધારણાની આવશ્યકતા હોવા છતાં તે સુધારણાનો સ્વીકાર ચતા વિશ્વંય થાય છે અને તેથી આ પદ્ધતિ સસાર સુધારાના વિષયમાં ઝટ ફળદાયક થતી નથી. મિ. ગનડેની કાર્યપદ્ધતિ સમ્યક્ધર્મમાં દીક્ષા કરતા આર્યસમાજ તત્ત્વથી નિકળતા “આર્યપત્રિકા” નામના વર્તમાનપત્રે લખેલું કે મંસાર સુધાગ ફેલાવવાનો હાલનો માર્ગ છોડી દઈ આર્યસમાજના ધર્મનો પ્રસાર કરવા સુધારકો પ્રયાસ કરે તો એ ધર્મ સાથે સુધાગ એની મેળે દાખલ થાય. તેના ઉત્તરમાં મિ. ગનડેએ કહેલું કે એ પ્રમાણે ધર્મનો ફેરફાર કરતા વલો કાળ જાય ત્યાં સુધી સુધાગનો પ્રયાસ કર્યા વિના આપણે બેશી ગહીએ તો ચાલતા અનિષ્ટ રિવાજોથી જે ઘણી હાનિ હાલ થાય છે તે લાખા કાળ સુધી ચાલુ રહે, અને એ બધો કાળ આપણે અસરણ થઈ બેશી ગહેવું એ ચેતવ્ય નથી. આ રીતે આ પદ્ધતિનો સર્વથા ઉપયોગી થઈ શકતો નથી. પરંતુ જ્યાં જીજ્ઞા ઉપાય શક્ય ન હોય ત્યાં બંડની પદ્ધતિ દાખલ કરવી જ પડે છે. દાખલા તરીકે મિ. ગનડેએ કહેલું કે વિધવાચિવાદ અને સમુદ્રગમનના વિષયમાં ઉચ્છેદક પદ્ધતિ (method of

revolution) અવશ્ય ગ્રહણ કરી પડે છે, કેમકે એ વિ'યો સામેના વિરોધનો અનાદર કરી એ સુધારાનો તત્કાલ આરંભ કરવામા આવે તો જ એ બાબત પ્રયામ થઈ શકે છે. લોકમત અનુકૂલ થાય કે દેશવાય ત્યા સુધી વિધવાવિવાહનો પ્રતિબંધ જારી રહેવા દઈ આનાચાર અને જીવન ચાલુ રહેવા દેવાય નહિ. લોકના અણગમ્યાની અવગણના કરી વિધવાવિવાહ કરવામા આવે ત્યારે જ બીજાઓને દિમત મળી શકે છે અને વિધવાવિવાહનો પ્રચાર શરૂ થઈ શકે છે. તે જ પ્રમાણે સમુદ્રગમનની ગાતિઓ તરફથી રાજ મળે ત્યા સુધી યુરોપ વગેરે દેશોમા જવું નહિ એવો નિયમ થઈ શકતો નથી. પરંતુ દેશગમનની એટલી બધી આવશ્યકતા છે કે ગમે તેટલા જોખમે એ સુધારો તરત દાખલ કરવો જોઈએ અને તે દેનાવા માટે ત્યાગ પાડી જ ગાતિઓનો વિરોધ ધીમે ધીમે ઘટવા માટે છે તથા એ સુધારાની આવશ્યકતાનો સ્વીકાર વધતો જાય છે માદમ કરી સમુદ્રપ્રયાણનો આરંભ કર્યાથી અને ગાતિ તરફનો ત્રામ આપેા મીઠી વેડી લીધાથી જ આ સુધારો દાખલ થઈ શક્યો છે આ ઉચ્છેદક રીતિનો મહત્તી પદ્ધતિમા જ સમાવેશ થાય છે.

ઉપર કહેવા વર્ગીકરણમાની બીજી પદ્ધતિ તે એ છે કે મંસાર સુધારા કરવા નાતોના બધારણુનો ઉપયોગ કરવો એટલે નાતોની આગ્રહ સુધારા દાખલ કરવા આ પદ્ધતિની બધામણુ કરનારાનું કહેવું એવું છે કે નાતની સગથામા જે બળ રહેલું છે તે મંસાર સુધારા તરફ વાળવામા આવે તો સાગ પગિણામ થાય અને દિલ્લુ જનસમાજમા મનુષ્યો એવા નાતને વશ છે કે નાતના બળ વિરુદ્ધનો સુધારાનો પ્રયામ ફેલેફમંદ થઈ શકશે નહિ આ પદ્ધતિને 'reform from within' ની (અદરથી સુધારો કરવાની) પદ્ધતિ પણ કહેવામા આવે છે; અને તેનું તાત્પર્ય પણ એજ છે કે નાતનું બળ તોડી અથવા ઓછું કરી બહાગ્ન્ય બીજા બળથી સુધારા દાખલ કરવાનો પ્રયાસ ન કરવો પણ નાતની વ્યવસ્થાને સુધારી નાત પામે

સુધાગ કરાવવા, નાનો પોતે અંદરથી કેળવણી સુધારા તરફ વધે એવો માર્ગ લેવો. આ પદ્ધતિ કેટલેક અંશે ઉપયોગી છે અને કેટલાક સુધારા માટે તેનું અનુમરણ પણ થયેલું છે. એ પદ્ધતિ વિરુદ્ધ એમ કહેવામાં આવે છે કે નાતોનું હાલનું બંધારણ જ ઇષ્ટ નથી અને તેથી એટલી બધી હાનિ થાય છે કે તે દૂર કરવું એ મહોટા જરૂરનો સુધારો છે, તે સત્ય છે; પણ, તે સાથે એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે નાતોનું બધાંજી બદલાતા ધણો કાળ જવાનો અને તે બધારણ બદલાય ત્યાં સુધી વાટ જોઈ એવી રહેવાય નહિ, એ બધારણ બદલાવાનો કાળ આવે ત્યાં સુધી અનિષ્ટ રૂઢિઓ કાયમ રહેવા દેવાય નહિ અને સુધાગ મુવનની રખાય નહિ; માટે, નાતોનું હાલનું બંધારણ છતાં પણ સુધારા દાખવ થઈ શકે એવો પ્રયામ કરવો જોઈએ અને તેમાં એ બધારણનો ઉપયોગ થઈ શકતો હોય તો કરવો જોઈએ. અવગત, એ ખરૂં છે કે નાતનું બળ શુભ રીતે વપરાય છે તેમ અશુભ રીતે પણ વપરાય છે, તેથી, એ બળ વાપરતા બહુ સાવચેતી રાખવાની છે વળી, એ બળ શુભ કરતા અશુભ માર્ગે વાપરવું વધારે સહેલું છે, કાંઈને નાન બહાર મુકવાનું કામ જેટલી મહત્વની અને પશ્ચિપૂર્ણતાથી થઈ શકે છે તેવી રીતે કાંઈને સારા કાર્યમાં મદદ કરવાનું નાતથી થઈ શકતું નથી એ નિશ્ચયે કરી ધ્યાનમાં રાખવાનું છે નાતના આગેવાનો, પટેલો અને શેઠીઆઓ પણ નાતના મહોટા જવાની મરજી વિરુદ્ધ સુધારા કરવાનો આગ્રહ કરી શકતા નથી, કેમકે પોતાનો એકલો જળવવાનો સાધારણ માનવ લોભ તેમને પણ હોય છે, અને એ એકલો જોઈને પણ સુધારા માટે પ્રયત્ન કરવાની તેઓ હિંમત કરે એ આશા રાખી શકાતી નથી પ્રથમ તો તેમને સુધારા તરફ વાગવા કહેણું છે, અને તે પછી તેમનો આધકાર રૂઢિની સીમાએ આવી ધણુ ખરૂં અટકે છે એ મુશ્કેલી નડે છે. વધારે લાગે તેઓ મોટા જગ્યાથી દોરાય છે અને જુન લાગે જ તેઓ મહોટા જવાને દોરી શકે છે.

વળી, એ પણ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે આપણા જીવનની ભાવનાઓ હવે નાતના બંધારણની ભાવના કરતાં ઘણી આગળ વધી છે અને એ બધી નવી ભાવનાઓને નાતનું બંધારણ જીતી શકે તેમ નથી, આપણા આચાર વિચારના બધા વિષયોનો નાતના બંધારણ માથે મંબંધ પડાવી શકાય તેમ નથી, આપણું પ્રજાત્વ એવું વિકાસિત થયું છે કે તેનાં બધાં સ્વરૂપ નાતની વ્યવસ્થાનાં જુનાં બીજાંમાં સમાઈ શકે તેમ નથી. તેથી મંસારસુધારાના બધા પ્રયાસમાં નાતોની મંસ્થાની મદદ મળી શકે તેમ નથી. સર વિલિયમ લીવરનરે એક પ્રમંથે ભાષણ કરતા બીજાપુરની મમજ્જો મંબંધે કહેલું કે એ મમજ્જોના મકાનમાં ફેરફાર કરી તેમાં હાલ, નિયામો, ઑફીસો વગેરે કરવામાં આવ્યાં છે પણ વર્તમાન સમયના એ પ્રકારના મકાન એ જુની મસજીદોમાંથી થઈ શક્યા નથી; રેલવે સ્ટેશન અને હોસ્પિટાલ. આ દૃષ્ટાન્તનું તાત્પર્ય એ છે કે જુની મંસ્થાઓ નવીન સ્થિતિને બધી રીતે અનુકૂળ થઈ શકતી નથી, અમુક હદ સુધી જ જુની મંસ્થાઓ નવા માર્ગમાં વાળી શકાય છે. તે પ્રમાણે નાતોનું બંધારણપણું કેટલેક અંગે જ મસાર સુધારા માટે ઉપયોગી થઈ શકે છે. બધા સમાર સુધારા નાતો દ્વારા જ થઈ શકશે એમ ધારી મસાર સુધારા માટે બીજા પ્રયાસ ન કરવા એ જૂલ છે. ગુજરાતમાં તેમ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં વખતો વખત નાતના કોન્ફરન્સ ડરાયા છે. પણ તે બહુ ફતેહમદ થઈ શક્યા નથી. સમુક્ત પ્રાન્તોમાં કાયરથ કોન્ફરન્સના મેવાવડા કેટલાક વર્ષ સુધી થયા પછી બંધ પડેલા અને તે કોન્ફરન્સની હિમાયન કરમારે 'કાયરથ સમાચાર' પત્રને કોન્ફરન્સની નિષ્ફળતાનો સખેદ સ્વીકાર કરવો પડેલો. ગુજરાતમાં નાતોના જેટલા વિભાગ છે તેટલા હિંદુસ્તાનમાં બીજે કોઈ સ્થળે નથી. અને પરિણામે કેટલીક નાની નાતો તો કન્યાઓની અજીતને લીધે નાશુદ થવા લાગી છે, અને એ ભયથી સાવચેત થઈ કેટલીક નાતોએ બીજા નાતો સાથે કન્યાવ્યવહાર શરૂ કર્યો

છે, આવી રિયલિટીમાં એ મંજાળ રાખતી જોઈએ કે નાતોનું પ્રથકપણ કાયમ રહે એવું કાંઈ પણ વચ્ચે બંધાય નહિ. સસાર સુધારા માટે નાતની સભા સ્થાપતા આપણે બીજી નાતોથી જુદા છીએ એ વૃત્તિનો ઉદ્ભવ થવો જોઈએ નહિ, આટલા પણ આપણે એકત્ર થઈ દેશોદ્ધાર માટે પ્રયામ કરીશું તો આગળ વધી વધારે મહોટી એકત્રતા સિદ્ધ કરી શકીશું એ વૃત્તિ ઉદ્ભૂત થવી જોઈએ. આ સર્વ હકીકતને લીધે નાતો મારફત સુધારા કરવાની પદ્ધતિ કેટલેક સુધી જ વાપરી શકાય છે. કન્યાવ્યવહારનું ક્ષેત્ર ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે વધારે વિસ્તારી કરવામાં, નાતના બાળકોને ફળવણી આપવામાં, કન્યાવિક્રય તથા વચ્ચના ખર્ચ અટકાવવામાં અને એવા સુધાગમાં નાતોનું બળ વાપરી શકાય છે. કેટલાક સુધારા માટે તો નાત પ્રતિકૂલ ન થાય એટલેજ બહોબરત નાત મારફત થઈ શકે તો બસ છે.

ત્રીજી પદ્ધતિ તે આચાર્યોની મહાયતા લેવાની છે. આચાર્યોની તેમના ધર્મના અનુયાયી મહાજ ઉપર ઘણી સત્તા હોય છે અને તેથી આચાર્યો મસાર સુધારાને ઉત્તેજન આપે તો ઘણી અનુકૂલતા થાય એ ખરૂં છે. કેટલાક સમય ઉપર દ્વારકાના શારદા મઠના શ્રીશંકરાચાર્ય પરદેશગમન સંમથે અનુમતિ પ્રદર્શિત કરી છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે ધર્મ-આચાર્યો આ રીતે સસાર સુધારાને મદદ કરી શકે ત્યાં તે મદદનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પરંતુ માત્ર આ પદ્ધતિજ બસ છે અને એટલાથીજ સસાર સુધારા દાખલ થઈ શકશે એ આશા બંધ છે. બધા સુધારા માટે ધર્મોચાર્યો અનુમતિ આપે એ હાલ સંભવિત નથી, તેમજ, અનુમતિ આપવા ઉપરાંત તેઓ આગ્રા કરે કે પરદેશગમન કરો, બાળવચ્ચ મધ કરો, સ્ત્રીઓને ફળવણી આપો, એ પણ સંભવિત નથી. કેટલાક સુધારાથી તેમને પોતાનું મહત્ત્વ ઘટવાનો અને પોતાના હિતને હાનિ થવાનો ભય લાગે તેમ છે અને વળી, નાતોના અગ્રેવનો સમયે ઉપર કહ્યું તે રીતે ધર્મોચાર્યો પણ પોતાની પ્રતિષ્ઠા બાળવવાને ઉત્સુક હોય. તથા અણુસમજી અનુ

યાપીએ ઉપગ્નો પોતાનો કાચુ થતે એવાં કાઈ પમવા લેવા તેઓ નાગજ દોષ, એ સ્વભાવિક છે. આ કારણેથી આ પદ્ધતિ બહુ ફળદાયક થાય તેમ નથી.

અમુક મુધાગ માટે આચાર્યોની મંમનિ મેળવના તે મુધાગે ધર્મશાસ્ત્રોને અનુમાર છે કે કેમ એ પ્રશ્ન ઉત્પત્ત થાય છે, કેમકે, આચાર્યો ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે જ આગા કરી ગયે છે. આ માટે તેમ જ ભોડાને મંમાર મુધાગ તરફ સુખજી રીતે જાગવા માટે દરેક મુધાગ માટે શાસ્ત્રના પ્રમાણુ ગ્ણુ કરવા અને આ પ્રકારે શાસ્ત્રોના અર્થ કરવા વિશેષ પ્રયત્ન કરવો એમ કેટલાકનો આગ્રહ છે. આ પદ્ધતિને શાસ્ત્રાર્થ કરવાની પદ્ધતિ (Method of interpretation) કહી શકારો. ખીજા દેશોની પેઠે આ દેશના શાસ્ત્રોમા પણ વિચારનો, અનુભવનો અને હડાપણનો મરોડો જ હજાર રહેવો છે અને તેનો ઉપયોગ કરવો એ આપરુષક છે. પ્રાચીના જૂતકાવનો કેવળ અનાદર કરી તેના ભવિષ્યની ઘટના બાધી શકાતી નથી. જૂતકાવના ઇતિહાસથી પ્રગતવ બાધવામા મળેલી વિશાળ મામમી નાખી દેની એ જૂથ છે. આ દેશનો જૂતકાવ બહુ કીર્તિમત થયેલા છે અને તે મમમે ધમ્મી હિદાર બાવનાઓ બધાયેલી છે ને જાગવી ગખવાની છે. પરંતુ એ સક્ષમા રાખવુ લેધએ કે જૂતકાવને બાધી ગખી શકાતો નથી, કાવનો વેમ તો ચાત્રો જ જાય છે, અને પૂર્વકાવના ઇતિહાસને આપણી પ્રવૃત્તિનુ આગબદ (starting point) બનાવી આગળ વધવુ એ કર્તવ્ય છે બેકને કલ્પુ છે તેમ દુનિયા દહાડે દહાડે નહાની થતી નથી પણ મહોટી થતી જાય છે અને દુનિયાના જ્ઞાનમા તથા અનુભવમાં હમેશ હિમેશ થનો જાય છે. તેથી, શાસ્ત્રોના પ્રમાણુ બોજનાં યાદ રાખવાનું છે કે મમાર વ્યવસ્થાના એક કાલે થયેલા નિયમો ભવિષ્યમા હમેશ માટે મજડ બાધી ગખવાના નથી. શાસ્ત્રોમા પણ જુદા જુદા કાલ માટે મંમાર વ્યવસ્થાના જુદા જુદા નિયમો પાગવાના કલ્યા છે, અને જુદા જુદા શાસ્ત્રકારોના અન્ય પરથી

જાણ્ય છે કે સમયના બદલાવા પ્રમાણે શાસ્ત્ર-વ્યવસ્થાઓ પણ બદલાઈ છે. વળી, હવે કાન માથે ગિયતિ બહુ બદલાઈ છે માત્ર આ દેશની ગિયતિને ઉદ્દેશી પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાના નિધાન રચાયેલા, પરંતુ દેશ પણ થાય છે અને એ સર્વ દેશો સાથે આ હવે આમપામના તેમ જ દુન્યા અનેક દેશોની ગિયતિની અંસર આ દેશને મળી કરવાની છે તેથી, કેઈ ધર્મશાસ્ત્રમા સંસારની વ્યવસ્થા સબધે અમુક વિધાન હોય અને વર્તમાનકાળમા જનહિત જોતા એથી જુદા પ્રકારની વ્યવસ્થાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થઈ હોય તો એ નવા પ્રમુખનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ એ ખરું છે કે બોદોની પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રો ઉપર ઘણી શ્રદ્ધા છે અને એ શ્રદ્ધાનો બને તેટલો સફળપ્રયોગ કરવો જોઈએ સ્વર્ગસ્થ જોત્તરધર્મગમ માધ્યમ ત્રિપાસીએ Higher Brahmanism (વિશિષ્ટ બ્રાહ્મણત્વ) વિશેના બાવણમા દર્શાવ્યું હતું કે પ્રાચીન શાસ્ત્રો ઉપરની બોદોની શ્રદ્ધાને લીધે શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય આદિત મતની સ્થાપના કરતા આ Method of Interpretation નો ઉપયોગ કરેલો છે જોઈ માર્ગના પ્રચારનું ખડન કરવા સાથે એ માર્ગના ઋતુક સિદ્ધાંતનો તેમને સ્વીકાર કરવો પડેલો અને તે કારણથી ઋતુક પ્રતિપક્ષીઓએ તેમના ઉપર પ્રબળ બોદો હોવાનો આરોપ કરેલો પરંતુ, એ સિદ્ધાંત નવા નથી પણ જુના વેદ ધર્મના છે એમ ખતાવવા સારું જુના વચનોનો અર્થ એ સિદ્ધાંતને અનુસાર કરવાની પદ્ધતિ તેમણે વાપરેલી નવા વિચાર નવીનતાને લીધે અગ્રાજી ન થાય માટે જુના વચનોના એના અર્થ કરવા કે તે પછી નવા વિચાર જુના વખતના છે એમ ક્ષલિત થાય એ રીતે નવા વિચારોનો પ્રચાર કરવાની આ Method of Interpretation ની પદ્ધતિ જે પૂર્વકાળમા વપરાયેલી તેનો હવે ઉપયોગ થઈ શકે તેમ નથી અને હવે નવા વિચારોની યુક્તતા સાબીત કરવાની જરૂર છે એમ જોત્તરધર્મગમલાઈએ તે બાવણમા દર્શાવેલું તે મત્સાર સુધારાના સબધમા પણ લક્ષમા રાખવાનું છે.

મહોદી વચ્ચે ૧૧ પગદેશમન, વિનયવિવાદ, નાનિઓનો ૫૦૫૦
 લક્ષ્યવદા, ન્યાયિકનિષેધ, વગેરે સુધાગ માટે અનિઓના
 મજબુત આધાર મળે છે એ ખરું છે, પણ ૨૦૧૧ અનિઓના
 એમાના કોઈ સુધાગ વિરુદ્ધ વચન હોય તો તે વચન દ્વે
 સ્વીકાર્ય નથી એમ જ કહેવું જોઈએ તે વચનનો અર્થ પણ તે
 સુધાગના નામના યોગ્ય પ્રયત્ન યોગ્ય એ યોગ્ય નથી યોગ્યની
 ખાતરી થતી નથી જે વિરોધી અનિઓને એમાય રસાવવાનો
 પ્રયત્ન નિયમિત મનુષ્યોના જાનપ્રજાને રચતો નથી અને એ
 રીતે મારી મચડીને પગલે મેમાડેલી એમાયતા તેમના ચિત્તમા
 ઉતરતી નથી જિનાર્થ મતાને આ રીતે એમાર્થ નવારના એ સુક્તિ
 વિરુદ્ધ છે એ જૂનને શ્રીનસુદીમા Syncretism કહે છે યુરો
 પની શ્રીનસુદીમા ઇતિહાસમા પણ ૧૨૦૧ પગી થવાની નીઓ ૧૨૦૧
 નિગટ નામના તેના અનુયાયીઓએ એવા Syncretism નો
 પ્રયાસ કર્યો અને તે નિર્ણય જ કર્યો તર્કવિરુદ્ધ વિચારધટના
 ચર્ચ શક્તિ નથી તેથી, જે શાસ્ત્રવચનો સુધાગને અનુકૂળ હોય
 તેમનો જ આશ્રય લેવો, જે વચનો વિરુદ્ધ હોય તે પ્રહણ ન કરવા,
 અને, એક જી જીવતા બીજા ન પગલવાના રીવાજ (monog
 amy) વગેરે સુધાગ માટે જોઈએ તેવા શાસ્ત્રવચન ન મળે તો
 શાસ્ત્રવચન વગેરે ચનાની લઈ માન સુધારાની યોગ્યતા દર્શાવી એ
 જ યોગ્ય છે શાસ્ત્રાર્થ યોગ્ય પદ્ધતિ કરવાની મનધે આ અનિ
 વચન વિ જૂનવું જોઈએ નહિ કે

ન કેવલ શાસ્ત્રમુદિશ્ય કર્તવ્યો દિ નિર્ણય ।

યુક્તિદીને વિચારે તુ ધર્મદાનિ પ્રજાયત ॥

‘ ૨૦૧૧ શાસ્ત્રનો જ ઉદ્દેશ શ્રીને નિર્ણય યોગ્ય જોઈએ નહિ
 કેમકે, સુક્તિ વગરન નિયામથી ધર્મની હાનિ થાય છે શાસ્ત્રના
 ઉદ્દેશ માથે સુક્તિ (reason) નો ૫૯ ઉપયોગ યોગ્ય જોઈએ

તેમ થાય ત્યારે જ શું કરવું તેનો યોગ્ય નિર્ણય થાય છે. યુક્તિ વગર સાસ્ત્રના આધાર લઈ વિચાર કરવામાં આવે તો જે ધર્મનું રક્ષણ કરવાનો હેતુ છે તે ધર્મની જ હાનિ થાય છે. પ્રગતિનું રક્ષણ કરવું, પ્રગતી ઉન્નતિ કરવી અને તે માટે અનિષ્ટ ગતિઓને દૂર કરવી એ આ વિષયમાં પરમ ધર્મ છે એ વાનની વિશ્વૃત્તિ થવી ન જોઈએ. અર્ધુમ મિ. રાનડેએ સત્તારામાં મળેલા પ્રાન્તિક સોશીઅલ કોન્ફરન્સ વખતે સુધારાની અગત્ય (inevitability of reform) દર્શાવના કેટલાક સુધારાને માટે સાસ્ત્રોનો આધાર ન જડે તે મંબંધે કહ્યું હતું તેમ:—

“But even if it were otherwise, and even if it could be shown by a long special pleading that the changes made are to some extent proper deductions from old texts, it is quite plain that no lapse of time can bar the way of reform where such is needed by the exigencies of our present difficulties. Above all mere ordinances and institutes stands the law eternal of justice and equity, pity and compassion, the suggestions of the conscience within and of nature without us. We can no more resist the stream of these influences as working for righteousness than we can roll back the tide.”

“ પણ સ્થિતિ એથી જુદી હોય, અને એકપક્ષી લાંબો બચાવ કરી એમ બતાવી સકાતું હોય કે (સુધારા માટે) કરેલા આ ફેરફાર જુના વચનો પરથી કેટલેક અંશે યોગ્ય રીતે કવિત થઈ શકે છે,

તોપણ એ તો સ્પષ્ટ છે કે જુના આપણી હાનની મુશ્કેલીઓને લીધે આપણા હિન સારૂ મુધાગની આનંદશક્તિ ઉત્પન્ન થઈ હોય ત્યાં ગમે તેવા કાનના અન્તગ્નો બાધ નડી શકતો નથી જે માત્ર વિધાનો અને સંચાઓ છે તે સર્વના ઉપર એક સનાતન નિયમ આવી ગયેલો છે તે નિયમ ન્યાય અને ધર્મનો છે, દયા અને અનુકરણનો છે, આપણા અન્તગ્માં ગહરી સદૃશ્તિ (conscience) નો છે અને આપણી બહાર આવેલી પ્રકૃતિનો છે સમુદ્રની બગતીને આપણે પાછી વાળી શકી નથી તેમ જ આ ધર્મ મહાવ્યવહારને ઉત્તેજિત કરતા (મુધાગના) બગોના પ્રવાહને આપણે રોકી શકતા નથી ”

ત્રિ ગાનડેએ કહેલી એથી પદ્ધતિ તે મુધારા કરવાની પ્રતિજ્ઞાઓ લેવડાવવાની છે આ પદ્ધતિનું પશુ ટેલુક અનુસરણ થયેલું છે પ્રથમ આ શહેરમાં બાળનમ નિષ્ક્રમ સભા અધ્યક્ષેથી તેમાં સભાસદોએ આ પદ્ધતિ મદલ કરી પોતાના બાળકોને પરણાવતા વરકન્યા વચ્ચે અમુક વયનું અન્તર રાખવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી મદ્યપાન નિષેધના પ્રયાસમાં આ પદ્ધતિનો વજો ઉપયોગ થાય છે. મદ્યપાનનો નિષેધ સર્વત્ર પ્રચલિત કરવા સારૂ સર્વેએ મદ્યપાનથી દૂર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી, —તે વ્યમન કરનાર પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવવી અને વ્યસન ન કરનારે પશુ પ્રતિજ્ઞા લેવી, એ પદ્ધતિ લાભકારક માન્ય પડી છે નિશાગ મગની પ્રતિજ્ઞા તે માણસોના મન ઉપર બગવાન અસર કરે છે અને કાર્યનું ગાનીબં તેથી પ્રદર્શિત થાય છે મદ્યપાનથી થતી હાનિ વિશે ખાતરી થયા પછી લાનચને પ્રમગે પ્રતિજ્ઞા તે માણસને રોમનારૂ મહાસમર્થ બગ થઈ પડે છે, ટેનાક તે સમયે સાલાલાબના વિચારથી અટકી શકતા નથી પશુ પ્રતિજ્ઞાની સ્મૃતિથી જ અટકે છે બીજા અનિષ્ટ રીવાજોનો ત્યાગ કરવાની આનંદશક્તિ વિશે ખાતરી થયા પછી પશુ તે રીવાજોને વશ થવું પડે એવા સાસાગિક મંગલો કટલીક વાર ઉજા થાય છે, અગાન કુટું

ખીઓના દુરાગ્રહ કેટલીક વાર નડે છે, કેટલીક વાર તાત્કાલિક લાભ આકર્ષણ કરે છે આના પ્રસંગોએ પ્રતિજ્ઞા ઉપયોગી થાય છે પૂર્વે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા આખર ખાનગી પાળવી જોઈએ એ વિચારથી મનુષ્યો દૃઢ રહી શકે છે અને આખરના રક્ષણની આવશ્યકતા બિન્ન વિચારના મડળને પણ કળુન કરવી પડે છે અન્યત્ર, કેટલીક વાર પ્રતિજ્ઞા લેનાર પોતે જ નિર્બળ થઈ પ્રતિજ્ઞાથી ચિન્તિત થાય છે એમ બને છે આના પ્રસંગોએ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરાવના કામદારી મદદ લેવી અને પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરનારનો દડ યાય એવી વ્યવસ્થા કરવી એવી પદ્ધતિ યોજનામાં આવેલી છે સિંધ-હૈદરાબાદમાં મિ દયારામ ગિંદુભલે આ પદ્ધતિનો પ્રથમ આરભ કરેલો છે તેમાં એવી વ્યવસ્થા છે કે સસારસુધારા સમાજને ઈન્ડિઅન કંપનીમાં એકટ પ્રમાણે રજીસ્ટર કરાવવામાં આવે છે, તથા સભાસદો અમુક સુધારાની પ્રતિજ્ઞાના ભંગ બદલ અમુક રકમના દડને પાત્ર થવાનું કળુન કરે છે એ પ્રમાણે કળુનત થયા પછી કોઈ સભાસદ પ્રતિજ્ઞા વિરુદ્ધ વર્તન કરે તો તેને દડ કરવાની ઈડને અરજી થઈ શકે છે આ શહેરમાં પણ આ ધોરણે કેટલાક વર્ષ ઉપર સસારસુધારા સમાજ રજીસ્ટર થયેલી અને સભાસદોએ પોતાના પુત્ર પુત્રીને તથા પોતાના ઝક્ષણ નીચેના બાલક બાલકીને અમુક વયની અદર નહિ પરણ્યા વગર તથા એવી પુત્રી તથા બાલકીને ઝેણવણી આપવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી આ પદ્ધતિનું ધણું અનુસરણ થયેલું નથી

સુધારા માટે સરકાર પાસે કાયદા કરાવના એ પાયાની પદ્ધતિ છે મિ ગાંડેએ કહ્યું છે તેમ એ પદ્ધતિ સદુચી ઓછી પસંદ કરવા યોગ્ય છે પણ કેટલાક વિચારમાં તો વિના છુટકો નથી કેટલીક વાર લાયકર અનિષ્ટતા તે વિના અગ્રી સમ્પત્તી નથી, કેટલીક વાર અન્યાય દૂર કરવા સારૂ અથવા લોકવિચાર ઝેણવણ સારૂ તેની જરૂર પડે છે વિધવાઓ “સતી” થઈ જાણી ગરતી અને તેમને કેટલીક વાર એ પ્રમાણે બાળી મુકવામાં આવતી તે ત્રાસદાયક રીવાજ એકદમ અટ-

કાવવા કાયદો કરવાની જરૂર હતી. રાદવાટની ઉમ્મર વધારવા કાયદો કરવાની જરૂર હતી. વિધવાઓના પુનર્વશ જે જાતિઓમાં વર્તમાન રૂઢિથી કાયદેમર નહોતા ગણાતા તે જાતિઓમાં જે વિધવાઓની ફરી પગલુવાની ખુશી હોય તેમનાં પુનર્વશ કાયદેમર ગણાય તે માટે કાયદો કરવાની જરૂર હતી. મૈસુરના મહુમ્મદ મદારાજએ તેમ જ શ્રીમંત મદારાજ અચાન્નાય ગાયકવાડે બાળવમ્મને પ્રતિબંધ કરવા કાયદો કરેલા છે. આ કાયદાઓ લોકવિચારને કળવવામાં તથા ઉત્પત્ત કરવામાં પણ મદાયબૂત થાય છે; ક્યુ ધોરણ વધારે ઇષ્ટ છે, ક્યુ રિયતિ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, એ ઉપર લોકોના વિચાર આવ્યા કાયદાથી દોગય છે. લોકો આવા વિચાર પર આવ્યા ન હોય ત્યાં તેમને કેટલેક દરજ્જે લાવવાની પણ ગજની કરજ છે. રાજા કાલસ્ય કારણમ્ “રાજ કાલનું કારણ છે” (રાજ કાવને ઉપગત્ત છે) એ જીનું વચન આ જ દર્શાવે છે. અર્થ લોકો પોતાની મેળે જ સમારો ભતિના વિષયો ઉપર વિચાર કરતા હોય અને મુધારા દાખવ કરતા હોય તો રાજ તરફથી કાયદા થવાની જરૂર ન પડે. પણ તેમ કદી બને નહિ. વળા રાજ તે પ્રગ્નના બળની સમષ્ટિ છે અને તે પ્રગ્ન-હિત માટે જરૂર હોય ત્યાં વપરાય તે યથાર્થ છે. અનાથનું, નિર્બળનું, ન્દાની વયના બાલકોનું રક્ષણ કરવું, જનમમાજમા, કુટુબમા, ગૃહમા ત્યાં જીવમ થતો હોય ત્યાં વચ્ચે પડી તે અટકાવવો એ રાજનો ધર્મ જીના વખતથી કહેવાતો આવ્યો છે.

કેટલીક વાર એક બીજી પદ્ધતિનો આગ્રહ કરવામાં આવે છે. તે પદ્ધતિને Method of working on the lines of least resistance (સદુથી ઓછો પ્રતિરોધ થાય એવી દિશામાં કાર્ય કરવાની પદ્ધતિ) એવું નામ આપવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિના અમર્થનમા એવું કહેવામાં આવે છે કે જીની રૂઢિઓ ગમે તેવી ખરાબ હોય તો પણ તે દૂર કરવા સંજોગે ઉચ્છેદક (radical) વિચારો અને પ્રયાસો એકદમ આગળ કર્યાથી લોકમમુદ નારાજ થઈ

સામો થાય છે માટે એવી ઉતાવળ કરવી નહિ. ઉચ્છેદક વૃત્તિના ઉદાહરણરૂપે કવિ નર્મદશંકરની આ મુદ્રાસિદ્ધ લાવણી ધણીવાર ઉતારવામાં આવે છે:—

“ સદુ ચલો ઝૂતવા જંગ, બુગલો વાગે;
યા હોમ કરીને પડો, ફતેહ છે આગે.   ટેક૦

ફેટલાંક કરમો વિશે, ઢીલ નવ ચાલે;
શંકા ભય તો બહુ રોજ હમને ખાળે.
હજી સમય નથી આવિયો, કહી દિન ગાળે,
જન બદાનું કરે તવ સરે અર્થ કા ડાળે.
ઝંપલાવવાથી સિદ્ધિ ભ્રેષ્ઠ બળ લાગે !

યા હોમ૦ સદુ ચલો૦ યા હોમ

સાહસે ચાલિના બંધ કાપિ ઝટ નાખો,
સાહસે જાઓ પરદેશ બહીક નવ રાખો.

સાહસ કરવા વિશે.

કવિ દલપતરામે આના ઉપર ટીકા રૂપે રચેલી કહેવાય છે તે ગરબી આ છે:—

“ સળંગન સંભળાવજો રે, ધીરે ધીરે મુધારાનો સાર,
સળંગન રનેહ સહિત સંભળાવજો.   ટેક.

છોટી અફલવાળા આગળે, મુખે ન વદિએ મોટી વાત;
પાશેર કેરા પાત્રમાં, કેમ શેર સમાશે સાત.   સળંગન.

લાખો કીડીપર લાડવો, આખો મેલિયે તો મરી જાય;
બૂકો કરી લલચાવીયે, તો તે ખાસી રીતથી ખાય.

માંકડા લઈને માનવી, બેઠો નાવમાં ધઈને નર,
ભડકાવે તો તે અભાગિયાં, પડે કૂદી પાણીને પૂર.   સળંગન.

વેનચરિત્ર, પદ ૭૭ મું.

દલપતરામની આ પદ્ધતિ નર્મદાચંદ્રે કહેલી પદ્ધતિથી વાસ્તવિક રીતે વિરોધી નથી. કકળ પાત્રની ચોખ્ખતા ઉત્પન્ન થતા સુધી પૂરે ઉપદેશ ન કરવાનું એમાં વિધાન છે, પણ, તેનો હેતુ એવો નથી કે સર્વત્ર એવો ઉપદેશ એકદમ થઇ શકે નહિ, અને તેમ જ તેનું તાત્પર્ય એવું નથી કે સંસાર સુધારાના લક્ષણમાં કંઈ એવી વિશેષતા છે કે તેનો અમલ એકદમ થઈ શકે જ નહિ. 'છાંડી આકલવાળા' વગેરેના દૃષ્ટાન્તનો હેતુ પણ એ જણાય છે કેટલાક મનુષ્યો સંસાર સુધારાના પૂર્ણ વિવેચન માટે હજી તૈયાર નથી. પણ તેઓ તૈયાર થાય ત્યારે સુધારો એકદમ દાખલ કરવાનો આ વચનોમા નિરોધ કયો નથી.

સંસારના તેમ જ બધા વિષયના સુધારાના આગંલ વખતે જુની રીતે વળગી રહેલા લોકની અરુચિ થાય છે અને લોકની આરુચિ ન થાય, લોક સામે નથાય એટલું જ કાર્ય કરવું એવો જો નિયમ કરવામા આવે તો સુધારાનો પ્રયાસ થઇ શકે જ નહિ. એ પ્રયાસ થયા પછી જ તેની સારતા લોકોના સમજવામા આવે છે અને તેનું અનુસરણ થાય છે. નામદાર ન્યાયમૂર્તિ મિ. ચંદ્રવરકરે એક પ્રસંગે દર્શાવ્યું હતું તેમ Lines of least resistance (સદુષ્ટી ઓછા પ્રતિરોધની દિશા) એ પદ્ધતિનો અર્થ એવો નથી કે જે સુધારા સામે વિરોધ ન થાય અથવા બહુ ઓછો વિરોધ થાય તે જ સુધારા માટે પ્રયાસ કરવો અને બાકીના સુધારા છોડી દેવા; પણ તેનો અર્થ એવો છે કે સુધારાનો પ્રયાસ કરવાની સાથે તે સામેનો વિરોધ એ રીતે ઓછો કરતા જવું કે જેમ અને તેમ ઓછો વિરોધ નડે. અર્થાત્ જે જે સુધારા હજી છે તે સર્વ માટે પ્રયાસ કરવો આવશ્યક છે પણ તે દરેકમા અને તેટલો લોક વિરોધ સમાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સુધારા સામે લોકવિરોધ મટી જાય ત્યાં સુધી અનિષ્ટ રીવાજો ચાલુ રહેવા દેવા અને અનાચાર તથા જુલમ ચાલવા દેવા એ લોકહિત સાધવાનો માર્ગ નથી એ વિશે પ્રથમ વિવેચન કર્યું છે.

સુધારાના પ્રયાસ એકદમ ન કરવા મનમાં એમ પણ ફેટલીક વાત કહેવામાં આવે છે કે કાલક્રમથી ધીમે ધીમે સુધારા થશે અને સુધારા માટે ખાસ ચતન કરતા કાલક્રમની વાટ જોવી જોઈએ પરંતુ દાકતર ભાગ્યકરે એક પ્રમંથે કહ્યું હતું તેમ કાલ એ કાઈ જાતે બની નથી કાલક્રમમાં તે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ બન્નેની પ્રવૃત્તિ થાય છે વર્તમાન સમયમાં અનેક પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ થઈ છે, અનેક આચારનો નવો આરંભ થયો છે, એ સમયે એ સર્વની ગતિ હાથમાં લઈ સર્વને શુભ માર્ગે વાળવા અને પરિણામે ઉન્નતિ થાય એવી રીતે જનસમાજમાંના સર્વ બંધોને દોરી જવા એ કર્તવ્ય છે વહાણ, ઇજ્જત કે મોટરકારની ગતિ નિરુપણ ચાલવા દઈ તેનું નિયમન હાથમાં લેવું નહિ, તેને હાનિના પ્રમંથોથી બચાવવા નહિ, તેને ઇષ્ટ માર્ગે દોરવા નહિ, એ અતિ ભયંકર છે જનસમાજમાં એથી પણ વધારે ગતિનું બળ છે તેમ જ જોખમ છે, અને તે ગતિને જનસમાજના માર્ગે ન દોરતા કાલક્રમે જે પ્રાપ્ત થાય તે ગતિ થવા દેવી એ એથી સહઅગણ્ય ભયંકર છે

સસાર સુધારાની પદ્ધતિઓનું આ વિવેચન સમાપ્ત કરતા ન્યાય-મૂર્તિ મહાદેવ ગોવિંદ ગનડેનું વચન ફરી લક્ષમાં મળીશું કે જુદી જુદી પદ્ધતિઓનો યથાયાગ્ય ઉપયોગ કરવાનો છે અને એ પદ્ધતિઓએ કાર્ય કરનારા એકત્ર થઈ પ્રયાસ કરે એ જ સિદ્ધિનો માર્ગ છે

બીજી ગુજરાત સંસારસુધારા પરિપદ્ધતિ, નડીઆદ*

પ્રતિનિધિઓ, સત્તારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો,

પ્રાચીન બાબિસોનિયન લોકોના રાજ દમ્ભરાજીએ એવો કાયદો કરેલો કે કોઈ વૈદના ઉપચાર પછી દરદીને તુકસાન થાય તો તે વૈદને સખત સજા કરવી. તેણે કુમાન કરેલું કે વૈદની ચત્રદ્રિયા પછી દરદીનું મૃત્યુ થાય કે દરદીની આખ જાય તો વૈદના કાકા કાપી નાખવા, વૈદની દવા લીધા પછી ગુલામ મરી જાય તો વૈદ નવો ગુલામ ભરી આપવો, અને ધાયય થયેલા બળદને વૈદની દવા કપા છતાં બળદ મરી જાય તો બળદની કિંમતતો ચતુર્થાંશ વૈદે બળદના માલીકને આપવો. આને પરિણામે બાબિસોનમા વૈદનો ધંધો બંધ પડેલો, અને એવો રીયાજ ચાલેલો કે માણસ માદો થાય ત્યારે તેને ચાર રૂના વચ્ચેના ચોકઠામાં લાડીને મુલાડના અને ગતેથી ને જતો હોય તે દરેક જણ તે માદા માણસ પામે આવીને પુઠનો કે તને શુ થયું છે; તેનો રોગ પુઠનાને પોતાને પહેલા થયો હોય કે બીજા કોઈને થયાનું પુઠનારના જણવામાં હાય તો પુઠનાર માદા માણસને બક્ષામણ કરતો કે આવા ઉપચારથી આ રોગ મટે છે માટે તું પણ એ ઉપચાર કરજે.

હિંદુ સંમારની હાવની વ્યાધિગ્રસ્ત દશામાં હિંદુ પ્રજાએ પણ આતું કંઈ હાથે કરીને વ્હોરી લીધું છે મમાજસાહની ચિકિત્સા બંધ કરવામાં આવી છે અને પ્રાણુરક્ષણનો મમરત પ્રયત્ન ડોરીઓની દંતકથાને આધારે કરવામાં આવે છે. જનમમાજના બધાગણના અને વિદ્યાસના શાસ્ત્રીય વિજ્ઞાનથી ક્ષવિત યતા ધોરણે પ્રમાણે ઉપાય

લીધાથી હાનિ થઇ બેસશે એ બીકથી રૂઢિનું અધ અનુમગ્ન કો વામા આવે છે આની ગિયતિ દૂર કરવી, આપણા મસારની પ્રવર્તમાન ઘટનામા જ્યાં જ્યાં સડો હોય ત્યાં ત્યાં તે નિર્મૂલ કરનાના ઉપાય લેના, આપણો સસાર શુદ્ધ અને સશક્ત થઇ ઉત્કર્ષ પામે એવા પગલા લેના, એ સસાર સુધાગનો પ્રવાસ છે એ પ્રવાસમા આપણી ગિયતિ ભૂતકાળમા ટ્રેવી હતી અને ભવિષ્યકાળમા તે ટ્રેવી કગવી છે એ જોવું પડે છે એટલું જ નહિ, પણ, કયા સામાજિક બળોની અસર આપણા ઉપર થાય છે અને મનુષ્યજાતિનું માનસિક તથા નૈતિક બંધારણ કયા કારણોમાથી ટ્રેવા કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાનું સૂચવે છે એ પણ જોવું પડે છે જુના સમયથી આપણા મસારની વ્યવસ્થા ટ્રેવી ઘડાતી આવી છે, આપણા આદર્શો કેવા હતા અને તે આદર્શોનું અનુમગ્ન આપણી પ્રજામા કેવું થયું છે, એ જ્ઞાન આપણા શાસ્ત્રો, ઋષિઓ અને ઇતિહાસથી મળે છે, અને એ જ્ઞાન સસાર ચલાવનાની શક્તિનો ભંડાર આપણી પાસે ટ્રેવે છે તે નક્કી કરના સાર જરૂરનું છે પરંતુ એટલી જ માત્રાથી આપણે ઈષ્ટ મિદ્ધિ કરી શકીએ તેમ નથી આપણું ભવિષ્ય આપણે કેવું ઘડવું છે તે નક્કી કરવા સાર ભૂતકાળના આદર્શોના જ્ઞાન ઉપરાંત વર્તમાનકાળના આદર્શોની પરીક્ષા પણ આવશ્યક છે વર્તમાનને દાળી નાખી વર્તમાનથી અંતઃ એવો ભૂતકાળ આપણે ઉત્પન્ન કરી શકીએ તેમ નથી બધું ‘પાછું હતું તેવું થાય’ એ શબ્દ પણ નથી ઓછું પણ નથી ટ્રેલીક વસ્તુઓ પોતાના કાળની સાથે જ ચાલી જાય છે, અને, બાકી રહે છે તે વસ્તુઓ કાળના ફેફસાથી રગાતી જાય છે, છપાતી જાય છે, ઉડેનાતી જાય છે અને વિંગાતી જાય છે, રૂપાંતર પામતી જાય છે આ કાળથી ભૂતકાળને આધારે વ્યાખ્યાનો વર્તમાનકાળ, અને વર્તમાનકાળથી જલવાયેનો ભૂતકાળ લક્ષમા લઇને ભવિષ્યકાળ માટે તૈયારી થઈ શકે છે વર્તમાનકાળમાથી આપણે આગળ વધવાનું છે, વર્તમાનકાળમા આપણી પાસે

જે જે મામર્યા છે તે તે મામર્યાના ઉપયોગથી મર્વ પ્રયામ કરવાના છે. તેથી વર્તમાનકાળમાં આપણે આપણા દેશમાં અને દુનિયાની વચમાં કેવી રિયતિમાં છીએ એ લક્ષમાં લેવાની જરૂર છે. વર્તમાનકાળમાં આપણા સંસારમાં જે જે અનિષ્ટતા છે તેનો પ્રતિકાર આપણા મંસારમાં જે જે અનિષ્ટતા વડે તેનો પ્રતિકાર આપણા વર્તમાન મામર્યાથી અને આપણી વર્તમાન રિયતિમાં કરવાનો છે. પ્રાચીન કાળમાં યોગીઓ જંગમમાં જમ માયા ઉપર કીડીઓના ગદ્ગદ ચઢી જાય એવી મમાધિ કરતા એટલું જ ચિત્ર નજર આગળ ઉભું કર્યોથી આપણુ કાર્ય મરે તેમ નથી. અર્વાચીન કાળમાં શહેરોમાં અને ગામડાઓમાં રહી આત્મબળ પ્રાપ્ત કરનારનું સ્વરૂપ કેવું હોય એ ચિત્ર પણ કદપાય નહિ ત્યાં મુઠ્ઠી મિદ્ધિ થઈ શકે તેમ નથી.

આ બધી હકીકત લક્ષમાં લેતા મ માગ મુધારા મંમધે શુ શુ કનંચ છે, શું શુ થાય છે અને શી રી રીને થાય છે એ વિષયના વિવિધ વિચારો અને અનુભવો એકઠા કરવા તથા તેમાંથી સાર દોઢન કરવા વખતો વખત આપણે મંસારમુધારા પર્વિદ્ ભરીને મગીએ છીએ. અને તેથી આ પ્રમગે, પ્રગુત વિષયને હિદેશી, જનમમાજના ટેટલાક આદર્શો, મામાગિક બજો અને ધોરણોનું અવલોકન કરીશુ તો માર્ગદર્શનમાં સહાયતા થશે.

આદર્શો ભાવનાઓથી બધાય છે, ભાવનાઓનું મર્તિમન્ત સ્વરૂપ થકાતા આદર્શોના ચિત્ર ઉદ્ભૂત થાય છે, ભાવનાનો આગ્રિયમાં અમય થતા માનવ વ્યક્તિનું જે સ્વરૂપ કદપાય તેને આદર્શ કહીએ છીએ, માટે, સંસારમુધાગની મયભૂત ભાવનાઓ તરફ દષ્ટિ કરીશું.

મંસાર મુધાગની પ્રથમ ભાવના તે સ્વતંત્રતાની છે. દરેક પુરુષને અને દરેક સ્ત્રીને સ્વતંત્રતાનો અમૂલ્ય અધિકાર છે; જનસમાજની એકંદર સ્વતંત્રતા જળવાય માટે છુટક વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના વ્યવહારના નિયમ થઈ શકે; પણ, અપરાધ સિવાય કોઈ વ્યક્તિની

સ્વતંત્રતા છિનવી લેવાય નહિ, અને અપરાધ માટે પણ દડા પુરતી જ તે લઘુ લેવાય આ મહાન ભાવના રાષ્ટ્રીય જીવન પેઠે સામાજિક જીવનમાં પણ પ્રવર્તવી જોઈએ એ પ્રતીતિથી જાણીએ થઈ આપણે લગ્નના વિષયમાં સ્વાતંત્ર્ય સ્થાપવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ મનુષ્યની જીવનનીમાં લગ્ન એ ઘણો મોટો બનાવ છે, મનુષ્યના આખા જીવનમાં સુખ દુઃખનો ઘણો ભાગ લગ્નના આધાર ઉપર ગ્યાય છે, લગ્ન એ હૃદયની રુચિ અને હૃદયના ઉદ્ઘામનો વિરમ છે, લગ્ન તે પ્રેમનો ઈશ્વરી આશ અનુભવનાનું અને સાર્થક કરવાનું એક મોટું ક્ષેત્ર છે, માટે લગ્નમાં સ્ત્રી કે પુરુષની સ્વતંત્રતા કોઈ રીતે કુદિત થવી ન જોઈએ આ સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન આવે તે પહેલા જ બાળકોને પરણાવી દેવામાં આવવાથી સ્વતંત્રતાની ભાવના ખાંડત થાય છે અને તેથી ઘણા નિરમ પરિણામ થાય છે એ બાળકને બંધ કરવાનું એક મોટું કારણ છે લગ્નની આ સ્વતંત્રતાનો હક પુરવ જોડેલો જ સ્ત્રીને છે એ સિદ્ધાન્તની હામના હિંદુ સંસારમાં અવગણના થાય છે તે દૂર કરવાનો પ્રયાસ પણ એટલો જ અગત્યનો છે સ્વતંત્રતા મર્વદેશી થાય ત્યારે જ ખીતે છે અને, જે જનસમાજમાં અમુક વ્યક્તિઓને, અમુક વર્ગોને કે અમુક જાતિઓને જ સ્વતંત્રતા મળે છે અને બાકીનાને સ્વતંત્રતાથી વિહીન ગણવામાં આવે છે તે જનસમાજની સ્વતંત્રતા આધુરી અને મર્યાદા મર્યાદા મર્યાદા છે આમ જનસમાજની સ્વતંત્રતા પરિપુષ્ટ કરવાના દૃષ્ટિબિન્દુ ઉપરાંત વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો સિદ્ધાન્ત પણ લગ્ન વિરમમાં સ્ત્રીની સ્વતંત્રતાની આવશ્યકતા દર્શાવે છે આપણા સંસારમાં સ્ત્રીને બાંધવામાંથી મુક્તિ પર્થતન સ્વતંત્રતાના સ્વરૂપ પણ આવવા દેવામાં આવતા નથી, અને એ પદ્ધતિ લગ્નની બાબતમાં પણ પ્રવર્તે છે જીવનમાં સ્વતંત્રતાનો અરુણોદય દેખાવા માટે, પોતાના જીવનસુખના પોતે દેવા ખ્યાલ બાંધવા એ સમજણ ઉત્પન્ન થવાનો વખત આવે તે પહેલા બાળકોને પરણાવી દેવા એ સ્વતંત્ર

તાની પરમ શત્રુતા છે. માઆપનો દ્વાવો માઆપના ધનલાભ, માઆપની સામાજિક સગવડ આગળ કન્યાની સ્વતંત્રતાનું, કન્યાના કન્યાધર્મનું અભિ-
દાન આપી દિદુપ્રજ્ઞ પરતંત્રતાના છોડ ઘેરે ઘેર, ગામે ગામ, દેશે દેશ રોપે છે. બાળકગ્નમાં કન્યાના મુખ અને હૃદયોદ્ઘાસ સિદ્ધ કરવાના માર્ગ જોવામાં આવતા નથી એટલું જ નહિ પણ, તેના મુખનો નાશ કરવાના અને હૃદયોદ્ઘામનો ભંગ કરવાના માર્ગ જાણી જોઈ સેવામાં આવે છે. જ્યાં વરની શારીરિક ખાનસિક કે નૈતિક ખામી એવી અનિષ્ટ દોષ કે વસ્તુ કુટુંબમંડળ એવું અશ્ચિકર દોષ કે મમજાળી ઉમરની યુવતી તે વર સાથે લગ્નથી જોડવા કદી કમ્પલ ન થાય ત્યાં અણુમમજાળી ઉમરની બાળકીને માઆપના સ્વાર્થ ખાતર લગ્નની ગાદી બાધી દેવામાં આવે છે, લગ્નને બંધનનું સાધન બનાવવામાં આવે છે. ન્હાની ઉમરના વરમાં પ્રકટ થતી ખામીઓ બાલકી માટે સ્વીકારી લેવામાં આવે છે એટલું જ નહિ, પણ જુદતાની જામી રહેલી ખામીઓ પણ બાળકીને મંગલ વાદ્ય અને ઉત્સવ માથે અર્પણ કરવામાં આવે છે. બાળકગ્ન કન્યાવિ-
કલ્પ અને કળેડાના રીવાજ એ યુવામગીરીના વ્યવહાર લોષ સ્વતં-
ત્રતાની ભાવનાના કદા દુસ્મન છે, તે છતાં દિદુસમાજ તેને મમ-
તાથી વળગી રહે છે એ કેવું ગ્યાનિકર છે ! ગજતંત્રમાં કોઈ વ્યક્તિને ગેરવાજબી રીતે કેદ કરવામાં આવે છે તો આખા દેશમાં હાહાકાર થાય છે, પણ, દસ વર્ષની નિર્દોષ બાળકીને માઠ વર્ષના ડોસા સાથે કે કમચક્રાવળના ગાડા સાથે પરણાવી દેવામાં આવે છે ત્યારે આપણા જનમમાજમાં કાંઈ પણ ખળભળાટ થતો નથી; અમંમનિ દર્શાવવા સજાઓ લગાતી નથી તો ખેર, પણ એ જુવમ કરનાર પાત્રો માથે કુટુંબમાં, મસારમાં, વ્યવહારમાં, ગાહેરજીવનમાં આપણે એવી રીતે વર્તીએ છીએ કે જાણે તેમણે કરેલા અત્યાચારથી આપણી લાગણી દુખાઈ જ ન હોય, તેમનું જસંસ કાર્ય આપણા રોપને પાત્ર છે એવી આપણી માન્યતા જ ન હોય

તેમના તરફ આપણને અનાદર થયોજ ન હોય.' એક તરફથી રાજ તત્ત્વમાં અતત્ત્વના પ્રાપ્ત કરવાના આપણે પ્રયાસ કરીએ અને બીજી તરફથી આપણા જીવનમાંથી સ્વતત્ત્વતા છિન્ન કરવાના રોજરોજ આચરણ કરીએ એ કેવી મૂર્ખતા! કેવી દુર્બુદ્ધિ!

વિધવાવિવાહ પણ અતત્ત્વતાની ભાવનાનો વિનય છે લગ્ન ખડિત થયા પછી ભાગેલું જીવન કમ સાધવું એ પોતાને માટે પોતાની મેળે નિર્ણય કરવાનો અધિકાર દરેક પુરુષને અને દરેક સ્ત્રીને હોય એજ એ સિધ્ધિમાં અતત્ત્વતાનો માર્ગ છે નિવાહિત જીવનમાં એટલા બધા સકુન અનુભવોનો અભાવેશ થાય છે કે તેમાં તુટ પડ્યા પછી તેવું જીવન ગાળવું એ વિશે બધી વ્યક્તિઓને એક સરખી જિજ્ઞાસા થતી નથી કોઇને વૈરાગ્યની જિજ્ઞાસા થાય છે, કોઇને બાકી રહેલા કુટુંબમાં સમસ્ત રહેલું પરોવવાની જિજ્ઞાસા થાય છે, કોઇને ધધામાં મશગુલ થવાની જિજ્ઞાસા થાય છે, અને કોઇને જનસમાજના માર્ગોમાં મન એકાગ્ર કરવાની જિજ્ઞાસા થાય છે, અને કોઇને ફરી નિવાહિત જીવનમાં પ્રવેશ કરવાની જિજ્ઞાસા થાય છે વચ્ચે ઉભા સુધી આ છેલ્લી જિજ્ઞાસા ધણી માધારણ હોય છે, અને વચ્ચે ઉભરથી અગાડી વધ્યા પછીના કાળમાં પણ આ જિજ્ઞાસા, અર્થાત્ ફરી લગ્ન કરવાની જિજ્ઞાસા, ટેટલાકમાં ધણી બગવાન માનમ પડે છે આવી વિવિધતાની દશામાં સહુ પોતપોતાની રુચિ અનુસાર માર્ગ ગ્રહણ કરે તો જ સ્વતત્ત્વતા ગંહી શકે સહુ પામે એક સરખી જિજ્ઞાસા ધારણ કરવામાંથી સ્વતત્ત્વતા નષ્ટ થાય છે જુદી જુદી સિથિતિમાં જુદા જુદા નિર્ણયની ઓછી વત્તી થોડાંક કે અઠોઠાંક દર્શાવનારા એવા હોય છે, અને તેનો સંગ્રામો સુરજનો કરે તે બુદ્ધિમંદો નથી હોતો પરંતુ દરેક વ્યક્તિને પોતાની મેળે એ સરવાળો મૂકવા દેવો અને કેટલાક જનો ખોટો સરવાળો કરશે અથવા ખરો સરવાળો કર્યા છતાં તદ્દનુસાર આચરણ કરવામાં નિર્ભયતા વાપરશે તેવો સંભવ હોવા છતાં સુર જનોની ટીકાને પાત્ર થઇ દરેકને પોતાને

લગતું આચરણ પોતાની મેળે સ્વતંત્રતાથી કરવા દેવું એ ઇષ્ટ છે. એકના આચરણથી બીજાની સ્વતંત્રતા જતી હોય તો અટકાવવી એ યોગ્ય છે. પણ વ્રહ્ પુરુષ લગ્ન કરવા ઇચ્છે ને તેથી કોઈ બાળકીની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવાની ન જોઈએ. પણ, વ્રહ્ પુરુષ અને વ્રહ્ સ્ત્રી બંને સ્વતંત્ર ઇચ્છાથી લગ્ન કરે તો તેની યોગ્યતા પર ટીકા થઈ શકે પણ એવા લગ્ન જનસમાજના કાયદાથી અટકાવવા એ સ્વતંત્રતાની ભાવનાથી વિરુદ્ધ છે. વિદ્યુર પુરુષને કે વિધવા સ્ત્રીને વૈગમ્યની પ્રતિ થઈ હોય તો તે છતાં તેને ફરી લગ્ન કરવાની ફરજ પાડવી ન જોઈએ. તેજ પ્રમાણે તેને ફરી લગ્ન કરવાની પ્રતિ થઈ હોય તે છતાં તેને વૈરાગ્ય ધાગણ કરવાની ફરજ પાડવી ન જોઈએ. વિધવા સ્ત્રીને માટે વૈગમ્યનો કે જનમમાજની સેવાનો માર્ગ દર્શાવવામા આવે છે તે વેળા એ વાત ભૂલી જવાય છે કે વૈરાગ્યમા અને જનસમાજની સેવામા વિદ્યુર પુરુષો પણ વિધવાઓની પેઠે જ પ્રવેશ કરી શકે છે. પણ ફરી લગ્ન કરવું કે વૈગમ્ય ધારણ કરવો કે જનમમાજની સેવામા પ્રવૃત્ત થવું કે બીજાને કોઈ માર્ગ લેવો એ સર્વની સ્વતંત્રતા પુરુષોને આપવામા આવે છે અને સ્ત્રીઓને એવી સ્વતંત્રતા શા માટે ન હોય એનું કશું યોગ્ય કારણ અપાતું નથી. 'યોગ્ય કાંઈ અપાતું નથી' એમ કહેવાનો હેતુ એ કે ત્યાં કોઈ સમાજમા વિધવા સ્ત્રીને લગ્નની સ્વતંત્રતા ન આપવાની કારણ દર્શાવવામા આવે છે ત્યાં તે કારણના મૂળમા બે અધમ ભાવ રહેલા હોય છે. (૧) પુરુષ પોતાને સ્ત્રીનો માલીક મનગ્ને છે અને એમ માને છે કે પુરુષ એક પછી એક કે સામટી ગમે તેટલી સ્ત્રીઓનો માલીક થાય પણ સ્ત્રી તો એક જ પુરુષની માલિકીની હોવી જોઈએ; અને (૨) પુરુષ ગમે તેટલી સ્ત્રીઓનો ભોક્તા થાય પણ સ્ત્રી તો એક પુરુષની ભોગ્ય હોવી જોઈએ. બીજા જે કારણ દર્શાવવામા આવે છે તેનું પ્રયત્ન કરતા પણ આ ભાવ તેમા અન્તર્ગુહ રહેલા નજરે પડે છે. એમ કહેવામા આવે છે કે વિધવા

ફરી લગ્ન કરે તો પ્રેમની ભાવના ખડિત થાય, કેમકે દપત્તીપ્રેમ તો એક વ્યક્તિનો એક વ્યક્તિ માટે જ હોવો જોઈએ અને તેમાથી એક પાત્રનું મૃત્યુ થાય તો તે પછી પણ તે પાત્ર માટે જ બીજા પાત્રનો પ્રેમ ચાલુ રહેવો જોઈએ. પ્રેમનો આ સિદ્ધાન્ત વિધુર પુરુષને શા માટે લાગુ પાડવામાં આવ્યો નથી તેનો ઉત્તર એટલો જ આપવામાં આવે છે કે પુરુષને તે લાગુ પાડવામાં આવે તો સાર ખરૂં પડે, વિધવા સ્ત્રીઓને ફરી લગ્ન નહિં કરવાની ફરજ પાડ નાગ અને વિધવાવિવાહની સામે યનારામાયી કોઈ વિધુર પુરુષોને ફરી લગ્ન નહિં કરવાની ફરજ પાડવાનો પ્રયાસ કરતા જોવામાં આવ્યા નથી પુરુષને એ છુટ હોવી જોઈએ એવી તેમની માન્યતા તેમના વર્તનમાથી નીકળે છે. હિન્દુ ગ્રંથમાં પુરુષો વિધુર થયા પછી ફરી લગ્ન કરી શકે છે અને કરે છે. વિધુર લગ્ન કર્યા પછી ફરી વિધુર થતા ફરી લગ્ન કરે છે તે છતાં હિન્દુ ગ્રંથમાં પ્રેમની ભાવના ખડિત કેમ થઈ નથી એનો ઉત્તર હજી સુધી આપાયો નથી પ્રેમની ભાવના બળાત્કારથી જળવાઈ એમ કોઈ દિવસ બન્યું નથી સ્ત્રી કે પુરુષ પ્રેમ ખાતર પોતાની સ્વતંત્ર ઈચ્છાથી વૈધવ્ય કે વિધુરત્વ પામે તો જ પ્રેમની ભાવના જળવાય વૈધવ્ય ફરજિયાત રીતે પગાવવાના કારણમાં જેઓ પ્રેમની ભાવના જળવવાનો ઉદ્દેશ દર્શાવે છે તેમને ઉપર કહેલા માલફી અને બોમના ભાવ અદરથી ગ્રેરે છે એમાં શક નથી.

મયમ એ મૂલ્યવાન વસ્તુ છે અને તે ખાતર વિધવાઓને ફરી લગ્ન કરતા અટકાવવી જોઈએ એમ પણ કહેવામાં આવે છે. મયમ એ બેવાશક મૂલ્યવાન વસ્તુ છે પણ આપણી મંસારધટનામાં જે મયમ લક્ષ્ય છે તે મૃદસ્થાશ્રમનો મયમ, સન્ન્યાસનો મયમ નહિ. સન્ન્યાસનો મયમ જે લક્ષ્ય હોય તો તે સસારના કર્તવ્ય સાર ધધો કરી ધનપ્રાપ્તિ કરવાની પણ ન રહે, આપણા ઘરખાર હુંડાઇ જતા અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો પણ ન રહે, દેશનો રાજતમ

પ્રમના દાયમા લેવાનો, ગુજ્જાવરથાના મોટા હોદ્દાઓ પ્રમગ-
નોને આપવાનો પ્રયામ કરવાનો પણ ન રહે. મન્યામના મંચમથી
એ મર્વ ત્યાજ્ય થાય. પરંતુ, સ્ત્રીપુગ્ગોએ શુદ્ધચાત્રમમા ગ્દેતાં
ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવી, સુખોપભોગને નિયમમા રાખવો, એ મંચમ
આપણે મારે લક્ષ્ય છે, અને તે છતાં વિપુર પુગ્ગ માટે શુદ્ધચા-
ત્રમીનો મંચમ મ્મટ છે અને વિધવા સ્ત્રી માટે મંચાગીનો મયમ
મ્મટ છે એમ કેમ કહી શકાશે? મંચામીનો મંચમ પણ વ્યક્તિની
ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય ત્યારે યથાર્થ હોય છે, બધાતકારે
મંચાગી બનાવેવાનો મંચમ નામનો જ હોય છે, તેની કશી કિંમત
હોતી નથી. વિપુર પુગ્ગને લગ્નવિધિમાં વૈરાગ્ય-અવૈરાગ્યની પમંદ-
ગીની છુટ હોય છે એટલું જ નહિ પણ તેને કેશ વપન કરાવીને
શરીરને વિગ્ધ કરવું નથી પડતું; વસ્ત્રાભૂષણમા, આદારમા અને
નિત્યજીવનમા વૈરાગ્ય લેવો નથી પડતો. આ બધી બાબતમા વિપુર
પુગ્ગો માટે સન્યાસીનો મંચમ મ્મટ નહિ અને વિધવા સ્ત્રી માટે
ફરજિયાત શા માટે? સ્વતંત્રતા વિરોધી ફરજિયાત મંચમનો આગ્રહ
જોઓ વિધવાઓ માટે જ કરે છે તેમના ઉદ્દેશનો ખુલાસો પણ ઉપર
કહેલી માલકી અને ભોગના ભાવના ત્રેરક બળથી થાય છે. લગ્ન
થયા પછી જે બાવા કૌમાર અવસ્થામા વિધવા થઈ હોય તેને જ
ફરી લગ્ન કરવા દેવું એ મતમા પણ સ્ત્રી એક જ પુરુષ માટે
ભોગ્ય તરીકે જળવાની જોઈએ એ અધમ ભાવ રહેલો છે.

વિધવાને ઉપજીવિકાનુ માધન ન હોય તો તેણે પોતાના
સગાના કે મરનાર ધણીના પિત્રાઈના કુટુંબના સેવક થઈ ગહેવું,
અને, ત્યાં ગ્સોઈ કરી, વાસીદા વાળી, લુગડા ધોઈ પેટ ભરવું; એ
માર્ગનો ઉપદેશ પણ સ્વતંત્રતાનો ભાવનાને નષ્ટ કરવા પ્રવર્તે છે.
એવી સ્ત્રી ફરી લગ્ન કરી શકેલી તરીકે પોતાના ઘરની માલિક
થઈ આયુષ્ય ગાળે એવી સ્વતંત્રતાનો ભાવના પુષ્ટ થાય, -સ્વાર્નગ્ય
માટેની માનવ હૃદયની ઉત્ક્રાંતિ ઉદ્ધાસ થાય કે તે બીજાના

ધરમા દારી યર્ષ આયુષ્ય ગાગે તેથી એ પુષ્ટિ અને એ ઉત્પાસ
યાય તેનો નિર્ણય મગ્ધે મૃદુ નથી

વિધવાઓનું સ્વાતંત્ર્ય ખુચવી લઈ હિન્દુ સમાજ સ્વતંત્રતાની
ભાવના મામેના અપગ્રાધની ભારે શિક્ષાનો ભોગ થઈ પડ્યો છે શુદ્ધ
મન જીવનના અનેક સ્થાન નજીક થઈને તે ઠેંગણે દુરાચાર, અનીતિ
અને નિર્ભયતા પ્રત્યા છે માતાના અગ્રાધ શિશુપ્રેમના અનેક
ગભીર કદર્થિત યર્ષ તેને સ્થળે બાળહત્યા અને ક્રોધતા ઉદ્ધ
શૂત થયા છે ગૃહસ્થાશ્રમના હૃદયવિભાગથી થતા દેશોત્તરિના અને
પ્રમગ દનાઈ જઈ તેના વિમસની અધિમરિણી નિર્વેદ, નિગાશ
અને દુ ખના ખાડામાં પડી છે ન્યા સ્વાર્થ, પક્ષપાત અને અન્યા
યથી વિધવાઓની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવામાં આવે, ન્યા વિના
અપગ્રાધે વિધવાઓના હૃદય મચરી નાખવામાં આવે, ન્યા વિધવા
તરફ દિનસોજી ન હોવાને બદલે તેને શાપિત ગણવામાં આવે, અપ
શુકનરૂપ ગણવામાં આવે, સાનો ભારો ગણવામાં આવે ન્યા
વિધવા માટે કુરૂપતા, કષ્ટ અને દાસત્વ નિર્માણ કંવામાં આવે,
ન્યા વિધવાઓનો વારસો પણ સંકુચિત કરી દેવામાં આવે, ન્યા
મનુ મમકૃતિ વિરુદ્ધ વિધવાઓને પણ વૈરાગ્યમાં ઉતારવાના પ્રય
ત્નથી તેમને અનીતિના અને ક્રોધતાના માર્ગમાં હડસેલી દેવામાં
આવે ત્યા પ્રજામાં સ્વતંત્રતાની ભાવનાનો પરિપૂર્ણ ઉદય શી રીતે
થાય ? શ દાસત્વના અને સ્વતંત્રતાના ધુટડા વારા ફરતી પી શકાય
છે ? શ ગતે ગુલામગીરી અને દહાડે સ્વતંત્રતા એવી વહેચણી
થઈ ગઈ છે ? શુ સમારમાં મગ્ધ તંત્રતાની ભાવના અને ગાજગ્યવ
હારમાં સ્વતંત્રતાની ભાવના એવો વિચલિભાગ યર્ષ શકે છે ? પ્રજા
જીવન જો નિવિધ વિચના પ્રજાના ભાવો અને ભાવનાઓથી બનતી
સમગ્ર વસ્તુ હોય તો સ્વતંત્રતા માટે મચતી પ્રજાના સમાજ બધા
રણમાં વિધવાઓની સ્વતંત્રતાનો વિષ્વસ મરવો એ ઘટના કયા
માનમશાસ્ત્ર મ્યા ઇતિહાસ, કયી ગર્હનીતિને આધારે ટકશે ॥

લગ્નના ભાગીદારની પર્મદગી પણ સ્વતંત્રતાની ભાવનાને અનુસાર હોવી જોઈએ. પુરુષ ભાગીની અને સ્ત્રી ભાગીની પર્મદગી છુટથી કરી શકે એની તેમની હિમ્મત લગ્ન વખતે હોવી જોઈએ એટલું જ નહિ પણ અમુક મંડળમાંથી કે અમુક જાતિમાંથી જ તે પર્મદગી થઈ શકે એવો બાધ હોવો ન જોઈએ. એવો બાધ જાતિઓના ન્દાના ન્દાના કક્ષાઓની વૃદ્ધિ સાથે હિન્દુ સમાજમાં ટેવો હાનિકર અને દુઃખકર થઈ પડ્યો છે તે લગ્નવિધિની સ્વતંત્રતાના અપહરણનું બીજું પરિણામ દર્શાવે છે. આ માટેના ઑન મિ. વિદુસભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલે હિન્દની વડી ધારા સભામાં આ પર્મદગીની છુટ સમસ્ત હિન્દુ પ્રજાના ક્ષેત્રમાં સ્થાપવાના કાયદાનો ખરડો રજૂ કર્યો છે તે બહુ અભિનન્દનીય છે. એવી યોજનાથી હિન્દુ જનસમાજમાં સુખની વૃદ્ધિ થશે એટલું જ નહિ પણ સ્વતંત્રતાની વૃદ્ધિ થશે. આ ખરડા વિશે બીજા સબંધમાં વધારે વિવેચન કરીશું.

લગ્ન કરવું કે ન કરવું એ છુટ પુરુષ પેટે સ્ત્રીને હિન્દુ મંમારમાં ન હોવાથી અને લગ્નના ભાગીદારની પર્મદગીનું ક્ષેત્ર સંકુચિત હોવાથી કેટલીક વાર યુવાના કલેષમાં જોડાયેલી સ્ત્રીને મર્મભેદી દુઃખકર જીવન ગાળવું પડે છે, જેને વિવાહિત જીવનની ઈચ્છા ન હોય તેને તેવા જીવનમાં પ્રવેશ કરવો પડે છે. પર્મદગી કરવાની શક્તિ આવે તે હિમ્મત પુરુષ છોડીને કે છોડીને પરણાવી દેવામાં ન આવે અને તે હિમ્મતે પહોંચ્યા પછી પણ લગ્ન કરવું કે ન કરવું એ છુટ પણ તેને રહે એ સ્વતંત્રતાનો માર્ગ છે એકદરે વિવાહિત જીવન સ્ત્રી તેમ જ પુરુષ માટે હિતકર છે અને સ્વાભાવિક રીતે તે હિત તરફ સ્ત્રીપુરુષો વળે છે, પણ, તે હિત તરફથી વૃત્તિ સ્વતંત્ર મુશ્કેલી બંધાવી જોઈએ.

સાહિત્યવર્ણીમાં પણ સ્વતંત્રતાની ભાવના સમાયેલી છે. મનની કૃતિવર્ણીનો, બુદ્ધિવિકાસનો અને જ્ઞાનનો અધિકાર પુરુષ જેટલો જ સ્ત્રીનો છે. એ અધિકાર હિન્દુસમાજમાં સ્ત્રીઓ પાસેથી છીનવી

લેવામાં આવ્યો. સ્વાર્થી સ્ત્રીઓની પરતંત્રતા વધારે દૃઢ થઈ છે. વળી, સ્ત્રીકેળવણીના સમર્થનમાં ન્યાં સુધી એટલું જ દહેવામાં આવે કે સ્ત્રીઓને કેળવણી આપ્યાથી પુરુષો મુખી થશે, પુરુષોને સારી શૃદ્ધિણીઓ મળશે, પુરુષોને ઘરની સગવડમાં વધારો થશે, આ સુધી જ્ઞાનના અધિકારમાં રહેલી સ્વતંત્રતાની કદર થતી નથી. પુરુષોને લાભ થાય, પુરુષોની ઉપયોગિતા સચવાય એવો સ્ત્રીશિક્ષણનો ક્રમ હોવો જોઈએ એમ ન્યાં સુધી કલ્પવામાં આવે ત્યાં સુધી આ વિષયમાં રહેલી સ્વતંત્રતાની ભાવનાનો સ્વીકાર થતો નથી. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એ જાતે જ લક્ષ્ય છે અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ ખાતર સ્ત્રીઓ જ્ઞાન મેળવવા અધિકારી છે. સ્ત્રીને માટે અજ્ઞાન કે અલ્પજ્ઞાન કે ‘અપ જોટલું જ્ઞાન’ નિર્માણ કરવાનો પુરુષને અધિકાર નથી. જ્ઞાનનો માર્ગ પુરુષ માટે અને સ્ત્રી માટે, બાહ્ય માટે અને ઘર માટે, સર્વ માટે સરખી રીતે ખુલ્લો હોવો જોઈએ. અને એવો જ્ઞાનનો અધિકાર અમર્યાદિત થાય તે વિના સ્વાતંત્રતાની ભાવના વિકાસ પામી શકે નહિ એ લક્ષ્યમાં રાખી કેળવણીના પ્રયાસ કરવા જોઈએ. જ્ઞાન એ અમૂલ્ય વસ્તુ છે, નહિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિદં વિષયતે । તેમ છતાં સ્ત્રીને જ્ઞાનની જરૂર નથી, સ્ત્રીને ઘરસંસાર, ચલાવતા આવડે તો બસ છે, એમ કહી જોડો સ્ત્રીઓને અજ્ઞાન રાખે છે તેમને જ્ઞાનથી થતા આત્મોદ્ધર્ષની કિંમત નથી, જ્ઞાનથી ખિલતા સ્વાતંત્ર્યની ખુંજ નથી. સ્ત્રીને પત્ની થવાનું છે; માતા થવાનું છે; તે પુરુષને પતિ થવાનું છે; પિતા થવાનું છે. સ્ત્રીને ઘર ચલાવવાનું છે તે પુરુષને સંસાર ચલાવવાનું છે. તે છતાં પુરુષને પતિ અને પિતા થવાનું તથા સંસાર ચલાવવાનું ખાસ જીવં શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી. પુરુષને જે સામાન્ય જ્ઞાન આપવામાં આવે છે તેથી તે પતિ થતાં, પિતા થતાં શિખે છે, તેને સંસાર ચલાવવાનું જ્ઞાન મળી જાય છે, તે સ્ત્રીને પત્ની થવાનું માતા થવાનું અને શ્રદ્ધ ચલાવવાનું ખાસ જીવં શિક્ષણ આપવાનું બહાનું કાઢી તેને સામાન્ય જ્ઞાનથી વિહીન શા

માટે રાખવી ? એ ખામ જુદા શિક્ષણની તેને જરૂર હોય તોપણ તેથી તેને સામાન્ય જ્ઞાન આપવાની જરૂર મટી શકી જાય છે ? પુરુષોને ધંધાના ખાસ જુદા શિક્ષણ ઉપરાંત સામાન્ય જ્ઞાન આપવામાં આવે છે, તેથી જનસમાજમાં જ્ઞાનજલ્દિ થાય છે, ભાવનાઓનો ઉદય થાય છે, મનુષ્યોના હક મમજાય છે, શહેરીઓના ધર્મ સમજાય છે. તો સ્ત્રીઓના મંમંધમા એ સર્વનો અભાવ કેમ હતો થયો ? સ્ત્રીઓને મનુષ્યજનનિની જ્ઞાન સંપત્તિ અને ભાવ મંપત્તિ વધારવામાં, મનુષ્યોના સંસ્કાર હિત કરવામાં, પ્રગતકીય જીવન આગળ પાડવામાં શહેરીઓની કરજ બળવવામાં સામીલ શા માટે થવા દેવી નહિ ? અદ્ય જ્ઞાન અને ‘ખપ જેટલું જ્ઞાન’ જે અજ્ઞાનના પ્રયોગરૂપ છે. અજ્ઞાન સાથે એ કાર્ય છે. તેનો સ્ત્રી માટે શા સાફ આગ્રહ કરવામાં આવે છે ? જ્ઞાનવડે આત્મામાં ભરાતા બંડારમાં, જ્ઞાનવડે થતા આત્માના ઉલ્લાસમાં ‘ખપ જેટલું’ એ અવધિ કયા બાધી શકશે ? સ્ત્રીનો આત્મા શું એ બઝારનો, એ ઉશ્વસનો અધિકારી નથી ?

સ્ત્રીને તો ધર્મજ્ઞાન આપવું તે બસ છે એમ પણ કહેવામાં આવે છે. આ ધર્મજ્ઞાનના પક્ષનું પૃથક્કરણ કરીએ તો તેમાં સ્તોત્રોના મુખપાઠ સિવાય બીજા કશાનો મમાવેશ થયેલો નજરે પડતો નથી. પુરુષો ન્યાય, તત્ત્વદર્શન, ફિલસુફી એ સર્વનો અભ્યાસ કર્યાથી ધર્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે, અને એ સર્વના અભ્યાસ માટે ખડોળા વાચન અને વિસ્તારી જ્ઞાનની પુરવઠે જરૂર પડે છે, તો એ બધી સામગ્રીથી સ્ત્રીને દૂર રાખી તેને ધર્મજ્ઞાન શી રીતે આપી શકાય ? સ્ત્રીઓ અર્થ સમજ્યા વિના સ્તોત્રો મ્હોડે કરે અને પુરાણીઓની કથા સાલજે એ શુ ધર્મજ્ઞાન પુરુષોના આત્માના ઉત્કર્ષ માટે ? પુરુષોના આધ્યાત્મિક શ્રેય માટે બહુ ઉચ્ચ પ્રકારનું ધર્મજ્ઞાન છપ્ટ હોય છે તો સ્ત્રીઓ માટે તે છપ્ટ નહિ ? આ ધર્મજ્ઞાનની દિમાયતમાં પણ ‘ખપ જેટલા જ્ઞાન’ સરખી અજ્ઞાનની જ દિમાયત છે.

ઓઝવનું કેદખાનુ દૂર કરવાની માગણી પણ સ્વતંત્રતાની ભાવનામાથી ઉદ્ભવે છે ધર્મરની સંજેથી વિશાળ દુનિયાનું દર્શન કરવાનો, ધર્મરે આપેલા હવા અજવાળાનો અનુભવ કરવાનો હક પણ સ્ત્રીઓ પાસેથી લઈ લેવો અને સ્ત્રીઓ માટે તો બધ દિવાલો અને પડદાઓનો સક્રિયત પ્રદેશ જ સુખકર છે એમ કહેવું એ ખરાબ રીવાજનો ખરાબ બચાવ છે પુરષોની કુદૃષ્ટિથી સ્ત્રીઓને હાનિ થતાનો મહત્ત્વ હોય તો તે પુરષોને પડદામાં રાખવાનું કારણ છે. ચોરો છુટા ફરતા ફરે અને ચોરોની બીકથી શાહુકારોને પુરી મુકવામાં આવે એ ક્યાનો ન્યાય ? વાસ્તવિક મિથિતા તો એવી છે કે સ્ત્રીઓની સ્વતંત્ર પદવીને માન આપવામાં આવતું નથી ત્યાં સ્ત્રીઓ તરફ અસહ્યતા, અવિવેક, નિર્લજ્જતા વર્તણૂક ઉત્પન્ન થાય છે, સ્ત્રી માત્ર ભોગ્ય વસ્તુ જ છે એવી માન્યતા હોય છે ત્યાં સ્ત્રીને વિષયવાસનાથી જ જોવાની ટેવ બધાય છે પડદાથી સ્ત્રીની સ્વતંત્ર પદવી તરફ માનવૃત્તિ વધતી નથી, સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યને યોગ્ય નથી એ વિચારથી સ્ત્રી તરફના સર્વ અયોગ્ય વર્તન પુષ્ટિ પામે છે. સ્ત્રીની સ્વતંત્રતાને એક વાર માન આપવામાં આવે, સ્ત્રી પણ ઉચ્ચ મનુષ્યત્વની અધિકારી છે એનો એક વાર સ્વીકાર કરવામાં આવે તો એમાં જ સ્ત્રી તરફની કુદૃષ્ટિ, સ્ત્રીનું અપમાન દૂર કરવાનો ઉપાય છે સ્ત્રીને દેવી કહેવાનો ઘોષ કરવો અને ધરમાં પુરી મુકવાની કે ગજવામાં લઈ ફરવાની પુતળી જેવી ગણ્યની એ કેળવ બ્યર્થ છે

પરદેશગમનની છુટ એ પણ સ્વતંત્રતાની લાનનાનો વિષય છે મનુષ્ય જ્ઞાન મેળવવા, પરાક્રમ કરવા, વેપાર ખેડવા, પૃથ્વી પર સર્વત્ર ફરી શકે એમાં સ્વતંત્રતા છે, તેમ કરતા મનુષ્યને અટકાવવો એમાં પરતંત્રતા છે જ્યારે કોઈ દેશો આપણી પ્રજાઓને પોતાના મુલકમાં પ્રવેશ કરવા દેતા નથી ત્યારે આપણે અન્યાયની, અધિકારના નાશની ફરીઆદ કરીએ છીએ, પણ એ રીતે બકાર જનાર

માટે પરદેશનાં દ્વાર ખુલાં કરાવવાની માગણી સાથે બહાર જનારને આપણે પાછળથી ઘરમાં જેમી રાખી નિકળવા દઇએ નહિ—એ ઉપદાસમય નાટક નહિ તો ખીજું શું? પરદેશગમનના પ્રતિરોધથી હિંદી પ્રજાનો ઉદય કેટલો રોકાયો છે, હિંદુપ્રજામાં સ્વતંત્રતાની ભાવના કેવી ખંડિત થાય છે એનો ખરેખરો ખ્યાલ થઈ પ્રજાનું અંતર દાઝશે નહિ ત્યાં સુધી આ પ્રશ્નનો નિકાલ થવાનો નથી. હિંદુસ્તાન દુનિયાની વચમાં છે, હિંદુસ્તાનની પ્રજાનું જીવન દુનિયાની ખીજ પ્રજાઓના જીવનની વચમાં આવે છે, હિંદુસ્તાન પૃથ્વીના બાકીના દેશોથી અલગ પડી ગયેલો રહે તેમ નથી, હિંદુઓ પૃથ્વી પર, માગર પર અને હવે વાયુ પર દરે દિશામાં ધુમી વળતા થાય તેમ નથી. એ સ્થિતિનો જેમને સાક્ષાત્કાર હોય તેઓ સમુદ્રગમન કરનાર પર યાત્રિઓના પુરાણા હથીઆરો લઈ તુટી પડ્યા તૈયાર થાય? સમુદ્રગમન કરનારને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવી, તેનો દંડ કરી, અમુક મરતે નાતમાં પાછા દાખલ કરવાનો પ્રયાસ વધવા લાગ્યો છે એથી માત્ર આગળ એક પગલું જ ભરાયું છે. ન્યા સુધી સમુદ્રગમન કરનાર પતિત અને ત્યાજ્ય ગણાય છે. ન્યા સુધી સમુદ્ર ગમન કરનારને સજા કરવાની જરૂર મનાય છે. ત્યા સુધી સ્વતંત્રતા વિરુદ્ધની નાતની બેડીઓ અકબંધ રહે છે. એ બેડીઓ કટાઈ ગઈ છે, એ બેડીઓ ઢીલી ખેરાવવામાં આવે છે, પણ ન્યાસુધી એ બેડીઓના કકડા કરી ફેંકી દેવામાં આવ્યા નથી ત્યાસુધી હિંદુપ્રજામાં અસ્વાતંત્ર્ય વિદ્યમાન અને પ્રબળ છે, પૃથ્વી પર પર્ચટણું કરવું એ અપરાધ છે, અને ઘરકુકડા થઈ દેશમાં ભરાઈ રહેવું એ શિષ્ટ માર્ગ છે. સમુદ્રગમનમાં લેશમાત્ર દોષ નથી અને સમુદ્રગમન પછી કોઈ પણ જાતની શુદ્ધિની જરૂર નથી એ સ્વીકાર ન્યા સુધી યશો નહિ ત્યાસુધી હિંદુપ્રજાને પગે ભારે પથરો બાંધેલો રહેશે. એ સ્વીકાર થાય ત્યા સુધી સમુદ્રગમન વિચ્છિન્ન મંસારસુધારાનો પ્રયાસ દરતાથી ચાલુ રાખવાનો છે.

મંસારસુધારામાં રહેલી ખીજી ભાવના તે સમાનતાની છે, અને, તે સ્વતંત્રતાની ભાવના સાથે નિકટ અને આવશ્યક સમઘટી જોડાયેલી છે. સમાનતા વિના સ્વતંત્રતા હોમ શકતી નથી, અને જ્યાં સ્વતંત્રતા હોય ત્યાં સમાનતા હોવી જ જોઈએ. સ્વતંત્રતા સર્વદેશી હોય, સર્વને માટે હોય ત્યારે જ તે યથાર્થ હોય અને તે માટે સ્વતંત્રતા સમાનતાની સાથે પ્રવર્તે છે. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે સ્વતંત્રતા ધારણ કરતી વેળા સ્વતંત્રતાનું ખ્યાપન ('Declaration of Independence') પ્રકટ કરેલું ત્યારે તે ખ્યાપનના પહેલું વાક્ય એ મુકેલું કે 'All men are created equal' 'બધા મનુષ્યો સમાન પેદા થાય છે,' અને એ રીતે એ લેખમાં સમાનતામાં સ્વતંત્રતાનો પાયો દર્શાવેલો છે. એજ રીતે મેસેચુસેટ્સના રાજ્યબંધારણ (Constitution) માં પણ ઉલ્લેખ છે કે 'All men are born free and equal and have certain natural essential and unalienable rights,' 'બધા મનુષ્યો સ્વતંત્ર અને સમાન જન્મે છે અને તેમને કેટલાક કુદરતી, આવશ્યક અને ન લેઈ લેવાય એવા હક હોય છે.' અહીં પણ મનુષ્યોની સ્વતંત્રતા અને સમાનતાનો સમવયસંબંધ દર્શાવેલો છે અને મનુષ્યોના હક એ સ્વતંત્રતા અને સમાનતા સાથે પ્રવર્તતા સૂચના છે.

આ સમાનતાની ભાવના લઈ વર્તમાન હિંદુસમાજવ્યવસ્થા તરફ વળતાં આપણને કેવો સામો ધક્કો વસમો ચર્ષ વાગે છે. કયા મનુષ્યમાત્રની સમાનતા અને કયા હિંદુસ્તાનનો જાતિભેદ? સમાનતાની ભાવના જ્યાં જન્મથી સર્વને સરખા મળે છે ત્યાં જાતિભેદની વ્યવસ્થા આજીવન જન્મથી ખીજી વર્ણો કરતાં ચઢિયાતા દરાવે છે, નાગરોને ખીજા આજીવન કરતાં ચઢિયાતા દરાવે છે, અને વડ-નાગરા નાગરોને ખીજા નાગરો કરતાં ચઢિયાતા દરાવે છે. સમાનતા સર્વના સરખા હક સ્વીકારે છે અને તે કદી લઈ લેવાય નહિ એમ

પ્રકટ કરે છે, તો જાનિએદની વ્યવસ્થા વડે ગ્રાહ્યો પોતાના મિત્રા
બીજા બધાને જ્ઞાનના અને પત્રિતતાના અધિકારમાંથી બાતલ કર
છે, અને ટેટનીક કોમોના મનુષ્યોને એવા ઉતરતા બનાવે છે કે
તેઓ ગ્રાહ્યોએ દગવેરી ચડિયાતી કોમોને છાયાથી પણ અડખી
શરે નહિ, તેમની માથે એક મહાધામા ગ્રહી શરે નહિ, એક પાથ
રથા ઉપર આવી શરે નહિ, એક કુવે પાણી પી શરે નહિ, એક
મદિરે દેવદર્શન કરી શરે નહિ, એક દુકાને ઉભા ગ્રહી શરે નહિ,
એક ગાડીમા બેસી શરે નહિ, ટેટલેક ઠેકાણે એક ગામમા પણ ગ્રહી
શરે નહિ આ અમમાનનામા માત્ર અનગપણુ નથી, પણ ચડિયાના-
ઉતરતાપણુ છે, ઉચા-નીચાપણુ છે, સારા-હનમપણુ છે, માનનીય-
અમાનનીયપણુ છે, હકદાર-નીનકમદારપણુ છે જે પ્રજાશરીર ઉપર
અસમાનતાનો કાગો લેપ હોય તે સ્વનતતાના સ્વેન ગમથી શી રીતે
બચુકે ? જે પ્રજા પોતાનામાંથી લાખો મનુષ્યોના હન છીનરી લે
છે તે મમાનના અને માનના સાથે પ્રવર્તતા 'unalienable
rights' 'ન લેપ લેવાય એવા હક'ની ભાવના શી રીતે પાળે અને
જાળવે ? જ્યાં ત્રીમ પ્રોડની વસ્તીમાંથી છ કરોડ અગ્રપૃથ્વ-જનમથી
જ અગ્રપૃથ્વ-પ્રોડ કારણથી પણ અગ્રપૃથ્વ થવા ચોગ્ય નથી-ત્યાં સમા-
નતાનુ વૃક્ષ શી રીતે રહે ?

અગ્રપૃથ્વ ગણાતા અન્ત્યજને સિવાયના હિંદુ મમાજમા પણ
જાતિભેદ ન સધાય એવા કલ્પ પાડે છે, સતતતતાની ભાવનાને
ઊતભિત કરે છે, પ્રજાબળને સમગ્ર થતુ અટકાવી હનક પાડે છે
જ્યાં એ વર્ણુ બીજા વર્ણુનુ પાણી પીએ તો પોતે પોતાનુ શ્રેટલ
ખોધ બેરો એમ માને, બીજા વર્ણુ સાથે બોજન કરવાથી પોતાનો
બ્રશ થાય એમ માને, બીજા વર્ણુ સાથે લમ યનદાર કરનાથી પોતાનુ
હિંદુપણુ નષ્ટ થાય એમ માને, અમામાનના અને અમસર્ગ એ ધર્મ
મનાય, ત્યાં પ્રજાની સર્વ વ્યક્તિઓની સમાનતા શી રીતે સ્થપાય ?
સર્વ ઇશ્વરના બાગક છે, સર્વ ઇશ્વરને સગ્યા પ્રિય છે, સર્વ ઇશ્વર

પાસેથી સરખો અધિકાર લઇને આવેના છે, સર્વનો પ્રજાની સમ
ષ્ટિમા સરખો એકડો છે, એ પ્રતીતિ ન્યારે હિંદુસમાજમા એત
પ્રેત યદ્ય રહેશે ત્યારે પ્રજાના શરીરની પ્રત્યેક નસમા સમાનતાનું
લોહી વહેશે અને સ્વતંત્રતાની ભાવના જીવવાનું મહાબળ પ્રાપ્ત
થશે લાખા વખતથી ઝેરનું વ્યસન કરનારને જેમ ઝેર ત્રિપ થઇ
પડે છે અને ઝેર છોડવું ગમતું નથી તેમ આધુનિક હિંદુ સમા
જની રૂઢિના દિમાયતીઓ જાતિભેદને અતિમોહથી વગમી રહે છે,
જાતિભેદનો ગમે તે પ્રકારે બચાવ કરવા પ્રયાસ કરે છે યુરોપની
પ્રજાઓમા પણ જાતિભેદ છે એમ તેઓ નિર્દેશ કરે છે પણ યુરો
પની જાતિઓ ઓળગી ચકાચ એવી હોય છે જન્મથી જ હક મળે
અને મૃત્યુ પર્યંત તેમા ફેર પડે નહિ એવી યુરોપની જાતિઓ
હોતી નથી યુરોપની જાતિઓ સમાનતાની ભાનનાનો પરિત્યાગ
મૂતી નથી એ સમાનતાની ભાવનાથી દૂરમને યુરોપની અને અમે
રિકાની પ્રજાઓએ પોતાના દેશમાથી ગુલામગીરી નાબુદ કરી છે
એટલું જ નહિ પણ દુનિયામાથી ગુનામગીરી નાબુદ કરાવી છે
ગુનામગીરી દૂર કરાવવા તેમણે પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું છે ભારે વિગ્રહ
મ્યાં છે, અને તેમનામા પણ જ્યાં મોઢું સ્થગે સમાનતામા ન્યૂનતા
આવી છે ત્યાં સ્વતંત્રતાની ભાવના પણ ખટિત થઇ છે

જાતિભેદનો છે ના બચાવ કરના એવો પક્ષ રજુ કરવામા
આવે છે કે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર જાતિઓ
પ્રાચીન માગ પેટે રાખતી જોઇએ અમમાનતા નો ચાર હજાર જાતિ
ઓમા પણ છે પરંતુ તે ઉપરાંત ચક્રવર્તી દષ્ટિબિન્દુ લઇશું તો
તરત સમગ્રશે કે આ યોજનાનો અમન થઇ શકે તેમ નથી શૂદ્ર
થવાનો દાવો કોઇ જાતિ કરે તો તે વિગે કોઇને વાલો નથી પણ
અને જાતિઓના બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય થવા દેવા સુખનાનો
મોઢું અધિકાર નથી તપોધનનું બ્રાહ્મણના બ્રાહ્મણો મુન મૂતા
નથી, મોચી અને દેવ પોતાને ક્ષત્રિય કહે છે તે ક્ષત્રિયો કબુલ કરે

તેમ નથી, હુદારોએ પોતાને પંચાલ ક્ષત્રિય કહેવડાવ્યા છે કણ્વીઓ પોતાને વૈશ્ય કહે છે, વૈશ્યો તેમને શદ્ર કહે છે. કેટલીક ગાંધિઓ બે ગાંધિઓના લગ્ન વ્યવહારથી ઉત્પન્ન થયેલી કહેવાય છે તેમને માટે પાચમી ગાંધિ શી રીતે થઈ શકે? હાલની સર્વ ગાંધિઓના મૂળ જડે તોપણ અનેક ગાંધિઓને પછી તેમના મૂળમાં દાખી દઈ પછી ચારે સતિઓ ઉપગ્નવર્ગી એ પૃથ્વી પર પથગએલી મનુષ્ય વસ્તીને માત્ર આદમ અને ઇવનું જોડું રહે ત્યાં સુધી એકઠી દબાવવા જેટલું જ કહી શકાય છે. ગાંધિઓ બીડી દઈ પાછી મૂળ શાખાઓ ઉપગ્નવર્ગીનો સચો દજી સુધી જડે એમ લાગતું નથી. પરંતુ, જાતિભેદ ગમે તેમ કરીને ઓછા વધતા રૂપમાં પણ ગાંધિઓની આવી વાજના શા માટે? શરીરમાં પેડેલો કાટો ગમે તેટલા વખતનો જુનો હોય પણ તે ખેંચી કાઢ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. તે ખેંચી કાઢતા વેદના યાચ તેમ હોય, ચામડી ખોતરવી કે કાપવી પડે તેમ હોય, લોહી નિકળે તેમ હોય, પણ તે કાઢ્યા વિના છુટકો નથી, અને જેમ વહેવો કાઢીએ તેમ શરીરની સ્વચ્છતા વહેવી ધાય, શરીરમાં કાટો રહે અને સોજે ન રહે, મમાજનધારણમાં જાતિભેદ રહે અને અસમાનતા ન રહે, એ શક્ય નથી.

જાતિભેદની આ અસમાનતા આપણા સામાજિક જીવનમાં ખટકે છે એમાં શક નથી. જ્યાં આગળ વધવા જઈએ છીએ ત્યાં ત્યાં કોઈકે પાછળથી ખેંચી રાખે છે અને પાછું ફરીને જોઈએ છીએ તો એમ રોડી રાખનાર તે જાતિભેદ છે. જાળવડા કે કળેડા બધ કંઈ જઈએ છીએ તો કોઈક ઠેકાણે નાતના રીવાજ નડે છે: અને કોઈક ઠેકાણે નાતમાની કન્યાની કે વરની અજ્ઞ નડે છે. સ્ત્રીકેળવણી વધારવા જઈએ છીએ તો ન્હાની ઉંમરે છોકરીને સાસરે મોકલવાનો નાનમન નડે છે. વિધવાવિવાહની છુટ આપવા જઈએ છીએ તો નાતનો વિરોધ નડે છે. સમુદ્ગમનનો પ્રચાર કરવા જઈએ છીએ તો નાતનો જીવન નડે છે. લગ્ન મરણના ઉકાઠે ખર્ચ ઓછા કરવા જઈએ

છીએ તો નાતનો જાપતો નડે છે. ધંધાઓની બહોળા છુટની કલ્પના કરવા જઈએ છીએ તો નાત આડી આવીને કહે છે કે બ્રાહ્મણનો દીકરો મોચીનો ધંધો શી રીતે કરશે અને હજમ અમલદાર થશે તો તેના હાથ નીચે નોકરી કાણુ કરશે ? ધારા બાધનારી અને ગજ તંત્ર ચલાવનારી સમાજોમાં ચુંટણીનું તત્ત્વ દાખલ કરવા જઈએ છીએ તો નાતો એક બીજા પર અવિશ્વાસ દર્શાવે છે અને પ્રત્યેક નાત માટે જુદી ચુંટણીની માગણી ચાલે છે.

જાતિભેદની અસમાનતાથી થતી વિપત્તિ સામે બળવા ઉઠ્યા છે અને ઉઠ્યા જાય છે. જાતિભેદ કંગેલુ ભોજનવ્યવહારનું બંધન સિધ્ધિ થઈ ગયું છે પણ તે બંધનની લાવના હજી કાયમ રહી છે. બંધનના ભગ તરફ આખરિઆમણા કરી તે બંધન પ્રવર્તે છે એમ માની લેવાય છે કન્યાઓની અછતને લીધે પરનાતની કન્યા લાવવામાં આવે છે ત્યારે તે પરનાતની નથી એવું અવાસ્તવિકત્વ (fiction) રવીકારી લેવામાં આવે છે. સમુદ્રગમન કરી પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરનાર સાથે મસર્ગ રાખનાર મંસર્ગ નથી રાખતા એમ કમ્પી લેવામાં આવે છે. પરંતુ, આવી અવાસ્તવિક કલ્પનાઓથી સત્ય સંકટાય છે, સમાજની ઉચ્ચ નીચી પડે છે, અને નાતનું ખોખું ભાગ્યા છતાં ઉજી રહે છે. નાતોના કંકડાને લીધે ન્હાની નાતોના કુટુંબો કાયમ પામે છે, કન્યાના અપહરણના અને લગ્નની ઠગાઈના ગુનાહ વધે છે.

લક્ષ્મીનંદનાથ નડતો જાતિભેદ દૂર કરવા મિ. બૂપેન્દ્રનાથ બસુએ હિન્દની ધારાસભામાં રજુ કરેલો ખરડો જાતિભેદ માટે રહેલા મોહથી રદ થયો. એ મોહ એવો આગ્રહ કરાવ્યો કે જાતિભેદથી થતી સંકુચિત મર્યાદા બહાર લક્ષ કરવા સારું હિન્દુઓને કાયદો એવી ફરજ પાડે છે કે 'અમે હિન્દુ ધર્મ નથી પાળતા' એવી ખોટી પ્રતિજ્ઞા કરવી તો જાણે એવી ફરજ કાયમ રહે અને પરક્રમાના યોગ્ય જોડા બાધવા સારું નાત તોડી લક્ષ કરનાર જાણે હિન્દુ ન કહેવાય, પણ, હિન્દુઓની જુદી જુદી નાતોમાં હિન્દુ તરીકેનો લક્ષ

વ્યવહાર તો કાયદેસર ન જ ગણાવવો જોઈએ. પણ, આ દુરામદથી નિગરા ન થતાં જોન મિ. વિદુષભાષ પટેલે એ જ ધારામજામાં હાથ એવો ખરડો રજુ કર્યો છે કે હિન્દુઓની જુદી જુદી જાતો વચ્ચેનાં લગ્ન કોઈ ચાલતી રીતિ વિરુદ્ધ ગણનાં હોય, કે હિન્દુઓને લાગુ પડતા કોઈ કાયદાનો એવો અર્થ મનાતો હોય કે એવા લગ્ન ન થઈ શકે, તો પણ હવેથી એવા લગ્ન કાયદેસર ગણવા. આ માટે જોન મિ. વિદુષભાષને ધણો ધન્યવાદ ઘટે છે. આ ખરડો આ વેળા મંજૂર નહિ થાય તો પણ તે ફરી ફરી રજુ કરવાનો મંકસૂ તેમણે દર્શાવ્યો છે, માટે આપણે કૃતજ્ઞ થવું જોઈએ હિન્દુ સમાજમાં પ્રવર્તી રહેલી અમમાનતા દૂર કરવામાં અને હિન્દુ પ્રજાનું ઐક્ય સાધવામાં આ મહત્વનું પગલું છે, અને, વિવાદિત જીવનના મુખ્યનો અવકાશ વધારવા સારૂ લગ્નની પર્મદગીનું ક્ષેત્ર વિસ્તારી કરવાનો આ ધણો સારો ઉપાય છે આ ખરડાથી કરવા ધારેલો કાયદો કોઈને પરનાતમા લગ્ન કરવાની ફરજ પાડવાનો નથી, પણ જેને પરનાતમા લગ્ન કરવાની ઈચ્છા હોય તેને તેમ કરવાની છુટ આપવાનો છે, હિન્દુઓને તેમની ઈચ્છા વિરુદ્ધ હિન્દુપણાગાથી દૂર કઠાના આટકા-વવાનો છે. આમ છતાં, જાતિભેદના ચિરકાળના વિચ્છાનથી થયેલો મોહ હજી એટલો પ્રબળ છે કે આવો કાયદો થશે તો હિન્દુ ધર્મ નષ્ટ થઈ જશે એવો પુકાર ઉઠ્યો છે વ્યામના પિતા બ્રાહ્મણ અને માતા માહણ્ય છતાં વ્યાસ બ્રાહ્મણ રહ્યા, હિન્દુ રહ્યા, ઋષિ થયા. અર્જુન નાગ જાતિની કન્યા ઉત્તુપી સાથે પરણ્યો; બીમ રાક્ષસી હિડમ્બા સાથે પરણ્યો, પણ તેઓ ઉત્તમ ક્ષત્રિય રહ્યા, આના લગ્નથી તે વેળા હિન્દુ ધર્મ નષ્ટ થયો નહિ તો હવે તે કેમ નષ્ટ થશે ? હિન્દુ પ્રજાત્વના ન્હાના ન્હાના કકડા કરી તે સીસામાં મુકી ખુચ મારી મુકવાથી હિન્દુ પ્રજાજન એકઠું થશે અને હિન્દુપણું જળવાશે ? હિન્દુ પ્રજાના ઉત્કર્ષ માટે જેને ઉત્કંઠા હોય તેની તરફથી આ ખરડાને પ્રેરિ મળવી જ જોઈએ.

આ ખરડા પ્રમાણે કાયદો કરતી વેળા તેમા કેટલીક બાબતો દાખલ કરવાની જરૂર છે એમ કેટલાક સસારસુધારકોનું માનવું છે. આ ખરડાની યોજના સાદી છે અને તેને જુડુ મફલ કુવામા લાભ નથી એ ખરું છે પણ, કેટલીક વીગતો ધ્યાનમા લીધા વિના ચાને તેમ નથી જુદી જુદી નાતો વચ્ચેના લગ્નને લીધે હાલની રૂઢિથી જુદી પડતી જે નવી મિથિઓ ઉત્પન્ન થવાનો મભવ છે તે માટે આ કાયદામા ઉપાય યોજવા એ સનાહ લાવેલું છે આ સંબંધમા જે વીગતો મેં બીજે પ્રસંગે સૂચવી છે તે અહીં ફરી દર્શાવું છું —

- (અ) આવા લગ્ન કરનાર સ્ત્રી પુરુષ જે જુદી જુદી નાતોના કે જુદા જુદા પ્રાન્તોના હોય તેમા વારમાનો હિંદુ કાયદો જુદો જુદો હોય તો લગ્ન કરનારમાથી પુરુષનો કાયદો એ જોડાને અને તેમના સત્તાતને બાથુ કરવો એમ ઠરાવવાની જરૂર છે, કે વારસાની અનિશ્ચિતતા ન રહે
- (મ) આવા લગ્ન કરનાર સ્ત્રી પુરુષમાથી એકની કે બન્નેની યાત્રિમા એવો રીવાજ હોય કે સ્ત્રીની મરજી ઉપરાંત ધણી તેને ફારગતી આપી શકે અથવા છેડો ફાડી આપી શકે, તો તે રીવાજ આવા લગ્ન કરનારને બાથુ પડતો નહિ એમ ઠરાવવું જોઈએ આવા લગ્નથી સ્ત્રી પોતાની નાતથી અને સગાથી અનગી થાય ત્યાં તેની મજી રિસ્ક આ લગ્ન રદ ન થાય એવા રક્ષણની જરૂર છે
- (ક) આવા લગ્ન આઠ પ્રકારના હિંદુ લગ્નમાથી ‘બ્રાહ્મ’ સમાના લગ્ન ગણાવા જોઈએ ચંદોના અને કન્યાવિક્રયના લગ્ન ‘બ્રાહ્મ’ થી ઉતરતા હોય છે એ આઠ લગ્નોમા સનુથી ઉચ્ચ ૨૪૩૫ ‘બ્રાહ્મ’ લગ્નનું છે અને તે આના લગ્નનું ગણાવું જોઈએ
- (ડ) આવા લગ્ન કરનાર એકાદ કે બન્ને પક્ષની નાતમા એવો રીવાજ હોય કે એક સ્ત્રી જીવના પુરુષ બીજી સ્ત્રી પરણી શકે

કે એક પુરુષ જીવતા સ્ત્રી ખીજી પુત્ર માથે પરણી શકે તો તે રીવાજ આવા વચ્ચે કરનારને લાગુ પડશે નહિ એમ હમ વધુ જોઈએ અને ૧૮૭૭ નો ખીજી એક્ટ ને 'સ્પેસીયલ મેરેજ એક્ટ'ના નામથી ઓળખાય છે તેમા પણ એક પત્નીત્વ અને એક પતિત્વના લક્ષની જ છુટ છે અને આવા લક્ષ માથે એકલી ઉત્તરિ પ્રાપ્ત થવી જ જોઈએ

(૧) ઉપર કહેના એક્ટની ૨ જી કલમની ગકમ (૧), (૨) અને (૩) મા જે સગ્તો છે તે આવા વચ્ચે માટે પણ લાગુ કરવી જોઈએ, અર્થાત્ એમ હમનુ જોઈએ કે —

(૧) આવા લક્ષ કરનાર પુત્ર કુવારો કે વિધુર હોવો જોઈએ અને સ્ત્રી કુવારી કે વિધવા હોવી જોઈએ એ— પતિત્વ અને એક પત્નીત્વના નિયમ માટે આ સરતની જરૂર છે

(૨) આવા લક્ષ કરનાર પુત્રની ઉંમર ઓછામાં ઓછી ૧૮ વર્ષની અને સ્ત્રીની ઉંમર ઓછામાં ઓછી ૧૪ વર્ષની હોવી જોઈએ આવા લક્ષમાંથી બાળકને આશ દૂર કરવો જોઈએ આવા લક્ષની ઉલ્લંઘના સાથે બાળ-લક્ષની અનુલગતા બધે બેસી શકે નહિ

(૩) આવા વચ્ચે કરનાર પુત્રની ઉંમર ૨૧ વર્ષથી ઓછી હોય તો તેના બાપ કે વાનીની સમતિ હોવી જોઈએ આવા લક્ષથી નાતથી જીવ પડનાનું જે જોખમ છે તે પુત્ર ઉંમર રિવાજ માથે નાખવું એ કીક નથી એ કલમની (૪) થી ગકમમા સરત છે કે અમુક સગ પણની અલ્લ જોમના લક્ષ ન થઈ શકતા હોય તેમનાથી એ એક્ટની કલમે પરણી શકશે નહિ તેની સરત આ મુદ્દામા જરૂરની નથી કેમકે 'હિંદુ લો' થી જોમના

લગ્ન (નાતની મર્યાદા સિવાય બીજી રીતે) થઈ શકતા હશે તે જ આ કાયદાથી પરણી શકશે

વાગ્સા મનધના હિંદુ કાયદાથી સ્ત્રીઓને ગેરમનમાફ થાય છે, એ વિષયમાં તેમને પુરોગામી ધણા ઓછા હક આપ્યાથી તેમની પદવી ઘટે છે એટલું જ નહિ પણ જે સ્ત્રીઓને ગુજરાતના સાધનની જરૂર હોય તેમને તેની ન્યૂનતા રહે છે અને પરિણામે સમ્રટ વેડવા પડે છે કુટુંબપોષણની જવાબદારી પુરવોને માથે હોવાથી પુત્રી કમતા પુત્રને પિતાની સપત્તિનો વધારે ભાગ મળે તોપણ પુત્ર હોય ત્યાં સુધી પુત્રીને વાગ્સો જ ન મળે, એ યથાર્થોગ્ય નથી તે જ પ્રમાણે પતિના અવસાનથી વારસો પ્રાપ્ત કરનાર વિધવા માત્ર પિત્રા ધર્મો માટે પોતાના પતિની મીનમતની ચોક્કી કરે અને ચોક્કીદારને પગાર ખાચ એ ઉચિત નથી પુત્ર હોય ત્યાં વિધવાનો ભગણ પોષણ ઉપગત મશો હક નહિ એ પણ ઉચિત નથી પુરુષના અવસાન પછી તેની મીનમતમાં પુત્રો સાથે તેની પુત્રીઓને અને તેની વિધવાને વધતો ઓછો ભાગ મળવો જોઈએ તેમ જ મરનાગની સ્ત્રીને વિધવા તરીકે, પુત્રી તરીકે, માતા તરીકે, બહેન તરીકે કે ગમે તે સગ પણથી વારસો મળે ત્યાં તે મળેલી મીનમત ઉપર તેનો મપૂર્ણ હક થાય એની ધટના આવશ્યક છે

વારસાના હક ઉપગત એક મોટો હમ મેળવના સ્ત્રીઓ અધિ મારી છે, અને, તે શહેરી થવાનો હમ છે દેશનો તત્ર અનાવવામાં પુરવ પડે સ્ત્રીનો પણ એકડો ગણાવો જોઈએ દેશના મનોમા સ્ત્રીઓનો પણ મત હોવો જોઈએ, એ પક્ષની ધણા કાન સુધી પુરવોએ અવગણના કરી છે, અને તે અવગણના લગભગ બધા દેશોમાં અને બધી પ્રજાઓમાં થઈ છે ગાંજ અનાવવાનું જોમના હાથમાં આવ્યું હોય તેઓ બીજાને પોતાની જોડે ભાગીદાર કમવા ખુશી હોય નહિ એ સિધ્ધિને લીધે પુરવે સ્ત્રીને રાજકાર્યો માટે

નાનાયક દગવી છે, પરંતુ, હવે એ લાગાવખતની સ્થિતિ બદલાવા માડી છે, ગજકાર્યોમા મામીય થવાનો સ્ત્રીઓનો હક સ્વીકારાવા માડ્યો છે, ગજકાર્યોની સભા માટે પ્રતિનિધિ પસંદ કરામા મત આપવાના હક ઉપગત પ્રતિનિધિ થવાના હકનો પણ સ્ત્રીનો અધિકાર કમુન થતો જાય છે ઇંગ્લાન્ડની પાર્લામેન્ટમા એ હક સ્વીકારવાના પગલા લેવાય છે મુખ્યાર્થી ધાગમમાએ હાનમા હનવ કયો છે કે મુખ્યાર્થી મુનીમીપાનીમીમા સ્ત્રીઓ મમામદ થઈ શકે એવો કાયદો કરવાની લનામણ કરવામા આવે છે. નેશનલ ટ્રેન્સેમે સ્ત્રીઓના આ હકનુ સમર્થન કર્યું છે સ્ત્રીઓની મમાનતાનો ધણા વખત સુધી ઇનકાર થમા પડી, અને તે વિશે ધણા વખત સુધી વિવાદ ચાલ્યા પછી આખરે એ સમાનતાનો સ્વીકાર થવાનો અને અમન થવાનો મમય આવવા લાગ્યો છે અવમત, મિદ્ધિ સામે હજી નિરોધ થરો, હજી વિનય થરો પરંતુ, જે મદાન વિમદ હમાણા જ મુલાગ્યે બધ થયો છે તે નિમ્મલે અમાનતા અને પરતતતાના જુના સિદ્ધાન્તોને હમેશને માટે ઉથલાવી નાખ્યા છે, અને સમાનતા તથા મ્વનત્રતાનો વેગ હવે થમે તેમ નથી એ વેગ હમરે વર્ષ સુધી થમાવવામા આવ્યો હતા તેથી હવે પણ તે થમારી શકાશે એમ ધાગુ મિથ્યા છે રસિયામા અને જર્મનીમા સમાનતા અને મ્વનત્રતાને સૈકાઓથી દાબી ગમવામા આ થા હતા, તે સમાનતા અને મ્વનત્રતાની સામે વિમાગ અને બગવાન સૈન્યો જમા વવામા આવ્યા હતા અને મ્વનત્રતા સ્થાપવાના પ્રયત્ન વારંવાર નિષ્ફળ ગયા હતા પરંતુ, અમાનતા અને પરતતતાની એ પ્રાચીનતા, એ બનસામગ્રી કામ આવી નહિ અને પનકમા તે જમીનદોરત થઇ ગયા છે અને, હિદુમ્તાનમા પણ સ્ત્રીઓની અમાનતા અને પરતતતા જુના વખતના છે, જાતિભેદથી ચતી અમાનતા અને અસ્વાત ય જુના વખતના છે, એથી તે ટકી શકશે, સ્ત્રીઓને હમ આપવાનુ હજી સુધી બન્યુ નથી અને જાતિભેદ દૂર કરવાના પ્રયત્નો પ્રથમ

યથેના તે સફળ થયા નથી, માટે હવે પણ સ્ત્રીઓને હક આપવાનું નહિ બને અને જાતિ ભેદ દૂર કરનાના પ્રયત્ન સફળ નહિ થાય, એમ જોએ આશા રાખે છે તેઓ કાલજન સામે ખોળી ગણતરી કરે છે ગગાનો પ્રવાહ રોક્યો રોકાતો નથી, સમાનતા અને સ્વતંત્રતાના ઓધ હિલટયા છે તે ચમાવી દેવાય તેમ નથી, એ સાક્ષાત્કાર તેમને થતો નથી અને જનસમાજમાં ફરી વળતી ભાવનાઓનું સામર્થ્ય તેમની પાસે નથી આવતું નથી

સસાર સુધારામાં રહેલી ત્રીજી ભાવના તે પ્રજાત્વ (nationality) ની છે હિન્દુ પ્રજાજન સમગ્ર સ્વદેશ માટે હિન્દી પ્રજાના સર્વ અંગો સંયુક્ત અને સવાદી યર્ષ પ્રજાત્વની ભાવનાને પ્રકુલ કરે તે માટે, પ્રજાના સામાજિક જીવનમાંના રોગપૂર્ણ અને અસ્વચ્છ અંશો દૂર કરી આરોગ્ય અને સ્વસ્થતાનું પ્રવર્તન કરવું એ ભાવના પણ સસાર સુધારાને પ્રેરનારી છે સંતતિ તન્દુર્ય, બંધન અને દીર્ઘાયુષી થાય અને એ રીતે પ્રજાજન પરિપુષ્ટ થાય એ પણ બાળ લગ્ન અને કન્યા બધા કરનાના ઉદ્દેશ છે સ્ત્રીઓ જીવિમાન થાય, સતુષ્ટ રહે અને સસારને સુખી કરે અને એ રીતે પ્રજાજનમાં સામર્થ્યની સકાન્તિ થાય એ પણ સ્ત્રીજનવણી અને વિધવાવિવાહની છુટના હેતુ છે પગદેશગમન કરી હિન્દુઓ પોતાનું પ્રજાત્વ પ્રતિષ્ઠિત કરે એ માટે પણ સમુદ્રગમનની છુટ આવશ્યક છે, પ્રજાની સપત્તિ સચવાય દ્રવ્યના દુર્વ્યયથી પ્રજા નિર્ધનતાની દશા ન બોગવે, અને એ રીતે પ્રજાની આર્થિક અનનતિ થતી અટકે એ પણ લગ્ન મરણના ઉડાઉ ખર્ચ અપમાનવાના પ્રયાસનું કારણ છે, સ્વસ્થતાના અને વૈદ્યના નિયમના અજાનથી ઘણા બાળમરણો થાય છે તે જોળા થાય, આરોગ્યશાસ્ત્રના અનાદરથી શહેરોમાં અને ગામડામાં રોગ ફેલાય છે તે અટકે, એ સુધારા પણ હિન્દુ પ્રજાને બચાવ કરના માટે આવશ્યક છે, વરકન્યાની પસંદગીનું ક્ષેત્ર સિંચવાયું થાય તેવા પ્રયાસ માટે ઉપર મેલના મગ્ગો ઉપગત પ્રજામાં સારી સંતતિ

થવાની અનુકૂળતા એ પણ કારણબૂત છે. વરકન્યાની પમંદગીના ક્ષેત્રને સંકુચિત કરનાર એક બીજી સ્થિતિ પર અહીં દ્રષ્ટિ કરીશું. એક ગોત્રના સ્ત્રી પુરુષ પરણી શકે નહિ એવો હિન્દુશાસ્ત્રનો નિયમ છે અને એ નિયમ વિરદ થયેલા લગ્ન દીવાની કોર્ટો ગદ બાતલ ગણે છે પાસે પાસેના સગા પરણે એ ઉચિત નથી અને એવા લગ્નથી નજાળા સગાં થાય છે માટે આ નિયમ સકારણ છે. પરંતુ જે કુટુંબો એક ગોત્રના છતાં તેમના વચ્ચે શું સગપણ હતું અને ક્યારે હતું તે પણ જાણવામા ન હોય, ગોત્ર તે વરના મૂળ પુરુષનું નામ છે એમ માનના પણ તેને હજારો વર્ષ યર્ષ ગયાથી તેનાથી ઉતરેલી પેઢીઓ પણ જાણવામા ન હોય, ત્યાં એક ગોત્ર વચ્ચેના લગ્નનો પ્રતિબંધ પાળવો એ કેવળ નિર્ગર્હ છે; લગ્નનું ક્ષેત્ર એથી સંકુચિત થાય છે પણ બદલામા કાંઈ પણ લાભ થતો નથી એનાએ ગોત્ર જુદી જુદી નાંતોમા પણ હોય છે અને ગોત્ર સાથે કોઈનું પેઢીનામું જોડી શકાતું નથી તે બનાવી આપે છે કે ગોત્ર હમેશાં નજીકનું સગા પણ દર્શાવતું નથી. અજબત્ત, એક ગોત્રમા સ્ત્રી પુરુષ નજીકના સગા હોય ત્યાં તેમના વચ્ચે લગ્ન થવું ન જોઈએ પણ, નજીકનું મગપણ એ પ્રતિબંધનું યથાર્થ કારણ છે, ગોત્ર એ તેનું યથાર્થ કારણ નથી. ગોત્રના લગ્નના આ પ્રતિબંધનું શાસ્ત્રવિધાન જોઈશું તો તેથી પણ સ્પષ્ટતા થશે. આ વિષયમા મુખ્ય આધાર યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિના આ વચનનો છે —

અવિપ્લુતવ્રહ્મચર્યો લક્ષણ્યાં સ્ત્રિયમુદ્રહેત્ ।
અનન્યપૃથિકાં કાન્તામસપિપ્પદાં યવોયસોયમ્ ॥
આરોગિણીં આતૃમતીમસમાનાર્પણોઽગ્રજામ્ ।
પદ્મમાત્સલમાદૂર્ઘ્ય માતૃત પિતૃતસ્તથા ॥

‘જેન શ્રદ્ધચર્ય ખડિત થયું ન હોય તેને પુરુષ સાગ લક્ષણવાળો, પૂર્વે કોઈની નહિ એની, કમનીય, સંપિક નહિ એની,

પોતાનાથી ન્હાની, રોગ વગરની, બાધરાગી, સમાન પ્રવર અને ગોનની નહિ એની, માથી પાચ પેઢીએ આઘી અને બાપથી સાત પેઢીએ આઘી એની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરે. ’

હાતની રિયતિ નોંધશું તો આમાથી ગોત્રપ્રવર સિવાયની બીજી મરતો લગ્નના કાયદેમગપણા માટે આવશ્યક ગણાતી બન થઈ છે જેજે બ્રહ્મચર્ય સાચુ ન હોય એવો પુરુષ લગ્ન કરે તો તે લગ્ન ‘હિંદુ લૌ’ નિરદ્યનું અને ગદમાનન ગણાતું નથી એમ હોય તો બીજવરોના લગ્ન તો થઈ શકે જ નહિ સ્ત્રી સારા લક્ષણવાળી ન હોય, અગ્નિ હોય કે નદકણી હોય, તો તેથી લગ્ન રદ ગણાતું નથી સ્ત્રી કમનીય ન હોય, સુન્દર ન હોય તો તેની તેનું લગ્ન રદ ગણાતું નથી સ્ત્રી નિધના હોય તો તેનું લગ્ન કાયદેસર ગણવાનો કાયદો થયેલો છે

સ્ત્રીનું પહેલાં કે છ સાથે સગપણ થયું હોય તોપણ બીજા માથે તેનું લગ્ન થતા તે લગ્ન ગદ બાતન ગણાતું નથી સપિણ્ડ નહિ એવી સ્ત્રી એટલે ગોત્રી નહિ એવો અર્થ હોય તો તેમા કાંઈ વિશેષ નથી, અમુક મગપણની નહિ એવો અર્થ હોય તો ક્યા સગપણ તે અનિશ્ચિત છે વર કરતા કન્યાની ઉમ્મર મ્હોળી હોય એના લગ્ન બધી નાતોમા થતા અને હજી પણ કેટલીકવાર થાય છે, પણ એવા લગ્ન ગદ ગણાતા નથી રોગવાળી સ્ત્રી પરણે તો તેનું લગ્ન રદ ગણાતું નથી સ્ત્રીને ભાત ન હોય તે છતાં તે પરણે તો તેનું લગ્ન રદ ગણાતું નથી સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેમાથી પાચ કગ્તા ઓછી પેઢી હોય અને બાપથી (વચમા એકાદ ડેકાણે સ્ત્રી આવતા ગોત્ર મદનાયુ બદવાયુ હોય ત્યાં) સાત કરતા ઓછી પેઢી હોય તો તેગલા પરથી તેમના લગ્ન રદ ગણાતા નથી યોગ્ય પાચમા અને ત્રીજા યોગ્ય લગ્ન બ્રાહ્મણ શાતિઓમા પણ થાય છે આ રીતે આ રમૃતિ વય નની બીજી બધી સગ્તો સનાદરૂપની મનાય છે અને તે વિરુદ્ધના

સામે 'દિદુ દો' થી હનગ અને નદ બાનવ મન નથી તો પ્રવર
અને ગોત્ર મમાન દોષ ત્યા સમ રા માટે 'દિદુ દો' થી હનગ
અને ગોત્ર મમાન મમાન જોડાએ ? જે વેગ ગોત્રનું આગમ્યા
જાળીન દતુ તે વેગ નજીના મમા વચ્ચેન સમના પ્રતિપદ માટે
એક ગોત્રમા સમ ન કરવુ એવું કહેવુ બમ દતુ પણ ગોત્ર
આગમ પડી એવા મેંડો જમાના આ દમરો વાં ધર્મ ગયા કે
જુલ જુલ કુખના, જુલ જુલ મમાન અને જુલ જુલ નનના
માખમનુ એક ગોત્ર થાયી છે તે જમાનુ નથી, અમુક ગોત્ર એક
ગુરુ પછી કે એક મૂળ પુત્ર પછી આ પુત્ર તે પણ પછા પ્રતંગમા
અપટ થતું નથી ત્ય એક ગોત્રમા વચ્ચ ન કરવુ એવા વિચારી
પ્રતિપદથી રૂ. નિશામ (Enginics) નો કથો દેતુ મચરાય
છે ? પ્રવર તો ગોત્રથી પણ વધારે મોખમ છે, પ્રવર તે વચમા ધર્મ
મેના પુરોના નામ છે કે કુટુંબે માન્ય થોના નિશાના નામ
છે એ જમાનુ નથી ત્યા પ્રવરના પ્રતિપદની રી સાર્યના છે ?
ગોત્ર ત્યા પ્રવરના પ્રતિપદ દૂર કરી અમુક અમુક મમપણમા આવેના
ઓ પુત્ર પછી શકે નહિ એવી અપટનામો કાયદો કહે એ
મનાદતરેયુ આ જરૂરુ છે અનુકૂળ ગુણ ન જમાના સમ થાય
એવા વિચાર હોત કે વા માટે આ મુધાગની આવશ્યના છે

આમજીની શુદ્ધતા, સુનીતિ, એ આવના પણ મસારશુધા
ગમા ન્દેલી છે અને થી વિધવાવિવાદના પ્રતિપદથી પ્રવરની
અનીતિ અમાવની એ દેતુ પણ એ વિચના મંસાગમુધાગને પ્રેર
છે કેનો નિરોધ, વેસ્થાના નાયનો નિરોધ એ પણ શુદ્ધતા અને
સુનીતિના ગમણ માટે આવશ્યક હોયથી મંસાગમુધાગના કાર્યક્રમમા
તેનો મમાવેશ થાય છે પ્રજા જીવનમા વ્યક્તિની સુનીતિ આવશ્યક
છે, હોય ઓ પુરુષ શુદ્ધ જીવન ગામે એ આવશ્યક ગણાતુ ન હોય
ત્યા બીજાઓની સુનીતિ માટેના પ્રયામ જનમમાજમા સુનીતિ જાળી-
વાય એવા પ્રયામ બગદીન થાય છે કે કહેવાથી, વેસ્થાના નાય

કરાવવાથી, જુમાર રમવાથી વ્યક્તિમાં જે નૈતિક અધીગતિ થાય છે તે ન અટકાવ્યા વિના સમષ્ટિના જીવનમાં સુનીતિ પ્રવર્તવાનો મથાર્થ ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થતો નથી. કૃદ્ધથી વ્યક્તિને યારીરિક અને આર્થિક હાની થાય છે, કુટુંબો પાપમાલ થાય છે, એ અનિષ્ટતા અટકાવવી એ પ્રયાગ પણ સંસારને સુધારી પ્રજાજીવન ઉત્કૃષ્ટ કરવાના કાર્યક્રમમાં આવે છે. સમષ્ટિનું જીવન, પ્રજાનું જીવન પણ સુનીતિમય રહે, અર્થાત્ પ્રજા અનીતિની મંથાઓને ટકવા દે નહિ, વ્યક્તિઓમાં પરસ્પર અન્યાય થવા ન દે અને બીજા પ્રજાઓ સાથેના વ્યવહારમાં સાચ અને ન્યાય પામે એ પ્રજાના ઉત્કર્ષ માટે આવશ્યક છે.

દયાની જાવના પણ સંસારસુધારમાં સમાયેલી છે. સ્ત્રીઓને કુટુંબ જીવનમાં પડતા દુઃખ અટકાવવા, વિધવાઓને પડતા સંકટ દૂર કરવા, નિરાધાર મનુષ્યો અને બાળકોની આપત્તિ દૂર કરવી એ પણ સંસારસુધારના હેતુ છે. સ્ત્રીઓના અને હક વારમાના સુધારા સ્ત્રીઓ કૃળવણી છર્ધ શુજરાન નિભાવી શકે એવી વ્યવસ્થા. વિધવાઓના પુનર્વિવાહની હુકમ, વિધવાઓ માટેના વિધવાશ્રમ, સાધનહીન મનુષ્યો અને બાળકો માટેના અનાથઆશ્રમએ સર્વ સંસારસુધારના પ્રયાસમાં દયાવૃત્તિ રહેલી છે.

શિષ્ટતાની જાવના પણ સંસાર સુધારમાં રોપી છે. પ્રજાજીવન શિષ્ટતાવાળું, સુચાતાવાળું સુપ્રકાશિત બુદ્ધિના વ્યાપારવાળું, ઉચ્ચ ઉદ્દેશોવાળું, ગાભીર્યવાળું, ઉદાત્ત થાય એ પણ સંસાર સુધારનો હેતુ છે અને તેથી કૃળવણીનો પ્રસાર કરવાના, અનેક સ્ત્રીઓ પરજીવાનો રીવાજ બંધ કરવાના, કુલીનતાના અલિખાન કાઢી નાખવાના, કુલીનતા ખાતર થતા અયોગ્ય સંબંધ અને ધન વ્યય બંધ કરવાના, જાહેર રીતે રોવા કુટવાનો રીવાજ બંધ કરવાના, અધરણીના વગધોડા અને ખર્ચ બંધ કરવાના પ્રયાસનો સંસાર સુધારમાં સમાવેશ થાય છે.

આ અનેક ભાવનાઓનું અનુભવ કરવામા ગયેલે પ્રાચીન આદર્શોની અને પ્રાચીન ઇતિહાસની મદાયના મળે છે, તેમજ રચેલે રચેલે જગતના વર્તમાન જીવનના લક્ષ્યભૂત આદર્શોની પ્રેરણા મળે છે. દુનિયાના દેશોમા અને દુનિયાની પ્રજાઓમા જે ઉદાત્ત ગતિ પ્રવર્તે છે તેથી આપણે અવગ ગદી સહીએ નહિ અને અવગ રહેવા ઇચ્છું એ હિચિત પણ નથી. તેથી પ્રાચીન અને અર્ધપ્રાચીન ભાવનાઓનો યથાયોગ્ય સમન્વય કરી આપણા આદર્શો ધડવા, એ આદર્શો આપણી પ્રજામા પ્રકટ થાય તે માટે મમાજ બગો પ્રવર્તવા, આપણા સમાજ જે રિચિતિમા છે તેમાથી તેને ઉત્કર્ષ માર્ગે લઈ જવામા સદાયભૂત યાય એવા મર્વ ઇચ્છોને ગતિમાન કરવા એ માટે સસાર સુધારાનો પ્રયામ ચલાવવો જોઈએ. આપણી મર્વ ભાવનાઓની પાછળ આધ્યાત્મિક ભાવના ગહેલી છે આપણા સર્વ આદર્શોની પાછળ પરમાત્માનો આદર્શ ગહેલો છે, આપણા સર્વ પાછળ ધાર્મિક બગ રહેલું છે, એ ગ્રહિતિનું મૂચન માત્ર બસ છે. કેમકે સાસારિક બગો સાથે આ પ્રસંગે આપણે મમથ છે, સાસારિક બગોને ધડનાર બગો સાથે અવાન્તર મમથ છે. પરતુ એ છેવટનો આદર્શ, એ છેવટનું બગ આપણા લક્ષ્ય દડ કરવા સાથે અમરણમા ગખવાની આવશ્યકતા છે.

આ આદર્શો આ ભાવનાઓ આ બગો, આ લક્ષ્યોથી મજા ધર્મ આપણે ભાગ્યેદય, આપણું ભવિષ્ય આપણે હાથે ધડવાનું છે એ મહોટી વાત જૂવવી જોઈએ નહિ પડિતોના વચનો, ઇતિહાસ તથા ઇલિસુદીના સાર આપણને સદાયભૂત યાય છે પરતુ એમાના કેઈથી આપણા બગની ક્ષતિ યાય એવું પરિણામ ચવા દેવું ન જોઈએ. પડિતોના વચનોથી કે પ્રાચીન ઇતિહાસથી બીજે માર્ગે ગતિ કરવાની જરૂર જણાય તો એ વચનો કે એ ઇતિહાસનો આગ્રય લઈ બેમી રહેવું અને ગતિ કગવાની ના પાડવી એ ડહાપણ નથી, એ ઉત્તરિ-માર્ગ નથી, એ માનવ જુદિ સાકથનો પ્રકાર નથી.

કરાવવાથી, જુઠાર રમવાથી વ્યક્તિમા જે નૈતિક અમોગતિ થાય છે તે ન અટકાવ્યા વિના મમજિના જીવનમા મુનીનિ પ્રવર્તવાનો મધ્યર્થ ઉત્પાદ પ્રાપ્ત થતો નથી. કેદથી વ્યક્તિને ધારીરિક અને આર્થિક દાની થાય છે, કુટુંબો પાવમાલ થાય છે, એ અનિષ્ટતા અટકાવવી એ પ્રમાણ પણ સંસારને મુધારી પ્રજાજીવન ઉત્કૃષ્ટ કરવાના કાર્યક્રમમા આવે છે. સમજિનું જીવન, પ્રજાનું જીવન પણ મુનીતિમય રહે, અર્થાત્ પ્રજા અનીનિની મંઝાઓને ટકરા દે નહિ, વ્યક્તિઓમા પરસ્પર અન્યાય થવા ન દે અને બીજી પ્રજાઓ સાથેના વ્યવહારમા સત્ય અને ન્યાય પામે એ પ્રજાના ઉત્કર્ષ માટે આવશ્યક છે.

દયાની ભાવના પણ મંસારમુધારમા મમાયેલી છે. સ્ત્રીઓને કુટુંબ જીવનમા પડતા દુઃખ અટકાવવા, વિધવાઓને પડતા મકંટ દૂર કરવા, નિગધાર મનુષ્યો અને બાળકોની આપત્તિ દૂર કરી એ પણ મસારમુધારમા હેતુ છે. સ્ત્રીઓના અને હક વાગમાના મુધારા સ્ત્રીઓ કેળવણી સર્ધ શુજ્જાન નિભાવી શકે એવી વ્યવસ્થા. વિધવાઓના પુનર્વિવાહની છુટ, વિધવાઓ માટેના વિધવાશ્રમ, સાધનહીન મનુષ્યો અને બાળકો માટેના અનાથઆશ્રમએ સર્વ મસારમુધારના પ્રયાસમા દયાશક્તિ રહેલી છે.

શિષ્ટતાની ભાવના પણ સસાર મુધારમા રોપી છે. પ્રજાજીવન શિષ્ટતાવાળું, સુચાતાવાળું સુમંગલિન બુદ્ધિના વ્યાપારવાળું, ઉચા ઉદ્દેશોવાળું, માબીર્ષવાળું, ઉદાર થાય એ પણ સસાર મુધારાનો હેતુ છે અને તેથી કેળવણીનો પ્રમાણ કરવાના, અનેક સ્ત્રીઓ પરજીવનો રીતજી બદલ કરવાના, કુલીનતાના અવિચાર ઝાઝી નાખવાના, કુલીનતા પ્ણાતર થતા અયોગ્ય સમ્બંધ અને ધન વ્યય બદલ કરવાના, જાહેર રીતે રોષા કુટવાનો રીવાજ બદલ કરવાના, અધરણીના વરધોડા અને ખર્ચ બદલ કરવાના પ્રયાસનો સસાર મુધારામા સમાવેશ થાય છે.

જગત્માંનું નીતિમય શાસન*

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં એક પ્રમંગ વર્ણવ્યો છે કે:-“ઈન્દ્ર અને વિરોચન પ્રજ્ઞપતિ પાસે ગયા અને તેને પૂછ્યું કે ‘ભગવાન્ ! આ જે પામીમાં દેખાય છે અને આ જે દર્પણમાં દેખાય છે તેમાંથી આત્મા કયો ?’ પ્રજ્ઞપતિએ કહ્યું કે ‘એ મર્મમાં દેખાય છે તેજ એ છે. જલપાત્રમાં તમે પોતાને જુવો અને પછી આત્માને જો ન ઓળખો તો મને કહેજો.’ તેમણે જલપાત્રમાં જોયું અને તેમને પ્રજ્ઞપતિએ પૂછ્યું કે ‘તમે શું જુઓ છો ?’ તેમણે કહ્યું કે ‘ભગવન્, વાળ અને નખ સુદા અમારા આખા શરીરનું પ્રતિબિંબ અમે જોઈએ છીએ.’ પ્રજ્ઞપતિએ તેમને કહ્યું કે ‘સારા વસ્ત્ર અને અવધાર પહેરીને સારી શોભાવાળા થઈને જલપાત્રમાં જુઓ.’ તેમણે તેમ કરીને જલપાત્રમાં જોયું પ્રજ્ઞપતિએ તેમને પૂછ્યું કે ‘તમે શું જુઓ છો ?’ ઈન્દ્ર અને વિરોચને કહ્યું કે ‘ભગવન્ અમે એએ જેવા સારા વસ્ત્ર અને અવધાર પહેર્યા તથા જેવી શોભા ધરી તેવા જ અમે પોતાને જોઈએ છીએ.’ પ્રજ્ઞપતિએ કહ્યું કે ‘એ આત્મા છે, એ અમૃત છે, અજાય છે, એ બ્રહ્મ છે.’ ઈન્દ્ર અને વિરોચન શાન્ત હૃદયવાળા થઈ ચાલ્યા ગયા. તેમને જતા જોઈ પ્રજ્ઞપતિએ મનમાં કહ્યું કે આત્માને ઓળખ્યા વિના અને આત્માનું જ્ઞાન મેળવ્યા વિના આ જે જ્ઞય છે તેથી તેમની પાસે જે દેવ કે અસુર જ્ઞાન શીખશે તે પરાજય પામશે.”

આપણે કેટલી બધી વાર આત્મજ્ઞાન સંબંધી હૃદયમાં ખોટી શાન્તિ અને ખોટા સંતોષ ધરીએ છીએ, કેટલી બધી વાર આપણે

* મુંબઈમાં ‘હિન્દુયુનિયન કલબ’ સમક્ષ હેમન્ત બ્યાખ્યાન માલાને અંગે તા. ૧૮ મી નવેમ્બર ૧૯૦૬ ને દિવસે રા. રા. રમણભાઈ મલીપતરામ નીલકંઠે કરેલું ભાષણ.

આપણી ગિયતિ સુચનનાને માર્ગે વધ જવા માટે જુના રીવાજ બદલવાની જરૂર હોય, તો જુના રીવાજની પૂનર્મા ગેમી રહેવું એ દેશોત્તરિનો માર્ગ નથી. આપણા ઉત્કર્ષ માટે રીવાજો ઘડાય, નવી ગિયતિને ખેંચી વળવા માટે રૂઢિચો બચાવ સાજા રીવાજ અને રૂઢિનું ધ્યાન છે. રીવાજો અને રૂઢિઓ આપણને બાધી મળે તો આપણી જોડીઓ આપણી મેજે જ ઘડવાની મૂર્ખતા આપણે કરીએ જે કાર્ય પ્રથમ નવા રીવાજો, નવી રૂઢિઓ અને નવી સમૂહિઓથી થતું તે હવે કાયદાની બારીકીથી ચર્ચ શકતું ન હોય તો કાયદો સુધારના, કાયદાની મદદ લેના મમત થવો ન જોઈએ આપણુ દિનને કાયદો આપણે સૂચવીએ અને માર્ગી લઈએ એ આપણ જ કૃત્ય છે અને એમા આપણા સ્વમનોપ ગેમને હાનિ નથી લાભ છે આપણા સમાજનું શ્રેય એ પ્રથમ વક્ષ્ય છે અને તેના ઉપાયો વખતોવખત બદલવાને આપણે મુખસાર છીએ

આ પશ્ચિદનું પ્રમુખપદ મને આપવામા આવ્યું છે તે માટે અન્ત કચ્છથી ઉમકાગ માની આ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરે છું

અને તેમાંથી આ જીવનમાંના નીનિશામન વિશે આજ વિચાર કરીશું તો બમ થશે.

ત્યારે નીનિનું શામન આપણા ઉપર શી રીતે છે ? આપણા દરેકના આત્મામાં નીનિનો નિયમ સ્થપાયેલો છે. તે આપણને નીતિ તરફ ગ્રેરે છે, તેને લીધે આપણો અન્તર્દાષ (Conscience) આપણા નીતિમય કાર્યો પમંદ કરે છે અને અનીનિમય કાર્યો નાપસંદ કરે છે, એ પ્રત્યેક વ્યક્તિની અંદર આવતું શામન નીતિવાદ છે અને તે વિશે વિવેચન કરવાની આ પ્રમંગે જરૂર નથી. પણ બહાર નીતિનું શાસન છે કે નહિ ? આ દુનિયામાં મનુષ્યોની જે વિવિધ દશાઓ થાય છે તેમાં નીતિનું શામન જોવામાં આવે છે ? આ દુનિયામાં નીતિનાં સારાં ફળ અને અનીતિનાં ખાદાં ફળ જોવામાં આવે છે ? મરતા પહેલાં નીતિમાનને ધનામ મળતું અને અનીતિમાનને સજા થતી જોવામાં આવે છે ? અથવા નીનિ-અનીતિના ધનામ સજા મિવાય કાંઈ બીજાં પરિણામ હોય તો તે આ જીવનમાં થનાં જોવામાં આવે છે ? ઇંગ્લેન્ડમાં કહીએ તો Is there a moral Government in the affairs of this world ? ધર્મનો વિષય બાળુએ ગમતા, આ દુનિયાના વ્યવહાર આચરણ તથા નિયમ ત્રણ માટે આ પ્રશ્ન બહુ અગત્યનો છે અને નીતિમય શાસન વિશેની જિજ્ઞાસા અવગણીને પાત્ર નથી.

આરંભમાં એક શક્ય થશે કે આ દુનિયામાં અસત્ (evil) છે તે વાત નીનિનય શામનથી વિરૂદ્ધ નથી ? દુનિયાને નીતિના નિયમે ચલાવનારના શબ્દમાં અસત્ છે અર્થાત્ અનીતિનો મંત્રાવ છે તો તેનું શામન નીતિમય કેમ કહી શકાય ? મનુષ્યોને નીતિનું જ્ઞાન છે, નીનિની જુદી તેમનામાં સ્ફુરે છે, નીતિએ ચાલવાનું બળ તેઓ મેળવી શકે છે, પરંતુ અનીનિએ ચાલવું હોય તો અનીતિએ ચાલવાની પણ તેમને છૂટ છે અને તેથી કેટલાક અનીતિએ ચાલે પણ છે એમ વસ્તુસ્થિતિ છે. બધા મનુષ્યો સત્યજ જોલી શકે, બધા

બાહ્ય આકાર તે જ આપણા અન્તરાત્માનું પ્રતિબિંબ છે એમ સમજી બેસી રહીએ છીએ, કેટલી બધી વાર આપણી અસ્વચ્છતા અને આપણી સ્વચ્છતા તે પરમ અમૃતતા અને પરમ અશ્વચ્છતાથી ભુટી છે એ બૂઝી નહીંએ છીએ, એ સ્થિતિનું આ કથાથી આપણને સ્મરણ થવું જોઈએ.

પરમ અમૃત અને પરમ અભય ધ્વજના-પરમાત્માના મહાન અંશો જે આપણામાં સંક્રાન્ત થએલા છે તેમાંના એક અંશ ઉપર અર્થાત્ નીતિમય અંશ ઉપર લક્ષ કરીએ છીએ તો બહાર દેખાતા આપણા આકારથી આપણો અન્તરાત્મા કેવો ભુદો છે, ચર્મ, કેશ, નખ વગેરે રૂપવાળા આપણા શરીરને આત્મા માનવામાં કેવી ભૂલ છે, એ આત્માના વ્યાપાર કેવા વિલક્ષણ છે, એ આત્માની ઉત્તમતા વસ્ત્રાલંકારમાં નહિ પણ કેવી નીતિમય ઉચ્ચતામાં છે, અને એ ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરાવનાર આપણા ઉપર પરમાત્માનું કેવું શાસન છે તેનો આપણને સાક્ષાત્કાર થાય છે.

આપણા આત્મામાં જ નીતિનિયમ (moral law) સ્થાપિત થયેલો છે તે આપણને સત્ અને અસતનું-કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવે છે, જે ભુદા ભુદા માર્ગ આવી ઉભા રહે સારે કથો ખરો છે અને કથો ખોટો છે, કથો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે અને કથો ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે તે આપણને દર્શાવે છે. એ નીતિનિયમના અનુસરણ કે ઉલ્લંઘનને આધારે આપણી જવાબદારી બંધાય છે, આપણી ઉન્નતિ કે અધોગતિ રચાય છે. એ નીતિનિયમનું શાસન (Government) આપણા ઉપર આ જીવનમાં છે તેમ જ આ જીવન પછી પણ છે, અને આખરે તો નીતિજ જયવંત થાય છે, અનીતિ જયવંત ચલી નથી. મુણ્ડકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે સત્યમેવ જયતે નાનૃતં સત્યેન પન્થ્યા વિતતો દેવયાનઃ । 'સત્ય જ જય પામે છે, અસત્ય જય પામતું નથી. દેવાને જવાનો માર્ગ સત્યથી પયસએલો છે.' આ બહુ વિશાળ વિષય છે

અને તેમાંથી આ જીવનમાના નીતિશાસન વિશે આજ વિચાર કરીશું તો બમ થશે.

ત્યારે નીતિનું શામન આપણા ઉપર શી રીતે છે ? આપણા દરેકના આત્મામાં નીતિનો નિયમ રચાયેલો છે. તે આપણને નીતિ તરફ પ્રેરે છે, તેને લીધે આપણે અન્તર્દીપિ (Conscience) આપણા નીતિમય કાર્યો પર્મંદ કરે છે અને અનીતિમય કાર્યો નાપર્મંદ કરે છે, એ પ્રત્યેક વ્યક્તિની અંદર સાક્ષત્ સાસન નીતિવાદ છે અને તે વિશે વિવેચન કરવાની આ પ્રમંત્રે જરૂર નથી. પણ બહાર નીતિનું શામન છે કે નહિ ? આ દુનિયામાં મનુષ્યોની જે વિવિધ દશાઓ થાય છે તેમાં નીતિનું શામન જોવામાં આવે છે ? આ દુનિયામાં નીતિના સારા ફળ અને અનીતિના માદા ફળ જોવામાં આવે છે ? મરતા પહેલા નીતિમાનને ધનામ મળતું અને અનીતિમાનને સજા થતી જોવામાં આવે છે ? અથવા નીતિ-અનીતિના ધનામ સજા મિલાય કાંઈ બીજાં પરિણામ હોય તો તે આ જીવનમાં થતાં જોવામાં આવે છે ? ઇંગ્રેજીમાં કહીએ તો Is there a moral Government in the affairs of this world ? ધર્મનો વિષય બાણીએ ગમતા, આ દુનિયાના વ્યવહાર આચરણ તથા નિયત્રણ માટે આ પ્રશ્ન બહુ અગત્યનો છે અને નીતિમય શાસન વિશેની જિજ્ઞાસા અવગણનાને પાત્ર નથી.

આરંભમાં એક શંકા થશે કે આ દુનિયામાં અમલ (evil) છે તે વાત નીતિમય શાસનથી વિરૂદ્ધ નથી ? દુનિયાને નીતિના નિયમે ચલાવનારના રાજ્યમાં અસત્ છે અર્થાત્ અનીતિનો મંભવ છે તો તેનું શાસન નીતિમય કેમ કહી શકાય ? મનુષ્યોને નીતિનું જ્ઞાન છે, નીતિની બુદ્ધિ તેમનામાં સ્ફુરે છે, નીતિએ ચાલવાનું બળ તેઓ મેળવી શકે છે, પરંતુ અનીતિએ ચાલવું હોય તો અનીતિએ ચાલવાની પણ તેમને છૂટ છે અને તેથી કેટલાક અનીતિએ ચાલે પણ છે એમ પરસ્પરિથિતિ છે. બધા મનુષ્યો સત્યજ બોલી શકે, બધા

મનુષ્યો નીતિએ જ વર્તી શકે, કેઈ મનુષ્યથી કદિ અનીતિએ વર્તી શકાયજ નહિ, કેઈ મનુષ્યથી કદિ દુસ્કૃત્ય થઇ શકે જ નહિ—એવી ઘટના નથી, તો એવી ઘટના વિના દુનિયાનું શામન નીતિમય કદી શકાય ? પરંતુ, વિચાર કરીશું તો આપણને તરત જણાશે કે નીતિના વિષયમાં મનુષ્યને છૂટ ન હોય, પસંદગીનો અવકાશ ન હોય, તો નીતિનિયમ હોઈ શકે જ નહિ; મત્ તથા નીતિની કિમ્મત માટે, સત્ તથા નીતિની કસોટી માટે એ જરૂરનું છે કે અસત્ તથા અનીતિથી તે જુદા પાડી અસત્ તથા અનીતિને નાપસંદ કરી મનુષ્યે સત્ તથા નીતિ ગ્રહણ કરવા જોઈએ અને આ માટે અસત્ તથા અનીતિનો મંભવ આવશ્યક છે, અસત્ તથા અનીતિ પણ મનુષ્ય ધારે તો ગ્રહણ કરે એવી શક્યતા હોવી જોઈએ. નીતિનિયમમાં ઇચ્છાવ્યાપાર રહેલા છે, ઇચ્છા કર્યાથી નીતિ પળાય છે. નીતિની ઇચ્છા કરનાર નીતિમાન થાય છે. મનુષ્યો યંત્ર માફક નીતિનિયમને વશ હોત, જક પદાર્થો પોતાના ધર્મ જાતે ઇચ્છા કર્યા વિના નિયમવશ થઇ જાનવે છે એ પ્રકારે મનુષ્યો નીતિએ વર્તન કરતા હોત તો તેમાં તેમની શ્રેષ્ઠતા કે ઉન્નતિ કાઈ પણ હોત નહિ. બધા મનુષ્યો અરે રસ્તેજ જાય, નીતિએજ વર્તે, એવી ઘટના હોત તો તેમાં આત્માની કાંઈ કેળવણી રહેત નહિ, પોતાને ઉંચે માર્ગે લઇ જવાનું, પોતાને નીતિનો અભ્યાસ પાડવાનું આત્માને હોત નહિ, પ્રત્યેક મનુષ્યને ઇચ્છાવ્યાપાર કરી તથા પ્રયાસ કરી પોતાનો સ્વભાવ બાધવાનો અવકાશ રહેત નહિ. આત્મા વગર પ્રયત્ને જન્મથી જ મરણ પર્યન્ત કેવળ નીતિમાન બનેશે હોત તો તે નીતિમાં મહત્વ રહેત નહિ નીતિનિયમમાં પસંદગીનો અંશ આવશ્યક છે. જાતે ઇચ્છા કરી ખરા તથા ખોટામાંથી ખરા માર્ગ પસંદ કરી તેમાં પ્રવૃત્ત થઈ ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરવી એમાં નીતિનું મહત્વ છે. એથીજ નીતિ પ્રયાસના મહાન ઉદાહરણો દુનિયામાં ઉત્પન્ન થયા છે, એથીજ નીતિ માટે સ્વાર્થત્યાગ, સુખત્યાગ તથા જીવનત્યાગના ભવ્ય અને યશસ્વત દૃષ્ટાન્તો બન્યા છે, અને એથીજ દુનિ-

યામાં માનવ ઇતિહાસ રચાયો છે. અસત્ તથા અનીતિનું અસ્તિત્વ આ રીતે નીતિમય શાસનથી વિરુદ્ધ નથી; તેમજ અસત્ અને અનીતિ, સત્ તથા નીતિથી ઉત્પન્ન થતા નથી પણ સત્ તથા નીતિથી ઉલટી રિયલિટી હોઈગંભીર રૂપે છે અને મનુષ્યોના પ્રમાદથી. મનુષ્યોની દુર્બુદ્ધિથી, સત્ તથા નીતિની મનુષ્યોથી થતી અવગણનાથી તે વાસ્તવિકતા પામે છે. તે સત્ તથા નીતિનાં શત્રુ હોઈ નીતિનિયમ ઉપરાંત મનુષ્ય ઉપર જુદું ગત્ય ચલાવનાર શક્તિઓ નથી. ગીતામાં કહ્યું છે તેમ આત્મેવ દ્વાત્મનો યન્ધુરાત્મેવ રિપુરાત્મનઃ । (અધ્યાય ૬ શ્લોક ૫) ‘આત્મા એજ આત્માનો બંધુ છે, આત્મા એજ આત્માનો રીપુ છે,’ આત્મા નીતિનિયમનું અનુસરણ કરે છે ત્યારે પોતાનો જન્મુ થાય છે અને નીતિનિયમનું ઉલ્લંઘન કરે છે ત્યારે પોતાનો રિપુ થાય છે; તેને ખરાબ કરનાર ખીજ કોઈ રિપુ નથી.

આ રીતે અસત્ તથા અનીતિનો મંભવ તે નીતિમય શાસનથી વિરુદ્ધ નથી. એ મંભવની વધારે ચર્ચા ધર્મને લગતી છે કેમકે આ જીવન પછીની અવસ્થા વિશે વિચાર તેમા દાખલ થાય છે. પરંતુ પ્રસ્તુત વિષયમા મર્યાદાનિર્ણય કરવા સાર એ ચર્ચા આવશ્યક થાય છે. દુનિયાની અવસ્થા નીતિમય શાસનને અનુદૂષણ છે કે નહિ એ ચર્ચા સંગ્રહમા દક્તર માટિનો કહે છે, “દુનિયાની કેવી ઘટના હોવાની આપણે આશા રાખી શકીએ એ આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં લક્ષમા રાખવું જોઈએ, તે સિવાયની ખીજ કલ્પિત ઘટનાની કસોટી ઉભી કરતા પરસ્પર વિરોધી ધોરણે લાગુ કરવા આપણે બેસવું પડશે અને એક ભીજ સાથે સવાદી ન થાય એવા ઉત્તમ લક્ષણે દુનિયામા હોવાની માગણી કરવી પડશે. જગતના કર્તાની ઘટના તેના સત્સ્વરૂપને અનુદૂષણ છે કે કેમ એ જાણવા આપણે ઇચ્છીએ છીએ. એ પ્રમાણે એ ઘટના નીતિમય હોવી જોઈએ અને મનુષ્યમાં લક્ષણ (character) બંધાય, તે પ્રમાણે વર્તન થાય

અને તે કસામ એવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ પરંતુ સાર લક્ષણ તે ખરી પમદગીમાં રહેલું છે, અને તેની જોડેજ બોલી પસદગી શક્ય ન હોય તો તેનો અવકાશ રહેતો નથી તેથી, સહવનો કેટલોક પ્રદેશ મનુષ્યોની સ્વતંત્ર ઈચ્છાને સોંપી દીધેલો હોવો જોઈએ કે જે પ્રદેશમાં તેમની પરીક્ષા થઈ શકે સૃષ્ટિમાં અસિદ્ધિ તથા અપૂર્ણતા અટકવવાને જીજ્ઞાસા ગમે તેટલા મજબૂત મધનો હોય પણ આ વિષય તો એવો છે કે અનીતિ—અસત્—ના મહાવ માટે તે ખુલ્લો રહેવો જોઈએ નીતિ ઉપરનું આ જોખમ ઈશ્વરની પવિત્રતાથી વિરુદ્ધ નથી પણ તે પવિત્રતાને તત્કાળ પ્રકટ કરવા માટે તે આવશ્યક છે, અને તેથી માનવ પડે છે કે સત્ની ફગ્ગ પાડવામાં આવતી નથી કેમકે ફગ્ગ પાડનામાં આવે તેજ ઘડીએ ફરજના સ્પર્શ સાથેજ સત્નું સ્વરૂપ ઉઠી જાય છે પરંતુ અસત્નો સહાવ દૂર કરી સમાય તેમ ન હોય તે છતાં અનેક રીતે તે મર્યાદિત થઈ શકે, અને એટલું આપણે વાજબી રીતે માગી શકીએ કે એ મર્યાદા એટલી બધી વિશાળ હોવી જોઈએ નહિ કે જેથી નીતિમય જગતની સમતાતતા (equilibrium) ને જોખમ આવે અને નીતિના ધોરણ વગરના જગત કરતા નીતિના ધોરણવાળા જગતની જે શ્રદ્ધતા છે તે નાશ પામે જેમ આપણા ધર્મમાં બાગ-કાને આગા ઉત્તર ધન કરવાની છુટ રહેના દેવામાં આવે અને તે જ સાથે કુમાર્ગે જવાય એવું પગલું તે ભરે એવો તેના પર ભરોસો રાખવામાં ન આવે એવી ચોગ્ય તુલના જાગવરી એમાં કહાપણ્ય ભરેલી કેળવણી છે તેજ પ્રમાણે જગતનું સત્ત્વ નીતિએ ચનાવરામાં ઉત્તરોત્તમ ઉદારતા પ્રાપ્ત કરવાનો પુરતો અવકાશ રહે અને તે સાથે દોષ તથા વિમાર્ગમન ઉપર ધમ્તો કાતુ રહે એવી ઘટના હોવાની આપણે આશા રાખીએ છીએ

દુનિયાની ઘટનાની કિમત કરનામાં બીજી એક સામ્યેતી એ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે એ વ્યવસ્થા એક રિયલિટી ગિર રહેતી નથી, એક વાર વ્યવસ્થા સંપૂર્ણ થઈ ગઈ અને તબી સદૈવ તેવી જ

રહેવાની એમ નથી; પણ તે દમ્ભેસ સુગતી જ જાય છે, તેની ઘટનાના બધા અવયવો ગતિવાળા રહે છે અને અમંજ્ય પ્રકારે નવાં નવાં પરિણામ ઉત્પન્ન કરે છે. એ વ્યવસ્થા બદલાતી ક્રિમતવાળી સ્થિતિઓની પરંપરા દર્શાવે છે. અને તેમાંની એક સ્થિતિ પકડી સમ્ર એમ કહેવું કે એ દુનિયાની ઘટનાનું આનાથી ખરેખરે નિરપેક્ષ થાય છે એ ગેરવ્યાજબી છે; કારણ કે જેનું સાધન તરીકે જ મુખ્ય મૂલ્ય છે તેને એ રીતે સિદ્ધિ દરાવવાની શૂલ થાય છે. વિશ્વના આ ભાગમાં એક વખતે ફક્ત અમિનું ધ્રુમતું વાદળું હતું એમ આપણને કહેવામાં આવે છે. તે વખતે આકાશમાં પસાર થતા કોઈ બુદ્ધિમાન નિગ્ધિકે તે જોયું હોત તો એ શું છે તે એને સમગત જ નહિ. અને તેને એમ ભાગન કે જોણે એ વાદળું અહિં મૂક્યું હશે તેને જીવનાં પ્રાણીઓ ગમતા નહિ હોય; અને પોતાનો પ્રદેશ એવો ઉપ્ય કરવો કે તેમા જીવના પ્રાણીઓ રહી શકે નહિ એવો તેનો સંકલ્પ તે નિરીક્ષકને જણાત. પણ આજે એ નિરીક્ષક પાછો આવે તો એ જ પ્રદેશમા વસિતથી ઉભરાઈ જતા જોળા તેને માલમ પડે. ઝાડની ક્રિમત તે પર થતા ખી પરથી નહિ પણ સો વર્ષમા બની જતા જંગલ ઉપરથી કરવી જોઈએ. અને એ રીતે, આપણી દુનિયામા વિવિધ મંત્રધોની જે ઘટના નજરે પડે છે તેનું મૂલ્ય જાણવા માટે કયા લક્ષ્ય હેતુ તરફ તેનું વલણ છે તે મુખ્યત્વે કરી જોવું જોઈએ, અને અમુક ક્ષણે તેની કેવી સ્થિતિ છે તે પર મુખ્ય દષ્ટિ કરવી જોઈએ નહિ. એ લક્ષ્ય હેતુથી દુનિયાની ખરી ભાવના માલમ પડે છે, અને ચૈતન્યવાન ઉત્પન્ન કર્તાનો અર્થ સમગ્રાય છે. વિશ્વમાન સ્થિતિમા જે અપૂર્ણતા છે તે માત્ર આગળના ઉત્કર્ષના આધારનું સ્થાન હોય અને તે ઉપર ટેકા મુકી આગળ પગલું લવિષ્ય તરફ ભરવામાં આવે ત્યારે તે નીચે પડી જાય, તેમ હોય એમ બને. જીવનમાં ખામીઓ અને અનિષ્ટો છે તે દીકાને પાત્ર નથી એમ હું કહેતો નથી. ફક્ત જ્યાં તે ક્ષણિક અને સાધનમૂલ હોય ત્યાં તે જે

હેતુને પુષ્ટ કરતા હોય તેની સરખામણીમાં તેમની કિંમત કરવી જોઈએ, અને જે સિદ્ધિ માટે એ સાધનો વપરાય છે તે સિદ્ધિ એવી યોગ્ય નથી એમ બતાવવામાં આવે ત્યાં સુધી દોષ કહાડવો જોઈએ નહિ ” (એ સ્ટડી ઓફ રિલિજિયન, ભાગ ૨, પ્રકરણ ૩, પૃ ૫૪-૫૫) અહીં દાકતર માર્ટિનોના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સૃષ્ટિ અપાર છે અને બધી રીતે ગમ્ય નથી આ માનુ જીવન પણ મૃત્યુથી અટકતું નથી. મનુષ્યની જીવગાનીનો આપણને જોટલો અનુભવ છે તેનાથી સૃષ્ટિના નિયમોનો અત્યંત નિર્ણય થઈ શકતો નથી. પરંતુ એક મનુષ્યનું જીવન અત્યંત જતા એવા ઘણા મનુષ્યોના જીવન ઘણા કાળ સુધી નોંધાયા જાય છે, તેથી તેમાં અનીતિનું ઉત્પત્તાપણું છે કે નહિ એ પ્રશ્ન અમગ્ય નથી અનીતિનો સંભવ દૂર થઈ શકતો નથી, પણ તેની હદ એવી હોવી જોઈએ કે નીતિથી નિયમીત થયેલી સૃષ્ટિનું સમતોલન નષ્ટ ન થાય, સૃષ્ટિ અનિતિથી ભરેલી (immoral) ન માત્રમ પડે એટલું જ નહિ પણ નીતિના ધોરણ વગરની (unmoral) પણ માત્રમ ન પડે એવી અનીતિના સહનની મર્યાદા હોવી જોઈએ.

નીતિમય શાસન વિશે વિચાર કરતા બીજા એક મર્યાદા આ ૧- મા સખવાની છે તે એ છે કે કુનિયા સામાન્ય સાર્વત્રિક નિયમો પડે આવે છે સૃષ્ટિ જે નિયમોને વશ છે તે સર્વકાલ સરખી રીતે પ્રગતિ કરે છે અને તેમાં વખતો વખત અથવા અકસ્માત ફેરફાર થતો નથી નીતિના નિયમો યોજનારે જ આખી સૃષ્ટિના જડ-ચૈતન્ય પદાર્થોના નિયમો યોજ્યા છે, બધા નિયમોના ભાવી પરિણામો લક્ષમાં રાખી સૃષ્ટિ રચાઈ છે તેથી નીતિના વિજય માટે-પુણ્યના ફળ માટે અથવા અનીતિના પરાજય માટે-અને પાપની શિક્ષા માટે સૃષ્ટિના નિયમોનો ભગ થતો નથી અને થવો જોઈએ પણ નહિ અર્થાત્ સૃષ્ટિના નિયમો ઉપરાત અને નિયમોથી અતઃગત ચમત્કારો (miracles) થતા નથી નીતિમાનને લાલ કગવા અથવા દાનિથી બચાવવા

એમએક નિયમો તોડવા પડતા હોય અથવા અનીતિને લાભ થતો અનુભવના કે શિક્ષા કરવા એકાએક નિયમો તોડના પડતા હોય તો નિયમો ધડતી વખતે-સૃષ્ટિ રચતી વખતે એટલી ખામી ગંહી ગયેલી, એટલું વિચારમા લેવું ગંહી ગયેલું, એવા માટે ઘટના ક્યાં વિના નિયમો બૂનમા સ્વાર્ધ ગયેલા, એમ અયુક્ત અનુમાન થાય આ મંત્રમા એક ઇમેજ લેખક કહે છે, કે “કુદરતના સામાન્ય નિયમોનો ભંગ થઈ ઇશ્વરની દિવ્ય શક્તિના આરિર્ભાવ રૂપ ચમત્કારો થાય એ આ રીતે અનભવિત માન્ય પડે છે-(૧) કારણ કે, ઇશ્વર હાજર છે એમ બતાવનામા એ કાર્ધ કામમા આવે તેમ નથી, નિયમાનુસાર ઇશ્વરની શક્તિનો વ્યાપાર આશ્ચર્ય જાય છે એથી ઇશ્વરની હાજરી માત્રમ પડે છેજ, (૨) કારણ કે મર્ધ પણ બનાવ સર્વ નિયમથી અતિ કાન્ત છે એમ સાબીત કરવું એ અશક્ય છે, (૩) કારણ કે, એકદર રીતે માનવ અનુભવ એમ દર્શાવે છે કે ઇશ્વર પોતાની મૂળ યોજનાને જ વગમી રહે છે, (૪) કારણ કે, ઇશ્વરના નિયમો બધા બનાવો માટે પર્યાપ્ત છે એ ધારણા મુખી દેવાથી ઇશ્વરના ડહાપણ માટેનો આપણો વિચાર ઉતરી જાય છે” (ગ્રાઉન્ડસ એન્ડ પ્રિન્સીપલ્સ ઓફ રિલીજિયન, કર્તા જોન ગાઈટ પ્રકરણ ૩ -ચમત્કારો પૃ ૧૦૪) સૃષ્ટિકર્તાના ચમત્કારો સૃષ્ટિની નિશાળ યોજનામા, મહાન અને દૂરગામી નિયમોમા ભવ્ય અને સુંદર બનાવોમા અને પ્રાણીઓને આપેલી અદ્ભુત શક્તિઓમા રહેના છે, એ સર્વ ચમત્કારપૂર્ણ જ છે, અને તેના તરફ સાનંદ આશ્ચર્ય વૃત્તિ થવા માટે નિયમોના ભંગ રૂપ ચમત્કારની મર્ધ પણ આવશ્યકતા નથી ધર્મના વિનયમા ન ઉતરતા, પ્રસ્તુત ચર્ચા મનધે એટલું જ લક્ષમા મખવાનું છે કે નીતિના શાસન માટે એવા નિયમ ભગોની એના ચમત્કારોની આવશ્યકતા નથી હમેશના નિયમો નીતિ નિયમનું શામન જાગરનાને જમ છે તે આગળ જતા જોઈશું વળી તેની માથે એ પણ ખ્યાનમા રાખવાનું છે કે હમેશના નિયમોની પ્રવૃત્તિ થતી

રહેશે એમ ધારીને જ મનુષ્યો નીતિને માથે ગતિ કરે છે, સત્ય બોલવાથી એકાએક હાથમાના કણુનો ધનભંડાર થઈ જશે એમ મનુષ્યો આશા રાખતા નથી. અસત્ય બોલવાની કે બીજી દુરાચરણ કરવાની ના પાડનાર સત્ય અને નીતિ ખાતર પ્રાણુ બોવા તૈયાર થાય છે ત્યારે એમ આશા રાખતો નથી કે આ માટે તેનો વધ કરનારની તરવાર એકાએક પોતી થઈ જશે અથવા તેનો હાથ એકાએક જડ થઈ જશે અને આખરે પ્રાણુ બોવો નહિ પડે. આવી આંશાઓ રાખી નીતિ પળાતી હોય તો નીતિની કિંમત જ ન હોય, નીતિમા કાર્મ ઉચ્ચતા કે ઉદારતા જ ન હોય નીતિ તે માત્ર ફાયદો મેળવવાની યુક્તિ બની જાય અથવા હુમલો કરનારને ડરાવવાને ઢોંગ થઈ પડે. આ રીતે, સીતા સરખા યુદ્ધસાળી પવિત્ર મનુષ્યો અસિમાથી વગર દાઝે પસાર થઈ શકે એ શક્યતા નીતિનિયમની સત્યતા માટે આવશ્યક નથી. જુના કાળમા ન્યાય કરવામા 'દિવ્ય' (trial by ordeal) થી પારખુ જેવામા આવવું, તપાવેલું લોખંડ હાથમા લઈ દાઝે નહિ તેની વાત સાચી ઠરાવવી એવું ધોગણુ બાધવામા આવવું, એ પણ નીતિનિયમનની પ્રવૃત્તિ મનુષ્યમા જૂલ ભરેલો વિચાર હતો. જડ પદાર્થોના નિયમો પોતાની ઘટના પ્રમાણે ચાલે છે, જડ પદાર્થો કે તેમના ધર્મો નીતિ અનીતિનો ભેદ જોઈ શકતા નથી, તે ભેદ જોઈ જડ પદાર્થોના નિયમો પોતાને એકાએક બદલી શકતા નથી અને સૃષ્ટિનો નિયમો તે બદલવા વચ્ચે પડતો નથી. દુનિયા જેવી છે તેવી દુનિયામા ગદી નીતિ પાળવામા માણુસની પરીક્ષા છે, માણુસની ઉન્નતિ છે. ધર્મ અને નીતિ માટે જીવમીને હાથે પ્રાણુત્યાગ કરવામા ધર્મ અને નીતિનો વિજય છે પ્રહ્લાદ પેઠે ધાર્મિક જનોને તપાવેલા સ્તલ દઝાડતા ન હોય તો ધર્મ અને નીતિ બહુ સહેલા થઈ જાય પ્રહ્લાદ સરખી અહા અને ધાર્મિકતા વગરના માણુસો પણ એમ બચી જવાની આશાથી તપાવેલા સ્તલને વગવવા તૈયાર થઈ જાય. સૃષ્ટિના નિયમોની સાર્વત્રિક અસિધિલતા જ નીતિના વિજયને અવકાશ આપે છે.

આને લગતો એક બીજો પ્રશ્ન એ છે કે સૃષ્ટિના નિયમોનો ભગ વપા રિના, નિયમોના દમચના પગિણામ અટક્યા રિના, નીનિનું શામન કાર્થ એવે પ્રમરે થાય છે કે કેમ કે જેથી નીનિમાન મનુષ્ય વડેસો મોડો લાભદાયક નિયમોની પ્રવૃત્તિમા આની જાય અને આનીનિમાન મનુષ્ય દાનિમરક નિયમોની પ્રવૃત્તિમા આની જાય ? પદાર્થો જડ છતાં અને નીનિ-અનીતિ કળના મનુષ્ય સૈન-જવાન છતાં નીતિનિયતા એવી ઘટના કરે છે કે કેમ કે જેથી નીતિએ ચાલનારને જડ પદાર્થોના નિયમાનુમા તત્કાલ કે મોડા પણ ખુફની રીતે માગ ફળ મળે અને અનીતિએ ચાલનારને એનાજ ખોટા ફળ મળે ? ટટલીક વખત આમાજ દુનિયાનુ અનીતિમય શામન માન વામા આવે છે તેથી આ પ્રશ્ન કાષ્ઠક સુક્ષ્મ વિવેચનને યોગ્ય છે

વાગ્દાનિક ગિયનિ તો એ નગરે પડે છે કે સૃષ્ટિના નિયમો સર્વ માટે સરખા છે પાણીથી નીતિમાનની અને અનીતિમાનની તગસ સરખી રીતે છાપે છે વગસાદ સરખી રીતે બધાના ખેતરોમા પડે છે, અનીનિમાનના ખેતર આગળ આવતા અટકી જતો નથી અને નીતિ માનના ખેતર આગળ આવી કાર્થ વિશે અનુકૂળતાથી વગમતો નથી દુષ્કાળમા નીતિમાનના ખેતરો માટે ખાસ વગમાદ પડતો નથી અગ્નિ બધાનું કાર્ય મગખી રીતે કરે છે અને બધાને મરખી રીતે દગાડે છે. અનીતિમાન વેચારીના વદાણુ ખાસ કરી ફૂમી જાય, અગર તેના પગ એકાએક વીગળી પડે, તેનો અનીતિએ મેગવેસો પૈસો ચોરા હુની જાય, અનીતિના પૈમાથી તેણે બાધેલુ ધર બળી જાય, એમ દમચ જને, અને નીતિમાનને એની કાર્થ પણ આદન કદિ પડે નહિ, એમ હોવુ નથી પરંતુ નીતિમય શાસનની એની કલ્પના ટટલીકવાર કરનામા આવે છે એ કલ્પન કે વુ જોડએ કુરાનમા કલ્પુ છે કે “વદાણુમા બેસનારાના દુગ્ધત્વ માટે ઈશ્વર તેમના વદાણુ ભાગે કે” (સુગ ૪૨, ૧૯) “એકને પાપે હોડી ફૂમે” એ આપણી કલ્પનામા “પાપ” શબ્દથી અર્થર્થ તથા અનીતિનો અર્થ ઉદ્દિષ્ટ જણાય છે.

“હોડીને તગવરામા કરેલું નિમ્ન” એવો અર્થ ઉદ્દિષ્ટજન્યાતો નથી નીતિનું શામન એમા બદુ વિચારી ॥એલું જન્યાય છે પાપ ન મગારા પશુ જે હુમતા હોય તે હુમરામા નીતિનું શામન રહેલું નથી પાપીનો મંગ કરા બદન તેમજો એ સિક્ષા હોય તે પશુ હોડીના બધા ઉતારઓએ જાણી જોઇ પાપીનો મંગ મ્યો અને માથ મેઠા એટલે સિક્ષા યોગ્ય મંગ કયો-એમ માનવુ પડમે પરન્તુ એક કહેવન ઉપર એટલે બધો ભાર મૂકવો એ યોગ્ય નથી મામાન્ય નિયમોથી બનના અસાધારણ બનાવોમા નીતિનું શામન માનવામા આવે છે એના ઉત્તરથી માટે એ કહેવન વાપરીશ તે બમ છે ચાટુની પ્રજનો ઇતિહાસ જુના કરાર (Old Testament) મા આવ્યો છે તેમા પશુ એવુ શાસન માનવામા આવ્યુ છે મૃત્યુ પછીનું ગામન ધર્મના વિાપને લગતું છે પશુ મૃત્યુ પહેલાની આ છદ્ગાનીમા માનેલું એ શાસન પ્રત્યુત વિાપમા ખાસ લક્ષમા લેના યોગ્ય છે પ્રનામ મગ્તા મળ તરીકે એ શાસન પર વધારે ભાર મૂવામા આવેતો છે મનુમૃતિમા કલ્યુ છે,

अधार्मिको नरो यो ही यस्य चाप्यनृतं घनम् ।

हिंमारतश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेषते ॥

न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽधर्मे निवेशयेत् ।

अधार्मिकाणां पापानामाशु पश्यन्विपर्ययम् ॥

नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव ।

शनैरायतमानस्तु कर्तुर्मूलानि कुन्तति ॥

यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पुत्रेषु नष्टेषु ।

नत्वेव तु कृतोऽधर्मः कर्तुर्भवतिनिष्फल ॥

अधર્मेणैषते तावत्ततो भद्राणि पश्यति ।

ततः सपत्नाज्जયતિ સમૂલસ્તુ વિનશ્યતિ ॥

મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય ૪, શ્લોક ૧૭૦-૧૭૪

અર્થ — “જે નર અધાર્મિક છે, જેનું જીવનજીવનું (જીવું જોવી મેળવેલું) ધન છે, જે નિય (પારમની) દિમા કર્યા કરે છે તે આ લોકમાં સુખ પામતો નથી

“ધર્મનું આચરણ કર્યા બાદ જે દુષ્ટી યતો દોષ તેલો અધાર્મિક પ્રાપ્તિઓની તગત પામ્યાથી થાય છે એ જોઈને અધર્મ કરવા તરફ મન લગાડવું નહિ

“પૃથ્વી તગત દો છે તેમ લોકમાં કરેલો અધર્મ તગત રીતો નથી, પણ ધીમે ધીમે પાડો આસીને અધર્મ કરનારના મૂળ કાપી નાખે છે

“અધર્મ જો કરીને પોતાને નહિ તો તેના પુત્રોને કળ આપે છે, તેના પુત્રોને નહિ તો પૌત્રોને દુઃખ આપે છે, પરંતુ અધર્મ કરેલો કરીને દુઃખ આપ્યા વગર રહેતો નથી

“તે વખતે તો અધર્મથી (કદાચ) તે વૃદ્ધિ પામે છે, તેથી સુખ પામે છે, પોતાના સંતુષ્ટોને જોઈ છે, પરંતુ (કેવળ) તે સમૂહો નાશ પામે છે ”

આવી આ જીવનનીમા જન્મ-મૃત્યુ પછી પરલોકમાં કે બીજા જન્મમાં નહિ-થતી અધર્મની શિક્ષા નિમેશજી છે અને તે તગત થાય છે કે કાનકમે થાય છે પણ થાય છે જરૂર એમ આમલ કહ્યો છે. કાનકમે થતી શિક્ષા એક બીજા અરૂપની છે તે નિશે આગળ વિવેચન કરીશું પણ અહિં કહેતો નિનાશ તાત્કાલિક કે વિનમિત એક મગ્ધા પ્રમાણેજ છે ‘અધર્મ’ સજ્જ અહિં ‘અનીતિ’ ના અર્થમાજ વપરાયો છે કેમકે મનુષ્યે ધર્મની વ્યાખ્યા એવી કરી છે કે —

ધૃતિઃ જ્ઞામા દમોઽસ્તેયં જ્ઞૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ધીર્વિગ્રા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણમ્ ॥

મનુસ્મૃતિ અ ૬, પ્રલોક ૧૨

અર્થ—“ધૃતિ, ક્ષમા, દમ, ચોરી ન કરવી, પવિત્રતા, ધન્દિ યનિગ્રહ, વિજ્ઞાન, વિદ્યા, સત્ય અને અકોષ દમ ધર્મના લક્ષણ છે.”
અર્થાત ‘ધર્મ’થી ‘નીતિ’ ઉદ્દિષ્ટ કરી છે.

ન્યાયામિષ આગળ જુડી સાક્ષી આપનારને બહુ ભારે શિક્ષા થતી મનુએ દર્શાવી છે:—

નમો મુળ્હઃ કપાલેન મિસાર્યી ક્ષુત્તિપાસિતઃ ।

અન્ધઃ શત્રુકુલં ગચ્છેઘઃ સાક્ષ્યમનૃતં વદેત્ ॥

મનુસ્મૃતિ. અ. ૮; શ્લોક ૧૩

અર્થ—“જે જુડી સાક્ષી આપે છે તે નાગો, મુડેલો, (હાથમા) ખાપર લઈ ભીખ માગતો, ક્ષુબ્ધો તગર્યો (અને) આધજો (ધર્મ) શત્રુને ઘેર જાય છે.”

આ શિક્ષા આ જીવનમા કે ખીખ જન્મમા થાય છે તે ૨૫૯ નથી પણ આ જીવન ઉદ્દિષ્ટ જીવ્યા છે પરન્તુ એક ખીજી વચન વધારે ૨૫૯ છે —

યસ્ય દૃશ્યેત સપ્તાહાદુક્તવાક્યસ્ય સાક્ષિણઃ ।

રોગોઽગ્નિર્ઘાતિમરણમૃતં દાપ્યો દમૈ ચ સઃ ॥

મનુસ્મૃતિ અ. ૮, શ્લોક ૧૦૮

અર્થ—“ (કરજ બાબત) સાક્ષી પુર્યા પછી સાત દિવસની અંદર સાક્ષીને રોગ, અગ્નિ કે સગાના મગલની પીડા થાય તો દેવાની રકમ (કરજદાર પાસેથી લેણુદારને) અપાવવી અને સાક્ષીને દંડ કરવો.”

અહીં જુડી સાહેદી આપવાની શિક્ષા રોગ અગ્નિ કે સગાના મરણ રૂપે આ જીવનમા જ તરત થતી કહી છે.

ત્યારે પ્રશ્ન એ છે કે આ પ્રમાણે નીતિનિષમના ઉપધનના પરિણામ ઉદ્ભવે છે કે નહિ અનીતિમય કૃત્યના એના પરિણામ

નિવડના દમોશ નગરે પડતા નથી એ ઉપગના મનુના વચનોમા ગર્ભિત રહેલુ છે અને તે જ માટે તે આગલ કરે છે કે કાર્મ કાળે અને એક પેઢીએ નહિં તો બીજી પેઢીએ પણ એ જી ઉગી નિકળ્યા વગર ગદેશે નહિ, અને તે કારણથી નીતિથી મક્કટ ભોગવતા નીતિમાન જનોને તે ચેતવણી આપે છે કે અનીનિ કરતા છતા કોઇ બધી જશે એમ ધારવુ નહિં નીતિનિયમનો વ્યાપાર કેવે પ્રવારે થાય છે એ વિમર્શનમા પ્રથમ એ જોવુ જોઇએ કે એ વ્યાપાર વાસ્તવિક રીતે કોનાથી થાય છે. સૃષ્ટિના કર્તાએ નિયમોના વ્યાપાર પદાર્થોને તથા પ્રાણીઓને સોપેલા છે પદાર્થોને અને પશુઓને રથુય (physical) નિયમો સોપેના છે અને મનુષ્યોને રથુય તથા નીતિમય (moral) નિયમો સોપેના છે અનખત, આ સર્વ માત્ર નૈમિત્તિક કર્તાઓ (agents) છે અને નિયમોના તાત્કાલિક પરિણામ ઉત્પન્ન કરવા એટલુજ તેમનુ કાર્ય છે એ સર્વ પરિણામો કાલા ન્તરે એકત્ર થઇ અમુક લક્ષ્ય તરફ સૃષ્ટિની ગતિ બધાય એ નિય- મણુ એ નિયમો સ્થાપનાર તથા નૈમિત્તિક કર્તાઓને ક્રિયાઓ સોપ- ના નિયતા કરે છે પરંતુ, નૈમિત્તિક કર્તાઓની ક્રિયાઓ ઉપગત નિયતા પોતે કોઇ ક્રિયાઓ કરે છે ? દાખા માટેનો કહે છે કે " રથુયતા અને નીતિની ક્રિયાઓ ઉપગત, -કુદરતની રગબૂમિ અને મનુષ્યના જીવન ઉપરાત, નિયતા (Third factor, ત્રીજા ક્રિયા કરનાર) તરીકે વચ્ચે પડે છે એમ દલીલ શકાય નહિ, કેમકે કુદરત અને મનુષ્ય એ બે નૈમિત્તિક કારણો-એક બાહ્ય અને એક આન્તર એમ બે કારણો-થી કારણતા ખવાસ થઇ રહે છે, અને એ મિલાયતા કારણોના અવકાશ રહેતા નથી ("The two groups constitute a pair logically exhaustive, and absolutely close their ranks against any new partner on the field ") વળી, જે બનાવો આપણે જોઇએ છીએ અને જે અનુભવીએ છીએ તે ઉપગત ઈશ્વરનુ

બીજી ટ્રાઈ પાત્ર નથી તેની ક્રિયાઓ કુદરત અને મનુષ્યમા મૂકેના નિયમો દ્વારાજ થાય છે કુદરત કરતા તે વધારે છે પણ કુદરત તેની અદર આવી રહેલી છે તેનું જીવન્ત જગત સત્ત્વ મનુષ્યના આત્મામા આપણે જોઈએ છીએ તેથી કુદરત અને મનુષ્ય વડે સર્વ બનાવો થાય છે એમ દરાવવામા સર્વોપાર હસ્ત પાસેથી આપણે કાઢી છીનવી લેતા નથી પણ સર્વ વગર શરતે તેને સોપેલું રાખીએ છીએ તેના કર્તૃત્વથી થયેલા નિયમોમા એકધારી અશિથિલતા' (unbending uniformity) છે " (સીટ ઓફ ઓથોરીટી ઇન ફીલીજીયન ભાગ ૧, પ્રકરણ ૨, ગાડ ઇન હીસ્ટરી) આ કારણથી "God in nature અને God in History કુદરતમા રહેલો ઈશ્વર" અને "ઇતિહાસમા ગહેયો ઈશ્વર" એવા બે પ્રકરણ દા માર્ટીનોએ આ વિષયના પાડ્યા છે આ પ્રમાણે માલમ પડે છે કે નિયમોનો વ્યાપાર પદાર્થો અને મનુષ્યોને સોપેના ધર્મો દ્વારાજ થાય છે અસંખ્યત, પદાર્થોમા અને મનુષ્યોમા કણકણમા પ્રત્યેક ક્ષણે નિયતાની શક્તિ નિશ્ચિત છે, નિયતા પોતાના એ સાધનોમા ઓતપ્રોત છે, એ સાધનો નિયતાથી કદી શૂન્ય નથી હોતા પરંતુ નિયતાએ તે સર્વમા જે ગતિઓ, ધર્મો અને વળણો મૂકેલા છે તેમને તે નવા નવા પ્રમોગોએ ફરી ફરી જોડવો નથી, તે સર્વેને પ્રથમથી જોડવી મુશ્કેલી છે અને નિયમો આપેના છે તે પ્રમાણે ઘટના ચાલે છે. પાપી વહાણમા એકો હોમ તે વખતે વાઢળાઓને અને વાધુને ચાલતા નિયમવ્યાપારમાથી ખસેડી તોફાનની સામગ્રી માટે ખાસ બેચી આણવામા આવે છે અને તે વહાણને માટેજ સકટ ઉજી કરવામા આવે છે એમ બનતું નથી એવો સદિ કમ જ નથી ગીતામા કહ્યું છે તેમ —

ગામાવિગ્ન્ય ચ મૃતાનિ ધારયામ્યહમોજસા ।

પુણ્ણામિ ચૌપધોઃ સર્વાઃ સોમો મૃત્વારસાત્મકઃ ॥

અધ્યાય ૧૬, શ્લોક ૧૩

અર્થ — ‘હું (ઇશ્વર) પોતાના બગાડ પૃથ્વીમા પ્રવેશ કરીને સર્વ જૂતોને ધારણ કરું છું, અને રમસ્વબાવવાળો ઝોમ થઇને સર્વ વનસ્પતિયોનું પોષણ કરું છું ’

નિયતા પૃથ્વી ઉપગના પ્રાણીઓને તથા પદાર્થોને બારોમાર હાથ લાગવી જાવી ગમતો નથી પણ પૃથ્વીમા પોતાની શક્તિનો પ્રવેશ કરાવી તે શક્તિ તેમને આપી તેમને ધારણ કરે છે, વનસ્પ નિયોમા નિયતા મારોમાર રસ રેડતો નથી, રસનું પાત્ર ભેદી દરેક છોડ આમળ જાંબ તેને રમપાન કરાવતો નથી પણ ચન્દ્રમાને ઝમનિધાન બનાવી તે ચન્દ્રમાના ઝિલોથી વનસ્પતિયોને ઝમપોષણ હમેશ મળ્યું જાય એવી ગોઠવણ તેણે કરેલી છે નીનિપોષણની પણ એવી જ ગોઠવણ છે નીનિનિયમ મનુષ્યના આત્મામા ચપાચેસો છે અને તેના અવનમન તથા ઉત્થનના પગિલામરડે નીતિશાસન થયું જાય એવા ધર્મ કુસ્તરમા તથા મનુષ્યમા મુખ્યેન છે નીતિના અવનમન કે ઉત્થનના ફગ આપવા માટે તે મર્થને પ્રમગે નિયતા તગ્દથી જગતની ગમઝમિના પાલને કે પાલને ખામ નરા ગોઠવવામા આવતા નથી, ધનામ આપવા કે સભા ના પદાયોને ન મનુ રોને તે વખતે નવા વિધાન (Dispensation) થી ખેચી આણવામા આવતા નથી, પણ એ ફગો એ ધનામ અને એ મળ વખત આવે એની મેળે થયાયોગ્ય થયા જાય એવું જગતના નિયમોમા પ્રથમથી જ વળણ આપી મુકેલું છે, અને તેને લીધે જ નીતિનું રાજ્ય અખતિ આપ્યું જાય છે

પરંતુ, હજી એ મર્થોદાનો વિચાર રહે છે સૃષ્ટિના નિયમોમા રહેલું આ નીતિમય શાસન હમેશ માણુમોથી જોઇ શકાય છે ?

‘ The curse of the Lord is in the house of the wicked but he blesseth the habitation of the just ’ Proverbs III ૩૩

“For the ways of man are before the eyes of the Lord, and he pondereth all his goings”

“His own iniquities shall take the wicked himself and he shall be holden in the cords of his own sins.” Proverbs V. 21, 22.

“The hope of the righteous shall be gladness; but the expectation of the wicked shall perish”

“The way of the Lord is strength to the upright but destruction shall be to the workers of iniquity.” Proverb X, 28, 29.

“For evil doers shall be cut-off, but those that wait upon the Lord, They shall inherit the earth.” Psalms XXXVII, 9.

અર્થ:—કુટુંબ શુદ્ધિ પ્રભુનો શાપ છે, પણ ન્યાયીના નિર્ણયને તે આશિર્વાદ દે છે.”

“કારણ કે માણસના રસ્તા પ્રભુની આખે આગળ છે, અને તેની બધી મતિઓ ઉપર તે ચિત્ત દે છે.

“કુટુંબે પોતાને તેની પોતાની જ અનીતિઓ જાણશે અને પોતાના જ પાપના દોરડામાં તે પકડાશે.”

“નીતિમાનની આશા તે આનંદ રહેશે. પણ કુટુંબની આશા નાશ પામશે.”

“પ્રભુનો માર્ગ નીતિમાનનું જગ છે, પણ અનીતિ કરનારને નાશ પ્રાપ્ત થશે.”

“કારણ કે કુટુંબ કરનારાઓ કપાઈ જશે, પણ જેઓ પ્રભુને શરણે રહે છે તેમને પૃથ્વીનો વારસો મળશે.”

આયજ્યમા ઓલડ ટેમ્ટામેન્ટમાંનાં આ વચનોમા કહેલું આ શામન જે બીજા ધર્મોના અન્ધોમા પણ કહેલું છે—નીતિમાનને મળેના આ આશિર્વાદ અને અનીતિમાનને મળેના આ શાપ મનુષ્યો ૨૫૯ રીતે જોઈ શકે છે ? મિલ્ટને અચળ શ્રદ્ધાથી કહ્યું છે કે “Just are the ways of God and justifiable to man” (Samson Agonists) “ધર્મરના માર્ગ ન્યાય ભરેલા છે અને મનુષ્યને તેનો ન્યાય દર્શાવી શકાય તેમ છે,” અર્થાત્ ધર્મરનું શાસન સદૈવ નીતિમય છે એટલુંજ નહિ પણ તેની નીતિમયતા—તેનો ન્યાય મનુષ્ય પ્રતિ આગળ પણ ૨૫૯ યદ્ય શકે તેમ છે, વાસ્તવિક રીતે એ શામન ન્યાયમય જા મનુષ્યથી તેનો ન્યાય પૂરેપૂરો સમજી ન શકાય એમ નથી. જો હકીકત એમ હોય તો આ દુનિયામા મનુષ્યોને જે સુખ દુઃખ થતા જોવામા આવે છે તે તેમની નીતિ-અનીતિ પ્રમાણે કેમ હોતા નથી ? નીતિમાન હંમેશ દુનિયામા સુખી અને અનીતિમાન હંમેશ દુનિયામા દુઃખી એમ કેમ જોવામા આવતું નથી ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હેતા એ લક્ષમા રાખવું જોઈએ કે નીતિનું ફળ તે આ દુનિયામાના એકાન્ત સુખ અને અનીતિનું ફળ તે આ દુનિયામાના એકાન્ત દુઃખ એવો કોઈ સાર્વત્રિક સિદ્ધાન્ત નીતિનિયમમા નથી. દુનિયાના સુખદુઃખ જે જે અનેક કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે તે બધાનો નીતિનિયમમા સમાવેશ થતો નથી પરંતુ એ સર્વ કારણોનો અને નીતિનિયમનો નિયતા-યોજનાર એક જ છે. તેથી, સુખ દુઃખની વહેંચણી નીતિનિયમને પ્રુષ્ટિ કરનાર કેમ હોવી જોઈએ નહિ એ પ્રશ્ન અપ્રગત નથી. દુનિયામા દુઃખ જ શા મારે છે, દુઃખનો સમૂળગો અભાવ જ કેમ નથી, એવો પણ પ્રશ્ન પૂછવામા આવે છે, પણ તેને આજના નિયમ સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ નથી અને તેમા ઉતરીયું નહિ પગતું એમાના એક વિાચ વિભાગ તરફ દષ્ટિ કરીયું તો બસ યશે કેટલાક દુઃખ મનુષ્યની જૂથથી ઉત્પન્ન થાય છે

અને કેટલાક મનુષ્યની જૂલ વિના ઉત્પન્ન થાય છે જે દુ ખો મનુષ્યોની જૂલથી ઉત્પન્ન થાય છે તે મનુષ્યે ખમવા જ જોઇ એ એમ એકદમ સ્વીકારવું પડશે શરીરના આરોગ્યના નિયમોની બેદરકારી, સાર્વજનિક સ્વચ્છતાના નિયમોની અવગણના, ઉઠાઉપાણી, દ્રવ્યોપા જનના નિયમોમા અને વેપારમા કરેલી જૂલો, એ સર્વના પરિણામ મનુષ્યે ભોગવનાજ જોઇએ, એ સર્વ નિયમ વ્યાપાર પણ વિશ્વ નિયતાની સૃષ્ટિના છે, અને નીતિમાન મનુષ્ય પણ એ નિયમો વિરૂદ્ધ અપરાધ કરે તો તે શા માટે દુ ખ ભોગવે નહિ તેનું કારણ નથી મનુષ્ય દુનિયામા સુખી થાય એ માટે તેને સાધનો મળેલા છે, એ માટે તેને પ્રુદ્ધિ મળેલી છે, તો તેના ઉપયોગ કરવો એ તેની ફરજ છે. સાચુ ખોલનાર મનુષ્ય પણ શરીરની તન્દુરસ્તી સલાજે નહિ, એવી રોગોથી દૂર રહેવાના નિયમો પાળે નહિ, અગર વેપારમા ખોટના ધંધા કરે, તો તેને નુકશાન થવું જ જોઇએ એ પણ નિયતાના નિયમોજ છે, અને તેના અનાદર તેની શિક્ષાને પાત્ર છે નીતિના અનુસરણથી એ શિક્ષા માફ થાય એવી વ્યવસ્થા નથી, અને હોવી પણ ન જોઇએ, કેમકે, તેમ હોય તો સુખપ્રાપ્તિના જે સાધનો સરળથેમા છે તે તરફ પ્રવૃત્તિ નહિ થવાની અને સાવધાની નહિ રહેવાની, અને એ નિયમ વ્યવસ્થા વ્યર્થજ જવાની એ નિયમ વ્યવસ્થા વિરુદ્ધના અપરાધ બાણી જોઈ કરેલા હોય કે અજ્ઞ જ્ઞતા થયેલા હોય તો પણ તેના પરિણામ તે વ્યવસ્થાને આધારે થવા જોઇએ કારણકે નિયમોનો વ્યાપાર એક ધારો એક સરખો અને સાર્વજનિક હોવો જોઇએ, અને તેમ ન હોય તો સૃષ્ટિ ચાલી શકે નહિ અને મનુષ્યે યી રીતે વર્તવું તેના ઉપાય તે યોગ્ય શકે નહિ અગિ મા દાહક શક્તિ હંમેશની કાયમ હોય તો અગિમા જ્વળમા કે જાળી જોઈ પડનાર જળવોજ જોઇએ, પણી તે નીતિમાન હોય કે અનીતિમાન હોય તેમ ન હોય તો મનુષ્યો અગિના ધર્મ વિશે શકાશિય થઇ શકે પણ યોજના કરી શકે નહિ, અગિ જાળમા કે નહિ એ

ખાતરી નહિ દોવાથી અગ્નિનો પોતાના મુખ કે મગવડ માટે ઉપયોગ કરવાની ઝેડવાયુ કદી શકે નહિ, અને અગ્નિથી થતા અકરમાત્ માટે માવચેની સેધ શકે નહિ. તેજ રીતે હવાના, પાણીના, જંતુઓના, અને મનુષ્યના શરીરના નિયમ માર્ગત્રિક એક મરખા અને એક ધાગ હોય તોજ મનુષ્યો તંદુરસ્તિના ઉપાય લાભ શકે; અને તેમ દોવાથી એ નિયમોના અવગાપખાથી થતા ચોપી રોગો અને મરણીઓનાં તુક-માન બધાને-જાણી જોઇ કે અગત્યના તેની પ્રગતિમા આવી જનાર મરને મરખી રીતેજ થવા જોઈએ. આગમાંડીનું વગમયત્ર હાકનાર અને વદાણનો નાખુદા બૂધ હરે તો નીતિમાન અને અનીતિમાન મુઆફેને મરખી રીતે તુકમાન થવાનો મંભવ હોવો જોઈએ. પદા-થોના, અગ્નિના, જળના, વાયુના, જે નિયમો વડે આગમાંડી અને વદાણ આવે છે તે નિયમો હમેશ પ્રવર્તતા હોય તોજ મનુષ્યો આગ માંડી અને વદાણ ચવાવી શકે, ગમે ત્યારે એ નિયમો નથ થઇ જાય એ ન હોય તો મનુષ્યો એ મહેનત શેજ નહિ અને એ નિયમોની હમેશની પ્રવૃત્તિ હોય તો તે વિશેની મક્કમતા, તેને અવગા મુક્યાના પગિણામ થવાજ જોઈએ અને જે તેની ગાયરતામા આવે તેને તે લાગ થવાજ જોઈએ. પિતાના દુનાચાથી મંતાન દગિરી થાય છે કે રોગી થાય છે તેમ થવું ન જોઈએ, નહિ તો મુખ અને આરોગ્યના નિયમો જાળવાય નહિ તેમજ પોતાના મુખની મનુષ્યને દરકાર ન રહે, પોતાની મંતનિને મુખી કરવાની ઉત્ક્રાથી થતા મનુષ્યના ઉદ્ધમો આસે નહિ. આ રીતે સૃષ્ટિના નિયમોની માર્ગજિજ્ઞાસા વિરુદ્ધ કામ કરીપાદ થઈ શકે તેમ નથી અને નીતિમાન મનુષ્યોએ શા માટે એ નિયમો ન પાળવા અથવા એ નિયમોની પ્રગતિમા ન આવવું એવું કોઈ કારણ આપી શકાતું નથી. માત્ર એટલું કદી શકાય કે પદાર્થોના અને નીતિના નિયમોનો રચનાર-નિયંતા એક છે તેથી એ નિયમોનો વિરુદ્ધ-પરસ્પરનું ખંડન કરનારા નહોવા જોઈએ, પણ તે એક બીજાના પોષક હોવા જોઈએ, અને તેમજ રિથિતિ છે. નીતિમાન મનુષ્યનું મન ઉદાગતા અને ઉચ્ચતા

પામે છે, તેના મનની શક્તિઓ ખીલે છે, તેથી બીજા નિયમો પ્રદર્શ કરવાની તેની ખુદ્દિ શક્તિને સહાયતા મળે છે મંદના સમયમા તે સ્વસ્થ ગ્હી શકે છે બીજા નિયમોના વિષયમા પણ નિયતાની શક્તિને અનુકૂળ થવુ જોઈએ એ તેને વધારે સારી રીતે સમજાય છે

રેલ, ધરતીકપ, વાવાઝોડા, વગેરે મનુષ્યની જૂન વિના આવી પડતા દુઃખ વિશે આ ચર્ચામા એટલુ જ કહેવુ બસ છે કે આ બનાવોને નીતિનિયમ સાથે સંબંધ નથી, પણ સૃષ્ટિની રચના, સૃષ્ટિનુ બધાગણ અને સૃષ્ટિના ફેરફાર માટે ચોજેલા એ બધો છે સૃષ્ટિ એવા પ્રકારની શા માટે ઘડાઈ છે અને બીજી પ્રકારીતની કેમ નથી એ પુછવુ બ્યર્થ છે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો કમ હજી ચાનુજ છે રેન ધરતીકપ વાવાઝોડા વગેરેથી સૃષ્ટિમાની રચનાઓ અને સ્થિતિઓ બધાય છે અને તેના કારણુ મનુષ્યો પૂરેપૂરા કંટપી શકતા નથી અને મનુષ્યોએ આ બનાવ પોતાને બધી રીતે લાગુ પાડી દેવા જોઈએ નહિ ઉપર કહેના પ્રકરણમા દાકતર માર્ટિનો કહે છે તેમ અખિન વિશ્વના નિયતાની સર્ગમાથી શક્તિ બધી માનવ હેતુઓને માટેજ વપરાય એમ માગણી કરવી જોઈએ નહિ સૃષ્ટિ પદાર્થોના સર્વ નિયમો મનુષ્યો માટેજ છે એમ ધારવુ જોઈએ નહિ, મનુષ્યોની જરૂરીયાતોને ધોરણે તેમની તુનના કરવી જોઈએ નહિ, એ નિયમો વિશ્વમા આવેના અનેક જોખાઓને અને અનેક રચનાઓને લાગુ પડે છે અને પૃથ્વી તમાની એક જ છે તેમ જ પૃથ્વી પરના આવા બનાવા પણ એક જમાનાના દષ્ટિબિન્દુથી જોવા જોઈએ નહિ પૃથ્વીના એકદર ઇતિહાસ અને દીર્ઘ ભવિષ્યના દષ્ટિબિન્દુથી તેપર નજર કરવી જોઈએ તથી, ધરતીકપથી રેનથી કે વાવાઝોડાથી અનીતિમાનને નુકસાન થાય તેમ નીતિમાનને પણ નુકસાન થાય તેમા નીતિનિયમ સાથે કાંઈ નિરાધ નથી

આ વિચારશ્રેણી સુખપ્ર સિને પણ લાગુ પડશે આ દુનિયામા

ધન, મપત્તિ, આરોગ્ય, વગેરેની પ્રાપ્તિ મનુષ્યે ડરવી એવી તેનામાં પ્રવૃત્તિ ગ્રહેવી છે અને તે પ્રાપ્તિના માધન તેને મમમ્મયેવા છે. એ માધનોના કળના નિયમો માર્વાજિક એકધાગ અને એકમરખા હોય તો જ મનુષ્યો તેનું અનુમરણ કરી શકે, અને તે નિયમો તેના હોય તો મર્યાદા મમ્મધમા એક મરખા પશ્ચિમામ થવા જોઈએ, નીતિમાન કે અનીતિમાન જે એ નિયમો મમમ્મ તેમાં પ્રજ્જત થાય તેને સુખ મળવું જ જોઈએ તેથી, અનીતિમાન મનુષ્ય વેપારમાં ધન કમાય કે શરીરે તન્દુરસ્તીનું સુખ જોગવે તેમાં નીતિ નિયમને કાર્ષ્ક કાનિ નથી.

પરન્તુ સુખ મેળવવાના માધનો ઉદ્યમ, મહેનત, માદમ, વગેરે છે તે જાતે નીતિ વિરદ નથી એ ખરું છે, પણ જોએ અનીતિને માર્ગે, અસત્ય જોતી, અન્યાય કરી અપ્રમાણિક થઈ, ધનમપત્તિ મેળવે તેઓ સુખ શા માટે પામે, તેમની ધનમપત્તિ નાશ કેમ ન પામે; તેમની મતતિ દુખી શા માટે ન થાય, તેમના કુકુનમાથી ક્ષદમી અદર્ય કેમ થઈ ન થાય, એવો પણ પ્રશ્ન પૂજનામાં આવે છે. અને એ પ્રશ્ન હાથમાં લેતા આપણે નીતિમય શામનના પાત્ત-વિદ રચણના વિમર્શન પર આવી પહોંચીએ છીએ ત્યાં દુનિયામાં નીતિમય શાસન હોય તો અવગત અનીતિ સુખની ઉત્પાદક હોવી ન જોઈએ. અને અનીતિવડે સુખના સાધનો મેળવનાર એ સાધનો છતાં સુખ ન પામે તો નીતિના વિજય માટે એટલું જમ છે, એ સાધનો તેના હાથમાંથી ખસી જાય એ જરૂરનું નથી તેથી, અની-તિએ ધન મેળવનાર પાસે ધન રહે છે કે નહિ એ મુદ્દાનો મવાવ નથી પણ તે એ સુખી થાય છે કે નહિ એ મુદ્દાનો મવાવ છે તેમજ અનીતિથી ધન મળે જ નહિ એવી વ્યવસ્થા કેમ નથી એ પ્રશ્ન પણ અસ્થાને છે. ધન પ્રાપ્તિની સમીપ રહેવા કાગ્જો જે પ્રવૃત્તિ કરે તે ફતેહમદ થાય છે, અને તે રથૂવ વિશ્યોનો નિયમ છે. એ કાગ્જો સાર્વાજિક હોવાની આવશ્યકતા છે તેથી, અનીતિએ ધન

મેળવના સુખ પામે છે કે કેમ ગોઝ મુદ્દાનો સવાલ છે અન્યતઃ, મટલીક અનીતિગો સાથે જોડાયના વ્યાધિ અને દન્દ્રિતા જેમ ૨૫૯ પરિણામરૂપે પ્રકટ થાય છે તેમ અનીતિએ ધન મેળવનારનું મં લખા થતુ તગત જોવામા હમેશ આવતુ નથી, પરંતુ જે અનીતિના અભ્યાસથી ધન મેળવે છે તેનો તે અભ્યાસ જ-તે આચરણુ જ તે ॥ માનસિક અધોગતિ મે છે, અને તેની સુખ મેળવવાની શક્તિ ક્ષીણુ રે હ એનુ જ નહિ પણ સુખની મામગીએ એમી કુવા માટે જોગી મુદ્દિ શક્તિ પણ કુગ્નિ મે છે અનીતિએ ધન મેળવનાર ॥ ચિત્તમા સમનોનન જતું રહે છે, ઉન્માદ થાય છે, અને તેને પગિમા ઉડાઉપણમા, અવિચારી લોભના સાહસમા, અથવા ધન ખપી જાય એવા દુગચારોમા એવા મનુષ્યો ધમ્માઈ જતા ધર્મીવાર જોઈએ છીએ અનીતિ રિના ધન મેળવનાર ખીજ અપ રાગોથી જેવા ધનાત્મના કારણોમા આવી પડતા હશે, પણ ધન મેળવવા માં ધરેલી ઋતિ તેમને એ દયામા લઈ જતી નથી, અનીતિના એ ભયથી તેઓ મુક્ત રહે છે માણસ જે પ્રવૃત્તિઓ મે છે તે મનના વ્યાપારથી મે છે, અને નીતિ ગે પણ મનનો વ્યાપાર હોવાથી નીતિનો અભ્યાસ મનના ખીજ વ્યાપારને સુમળ આપે છે અને અનીતિગો અભ્યાસ તેને કુખળ કર છે આ રીતે મનના વ્યાપારદ્વારા નીતિનિયમ મનુષ્યના સુખ સામર્થ્ય પર અમર કરે છે, અને અનીતિમાનુ મનુષ્યોના સુખ ભાગી પડે છે તે એકાએક અમરમાત્ર પેરે નહિ પણ ધીમે ધીમે નીતિનિયમ પરમર્થથી થાય છે અનીતિગે ધન મેળવનાર કોઈ કૃપણુ થઈ કુખ બોગવે છે કોઈ નકારા સ્વભાવના થઈ મનુષ્યોને અત્રિય મર્થા મે તેની શિક્ષા બોગવે છે, કોઈ નીતિની કિંમત હવકી ગણી ખીજ અનીતિઓમા પડી ખુધાર થાય છે, મ્રદ્ધ મનુષ્યોનો પોતાની તગ્દનો તિરસ્કાર જોઈ અને તે માટે પોતાની યોગ્યતા ગણી અન્તર્વેદના બોગવે છે અને એ રીતે ચિત્ત વ્યાકુલિત થવાથી સુખ જળનવાની શક્તિ ખોઈ બેસે છે આ રીતે અનેક પ્રકારે

નીનિમય શામન મનના વ્યાપારમાથી પ્રમદે છે નીનિ કે અનીતિ એ મનમાથી ઉદ્ભવે છે તેથી તેના પશ્ચિમામની શરૂઆત પણ મનમાથી જ થઈ શકે છે, જ્યાં પદાર્થોમાથી તેની શરૂઆત થઈ શકે તેથી જ્યાં પદાર્થોને નીનિ-અનીતિ મનમાનુ કે તેને દગ આપવા પોતે પ્રવૃત્ત થયાનુ જાન નથી અને તેમને ખામ રિધાનથી પ્રવૃત્ત ગામા આવના નથી અનીતિએ મેળવેતુ ધન નાગ પામે છે તો આ રીતે નીનિનિમય ખીજા માનમ નિયમોનો મસર્જ રી તેનો નાશ થાવે છે, પણ ધન સોતાની મેજે અનીતિ ખાતર નાશ માગી લેતુ નથી અનીતિએ ધન મેળવનાગની મતતિ તેની પાસેથી અનીતિના અકુર મદલુ છે કે ત્યારે તેના મનવમા પણ એ પ્રમાણે પરિણામ થાય છે પણ અનીતિમાનુ ॥ મતાન અનીતિમાનુ ન હોય તો એ મનો પાપાગ તેમના મનવમા ચાનતા નથી અને ચાનરા જોઈએ પણ નહિ અનીતિમાનુની નીતિમાન મતિ પણ કુખી થરી જોઈએ એમ નીનિ મય શામન ખાતર માગણી થઈ શકતી નથી વળી, એ પણ લક્ષમા ગાખુ જોઈએ કે બધા નિયમો (laws) તે વનજો (tendencies) છે અને તેમને પ્રતિબદ્ધ વનજો પણ હોઈ શકે છે ચુસ્તવ મપણો નિયમ હોવા છતાં આપણે સર્વ પૃથ્વીને મધ્ય મિન્દુએ જઈને ચોટયા નથી અને આપણી પૃથ્વી સર્વમા જઈને પડી નથી તેનું કારણ એ છે કે ખીજા પ્રતિમદ્ય મરજોથી એ નિયમનુ પૂરેપૂરું પરિણામ ઉત્પન્ન થયુ નથી તે પ્રમાણે અનીતિએ ધન મેળવનાર મળના આ નિયમને પાત્ર થયા છતાં પાછાથી પથ નાપ કરી પોતાનુ મન સુધારે પોતાનુ મન ઉન્નત થે તો તેના મનની અધો ગતિ અડકે અને ત સુખે તપાદ્ય વ્યાપારો કરી શકે અનીતિ કરનાર અનીતિનો ત્યાગ કરી શકે નહિ એવો મદ્ય નિયમ નથી એમ હોય તો નીતિમય શાસનનો હેતુ વ્યર્થ જાય તેમજ નજી એજૂની જલુ ન જોઈએ કે નીતિમયશામન સ્થાપનાર દયામય છે તેનો ન્યાય નિષ્પક્ષપાત છતાં દયાથી મૃદુ થાય છે ઉગર ઉતારેના ડુગનના વચનમા કયુ છે

કે “ વહાણુમા બેસનાર કુષ્ટૃત્ય માટે ઇશ્વર તેમના વહાણુ ભાગે છે ”
પણુ તે પછી તગતજ એવું વાક્ય છે કે “ અને તો પણુ તે ઘણુ
માફ કરે છે. ”

પ્રત્યેક મનુષ્યનો પૂરેપૂરો ઇતિહાસ જાણવામા આવતો નથી,
દેરકના મન તથા કર્મ વિશે સંપૂર્ણ માહિતી ખીજાઓને મળી શકતી
નથી. તેથી, નીતિમય શાસનના અનુમાન વિશેષે કરી પૃથક્ વ્યક્તિઓ
પરથી નહિ પણુ મનુષ્યજાતિના સામાન્ય ઇતિહાસ પરથી બાધના
લેઈએ. વળી નીતિમય શાસન મંડવે બિશપ બટલર કહે છે તેમ
એ પણુ લક્ષમા રાખવું જોઈએ કે એ શાસન બધુ આ દુનિયામાજ
પુરૂ થઈ જતુ નથી, આ જીવન પુરૂ થયા પછી પણુ એ શામનને
અવકાશ છે, અને તેથી તેનો મપૂર્ણ દેખાવ અને તેની સમાપ્તિ આ
દુનિયામા હોય એમ બની શકે નહિ. નીતિમયશાસનની રાશ્ત્રાત
અને આગળ પડતી દયાતી આ દુનિયામા હોય તો બસ છે એમ
બિશપ બટલર માને છે. આ દુનિયામા તેવું શાસન છે તેની સાખીતી
તે આ પ્રમાણે આપે છે, “સામાન્ય રીતે એમ બને છે કે અનીતિએ
વર્તનાર કરતા નીતિએ વર્તનાર પોતાના કૃત્યથી ઓછી અશાંતિ અને
વધારે સ્તોત્ર પામે છે. અનીતિએ વર્તનાર આગળ વધી બેસારમેા થઈ
પ્રકટ રીતે કુષ્ટૃત્ય કરે છે અને અશાંત થતા નથી એમ જણાય છે.
ત્યા પછી તેની અનીતિની એ પ્રકટતા તેને ધણાની ટીકાનો પાત્ર કરે છે,
અને એ રીતે તેને સુધારવાનો માર્ગ ઉઘડે છે. અને તે સુધારવા માટે
તેમ તેને પાછી અનીતિ માટે અશાંતિની પીડા થવા માટે છે,
અને એ રીતે અનીતિથી અશાંતિની સખ અવશ્ય થાય છે. વળી,
ઇશ્વર ઇનામેા અને મજાદારા આપણા ઉપર શાસન કરે છે, કેટલોક
કાર્ય માટે આપણને સુખ મળે છે અને કેટલાક માટે આપણને દુઃખ
મળે છે, એ સ્પષ્ટ છે. અને નીતિ તે ચોખ્ખું છે તથા અનીતિ તે
અચોખ્ખું છે એવું આપણને ઇશ્વર તરફથી જાન મળે છે તો, નીતિ
માટે ઇનામ હોવું જોઈએ અને અનીતિ માટે મજા હોવી જોઈએ.

ડાપણથી લાભ થાય છે અને મુર્ખતાક્રીથી દાની થાય છે એ દૃઢ નિયમ જોઈ આપણે આપણી વર્તણૂકના માગ જોતા ભવિષ્ય બાધીએ છીએ તે પણ કાંઈ પ્રકારનું નીનિમય સામન દર્શાવે છે. અનીનિતા કૃષો કરનારને જનમમાગ તન્ક્રી મળ કરવામા આવે છે, એટલુ જ નહિ પણ, અનીનિ કરનાર એ સમતની ખીક પામે છે, અને એ રીતે પશ્ચાત્તા વિના પણ મળ ભોગવે છે તથા નીનિએ વર્તન કરનારને ટેવથીક વખત મનુષ્યો તરફથી ઇનામ મળે છે. આ સામન મનુષ્યોદ્વારા થાય છે પણ તે નીનિનિયમનુ જ છે નેનું વખતે નીનિ માટે મળ કરવામા આવે છે અને અનીનિ માટે ઇનામ આપવામા આવે છે એમ બને છે, પણ આમા મનુષ્યોને બાન્તિ ગ્રહેવી હોય છે અને જાણી જોઈ અનીનિ માટે તેઓ મન કરતા નથી કે અનીનિ માટે ઇનામ આપતા નથી પણ અમુક કૃત્યોના ખગ સ્વરૂપ ન સમજાવાથી જે કૃત્યોને તેઓ જનમમાગને નુકસાનકારક ગણે છે તે માટે તેઓ સજા કરે છે, અને જેને લાભદાયક ગણે છે તે માટે ઇનામ આપે છે નીતિએ વર્તનારને શાનિ તથા મંતોય ઉપરાંત કૃતગતા મિત્રતા અને પરોપ કારના લાભ મળે છે અને તેની નિર્દોષતાને લીધે તેને જીદમાનીના ઘણા મુખને અવકાશ રહે છે અનીનિએ વર્તનારને અન્તમતાપ થાય છે તે ઇજ્જતથી જુગ જ અનુભવ હોય છે, અકરમાતથી નુકસાન થાય તેના કરતા પોતે કરેલા ખોટા કૃત્યથી જુદા જ પ્રકારનું દુ ખ થાય છે દવે પછી આનન્દ મારશે, એ આશા અને દવે પછી વેદના થશે એ ભય જે સર્વદા વિવશાન ગ્રહે છે તે પણ નીતિ અને અનીનિના ઇનામ તથા મજા છે મારા અને પ્રમાણિક માણસો પર ખીજન મનુષ્યો વિશ્વાસ ગણે છે અને તેમના તન્ક્ર સદ્ભાવ ગણે છે, તેમને ઉત્તેજન આપે છે, તેમને માન આપે છે, તેમના સદ્ગુણ ખાતર તેમને ઉચી પદવી અને અધિકાર આપે છે. અનીનિમાનને અનીનિમાન તરીકે આજ લાભ મળતા નથી પણ અપકીર્તિ અને

શિયા જ મળે છે. હાકગઓને માન્ય અમત્ય તથા અન્યાય માટે સમ્મ કરે છે અને મત્ય તથા ન્યાય માટે ધનામ આપે છે જનમ-માજ પામી અનીનિમય કૃત્યોને નુશ્માનકારક ગણે છે મદ્યાગ દરનાગને તે માટે દુષ્ક પડે તોપણ તે મનમા પોતાના કૃત્યની કિમ્મત મમજી જ્ઞાનદ મેગી શકે છે પણ દુગ્યાગ દરનાગને તે માટે દુષ્ક પડે ત્યાગે તેને એવો જ્ઞાનદ મેગવવાનું બની શકતું નથી નીતિ અને અનીનિનો બેદ મેટવા પ્રમાણમાયાય છે એ આથી નિષ્કર્તું નથી પણ તેભેનો બેદ આ પ્રકારે થાય છે એ તો અપદ થાય છે મનુ ધ્યોના અવમારમા નીતિ તગ વનજી ગ્દેલુ દોય છે અને કુદગમા માધાગજી મીતે નીતિને ઉત્તેજન તથા શુકળ મળે છે અને અનીતિ નાપમદ થાય છે, તેના ખોટા કાગ મળે છે. કામવાગ ઉનગી મિથિ નેવાગા આવે તો તેથી કુદરત તેવી છે એમ કહી શકાતું નથી જે જનમદગ નીનિમાનુ દોય તે અનીતિમાનુ જનમદગ કગા વધારે બગવાન થાય છે, કેમકે તે એકસંપ કરી શકે છે, મત્ય અને ન્યાયથી એકત્ર થઇ શકે છે અને દીર્ઘ દષ્ટિ વાપરી શકે છે. એક દેશનું મત્ય પરિપૂર્ણ રીતે નીતિમય છે એવું કસ્પિન દષ્ટાત લખ્યે તો તેમા મુખ શાતિ અને ન્યાય ફેલાઇ ગ્દે અને તે મત્ય પૃથ્વીમા મર્વોપગિ થાય એવું પરિણામ ઉદ્ભવે છે એકદરે નીતિ વધારે બગવાન છે એમ વાગે છે અને અનીતિ જયવત થાય એમ સભવિત લાગતું નથી આ નિયમવ્યાપારમા જે વિધો કદિ કદિ આવે છે તે આકરિમક તથા કૃત્રિમ દોય છે ” (એનોલોજી ઓફ રિવિજન, ભાગ ૧, પ્રકરણ ૩)

‘ધર્મને ઘેર ધાડ અને કસાધને ઘેર કુશળ’ એવા સંકટના પ્રસંગો જાણીતા છતાં મનુષ્યમતિ દુનિયાનું બવારણ દદ અદાથી નીતિમય માનતી આરી છે તે પણ, નીતિમય શાસનની મ્હોગી સાખીતી છે

ચર્ચાનો આરભ કરતા આપણે કહ્યું હતું કે દુનિયામા અની

તિનો મન તે દોષો નેધએ, પણ દુનિયાનું શાસન નીનિ વગર
 ચર્ચ ન જાણે એટલે સુધી તે મલવની દદ દોષી નેધએ તે એ
 મલવની દ- ગાથી બધાય છે, અર્થાત્ અનીનિનો મલવ છતાં દુનિયાનું
 નીનિમય શામન રી રીને ચાલે છે તે નેધએ દા માટિનો દહે છે
 કે 'અનીનિના મલવથી ચના અરાગનિના વનણુ ઉપર પણ પ્રમ-
 નન ૧૫ ૬ (૧) નીનિ-અવગ્યા મન ચોમા એક મ-ખી ગદે છે પણ
 અનીનિના પ્રયોજનો મનુષ્યોમા એક મ-ખા હોતા નથી મનુષ્યો
 માય, ન્યાય, વગેરેને એક મ-ખો આ-ર આપે છે, અન્તર્દોષ
 (conscience) તે માનના એક મમાન દોષ છે, પણ પાપ
 વગેરોની બાનના આની એક મમાનના હોતી નથી, એના એ પાપ
 તરફ બધા મનુષ્યો આ-સાના નથી, જુ ૧ જુ ૧ પાપ તરફ જુદા જુદા
 મનુષ્યોના જુદા જુદા નનણુ દોષ છે આ રીને નીનિની શ્રેણી
 ગિય અને કાયમ દોષ છે અને અનીનિની શ્રેણી અગિય અને
 મદનાતી દોષ છે, તેની નીતિ મામે અનીતિનું બળ તુડી નય છે
 નીતિની હિચ્ચના માટે મર્વનો એક મત દોષ છે અને અનીતિની
 લાનચો મનુષ્યોને આછાવરતા ગ્રહણ કરી શકે છે, તેથી નીતિનું બળ
 એક તરફ એકદુ ધર્મ શકે છે પણ અનીતિના બળના કકડા પડી
 નય છે કાર્ય જેમ અનીતિમય તેમ તે માટે એકમય કરવાનું
 મનુષ્યોમા વધારે અસકય દોષ છે, પણ નીતિમય કાર્ય માટે સહે
 લાઇથી મપ ધર્મ શકે છે (૨) નીતિમય જીવન જેમ મનિ કરતું નય છે
 તેમ તે વધારે બળ પ્રાપ્ત કરતું નય છે, વધારે ઉત્કર્ષ પામતું નય છે
 જે મનુષ્ય અનીતિના પ્રસંગોમા જઇ પડે છે તેની ઇચ્છા શક્તિ
 ઘટતી નય છે અને એવા મનુષ્યો દુનિયાના વ્યવહારમા ઉપરી થતા
 નથી પણ આધિનપણામા આવી નય છે મનુષ્ય લક્ષણ (character)
 જ માણસોના વ્યવહાર પર કાણુ ચનાવે છે ભગવાડ ઉપર ઘેગ કાણુ
 ચનાવે એ જેમ શક્ય નથી તેમ મનુષ્ય લક્ષણોના આ મણુ ન ટ ચાય
 અને દુનિયામાના મર્થોમા મનુષ્ય-લક્ષણ પ્રયોજનોને વશ ચાય એ પણ

પે' મનુષ્યો છુટા પડી જાય વળી, પોતાના કષ્ટ કષ્ટોં મિદ્દ કરવા મા અને તે મિદ્દિ જગતમા નીતિમય માગે મનુષ્યો મદલ્ય કરે છે, નીતિમા વધારે મગ માને છે, અનીતિમય કાર્ય કર્યા પડી પણ અનીતિએ મેગવેના લાલ જગતમા માર મનુષ્યો નીતિમાન થવા ઈ-છે છે અનીતિ પોતે જ નીતિને ચઢીઆતી ગમે છે Hypo crasy is the tribute which vice pays to virtue 'અનીતિ તે નીતિને દોષરૂપી ઉપહાર અર્પણ કરે છે' એ ડમેશ મેવનમા મ્યુ છે તેમ અનીતિ પણ નીતિનો ડોષ ધાનવા જાય છે અનીતિમાન મનુષ્યો પોતાને નીતિમાનમા ખખાનવા મથે છે રદલ્ય છે અનીતિ કરતા નીતિ વધારે શ્રેષ્ઠ છે, વધારે માન્ય છે, એમ દુનિયા રસીકારે છે એ સુમમિદ્દ છે રાજ્યમા આણુ દેશના નામની ફરે છે, ગમના ચતુની કે બડખોગની નથી ફરતી નીતિનુ શાસન હોવાથી-નીતિનુ ગમ્ય હોવાથી દુનિયામા નીતિની આણુ ફરે છે અનીતિને અન્દરખાને ચતુના છતા-મડની શક્તિ છતા-તે પણ નીતિની આણુ માને છે

જે મનુષ્યોનુ ખીજ પર નિયતલ્ય હોય તેમણે તેમના હિત ખાતર પણ અનીતિથી દૂર રહેવુ આવશ્યક છે એ પ્રિચાર પણ નીતિમય શાસનને પુષ્ટ કરે છે મનતિ ઉપર માગાપની અસર થાય છે, શિષ્ય ઉપર ગુરુની અસર થાય છે પ્રજા ઉપર રાજાની અસર થાય છે, તે માટે માળાપે મુરુએ અને ગમએ પોતાની ખાતર તેમજ પોતાની અમર અનુભવનારની ખાતર અનીતિથી દૂર રહેવુ જોઈએ એ મિદ્દાન્તનો આગ્રહ જ. મામાન્ય છે અનમત એ અસરની પણ હદ હોય છે

आहोस्मिन् प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो बोरुधाम् ।

શાકુન્તલ ૧, અ. ૬

એ વાક્યમા મનિદાસે દુખ્યન્ત ગમ પાસે ચકા કરાવી છે >

‘મારા અપકૃત્યોથી સરિઓના વનની લતાઓનો પ્રસવ અડક્યો
તો નહિ હોય !’

ન રાજાપરાધમન્તરેણ પ્રજાસ્વકાલમૃત્યુચ્ચરતિ ।

ઉત્તર રામચરિત, અંક ૨

‘ગમના અપરાધ વિના પ્રજામા અમાજ મૃત્યુ ફેનાવું નથી’
એ માગણી ગમના રાજ્યમા સમ્પ્રદ નામે શુદ્ધ તપશ્ચર્યા કર્યાથી
એ આદ્યજનો પુનઃ અમાજ મરણ પામ્યો હતો એમ કહેનામા આવ્યું
છે એ પ્રમાણના સિદ્ધાન્તોનો નીતિમય સામનમા સમાવેશ થતા નથી,
પણ, માળાપ શુદ્ધ રાજ્ય વગેરેને પોતાની અનીતિથી બીજા પર થતી
અસર માટે જનાનદાર થવું પડે છે અને દુષ્ટ પણ ખમવા પડે છે
એ ખોટું નથી વર્તમાન સમયમા રશિયાના રાજ્યકર્તાઓના અસત્ય
તથા અન્યાયથી આખું રાજ્યતંત્ર સિથિન અને બગાડીન થયું નોકરો
દગાખોર થયા સૈનિકો ભીરુ બન્યા, લાખો રૂપિયા ખરચાયા છતાં
લશ્કરોને માધન ન પહોંચ્યા અને વિજય ન મળ્યો, એ હકીકત
રશિયાના અનેક વચન ભગો અને અનેક જુનમોની ગૃહિત જાગૃત
કરી આજ નિયમ દર્શાવે છે જનસમાજના બીજા નાયકોને પણ
એ જ નિયમ લાગુ પડે છે ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન વખતે અન્યાય કૃતતા
અને હિંસા કરી લાહીની નદીઓ વહેવડાવનાર રોબસપીયર સરખા
નાયકો પોતે જ એ ખુનરેજીના ભોગ આગળ જતા થઈ પડ્યા તે
તેમણે અનીતિનું બળ જાગૃત કર્યાનું જ પરિણામ હતું નીતિના
શાસને જ એ નાયકોને નષ્ટ કર્યા અને એ રીતે પોતાનું રાજ્ય
પ્રદર્શિત કર્યું અનીતિને પરિણામે પણ આખરે નીતિ સ્થપાય છે એ
વાન ઇતિહાસ ઘણી રીતે દર્શાવે છે ઇંગ્લાન્ડના બેન સમ્રાટની અની
તિથી મેળના ચાટા થયો, એના અનીતિમાથી પણ નીમગતા નીતિના
શાસનના દર્શાવે અનેક છે

ઇતિહાસમા ઐર્ષ ઐર્ષ નાં સુધાગ્રે અને ઉદ્ધારકો ક્ષેત્રમદ
થયા નથી અને કાષ્ટ ઐર્ષ નાં એ પ્રજાએ કે દેશે બીજા પ્રજાનો

કે દેશનો ખોટી રીતે પરાબલ કરેલો જણાય છે, ત્યાં પણ નીતિનો પગબલ થતો નથી પણ જદિ થાય છે, એ દર્શાવતાં ઘટતર માર્ટિનો ઉપર કહેલા પ્રકરણમાં કહે છે કે “ દરેક પ્રમંગે અને દરેક બાબતમાં મત્ત તથા નીનિ તત્કાળ વિજયવંત થાય એ નીતિમય શાસન માટે આવશ્યક નથી. કાલક્રમે અને એકંદરે મત્ત તથા નીનિ વિજય પામે એમ જ બને છે. ઇતિહાસનો ક્રમ નીનિનું જળ વધવા તરફ અને ઉચ્ચતા થવા તરફ છે. ક્રોધ શુભ પ્રયામ આખરે રદ થયો નથી. અમુક નિષ્ફળ થયેલો સુધારક કે ઉદારક વખત પાક્યા પહેલાં આવ્યો એમ કહેવામાં આવે છે તેમાં જ તેના પ્રયાસનો અન્ય વિજય ક્યુલ્લ કરવામાં આવે છે. અમેરિકાના ઇન્ડિયનોનો મુલક છીનવી લેવામાં ત્યાં જઈ વમનાર યુરોપિયનોએ ધણી કૃત્ત કરી છે, પણ તેથી જગનનો એક વિશાળ પ્રદેશ વ્યર્થ જતો બન્યો છે, અને ત્યાં નીનિ ધન્ય વસ્તીને હેઠળે નીતિનું શાસન સ્વીકારનાર વસ્તી પ્રમરી છે. ગ્રામીન ગ્રીમમાં એથેન્સ વગેરે ગણ્યોને મેસીડોનના ફિલિપ મરખા જગલી રાજ્યએ ઉચવાવી પાડ્યા ત્યાં પણ એ ગ્રીક રાજ્યોની ઉત્તમતાની બગતી પૂરી થઈ આટ શર થઈ હતી, તેમની માર્યકતા પૂરી થઈ હતી. અને કિવિપના વિજયને પરિણામે તેનો પુત્ર મહાન સિકંદર એશિયામાં અને આફ્રીકામાં ફરી વળ્યો, અને એ ગ્રીક રાજ્યોનું સાહિત્ય તથા સુધારો અનેક દેશોમાં એ રીતે પ્રસયો. રોમના રાજ્યમાં પણ ન્યારે અન્યાય, જુલમ, લાચ, આળમ, મોજશોખ પ્રસર્ધા અને દુનિયાનો ઉત્કર્ષ કરવાનું રોમનું સામર્થ્ય નષ્ટ થયું ત્યારે ગોચ વગેરે જગલી પ્રજાઓએ ચલાઈ કરી તે રાજ્યને ઉગલાની પાડ્યુ, અને પરિણામે એ પ્રજાઓએ રોમની શક્તિ અડધુ કરી લઈ યુરોપનો પ્રભાવ જગલી રાખ્યો અને આગળ જતા ખ્રીસ્તી ધર્મની નીતિ દુનિયામાં પ્રમરાવી. ”

માહુદી પ્રજાના અનેક યુગનો ઇતિહાસ “જુના કરાર”માં આવ્યો છે તે પણ નીતિમય શાસનની સાક્ષી પુરે છે. અને હિન્દુસ્તાનનો

પાડવો તથા કૌશલ્યના ગાંધીને મુગલમાન તથા મરાઠાના ગાંધીને મુખીનો ઇનિદામ નીતિમય મામનની માટી પૂરે છે

આ રીતે, મનુષ્યની વ્યક્તિઓ તેમજ મનુષ્યના મટો જાતેમા નીનિનું સામન જોવામા આવે છે નીતિના માગ ફળ થાય છે અને અનીનિના ખોટા ફળ થાય છે, એ ફળ ઇનામ તથા માન અથવા મુખ તથા ફાજ ૩૫ કદી ચકાવ, પળ, વિરોધ કરી તે ઉત્તરિ તથા અગોગનિ ૩૫ છે નીતિમયતાની પ્રાપ્તિ, નીતિની દૃઢતા, એ જ નીનિના આગમનનું મદોદું ફળ છે, અને નીનિનિયમ તોડનાર એ ફળ શુભાવે છે એ જ તેને મદોદી દાની છે મદોદા અને ચિગ્ગયાધી મુખો નીનિના એ ફળમાથી ઉદ્ભવે છે અને જાપક તથા વિનાસકારી દુ ખો અનીતિની એ દાનિમાથી ઉદ્ભવે છે.

કુનિયાના લાભ ખાતર જ નીનિનું અનુમરણ થતુ નથી અને થતુ જોઇએ નહિ, તેમ જ અનામ ખાતર જ અ નિનિનો ત્યાગ થતો નથી અને થવો જોઇએ નહિ વાત અને અવાજ એ માન આનુ પજિક પગિજામ છે નીતિનિયમ એથી ચ્વત્ર ઉડા મૂળમા આત્મામા ન્થપાયેલો છે. નીનિ જાને થોમ્સ છે એ માટે જ નીતિ ગીકાગય છે, અને તે જ માટે અનીતિનો ત્યાગ થાય છે. પગુ, આ કુનિયાની ધટના નીતિની એ ગોમ્મતાને પુષ્ટિ આપનારી છે, નીનિના નિયતાની ખીછ ગ્યનાઓ નીતિને અનુકૂળ છે, પ્રતિકૂળ નથી, ને એથી ઉલટો આજાસ થાય છે તે તર્ક કરી જોના બૂલ ભરેલો માનમ પડે છે, એ કહેરાને આ ચર્ચાનો હેતુ છે નિયતાની નીતિની રચનાઓ મુખની વૃદ્ધિ કરે છે, અને મુખની રચનાઓ નીનિની વૃદ્ધિ કરે છે, તેની ગ્યનાઓ અર્થહીન ક માગસ્યહીન નથી, એ પ્રતિતિ કરવા આના તર્ક ઉપગત રસમય દર્શનની મદાયતા લેવી હોય તો કવિવર ટેનીસનના આ વચનો ત્રણ કરીશુ કે

“Oh God we trust that somehow good
Will be the final goal of ill,

To pangs of nature, sins of will,
Defects of doubt and taints of blood;
That nothing walks with aimless feet;
That not one life shall be destroy'd.
Or cast as rubbish to the void,
When God hath made the pile complete."

In Memoriam, LIV.

વિધવા આશ્રમ*

આ દેશના મમારની હિતતિના પ્રયત્ન કરનારાઓને સહુથી પ્રથમ જરૂરનું એ જાણુ યુ છે કે મમારમા ગદી મુખી થનાનો મર્મનો મગ્ધો હમ કલ્પન થવો જોઇએ. માર્ગ, અજ્ઞાન અને અંતિદામિ કાગ્જોથી હિંદુસ્તાનમા (અને બીજા દેશોમા પણ) સુખનો ધણો ઓછો ભાગ બીઓને પુરોગોએ આપ્યો છે. ઝેળનણી, ઉત્પત્તિ, સુખ મકાર, સદ્ધર્મ, મનનના, એ મર્મમાથી સ્ત્રીઓને ધણો ઓછો ભાગ આપવામા આવે છે. ઈશ્વરની રક્ષિમા મારી રી મણુના છે અને માર શુ કર્તવ્ય છે એ પોતાની મેળે જાણવાનો અને નક્કી કરવાનો દરેક બુદ્ધિમાન પ્રાણીને હમ છે. આ મતત્રના આ દેશમા તો સ્ત્રીઓને મમૂગી નથી એ મતત્રનાની કપના કરના જેટલી તેમને શક્તિ પણ સપાદન કરાવવામા આવતી નથી તેમા વળી જે સ્ત્રીઓ પતિના મૃત્યુથી અનાથ હુ ખી ચર્ષ હોય તેમને તો વગર ઇલાએ અને ખુશી ઉપગત પુરો મસાગ અને સુખનો ત્યાગ કરાવે છે જે મસાગમા મહેના અને જે સુખ મનુજનવા ઇશ્વર મનુખ્યને જન્મ આપે છે તે મધને ખુશી ઉપગત તજવવાનો મનુખ્યને અધિકાર નથી. હુ ખીને હુ ખ દેવુ એના જેવી નિર્દયતા એકે નથી તો પણ બીચારી વિધવાઓ હુ ખી ચર્ષ માટે તેમને મગાન, હુ ખી, શાપિત બનાવવામા આવે છે. સર્વકોર્ષ તેનો તિરસ્કાર કરે છે. મસાગમાથી તેને મહાડી મુકવામા આવે છે તેનુ સુખ લર્ષ લેવામા આવે છે. મસાગમાત્રા કમ ચનાવવી એ નિશે નિચાર કરવાનો તેનો હમ છીનવી લેવામા આવે છે તેના ધણીની મ્વતત્ર મીનકત ન હોય ત્યા તેને દાસી કરતા હનકી પરવશ ગિયતિમા જીદગી મુખરથી પડે છે. મનુખ્ય પોતાનો બાગેલો સસાર ફરી સાધે છે પણ ફરી લમ

ન ઇવુ એ ખગે ધર્મ અને ખરી બાવના ગખી સ્ત્રીઓ પાસે તે
 પગાવે છે આ આને પશ્ચિમે ડેટલી અનીનિ, ડેટો દુગચાગ,
 ડેટલી નિર્નલગતા, ડેટલી બાગદત્યા થાય છે તે સુપ્રમિદ્ધ છે આ
 નગરા રીવ જનો એ ઉપાય એ ડે ડે ઇચ્છા હોય તે વિવવાને ફગી
 નમ ઇવા દેવુ પણ જેની તેમ ઇચ્છાની ઇચ્છા હોય તેને માટે જ
 આ માર્ગ છે ઇચ્છા ઉપરાત પુનર્નમ ફગવી અતે અર્નવ્યનિષ્ક્રમની
 અનનતા તો લઈ જ તેની એવો સુધાગ્રેનો ઉદય નથી માટે જે
 અનાથ વિવાનાઓની પુનર્નમ ઇચ્છાની ઇચ્છા ન હોય, જેમને વૈધવ્ય
 આવ થામા ગદેવુ હોય, પણ જેમને સુખમા ગદેવાના સાધન ન હોય,
 જેમના પગ દયા લાવનાર ગાઇ ન હોય કુખી અનસ્થા માટે જેમને
 સર્વ ડેમણે તિગ્રમગ થતો હોય તેમો માટે મધ આશ્રમની ધણી
 જરૂર છે એથી અનાથ વિધવાઓ લાચારીએ ? કુ મગનિથી નકારે
 માગે જતી અગ્રે એમા ઇધ શ્રમ નથી એવુ આશ્રમ આ રોડેગમા
 ટકાવનામા આવવાનુ છે એ જ ખુલીની વાત છે એ આશ્રમની
 જનદેગખમર આ નીચે પ્રસિદ્ધ ખરીએ છીએ એ ગૃહમા અનાથ
 વિધવાઓને આશ્રયગ્ધાન મળે એવુ જ નહિ પણ ત્યા તેમને
 ટેળવણી આપવામા આવશે સુનીનિનો બાધ ખરનામા આવશે અને
 ઇચ્છા હશે તેમને સુમાર્ગવાળો રાજગાર રીખવવામા આવશે સર્વને
 સ્ત્રીગ્લ ની દેખરેખ નીચે ગખનામા આવશે સ્ત્રીઓની અને ગરીબ
 વિધવાઓની દગકાર ખરના લાયક મનુષ્ય તરીકે મળુના થાય એજ
 અભિનંદનની વાત છે આ દેશની ભારના એટલે સુધી પણ નથી
 આવી આ ઉત્તરના સાધનને અને નિરાશ્રિતના આધારને હમે ફતેહ
 ઇચ્છીએ છીએ સ્વચવાસી ગ સા મહીપતરામ રૂપરામ અનાથ
 પુરો માટે બહુ લાગણી ધરાવના હતા, તેમના ઉદ્ધાર માટે તેમણે
 બહુ પ્રયત્ન કર્યા હતા, અને કુખી વિધવાઓને તેઓ સહાયતા કરતા
 હતા તેથી આ આશ્રમ તેમના રમારકકડમાથી કંઠાડ્યુ છે તે
 ઉત્તમ થયુ છે

મહીપતરામ ઉપગમ વિધવા-આશ્રમ

આ દેશમાં એવી ઘણી અનાથ વિધવાઓ છે જેમને વૈધ વ રિયતિમાં રહી નીનિપૂર્વક મદુલમથી પોતાનું ગુજ્જન ચલાવાના સાધન નથી એવી જે વિધવાઓ દ્રવ્યહીન અને મદાયહીન હાલતમાં હોય, જેમને પોતાની બુદ્ધિવટે ઝવન ત્ર સુનીતિયુક્ત રાજગાર ચલાવવાની ઇચ્છા હોય, જેમનો દુખી અને નિરાધાર આવગ્યાથી ગૃહ અને મંસાગ્રા નિરરકાર થતો હોય અને જેમને પુનર્નિઃ કરવાની ઇચ્છા ન હોય તેમને આશ્રય આપવાને, સારે માર્ગે ચાલી કેળવણી લેવાના અને સ્વતંત્ર રાજગાર રાખવાના માધન આપવાને અને સુખોષ અને સુનીતિ સાથે ખાનાપીરા અને રહેવાની અનુકૂળતા કરી આપવાને મહીપતરામ ઉપગમ અનાથ-આશ્રમમાંથી અનાથ વિધવાઓ માટે એક શાખા જુદી પાડી છે ગુજ્જતની નિરાધાર વિધવાઓને આ આશ્રમમાં દાખલ કરી યોગ્ય દેખરેખ નીચે રાખવામાં આવશે ત્યાં તેમને કેળવણી, સુનીતિ અને સુજાનનો બોધ દેવામાં આવશે ગતદિવસ રહેવાનો અને જાતિભેદ સાચવીને ખાના પીવાનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવશે મધ્ય અમુક પ્રકારનો ધર્મ પાળવાનો આમલ કરવામાં નહિ આવે દાખલ થતા પહેલાં નિરાધાર અવસ્થાનું, જોળખાણનું, ઉત્તમરનું, મમારની ગિયતિનું અને યોગ્યતાનું બરોમાદાર સર્ટીફિકેટ સેક્રેટરીને બતાવવું પડશે આશ્રમ માટે રીતભાત વગેરેના ધાગ પ્રમાણે સર્વને ચાનવું પડશે

સોશીઅલ કોન્ફરન્સ*

૧૯૧૬

મયા ૧૧મીએ મામની ૨૬ મી તથા ૩૧ મી તારીખે પુણામાં 'નેશનલ સોશીઅલ કોન્ફરન્સ' એક થઈ હતી અને તેમાં મામાનિ તથા મામાગિરિ મુધાગના પ્રતિનિધિઓ યથા યથા હાજરી 'નેશનલ કોન્ફરન્સ' મળવા માટે પછી તરત તેની માથે આ કોન્ફરન્સ પશુ મળવા માટે હતી કોન્ફરન્સમાં માત્ર ગજાનીય વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવે છે, પરંતુ દેશના ઉદ્ધાર અને કલ્યાણના ઉપાયોનો એ વિષયોમાં સમાવેશ થઈ જાય નથી તેથી દેશદિતેષુ અગ્રેમરોએ જનમમાજની અમાગિરિ મુધાગના ઉપાયોની યોજના કરવા માટે કોન્ફરન્સમાં સાથે કોન્ફરન્સની એક કમિટી નિયમ થયો કે અને તે હજી સુધી પગલો આવે છે તેના સોપાનમાં અને નમાગમાં જે છે તેથી તેમની ગજાનીય સ્થિતિ મમાજ અને મમાગમાં સુધારો થવા વિના મુશ્કેલી શકે નહિ, તેમ જ દાનિકા રીતોને જ રીતી પુરોવાનું મામાગિરિ જન મુખી કરવું અને જનમમાજના પગલો સમજાવવા, સુખદાયક અને નીનિપુર મગ કરવા એ મોકલે થઈ છે. તેથી, મામાગિરિ અને મામાગિરિ સુધારાની અવગણના થઈ શકે તેમ નથી તેમ જ ગજાનીય ઉત્કર્ષો એ સુધારા રેશમાન પશુ આજીવન મદદરના નથી ખરે જોતા, જેથી થેરે થેરે અને કુદને કુદમાં સુખપ્રાપ્તિનો ઉપાય થવાનો તે એ મુધાગની યોજના છે, અને તે યોજના વડે સોફો જિન દશા જાગરવાને ચોખ્ખા થવા પછી જ ગજાનીય ઉત્કર્ષ પૂરેપૂરે મલત નીવડે તેમ કે તેથી સામાજિક અને મામાગિરિ મુધાગ વધારે વિસ્તારવામાં અને વધારે ઉંડા મૂળમાં રોષ વધારે અંશોને પાત્ર કે તેની ગજાનીય ગિરિ મામાગિરિ સ્થિતિ જોડે આ રીતે નિમ્ન સમજા છે તેથી કોન્ફરન્સની એક થવા પછી એ

જ મહાપદ્મા કોન્કર-સની બેઠક થાય એવો રીનાજ આનંદ આવેશે છે, કેમકે અંગ્રેસોને બન્ને ઉદ્દેશ અભિમત છે કમનવીને, વિચિત્ર મિથ્યાદેશાભિમાનને લીધે આ દેશમાં હાનિ ઝળવણી પામેના વર્ગમાં કેટલેક ઠેકાણે એવી કલ્પના હોયી થઈ છે કે આપણા સમાજમાં અને મહાપદ્મા સુધારો કરવાની જરૂર છે એમ કહીશું તો આપણો દેશ બનશે ગણ્યાર્થ જશે, માટે દેશમાં ગમે તેવી હાનિકારક શક્તિઓ હોય અને તેથી લોકની સ્થિતિ ગમે તેવી હુ ખપૂર્ણ દોષ તોપણ બહારથી તો એમ જ કહેવું કે અમારે સુધારાની જરૂર નથી, રાજ કીય સ્થિતિનો ઉત્કર્ષ કરવામાં પરદેશના વિચારો અને આચારો પરથી ધોરણ બાધના, પણ સાસાગ્રિ સ્થિતિના મધ્યમાં તો આ દેશમાં હાલ છે તે બધું બરાબર છે એટલું જાણીને મેંસી જ રહેવું કે પરદેશનું કંઈ પણ આપણાથી ચંદનું ગણાઈ ન જાય, આ દેશની પ્રાચીન સમયની વ્યવસ્થામાં હાલની સ્થિતિથી કંઈ જુદું હતું એમ જણાય તોપણ તે એ ફરી ગ્રાપિત કરવું નહિ અને હાલ છે તે જ રહેના હતું એમ સિદ્ધ કરી આપવામાં જુદિનો અને કળવણીનો ઉપયોગ કરવો, કે દેશની સ્થિતિ ખામીનાળી જ એમ કોઈ રીતે કપ્પન કરેલું ન કહેવાય આ વાદ ખગ દેશ નથી વિરુદ્ધ છે, કેમકે દેશની સ્થિતિ સારી અને સુખદાયક કરી દેશના લોકોનું કલ્યાણ કરવું એ જ દેશપ્રીતિને ઉચિત છે, દેશકલ્યાણનું ગમે તે થાય પણ દેશની બહાઈમાં પાછા ન હાલવું એ અનુકૂળ છે અને દેશની તેથી ખરાબી થાય છે આવું મિથ્યા દેશાભિમાન પુણ્યમાં કોન્કર-સની ગોઠવણ કરતી વખતે પ્રવર્તી રહ્યું અને તેથી તથા દેશાદિ બીજા કારણોથી કેટલાક હાનિ કરવા લાગ્યા કે કોન્કર માટે થયેલા મહાપદ્મા કોન્કર-સને મળવા દેવી નહિ અને મળવા દેશો તો હમે હમારી તરફની નાણાની અને બીજી બધી મદદ કોન્કર-સને આપીશું નહિ તેઓનો દુરાગ્રહ એટલે સુધી વધ્યો કે તેઓ પુણ્યમાં કોન્કર-સની વ્યવસ્થા માટે પ્રથમના રીવાજ મુજબ નિમાયેલી વ્યવસ્થાપક

મંડળીને પદ્મપટ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, દેશના માનનીય અગ્રેમરોનો નિરંકાર કરવા લાગ્યા, અને પ્રજાહિત માટે પ્રયામ કરી મર્ચમાન્ય થયેલી મુંબાઇની પ્રેમિડમી એમેરીકાએગન પણ દેશની પ્રતિનિધિભૂત નથી અને મળ્યાને પાત્ર નથી એમ કહેવા લાગ્યા. કોન્ફરન્સથી કોન્ફેમને મલિનતા લાગી જશે એવો કંઈ પ્રયાપ તેઓ કરવા લાગ્યા, અને કોન્ફેમનું ગમે તે થાય. કોન્ફેસમાં ગમે તેટલા વિરોધ પડે ને ટંટા થાય. વિમલને પરિણામે કોન્ફેમને ગમે તેવું નુકશાન થાય, મંમારમુધારા વિરદ આખી કોન્ફેમ પ્રકટ રીતે છે એમ આભામ થવાથી રાજ્યકર્તાની અને ઈંગ્લાન્ડની પ્રજાની દૃષ્ટિમાં કોન્ફેસ ગમે તેટલી હજારી થાય તો પણ કોન્ફરન્સને કોન્ફેમનો મંડપ આપવો નહિ એમ તેઓ જુરસાથી કહેવા લાગ્યા. તેમની દોરવણી નીચે પુણામાં તોફાની સભાઓ મળી. આ ગરબ-ધી ઉત્કેરાઈ કેટલાક અણુમમળુ આણસો પુણામાં મળી કરવા લાગ્યા અને સુધાગના પક્ષના એક બે પુરખો પર કાંઈએ રાત્રે દુમસો કરી માર માર્યો. આ સમય કોન્ફરન્સને જ નહિ પણ દેશને સંકટનો હતો; કારણ કે દેશમાં સમજી પુખ્તો છે કે નહિ એ પરીક્ષા પરિણામે થવાની હતી. દેશમાંની જે સ્ટેન્ડિંગ કોન્ફેસ કમીટીઓએ આ બાબતમાં યોનાના અભિપ્રાય લખી મોકલ્યા તેમાં થણા મ્હોટા જાગે કોન્ફેસના મંડપમાં કોન્ફરન્સ ભરવાનો મત દર્શાવ્યો. પુણામાં પણ કોન્ફેસની ગોઠવણ સુધારા તરફના પક્ષને જ હાય હતી, કેમકે સામા થયેલાઓ તો જેમાં તેમાં વિરદ પડવાનું અને ધોધાટ કરવાનું જ મમત્ત્યા હતા. કોન્ફેમનું કામ કરવામાં તેઓ કંથુ કરી શક્યા નહિ, અને વ્યવસ્થા કરવામાં તેઓ કેવળ અશક્ત છે એમજ માલમ પડ્યું. પુણાની વ્યવસ્થાપક કમીટી આ રીતે આ બધું મને સામાજિક સુધાગણા તરફ હોવા છતાં અને મુંબાઇના અગ્રેસરોએ સામાવાળાના દરાવ રદ કર્યા છતાં કોન્ફરન્સના જનરલ સેક્રેટરી એન. મિ. જસ્ટિસ રાનડેએ વિરોધ અને કલેશ દૂર કરવા સાફ

નિશ્ચય કર્યો કે કોન્ફરન્સની બેઠક કોન્ફરન્સના મહત્વના કરવી નહિ અને કોન્ફરન્સ માટે જુઓ જ મહત્વ કરવો આ રીતે દેશસંપત્તિ સુધારક વર્ગ તરફથી જ નિવારણ થયું અને સુધારા વિરુદ્ધ થયેલા પક્ષના અધિવાસી કાર્યથી જે અગાળી થતી હતી અને નિષ્પત્તિ ઉભી થઈ હતી તે મિ ગનરેની ક્ષમાચીન કૃતિથી શાન્ત પડ્યા કોન્ફરન્સ વાળાઓએ આમાનિત સુધારણાની વિરુદ્ધ છે તેઓ એક તરફ ન્યાય માગતા હતા શ્રેષ્ઠસામ્રાજ્ય અન્યાય જારી રાખવા આગ્રહ કરે છે અને તેથી તેમની ફરીયાદો ખરી માનના મહાજી રાખરી જોઈએ એવો જે ઈલાકાની પ્રજાઓ આ દુગમલથી વિચાર મુકાયો તે તો કહાડવો મુશ્કેલ પડશે, પણ આ સર્વથી એક સાર પશ્ચિમાત્ર એ થયું કે મસાલ સુધારાનો પક્ષ બહુ સખળ થયો સામા પક્ષની નિવારણીનતા મમળવાથી સુધારા તરફથી લાગણી જદી પામી અને સામા પક્ષના નિરોધ જોઈ સુધારક પક્ષ વિશેષ ઉત્તેજિત તથા કર્તવ્યપરાયણ થયો દેશમાં અનેક ટેકાણે કોન્ફરન્સને ટેકા આપવા તથા ત્યાં જવા માટે પ્રતિનિધિઓ નીમવા સલાહો મળી, અને લગભગ હજાર પ્રતિનિધિઓ પુણ્યામાં નેશનલ સોશીઅલ કોન્ફરન્સમાં આવી શામિન થયા તે સિવાય બીજા ઓતાઓની સખ્યા બે હજારથી વધારે હતી તા ૨૫ મી તથા ૨૮ મી ડિસેમ્બરે મી રાનડેએ બે જાહેર ભાષણો આપ્યા અને આખા વર્ષમાં દેશમાં વિવિધ સ્થળોએ સુધારાનું કામ કરી રીતે ચાલુ છે, વિવિધ પ્રાંતોમાં સુધારાની કેવી લિન્ન લિન્ન રીતિઓ પ્રવર્તી રહી છે અને કોન્ફરન્સ વિરુદ્ધ પડેલી જ વાગે છેલા આ વિગતનું ચા કરણ છે તે સમજાયું તેમના ભાષણ વિદ્વત્તા ભરેલા, ઉદારગતિવાળા અને દૂરદર્શી હતા અને તેથી સતોર અને શાન્તિ ઉત્પન્ન થયા તા ૨૮ મીએ કોન્ફરન્સની પહેલી બેઠક થઈ કોન્ફરન્સનો મહત્વ કોન્ફરન્સથી થોડે દૂર હતો અને પ્રદેશ કોન્ફરન્સ મહત્વથી આડધા કરતા વધારે હતો મહત્વ ગોલામખાન કરવામાં આ થો હતો ઉત્તર

વાર્થ મુન્શા વાવટા અને પુષ્પના કમ્પ કરના ઉત્કૃષ્ટિ હદયોની ઉમિનો કમ્પ વધારે હતો. પવિત્ર અને ઉદાર પ્રવાસની લાગ શુભવાને જે તબુ હજાર સ્વીપુરો કોન્ફરન્સના મંડપમા મળ્યાં હતા તે કંઈ અપૂર્વ ઉત્સાહ અને હર્ષ અનુભવના હતા. અનન્ય મનોબળની પ્રાપ્તિનું જ્ઞાન ગર્વના અન્તરમા થતું હતું. સુધારા વિરદ થયેલા પક્ષ તરફથી દંડ પણ વિશેષ, હાનિ કે ગરબદ થઈ શકી નહિ. કોન્ફરન્સનું કામ શરૂ થતા કાકટર જાકાકર પ્રમુખ પટે નીમાયા અને તેમણે ગમીર, વિચારગત અને જ્ઞાનમય ભાષણ કરી દેશની નિયતિ મમજનવી અને સુધારાની કેટલી અમત્ય છે તે બતાવ્યું. એ અને બીજાં મર્વ ભાષણોની મનલખ આપવાનો અહીં અવકાશ નથી. તા. ૨૬મીએ કાર્ય પુર્ક ન થઈ શક્યાથી અને તા. ૩૦ મીએ કોન્ફરન્સની બેઠક હોવાથી કોન્ફરન્સનું કાર્ય તા. ૩૧ મીએ ફરી ચાલુ કરવામા આવ્યું. એ બે બેઠકોમા જે હગવો થયા તેનો સારાશ જ અહીં આપવાનું બની શકે. એ હસવોની પુષ્ટિમા જે વિવેચન થયા તે દાખલ કરવાની જગા નથી. એ હસવો કમવાર નીચે પ્રમાણે છે.

૧. બ્રીકેજવણી. આ ગિયમમા જુદી જુદી સભાઓએ તથા સમાજોએ પ્રયત્ન કર્યા છે અને વડોદરા તથા મહેસુરના રાજ્ય તરફથી ઉપાયો લેવામા આવ્યા છે. હાઈ સ્કૂલો ગ્રામીણ છે, મહોટી ઉમ્મરની સ્ત્રીઓને ઘેર શિક્ષણ આપવાની અને પરીક્ષાઓ લઈ ઈનામ આપવાની વ્યવસ્થા થઈ છે, એ સર્વથી સંતોષ થાય છે. પરંતુ આ બાબતમા વધારે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે અને બ્રીકેજવણીનો વધારે ફેલાવો કરવા મારૂ ધોરણ અને મંજૂયાની બાબતમા દન્યાશાળાઓને છોકરાઓની નિશાળાના સરખી રિયતિમા લાવવી જોઈએ. બધી મસારસુધારા સભાઓને આ સુધારો ધ્યાનમા રાખવાની નેન્ફરન્સ ભલામણ કરે છે.

૨. મદ્યપાનનિવેધ. મી. કેન, મી. ઇવેન્સ અને તેમના આ

દેશના સહાયકોના ઉદાર પ્રયાસથી ટ્રેલીક નાતોની મહાઓએ આ મમથમા કરેલા પ્રયત્ન ફલિત થયા છે તેથી હવે થાય છે હિંદુસ્તાન, ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાની મહાનિર્ણયક સભાઓએ એકઠા મળી પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે આ દેશની પ્રજામા વધારે મજ્જા હજી મહાપાન વિરુદ્ધ છે, માટે જ્યાં વધારે માણસોની મજ્જા ધ્રુજા કરે ત્યાં ઘાશની દુકાનો બંધ કરાવવાની તેમને સત્તા મળવી જોઈએ એવો કોન્ફરન્સનો અભિપ્રાય છે

૩ વેશ્યાઓના નાશ, આ રીનાજથી કુર્નીતિને ઉત્તેજન મળે છે, અને એ રીવાજ બંધ કરના માટે સંસારસુધારા સભાઓએ કરેલા પ્રયત્ન મતોપકારક છે એ પ્રયત્ન દેશમા સર્વત્ર માન્ય થયો છે નાશમા ન જવાનો દરેક જણે દરાર કઢવો જોઈએ અને સંસાર મહામા જેટલું દુરાચારમય હોય તેટલું દૂર કરવા સારું પવિત્ર આચાર, પવિત્ર વિચાર અને પવિત્ર ભાષણનું અનુસરણ કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પાળવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ

૪ જુદી કોમો વચ્ચેના દંડા, વાયવ્ય પ્રાંતોમા અને અયોધ્યામા હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચેનો સબધ ખૂલેલા જોવા મળેલો પાછો થયો છે તેથી મતોપ થાય છે પરંતુ મુખ્ય ઇનામોમા અને પગલોમા એ પ્રેમોનો સબધ એવો સતોત્રારક નથી અને મદ્રાસ ઇનાકોમા એક બે ઢેકાણે હિંદુઓ અને ખ્રીસ્તી થયેલા દેશીઓ વચ્ચે ગેરસમજુત થઈ છે તેથી ખેદ થાય છે બધી સંસારસુધારા સભાઓને કોન્ફરન્સ સૂચના કરે છે કે જુદા જુદા ધર્મોના અનુયાયીઓમા મિત્રતા કરાવવી અને ગેરસમજુતીથી દગા ફિસાદ ન થાય માટે બન્ને તરફના માણસોના પચ દરાવવાના પ્રયત્નમા સરકારને મદદ કરવી એ તેમનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે

૫ પરદેશગમન. પરદેશ જઈ આવેલાઓને પાછા દાખલ કરવામા પગલોમા ટ્રેલીક પ્રેમોમા મુશ્કેલી પડી નથી અને બીજા પ્રાંતોમા ટ્રેલીકમા મુશ્કેલી ઓછી થઈ છે તેથી સંતોડ થાય છે

ને નાનોમા આ બામન દજ બધુ વાધો લેવામા આવે છે તેમને આ ઉત્તર જો નક્કીમા તેમની ઇન્ડરન્મ બનામજુ મે છે નાતોના અધ્યક્ષોએ અને ધર્મોચાર્યોએ આમા મદાય થવુ જોઈએ, મેમ ગાળીય, ઉત્તરગટ્ટિ મનથી અને મામાગિ પ્રયાસોનું મદન થવુ હેવો આ વિષય પર ગ્રહેલું છે

૬ નાતોનાં તર. નાતોના પેગ વિભાગો વચ્ચે વ્યવહાર મારવા મેમી મજાઓએ મુત્ય પ્રયત્ન ક્યો છે તેથી ખુશી થાય છે આવો વ્યવહાર થયા પિના લખના રીવાજો ખરેખરા સુધરે એની આશા નથી માત્રે આવા પેગવિભાગોને એમ. ૧ મરના પ્રયત્ન મ વાની બધી મમાર સુધા. મજાઓને ઇન્ડરન્મ બનામજુ મે છે

૭ બાળલખ અને ખચ્ચ.

[અ] મજાગટ્ટ અને ઉત્તરમા ઉમી નાતોના બાહ્યમુળનિના મનામ કુટુંબોએ હોમરીઓ અને હોમગઓને પરણાવવાની ઉમર વધાગવાનો ઉત્સાહપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો છે અને તે ફતવત થયો છે એ ખુશીની વાત છે અને આ સામે વાધો મળી થયો નથી તેથી આશા ગ્રહે છે કે આ આગ્રહ જરી ગમ્યાથી પુરાતન મળની આ વિષયની શુભ વ્યવસ્થા લોખા પ્રચલિત થશે

[બ] મેસુગના માજી મહાગજાએ મેલા લખના મયદા સારી રીતે અમનમા આ યા છે તેથી સતે ૧ થાય છે અને તેનુ ઉલ્લખન મનાગના પેગશીઓએ તે વાનની અધિમા રીઓને ખબર આપી છે તેથી જણાય છે કે બાનનગની હાનિ મેમમા હવે સમજના માટી છે

[૮] મહાગટ્ટમા સમ્રાચાર્ય ખુશી રીતે મ વાનિક્ય વિરહ મત દર્શાવ્યો છે તેથી આશા છે કે આ દુષ્ટ રીવાજ ને પ્રાચીન રીતિથી તેમ જ મનુષ્ય જાતિની પ્રતિગથી મન વિરહ છે તેની મામે બધા મડગના લોખ યજે અને તે મધ પડે

[૮] બગાળા, વાયવ્ય પ્રાંતો તથા પંજાબમાં મરકારે લગ્ન અને મરણની ક્રિયાઓમાં થતો બેહદ ખગ્ગ અગમ્યવા તરફ અનુમોદન જણાવ્યું છે તેથી પણ બહુ મતોય થાય છે ઘણે દેખણે નાતો તરફથી પણ આવો બદોબસત થયો છે અને આશા છે કે સરકારની મદદ વડે આવા બદોબસત નાતોમાં અમતમાં આવી શકશે અને હગ્મત પડનાની ન તક પડનાની દૃઢશત નહિ રહે

૮ વિધવા વિવાહ. ગયા મે ત્રણ વર્ષની પેઠે આ વર્ષમાં દસ નિધનાઓના લગ્ન થયા છે તેથી સતોય થાય છે, સુખાર્થ ઇનાકામાં પાત્ર, મદ્રાસમાં એક અને પંજાબમાં ચાર લાહોરના દિવાન સતરામે જે હિન્મત બતાવી છે તે માટે તેમને માન્દરન્સ અભિનન્દન આપે છે બગાળામાં આ પ્રયત્ન પ્હેલો શરૂ થયો હતો અને ત્યાં કુલીનો અનેક સ્ત્રીઓ પગલે છે તેથી બાનવિધવાઓને વિશેષ દુખ પડે છે, તથા ત્યાં પડિત ઈશ્વરચક્ર વિદ્યાસાગરે આ પ્રયત્નમાં જીવન સમર્પણ કર્યું હતું માટે આ પ્રયત્નને હિતેન્જિત કરવાથી તેના નામને માન અપાશે, એ લક્ષમાં રાખી તે પ્રાન્તમાં પ્રયાસ કરવામાં આવશે એવી આશા છે બાનવિધવાઓની દુખી હાલતથી લોકના મન પર અસર ન થાય ત્યાં સુધી દેશમાં પ્રાઇ સુખી કુટુંબ હોઇ શકે નહિ તેથી માન્દરન્સ સસારસુધારા મહાઓના સભાસદોને મૂચના કરે છે જેમણે પુનર્નૈન કર્યા હોય તેના સ્ત્રી પુરુષો સાથે બોજન બન હાગ કરીને અથવા તો ખુલી રીતે તેમના તરફ લાગણી દર્શાવીને આ પ્રયત્ન મદદ કરવી જોઇએ

૯ કેશવધન. બાનવિધવાઓને બદશિ ન કરવાનો રીવાજ અતિ દુષ્ટ છે અને બધે દેખણે ખાનગી રીતે ભારે પ્રયત્ન કરી તે જરૂર બધ મરવો જોઇએ આ નિધનાઓને મેગરણી આપી પોતાને આધારે પોતાનું ચુગ્ગરાન ચલાવતા અને પોતાના કુર્બાન્યને લીધે

જેમની માથે રહેવું પડતું હોય તેમને સદાયજૂત થયા તેમને શિખરવું જોઈએ.

૧૦. અતિગૃહોની અવદશા. મદ્રામ ઈલાકામાં પેરિઆનિની ઉંચી નાતના હિંદુઓ અવગળના કરે છે તેથી તેઓ પોતાનો ધર્મ છોડી બીજા ધર્મમાં જાય છે તે માટે તેમની અવસ્થા પર મરકારે અને લોકોએ ધ્યાન દેવા માંડ્યું છે તે જોઈ મંત્રોચ થાય છે. હિંદુનાનમાં બધા દેહાણના આવા નાતજદાર રહેવા લોકોને કેળવણી આપવી અને તેમનો ઉદ્ધાર કરવો એ કર્તવ્ય છે, અને દેશનું કલ્યાણ કાયમ રીતે થાય એમ જેમને ઇચ્છા છે તેમણે આ બાબતમાં પ્રયાસ કરવા જોઈએ કે આ લોકો કેળવણી અને ઉદ્ધોમ વડે પોતાની અવદશાને લીધે થતી હાનિ દૂર કરી શકે.

૧૧. પરધર્મમાંથી પુનઃસંમલ. બીજા ધર્મમાં ગયેલા લોકોને હિંદુ જનમંડળમાં પાછા લેવાના પ્રયત્ન મધ્ય પ્રાન્તોમાં, મદ્રાસમાં અને પંજાબમાં થયા છે તે કોન્ફરન્સ પસંદ કરે છે, અને આશા રાખે છે કે સર્વત્ર લોકો આ પ્રયાણે કરવાનો પ્રયત્ન કરશે.

૧૨. લક્ષના હુકે અને કેઠ. આ સંબંધમાં કેદની સજા કરવાની બાબતમાં જુલોને યોગ્યથોમ્યતા પ્રમાણે વર્તવાની મત્તા આપવાની દરખાસ્ત સુપ્રિમ લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલમાં થઈ હતી તે કમિટિ રૂબરૂ જતા પડતી મુશ્કેલીમાં આવી, અને એન. બિ. મહેતાએ કંઈકે આજી સત્તા આપવાની જે સૂચના કરી હતી તે પણ કલ્પસ યથ નહિ તેથી ખેદ થાય છે. કોન્ફરન્સ આશા રાખે છે કે થોડા વખતમાં આ વિષય મરકાર ફરી ધ્યાનમાં લેશે અને જે મુશ્કેલી કેટલેક દરજ્જે સરકારે પોતે જ કરેલા કાયદાથી ઉભી થઈ છે તે તે દૂર કરશે.

આ સિવાય 'કમ્પનીસ એક્ટ'માં સુધારો કરી સંસારસુધારા માટે યજ્ઞેલી સભાઓ પોતાની પ્રતિગાઓ સભાસદો પાસે પગાવી શકે તે સારૂ તેઓને રજીસ્ટર કરવાની સુગમતા કરી આપવાની

દરખાસ્ત, તથા ધર્મ બદલનારના પ્રથમ હક્ક કાયમ રહે એવો કાયદો છે તેમા તેના વારસાના હક જ કાયમ રહે એમ નક્કી કરવુ કે જેથી બાળકોપરના હક કાયમ રહેતા બાળકોને ખુશી વિના બીજા ધર્મમા જવુ પડે છે તેવુ હવે પછી ન થાય અને તે માટે કાયદામા ફેરફાર કરવાની દરખાસ્ત કોન્ફરન્સ રૂબરૂ રજુ કરવાની હતી, પરંતુ રખત રહ્યો ન હતો, દૂરથી આવેના ગૃહસ્થો વધારે દિવસ પુણ્યામા રહી શકે તેમ ન હોવુ તેથી એ દરખાસ્તોની ચર્ચા આનંદા વર્ષે કરવા પર ગાંધી કોન્ફરન્સનુ મમ મમાસ કગવામા આ યુ

દેશના લોકોની સ્થિતિ સુધારવાના, ગૃહસત્સારમા સુખ વધારવાના તથા અન્યાય કહાડી નાખવાના અને જનસમાજમા શાંતિ, શાન્તિ અને સુરક્ષતા દદ કરવાના શાશ્વત પ્રયાસ જુદા જુદા પ્રતોમા થાય છે, એ પ્રયાસમા ટેલુ ટેલુ રૂબરૂ થયુ છે અને એક બીજાને તેથી શો બોધ લેનાનો છે એ સર્વ જાણવાની જરૂર છે જ, અને તે મંદિ વર્ષમા ઓછામા ઓછુ એકવાર સર્વ સ્થળોના મુખ્ય જનોએ મળવુ, પોતાના વિચાર પ્રકટ કરી આવી વિશાલ સભાની બનામજનુ જે પજન પડે તે આપી દેશ સુધારાના કાર્યને અગાડી કરવુ, અને પ્રગતને સુખી કરવા માટે શાશ્વત ઉપાય લેવા તે નિમે નિશ્ચય કરવો એ બધુ અગત્યનુ અને દેશદિલનુ કામ છે અને સોશીઅલ કોન્ફરન્સ તે જ માટે મળે છે એ કોન્ફરન્સ મળવાની રક્ષા જરૂર નથી એમ જેઓ મહે છે તેઓ યોગ્ય વિચારોને આગ્રહથી અને મહેર રીતે પ્રમટ કરનાથી શો લાભ છે તે વિચારતા નથી પ્રગતિદિત મળથી વિચારો પ્રમટ કરવાની, દસાવવાની અને મુશિક્ષિત મળની તેમને મમતિ છે એમ જણાવી તેમને પુષ્ટ કરવાની જે પદ્ધતિનુ કોન્ફરન્સમા અને કોન્ફરન્સમા અનુમતિ કરવામા આવે છે તેને નિર્ધાર્ય મહેવી એ અયોગ્ય માદમ છે, કેમકે, જન સમાજના દિલની યોજનાઓ યોજના માટેના બીજા અનેક ઉપાયો

પેડે આનું અનુમગ્ધુ પણ ધૃતિદામમા પૂર્વે ઘણીવાર સફળતા
યયુ છે અને દવે તે નહિ થાય એમ કહેવાના માધન નથી.

મુધાગક પક્ષનું કર્તવ્ય છે કે આ જ્ઞાનન્ત પગથી જોધ લ
મુધાગ્ધુના પ્રયત્નને રિગેઃ ઉત્તેજિત કરવો અને આ વખતે કોન
રન્મનું કાર્ય જેવું રિગ્ધરત યયુ છે તેવું અને તેથી વધારે ન
પગી થયું જાય તે માટે ચોનાથી બનનો અર્થ પ્રયત્ન કરવો, તા
દેશમ્ભ્યાણના કાર્યમા અસિચિય ઉલોગથી મંડયા ગેવું અવબર
એ તો ધ્યાનમા ગમ્ધવાનું છે જ કે જનમમાજમા મુધાગ ખરેખર
દાખન થાય અને લોકચિતિ મુધરે એ મુખ્ય વાત છે અને તે
ગમ્ધના આગળ મજાના લાર્યની સમાપ્તિની ગણના ગોળુ છે સભા
કાર્ય પુરે થયા પછી મુધાગનું મ્હાટું કાર્ય દરેક મુધાર- ગોતા
મ્ધાને જઈ જાને કરવાનું છે અને તેને અગે તથા તેને સમર્થન કર
સાડે જ ટ્રાન્સફર્મમા મળવાનું છે

“સંસારસુધારા સમાજ”

દેહી સોશીઅલ કોન્ફરન્સ નિશે અને જન-યુઆરીના અમ્મા ચર્ચા કરી હતી તે પછી માર્ચ મામના ‘સુફરન’ મા ‘ગાંધીય મન્ના અને મમારસુધારા મમાજ’ એ નામના તેજમા આ નિય મ મધે જે વિવેચન મગમા આવ્યુ છે તે જોતા એ બામતમા મધ નિશેન કહેવાની જરૂર જણાય છે સમાજસુધારા મમાજ (મોક્ષીઅન કોન્ફરન્સ) મગમાની અમત્ય છે ? કેમ તેને અને ના દ્વીય મમા (નિશનન મન્ગ્રેસ) ને સ મધ હોવો જોઈએ ? કેમ, ગાંધીય ઉતતિ માત્ર મમાજસુધારો થવો આવમ્ય છે કે કેમ, અને મમાજસુધારો કવો યોગ્ય છે કે કેમ એ અનેક વિરો સુફરનમારે મમથમા ચમ્મા છે તેમની ચમ્મા સ મધે જ ન્મા પ્રસંગે કહેવા માગીએ છીએ તેથી અમે પશુ એ મર્ન વિચો મક્ષેપમા અર્દો દાખન કરીશ

આગલમા સુફરન ૧૨ કહે છે ? ‘મમાજસુધારા વિના રાષ્ટ્રીય ઉતતિ બો જ નહિ એ ‘પ્રનાદ ૧ ‘આધારે સમારસુધારાસમાજનુ ગીગ્ય વાગવાગ પ્રતિપાત્ન મગમા આવે કે આરી મપનામા અમને મ્શેા સાગ સમજનો નથી’ માગ ન સમજવાનુ મગથુ તેમજો પોતે ઉમી મ્શેલી મુચવણુ છે મગથુ ૨, ગાંધીય ઉતતિ કરવા માત્ર મમાજસુધારાની યોજના કરવામા આવી છે અથવા ‘રાષ્ટ્રીય મમાના કાર્યને ઉપકાર’ થવા સાત્ર સમાજસુધારાસમાજ મેળવવામા આવે છે એમ મધ દિસ કહેવામા આ યુ જ નથી મધ પમ વર્નાની મમાજસુધારાસમાજના વિષો પગ મહજ દષ્ટિ મગતા જણારો કે દેગના મમારમા સુધારાની જરૂર છે, દેશના મમાગમા અવનતિ કે તેની ઉતતિ ક વી એ મર્તવ્ય છે ત માટે સસારસુધારાની અપેક્ષા મરવામા આવે કે અને સસારસુધારાસમાજ મેળવવામા

આવે છે એ ખરૂં છે કે ગાંધીય મલા મળવા માડયા પડી એ નમાની પદ્ધતિનો અગીકાર કરી સમાગ્રસુધારામમાજ તેની માથે મેળવવામા આવે છે અને તે એટલા માટે કે એ પદ્ધતિમા કાઠક કાર્યસાધકતા છે એ તો સુનિદિત છે કે સસારસુધારાની યોજના ગાંધીય ઉત્પત્તિની યોજના થયા પૂર્વે ઘણા વખત રહેના ઉત્પત્ત થયેલી છે અને ગાંધીય સલા મળવા માડી અથવા તેના ઉદ્દેશની અપના થઈ તે રહેનાની સસારસુધાગમલાઓ દેશમા અપાયેલી છે તેથી રાષ્ટ્રીય ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ મસાગ્રસુધાગનું મહત્વ છે અથવા ગાંધીય ઉત્પત્તિને ઉપકારકતા થાય એ જ સમાગ્રસુધાગની અગત્યનું પ્રતિપાદક છે એમ કહેવું એ કેવળ ખોટું જ છે, અને નિ પક્ષપાત પ્રતિતિની દરજા ગખનાર પ્રધ પશુ માથુસ એવી પ્રતિતિ ધડીબર પણ સમર્થન નદિ આપે હેતુ મફત કરવા માટે દેશના જુદા જુદા ભાગોમાથી શિષ્ટ મહાજાના પ્રતિનિધિભૂત સુગ પુરાણે એકે' મળી પોતાના વિચાર હમીકનો અને દનીના સહિત જાહેર મના, યોજનાઓ મમથે પસંગી નાપસંગી બનાવની યોગ્યાયોગ્ય સગ્યાઓના રવીમગ્ર ત્વગ માટે આગ્રહ દર્શાવેલા, એ પદ્ધતિ રાષ્ટ્રીય ઉત્પત્તિના મમથમા મલા મેળવવામા પ્રદણ પ્રનામા આની છે તે પછી સમાગ્રસુધારામમાજ મેળવવામા પણ પ્રદણ પ્રનામા આની છે તેના જ અર્થમા એ મમાજનું 'ગીર' રાષ્ટ્રીય મલાને આધારે દર્શાવનામા આવે છે ગીર તે પદ્ધતિનું છે પ્રપત્તપ્રકારનું છે સસારસુધાગ કરના માટે મસાગ્રસુધારાસમાજ મેળવની વ્યથ' છે એમ નેઓ કહે છે તેમના મમાધાન માટે રાષ્ટ્રીય સલાનું ઉદા હણ આપવામા આવે છે અને તેમને કહેવામા આવે છે કે રાષ્ટ્રીય મમાની કાર્યપદ્ધતિમા સફળતા ગ્હી છે એમ રહેનારથી મમાર સુધાગસમાજની પદ્ધતિ નિષ્ફળ છે એમ કહેવાય જ નદિ તેમની એવી દલીલ અપક્ષધાતક જ કદાચ એમ રહેનામા આવશે કે રાષ્ટ્રીય ઉત્પત્તિ માટે તો ગાંધીયકર્તાને માગણીઓ જાહેર પ્રવાની જરૂર છે,

માટે એ પ્રકારે સાર્વજનિક સભા મળે છે, પરંતુ સંસારસુધારા માટે એવી જરૂર નથી તો શા માટે તે મળવી જોઈએ? આવી શંકામાં રાષ્ટ્રીય અને સાંસારિક બન્ને ઉન્નતિના સ્વરૂપનું અધ્યાન ગંભીર જણાય છે. પ્રથમ તો રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિનો ઉદ્દેશ રાજ્યકર્તાના મનમાં હસાવવાની જરૂર છે, અને એ બન્ને દ્વારા રાષ્ટ્રીય સભાએ કરવાના છે. પ્રજાને પોતાની સ્થિતિનું અને ભવિષ્યનું યાન પૂરેપૂરું થઈ ચૂક્યું નથી પણ હજી ધણું કરાવવાનું એ નિર્ણય છે. એ બાબતમાં દેશહિતેચ્છુ અગ્રેસરો કેવા વિચારો પસંદ કરે છે, કેવી આશાઓ અને યોજનાઓ યોગ્ય ગણે છે, કેવી કાર્યપદ્ધતિ સ્વીકાર્ય માને છે તે જાહેર મતથી-શિષ્ટ મંડલના અભિપ્રાયથી નક્કી કરી પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર છે, કે પોતાના હિતસંબંધે કેાનું કહ્યું માનવું તે પ્રજા સમજી શકે. વળી, પ્રજાને ઉન્નતિના વિચાર બાંધતાં શાખવું અને એ વિષયમાં કેને કેળવવી એ પણ શિષ્ટ જનોનું કામ છે. પ્રજા સંબંધે આ મ્હોટું કર્તવ્ય રાજ્યકર્તા મંબંધેના કર્તવ્ય કરતાં ઓછી મહત્તાનું નથી અને રાષ્ટ્રીય સભા તે પણ કરે છે. સાંસારિક ઉન્નતિના વિષયમાં પણ એ મ્હોટું કર્તવ્ય કરવાનું છે અને એ જ પદ્ધતિ પ્રમાણે સંસારસુધારાસમાજ તે કરે છે. વળી, રાષ્ટ્રીય સભા તરફથી જેમ રાજ્યકર્તાને માગણી થવી જરૂરની છે તેમ સંસારસુધારાસમાજ તરફથી પ્રજાને માગણી થવી જરૂરની છે. 'સુધરો અને સુધારો' એજ માગણી બન્ને કરે છે. વળી પ્રકટ થતી વિવિધ માગણીઓમાંથી કઈ જાતની અને કેવે પ્રકારે આપવા જેવી છે, અનેક વિચારોમાંથી કયા પ્રતિનિધિભૂત અને વર્ગન મૂકવા જેવા છે, એ જેમ રાષ્ટ્રીય સભા દેશમાના સુઠ જનોને મેળવી રાજ્યકર્તાને જાહેર કરે છે તેમ સંસારસુધારાસમાજ પ્રજાને જાહેર કરે છે. માટે, સંસારસુધારાસમાજ મળવાની અગત્ય તો ઘણી છે. અત્યંત, રાષ્ટ્રીય સભાની બધી રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ સાધિત થઈ જવાની નથી અને સંસારસુધારાસમાજથી બધી સાંસારિક ઉન્નતિ સાધિત થઈ જવાની નથી અને એ ઉપરાંત બીજા પ્રયત્નની જરૂર છે એ તો સ્પષ્ટ છે.

ઉપર કહ્યું તેમ મસારસુધારાની જરૂર છે એ જ મમાર સુધારાનું હાથ છે. પરંતુ બ્યારે રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ લક્ષ્ય કરતાં પણ સસારસુધારાની આવશ્યકતા જણાઇ આવે છે દેશની અને પ્રજાની ઉન્નતિ સર્વ દિશામાં એક સાથે જ પૂરેપૂરી થઇ શકે 'સસારસુધારો અને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ એ એને સમઘ' છે એમ સુદર્શનકાંડ પોને જ કહ્યું કરે છે, 'એ એ સમ્યાને અતિ નિકટ સમઘ છે, મમવાય મમન છે' એમ કહે છે, એટલે આ વિશે વધારે કહેવાની અહીં જરૂર નથી પરંતુ તેઓ કહે છે કે 'તેમાં સ્થિતિ રીતિને લેઇ કેટલોક વિશેષ રહે છે' 'જે દેશમાં રાજ અને પ્રજા નાતજાત વર્ણુ વિચાર ધર્મ આદિ સર્વ પ્રકારથી એક હોય ત્યાં એવો સમઘ બને છે આમ ભેદ કરવાનું કાર્ષ્ક કારણ સુદર્શનકારે જણાવ્યું નથી, તેમ, મમારસુધારાનો અને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિનો એવો સમવાયસમઘ છે ઈન્નાડમાં તે સુધારો અને તે ઉન્નતિ એવે સમવાયમબધ છે તો આ દેશમાં મસારસુધારા નિના ઈન્નાડ પેઠે રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ શી રીતે પ્રાપ્ત થઇ શકશે, એ સમવાયમબધ શી ગીતે તોડી શકશે એ પણ તેમણે દર્શાવ્યું નથી ખડ જોતા તો રાજ અને પ્રજા વચ્ચે 'નાત જાત વર્ણુ' વિચાર ધર્મ આદિનું એકમ હોય તો જ સસારસુધારાને અને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિને નિકટ સમઘ હોય એમ નથી કારણકે, રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ તે એ છે કે રાષ્ટ્રની પ્રજા સ્વતંત્રતાની ભાવના સપાદન કરી ગભ્યતા તત્રમાં શામિન થઇ રાષ્ટ્રને સુખી તથા ઉન્નત કરવામાં પોતે સમુદાયરૂપે ચત્તશીન થાય અને પ્રજાને આમ જાતે સ્વતંત્રતામાં વ્યવહાર કરવાનો તેથી તેનું સમસ્ત જીવન સ્વતંત્રતાની ભાવનાથી પૂર્ણ હોવું જોઇએ તેની બધી મસ્થાઓ સ્વતંત્રતાની ભાવનાનુસાર હોવી જોઇએ, તેનો ગૃહસસાર પણ સ્વતંત્રતાને અનુકૂલ રીતે સુધરેલો હોવો જોઇએ ગજનો ધર્મ અને વર્ણુવિચાર પ્રજાથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે એ વાતનો એમાં કંઈ મગધ નથી, કેમકે તે અભિન્ન હોય ત્યાં પણ સ્વતંત્રતા હોઈ શકે છે અને ભિન્ન હોય

ત્યા પશુ સ્વતંત્રતા હોઈ શકે છે હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય પ્રજા વચ્ચે બિનજતા છે તો પશુ એવી સ્વતંત્રતાનો અવકાશ નથી એમ નથી અને એ બિનજતા છતાં સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ એમ રાષ્ટ્રીય સભા પ્રતિપાદન કરે છે હિંદુસ્તાનમાં સ્વતંત્રતાને અનુકૂલ થાય એવી રીતે મસાઝ સુધરેલો નથી તેના ઉદાહરણમાં માત્ર જાતિભેદનનો નિર્દેશ કરીશું તો ખસ થશે પ્રજાના માનનીય અમેસર દાદાભાઈ નવરોજી પેઠે કોઈ ઉંચી નાતનો હિંદુ શુદ્ધ સ્થ છંગનાડની પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થાય એટલે પ્રથમ તો તેનો તેની નાતમાંથી બહિષ્કાર થાય આ શું સ્વતંત્રતાની ભાવનાને અનુકૂલ થાય ? સ્વતંત્રતાના પ્રયાસને એથી શું ઉત્તેજન મળે ? નાતે પોતાનો ન ગણી દૂર કરેલો પુરુષ છંગનાડમાં શું હિંદુસ્તાનની આખી પ્રજાનો પ્રતિનિધિ ગણાય ? દેશકલ્યાણ માટે ગંજકીય વિષયોમાં પ્રયત્ન કરવા યુરોપ અમેરિકા જાણુ, દેશના હુન્દરાની વૃદ્ધિ કરવા સારું કંઈ શીખવા ત્યાં પ્રવાસ કરવો, કે સ્વકલ્યાણ માટે જ્ઞાન સંપાદન કરવા અથવા વ્યાપારાર્થે સમુદ્રગમન કરવું એ સર્વની છુટ હોવી એ સ્વતંત્રતા માટે આવશ્યક છે અને જાતિની વ્યવસ્થા શું એને અનુકૂલ થઈ સ્વતંત્રતાને પુષ્ટિ આપે છે ? જાતિભેદન કોઈ દિનમ એને અનુકૂલ થનાર છે ? યુરોપમાં અને અમેરિકામાં સ્વતંત્રતાનો પ્રયાસ કરનારા પુરુષો જે કંઈ વગેરે નિષિધ નિમિત્તે સમાજમાં અને ગેરસરે કરી શકે છે તે જાનિભેદ હોય ત્યાં થઈ શકે ? કોન્ફ્રેમના મેલાપના સમયે વ્યવસ્થા કરના જાતિભેદ અનુકૂલ લાગે છે ? ત્યાં જાતિભેદ મર્યાદા માન્ય થાય છે ? જાતિભેદનનું એક બીજું પગલાંમ વિચારીએ આ દેશના ઉંચી પ્રમુખ લોકોને લશ્કરમાં અમલદારોની જગ્યાઓએ દાખલ કરવાની માગણી કરવામાં આવે છે, અને સ્વતંત્રતાની ભાવના પુષ્ટ થતા પ્રજામાં લશ્કરી કેળવણીમાં અને લશ્કરી વ્યવસ્થામાં ઉંચા વર્ગના મનુષ્યો હોવા જોઈએ એ ખરું છે, એકે લશ્કરી ઉત્ક્રાંતિ દ્વારા થયેલી પ્રજામાં સ્વતંત્રતાની લાગણી જોઈએ તેટલી પ્રજામાં થઈ

સકતી નથી. પરંતુ જ્ઞાનિબંધનની વ્યવસ્થા આ લશ્કરી ધંધાને અનુકૂલ થશે ? બ્રાહ્મણોની જ્ઞાતિઓ લશ્કરી નોકરી માટે બ્રાહ્મણોને સુરોપ, આફ્રિકા અને ચીન જાપાન તરફ સમુદ્રમગન કરવા દેશે ? દરેક બ્રાહ્મણ અમલદારને પોતપોતાની નાતના રમોઈઆ એ મર્વ દેશોએ લઈ જવાને મળશે અને લઈ જવા પરવડશે ? બ્રાહ્મણ અમલદારો 'મેમ'ના નિયમો શી રીતે પાળી શકશે ? મેનાએ રથતમાર્ગે જ મગન કરવું એ નિયમ હવેની દુનિયામાં પાળી મકાઈ એવો છે ? કાનિયોએ જ શસ્ત્ર ધારણ કરવા એ વ્યવસ્થા હવે ચાલી શકે એવી છે ? એ વ્યવસ્થાથી દિંદુસ્તાનમાં પૂર્વ કાળમાં પુદ કરી શકનાર વર્ગ ધણેા ઝોછો થઈ જતા પ્રજા અસમર્થ થઈ પડી નહોતી ? ધંધા મંબંધી વિભાગની જ્ઞાતિભેદની પૂર્વની વ્યવસ્થા દાસની રાષ્ટ્ર-રિથિમાં કાયમ રહી છે ? કે તે પાછી સ્થાપિત કરવાની હવે સક્યતા છે ? જ્ઞાતિભેદ સ્વતંત્રતાના દરેક કર્તવ્યમાં વચ્ચે આવીને ઉભો રહેતો નથી ? અને તો એ સુદર્શનકાર કહે છે કે 'સ્વાર્પણમય કર્તવ્ય તે જ્ઞાતિભેદ તોડવાથી...થનાર છે ?'

રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિનો સમારસુધારા માથેનો સંબંધ દર્શાવવા આ પ્રમાણે કહેવું પડ્યું. બાકી મંસાર સુધારો તો મંસારને મારો કરવા, મુખી કરવા, ઉત્તમ કરવા જાને જ કદ છે. રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિના પ્રયત્ન શરૂ થયા પહેલાં સંમારસુધારાનો આરંભ થયેલો છે, રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિથી જુદા તેના મુખ્ય કારણ અપદ રીતે કહેવામાં આવ્યા છે તથા આવે છે, અને તે રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ માટે જ છે એમ કદિ કહેવામાં આવતું નથી. જ્યાં 'રાષ્ટ્રીય મહાના પ્રયત્નને સુધારાની આવતા ઉપકારક અથવા આવરક છે એટલા સંકુચિત પ્રદેશનો હવે સુધારો આશ્રય કર્યો છે' એ સુદર્શનકારે ક્યાંથી ઉપગમ્ય છે તે સમગ્રતુ નથી. સુધારક વર્ગ તરફથી એમ કદિ કહેવામાં આવ્યું જ નથી.

ઉપર જે કહ્યું તે પરથી જણાય છે કે રાષ્ટ્રીય મહાને અને મંસારસુધારાસમાજને નિકટ સંબંધ છે અને સમારસુધારાનું મહત્વ

ધ્યાનમાં ન લેનારના દેષ અને દુઃખદ સિવાય એ એને જુદા પડતાનું કશું મળ્યું નથી. બીજી નેશનન કોંગ્રેસ કલકત્તામાં મળી ત્યારે સસારસુધારાના વિચારને કોંગ્રેસની ચર્ચામાં દાખલ કરવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવી હતી પણ સુધારાના વિરોધીઓ સાથે થતા કનહ સાથે મારે પ્રયુષ્ઠ મી દાદાભાઈએ પોતે સુધારા વિરુદ્ધ હોવા ન છતાં એ દરખાસ્તને મંજૂરી ન આપી ત્યારથી સસારસુધારાસમાજનું કાર્ય કોંગ્રેસ મળ્યા પછી એ જ મંડપમાં થતું આવતું હતું પરંતુ જે સુધારામાં રાષ્ટ્રીય સભામાં શામિન થઈ શકે છે તેમણે રાષ્ટ્રીય સભા તરફના પોતાના ધર્ત્વ્યમાં કદિ શિથિલતા કરી નથી વળી, જે અંગ્રેસો દેશના શિષ્ટ મંડળના પ્રતિનિધિ છે તેમના મ્હોટા ભાગને ઉત્સાહ બંને દિશામાં સમાન છે, એ મ્હણ છે આવી સ્થિતિમાં કોંગ્રેસનો મંડપ કોન્ફરન્સને વાપરવા દેવો એ તો બીજું કંઈ નહિ તો સાધારણ સગનડ અને સભ્યતાનું કર્તવ્ય હતું, અને તે પણ ન સમજનારા સ્વતંત્રતાની ઉદાર ભાવના કેટલી ઉંચી જાગવી શકશે એ સહેજ વિચાર કરી લેના જેવું છે આવી બ્યારથા ચાલતી હતી તેમાં પણ સસારસુધારાના વિરોધીઓએ પુણ્યામાં નવો કલહ ઉઠાવ્યો અને શામિને ભગ કર્યો એ પ્રમતે પણ કોન્ફરન્સને કોંગ્રેસનો મંડપ આપવો એવી પુણ્યાની રીસેપશન કમિટિના અને દેશમાંની સ્ટેન્ડિંગ કોમિટી મિટિંગોના મ્હોટા ભાગનો મન હતો, તે છતાં સુધારાએ કનહ અને દેવથી પ્રજના લાભમાં ક્ષતિ ન થવા દેવાના હેતુથી પોતાનો હક હતો તે છોડ્યો અને સમાજસુધારાસમાજ મારે જુગે મંડપ કર્યો અને સાત્વના કરી સુધારા તો આખરે કર્તવ્ય નિષ્ઠ થયા અને સ્વતંત્રતાની અને ઉદારતાની જે પરમ ભાવનાઓ પ્રગટમાં સર્વત્ર સ્થાપિત કરવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે તેનું જ તેમણે ઉદાહરણ આપ્યું, પરંતુ આવા અયોગ્ય અને અનુદાર વિરોધથી સસારસુધારાસમાજનો મંડપ જુગે થયો તે છતાં સુદર્શકાર કહે છે કે 'એ વાતને અમે ધણા પ્રેમપૂર્વક અનુમોદન આપીએ છીએ,

અને એમ થયું છે તેથી મંત્રુષ્ટ છીએ,' તેથી ખરેખર આશ્ચર્ય થાય છે. પ્રજાની ઉદ્ધરનાના નાશમા તો અનુભોદન અને મંત્રોપનું કારણ નથી જ.

મંમારમુધારો થવો આવશ્યક છે કે કેમ એ ચર્ચાની આ મંબધે બહુ પ્રવૃત્તતા નથી. પરંતુ મુદ્દર્શનકારે એ વિષય પણ દાખવ કર્યો છે તેથી તે મંબધે કંઈક કહેવાની જરૂર છે. મુદ્દર્શનકાર પોતે જ કહે છે કે 'આપણા મંમારમાં મુધારાનો ઘણો અવકાશ છે;' પરંતુ તેઓ કહે છે કે 'આપણો મંમાર એટલોજ મુધારો ભાગે છે કે જે જે ભાવનાઓ અત્યારે પથ, મંપ્રદાય, ધર્મ, નાન, જાન, કર્મ, ક્રિયા ઇત્યાદિમાં રહેલી છે તેમને નેમના પૂર્વના શુદ્ધ સ્વરૂપ ઉપર લાવવી.' જ્ઞાતિભેદ મળ્યે તો અમે ઉપર બતાવ્યું છે કે હિંદુઓને હિંદુસ્તાન કરતા બહુ વધારે વિસ્તારવાળી દુનિયામાં હવે રહેવાનું છે અને રહેલા કરતા બહુ વધારે જ્ઞાન તથા શક્તિ પામેલી પ્રજાઓ માથે વ્યવહાર કરવાનો છે તેથી જ્ઞાતિની વ્યવસ્થામાં પૂર્વની વ્યવસ્થા પર હવે પાછા જઈ શકાય તેમ નથી. બીજી મર્વ વ્યવસ્થાઓ મંબધે પણ એ જ નિર્ણય કરવો ઉચિત છે કે સાગ્બૂત અને યોગ્ય હોય તેનો સ્વીકાર કરવો આ દેશમાં બહુ પ્રથમ 'ઉત્તમોત્તમ' અને 'શુદ્ધ' સ્વરૂપનું જ થઈ ગયું છે એમ કહેવું એ ન્યાયપુરસ્સર નથી. દુનિયાનો ઉત્કર્ષ દિનપ્રતિદિન વધતો જ જાય છે. ને હજારો વર્ષ પર એક સ્થાને આવીને અટક્યો હતો મારે ત્યાં હવે પાછા જવું જોઈએ એમ માનવું કેવળ અવધાર્ય છે. અબવત, કાયકમમાં મનુષ્ય જાતિએ ઘણું જ્ઞાન સપાદન કર્યું છે, અને લવિષ્ય બાધવામાં ભૂતકાળનો અનુભવ બહુ કામ લાગે નેમ છે. મારે જૂતકાળમાં મેજવેલું બહુ કઠાડી નાખવું જોઈએ એમ આશય નથી. માગસાર પરીક્ષા કરવી એ જ આશય છે. ભૂતકાળમાં ઉત્કર્ષ યનો આવ્યો છે, એક પછી એક બદલાવ અને સુધરવું આવ્યું છે, તેથી ભૂતકાળનું બહુ એમને એમ તો લઈ શકાય એમ છે જ નહિ.

મંસારમા સુધારો કરવો એનો અર્થ એવો તથી જ કે આ દેશની બધી વ્યવસ્થા કહાડી નાખીને પરદેશની બધી વ્યવસ્થા દાખલ કરાવવી. સ્વાતંત્રતા, ઉદારતા, તથા ઉન્નતિ માટે એવું કંઈ જરૂરનું નથી. ભાવનાઓને અનુકૂળ વ્યવસ્થા થાય તેટલું જ જરૂરનું છે, માત્ર તેમ થવામા આ દેશનું અને આ પરદેશનું એવો મંકુચિત ભુદ્ધિનો વિચાર કરવો એ ઘટિત નથી. જે યોગ્ય હોય તે સ્થાપિત થવું જોઈએ. પરદેશનું દાખલ કરવામા હાનિ હોય તો રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ શી રીતે ઇષ્ટ ગણાય ? ગણ્ટ્રીય સભા જે માગણીઓ કરે છે તે આ દેશની નહિ પણ યુરોપની ભાવનાઓને અનુસરે છે. છતાં તેથી દેશનું અને પ્રજાનું 'સ્વાતંત્ર્ય' જગે એમ કદિ ધારવામા આવે છે ? એવી ગણ્ટ્રીય ભાવના મથાર્થ છે એટલા જ માટે તે શું સ્વીકારવામા આવતી નથી ? આ દેશમા એવી ભાવના પ્રથમ ન હોતી છતાં, 'દેશને પોતાના જૂતકાળનો નિરસ્કાર ઉપજવાથી તે દેશ નીચ અને નિર્માણ્ય થયો છે, અને નવી વાત સ્વીકારી ન શકવાથી અધમતા અને ગુલામગીરીમા ઉતર્યો છે' એવું નવી વાત સ્વીકારવાનું ફક્ત પૂર્વે થયેલું સુદર્શનકાર કહે છે તેમ થવાની કોઈ ધાસ્તી રાખે છે ? અને નવી વાત સ્વીકારવાનું સદૈવ એવું આવશ્યક પરિણામ સુદર્શનકાર ઇતિહાસમાના ક્યા અનુભવથી સિદ્ધ કરે છે ? યુરોપ શું ક્રિસ્ટિયાનિટિના સ્વીકારવાથી નીચ અને નિર્માણ્ય થયો છે, અને અધમતા અને ગુલામગીરિમા ઉતર્યો છે ? ઇસલામનું આરબોમા તથા તુર્કોમા અને બૌદ્ધ ધર્મનું ચીન જાપાનમા શું એવું પરિણામ થયું છે ? ગુલામગીરી વતી ત્યાં સર્વ મનુષ્યોને સરખા કર્યોથી શું એવું પરિણામ થયું છે ? એ નવી વાતો દાખલ કરવામાં શું તે દેશના પ્રથમના 'ઇતિહાસની અવમણના' કરવામા આવી નથી ?

પરંતુ, મંસારસુધારામા આ દેશના પૂર્વના ઇતિહાસથી કેવળ વિરદ્ધ માર્ગે દેશને લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો જ નથી. કેટલીક વાતો પૂર્વની ફરી સ્થાપવાની, કેટલીક પૂર્વની ફેરાર કરીને

સ્થાપવાની, અને ઇટલીક હાવની ગિચિતિને અનુસરીને નવી સ્થાપવાની વ્યવસ્થા સસારસુધારામાં છે, તેથી દેશના જૂતકાગના ઈતિહાસ સાથે જોટવુ સાતલ જાગવુ જરૂરનું છે તેટલુ તો જળવાય જ છે સાનત્ય વિરદ્ધ પણ કેટલુક કરવુ પડે છે અને યર્ષ શરૂ છે એ તો ઉપર દેલુ છે સુદર્શનકાર કહે છે કે દેશ પ્રતિ કર્તવ્ય કરના સાર 'આપણુ' એવુ કંઈ રાખવુ જોઈએ લને, પણ, તે 'આપણુ' તે નવુ-કે જુનુ જે આપણે પ્રિય અને હિત મણી સ્વીકાર્યું તે જ, હોધ ચકે છે ઈંગ્લાડમાં 'મેમાચાર્ટ' ઉત્પન્ન કરી તે માટે 'આપણુ' કહી ધડ્યા છે, મુસનમાનો નના ઈસનામ પ્રતિ 'આપણુ' એરી બુદ્ધિ રાખી મથ્યા છે, આ દેશમાં નવી ગાંડીય ભાવના માટે 'આપણુ' એવો આગ્રહ થયો છે માટે 'સુધારાની ધુન થી એ અભિમાનમાં હાનિ થવાની નથી સુધારાની ભાવનાથી આપણામાં જે અયોગ્ય હોય તે નિશે ખેદ દર્શાવી યોગ્યની ઇચ્છા કરીએ તે 'આપણા સર્વને ગાળો દેતા અને સર્વનો તિરસ્કાર કરતા' ન કહેવાઈએ? એમ હોય તો હાલ જે જોડુ છે એમ સુદર્શનકાર પણ કહ્યું કરે છે તેને પણ નહિ વખોડાય કેમકે તે આપણુ, આપણા માબાપનુ અને આવણુ દેશનુ છે 'આપણો' દેશ છે માટે તેને સુખી અને ઉન્નત કરવો એમાં 'આપણુ રાખવાપણુ છે આપણો દેશ' માટે તેમાનું નહાર પણ પકડી રાખવુ નહિ

સુદર્શનકારે જે ત્રણ ઠેકાણે કહાડેલા અમર્યાદ ઉભરા સામે અસમતિના શબ્દ ઉચ્ચારવાની જરૂર લાગે છે દલીલો આપી વાદ કરવામાં સુધારાને ટોમ કહેવાની જરૂર નહોતી જ દરેક મનુષ્યે જે મત પોતાને સહુથી ખરા લાગે તેનું જ અવનબન કરવુ જોઈએ, નહિ તો તેનુ અવનબન કૃત્રિમ અને નિરર્થક થાય તેથી સુધારા સુધારાની ભાવનાને પરમભાવના ગણે એમાં ટોમનો અથ લેશ માત્ર નથી

પ્રાર્થના કે પ્રાર્થનાસમાજને આ ચર્ચામાં ભાવવાની જરૂર પણ

જરૂર નહોતી, તોપણ જે આદ્યેષ થયો તે ખરો એવી ઇચ્છાથી સુદર્શનકાર એક વાક્ય મુકે છે કે 'સ્વાર્પણમય કર્તવ્ય તથા શુદ્ધ અને બલિષ્ઠ લોકમત તે જ્ઞાતિભેદ તોડવાથી, પુનર્નન કરવાથી, કે પ્રાર્થના ગાવાથી ચનાર છે ?' જ્ઞાતિભેદ દૂર કરવો અને પુનર્નન બળાત્કારે બધ ન થવા દેવા એ સસારસુધારાના વિષય અને ઉપર કહ્યું તેમ સ્વતંત્રતા, ઉદારતા, ન્યાય, નીતિ વગેરેની ભાવના-ઓને સફળ કરી સસારને ઉન્નત કરવો એ આવા સુધારાનો હેતુ છે 'પ્રાર્થના ગાવી' એ ધર્મનો વિષય છે અને જ્યારે તે અહીં દાખલ કર્યો છે ત્યારે કહીશું કે મનુષ્ય માટે કર્તવ્ય સ્થાપના, મનુષ્યને કર્તવ્યબુદ્ધિ આપનાર, અને મનુષ્ય પાસે કર્તવ્ય કર્યાનો જવાબ લેનાર જગન્નિયતાની પ્રાર્થના કરવી, તેને સરથું જઇ તેની પાસે કર્તવ્યબનની યાચના કરવી એ ક્ષુદ્ર કે નિસાર વાત નથી કર્તવ્યપગયણુ આત્માને એ મોટું આગ્રસ્થાન છે દુનિયાના ઇતિહાસમા કર્તવ્ય ખાતર સ્વાર્પણ કરનારાના દાખનામા જગન્નિયતા તરફનો એ ભક્તિભાવ જ મૂળ પ્રેરક જોવામા આવે છે યોતાથી મોટા પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી એ વૃત્તિ સર્વ કાળમા અતે સર્વ દેશમા મનુષ્યજાતિમા સ્વાભાવિક જોવામા આવી છે પુરાતન વેદના મત્રો પણ એ જ સાક્ષી પુરે છે જગન્નાથ આગળ નમ્ર થવું એ સુદર્શનકારને વ્યર્થ જણાતું હોય, પરંતુ દુનિયાનો ધણો મોટો ભાગ જેને આવો મબીર વિષય મંજૂતો આવ્યો છે તે વિશે આવી વધુતાથી બોલવું એ ટ્રગ અનુચિત જ છે

વળી સુદર્શનકાર કહે છે કે સુધાગકોમા 'યોતાના નિશ્ચયને અમલમા આણવાની દિમતની ખામી' છે અને તેઓ 'આખી પ્રામના લોક અમારી સાથે આવે ત્યા સુધી અમે ગદ્દ જોઇએ છીએ એવી દલીલ' આપે છે સુદર્શનકારના લક્ષમા એ વાત આવી જણાતી નથી કે કે ભાડાકર સરખા જે સુધાગકો પુનર્નનની છુટ વિશેના કે જ્ઞાતિભેદ વિરુદ્ધના નિશ્ચયોને અમલમા આણવાની દિમત

કરે છે તેમને મુધાગના નિગ્રાહીઓ એમ જ કહે છે કે 'આખી ટામના લોક તમારી તમારી માથે આવે ત્યાં મુધી તમારે ગદ લેવી લેધએ અગ્નિઓએ આમ અગાડી જવું ન લેધએ' મંસા-મુધાગ નિગ્રાહના પુણાના અને મુળાધના એક એ વર્તમાનપત્રોના થોડા અંક આ પ્રતીતિ કગવી શકશે

૧૧ીં એ ધો-જો એક બીજાની મર્યાદા પણ નિયમિત કરે છે, ન્યાયને કે શાન્તિને કે નીતિને પ્રતિદૂષ હોય એવી સ્વતંત્રતા આપી શકાતી નથી, સ્વતંત્રતાને પ્રતિદૂષ હોય એવી મુનિષિતતા જાગરી શકાતી નથી અવનત, ગાંધીય ઉન્નતિ કહી શકાય તે આપનાજ તેનો સ્વતંત્રતાની ભાવના છે, ત્યાં બાબીના બીજા ધોરણો હોય ત્યાં એ ભાવના રિના ગત્ય વ્યવસ્થા અનેક રીતે સુદૃઢ છતાં રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિવાળા હોય શકતી નથી, એ ખરૂં છે પણ તે પછી સ્વતંત્રતાની ભાવનાથી જ રાજ્યવ્યવસ્થા બધાર્થ ગ્રહે છે એમ કહી શકાય નહિ તે જ પ્રમાણે પ્રજાના સામાજિક જીવનમાં પણ સ્વતંત્રતાની ભાવના ઉન્નતિ કગાવે છે, તથાપિ તે ભાવના સિવાય બીજા ધણા ધોરણોની પ્રજ્ઞા મામારિક જીવનમાં કે લગ્ન, કુટુંબ, મિલકત, વારસો, ઇત્યાદિ સર્વનો કંઈ સ્વતંત્રતાની ભાવનામાં અન્તર્ભાવ થતો નથી, અને તે ન હોય તો એકલી સ્વતંત્રતાની ભાવનાથી સનાત્યવ્યવહાર મધાય નહિ આ રીતે મમાગમાં અને ગત્ય-વ્યવસ્થામાં એવા ધણા ધોરણો છે કે જે એ વ્યવસ્થામાંથી માત્ર એકમાં જ છે અને તેનું પ્રતિરૂપ બીજામાં નથી ગત્ય-વ્યવસ્થામાં લગ્નને મગતું કંઈ નથી, મમાગમાં મમામ શક્તિને મગતું કંઈ નથી તેથી, 'મસાગદિ જ્ઞાનનાનું આદર્શ ગત્ય છે' એમ જે મુદર્શનકાર કહે છે તે સર્વ રીતે ખરૂં નથી મામાગિક જીવનની અને ગત્ય-વ્યવસ્થાની એક બીજાના ધોરણોપર અમર થાય એ ખરૂં છે પરંતુ એમાં હોય તેટલું જ બીજામાં હોય એમ બનતું નથી અને તે જ માટે 'સસારાદિકમાંની ભાવનાનું જે તત્ત્વ હોય તેજ રાજ્યભાવનાનું પણ તત્ત્વ છે, અથવા ગત્યભાવનાનું જે તત્ત્વ

હે તેમ મંત્રારાદિ ભાવનાનું લક્ષ્ય છે' એ ખરું નથી, બન્નેમાં દેહ-
સાક નાશાન્ય લક્ષ્ય છે તેમ દેહસાંક જુદાં જુદાં લક્ષ્યો પણ છે.
નીતિ, ન્યાય, સ્વર્ગ-વશ જેવાં જે બન્નેનાં મામાન્ય લક્ષ્યો મુદ્દતા,
ઉદારતા, ઉન્નતિ કરાવનારાં છે તે રાત્નવ્યવસ્થામાં અને મંત્રારમાં
મરખી રીતે દોષા જોઈએ કેમકે બન્નેનું અધિષ્ઠાન એનું એ જ છે,
જે પ્રગ્નમાં એ તત્ત્વચતો મંત્રાર દોષાનો તે જ પ્રગ્નમાં એ તત્ત્વો-
ચાતી રાત્નવ્યવસ્થા દોષાની, અને એ આર્થમાં રાત્નવ્યવસ્થા અને
મમારનો સમાવાય મંજપ છે. આ પ્રમાણે બન્નેમાં દેહસાંક ધારણો
—તત્ત્વો—મમાન દોષાથી બન્નેમાં તે લક્ષ્યો માર્થ દોષાની આવ-
શ્યકતા જતા જે મમાન નથી તે એકમાં જ આવી બીજામાં પ્રાકુ-
ર્ણત થતા નથી. તેથી 'ચૂદ ધર્મ આદિમાં જે ભાવના તેનુંજ પ્રતિ-
બિંબ રાત્નભાવના' એમ કહેવું મથાર્થ નથી.

પરંતુ આ વિશે વધારે ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. સુદર્શનકાર
જે કહે છે તેવાથી પણ એમ 'ઉપજી આવતું' નથી કે 'સંસાર અને
રાત્નને નિકટ સંબંધ જતા ત્યાં રાત્ન પ્રગ્ન નીતિ વર્ણુ વિચારાદિથી
ભિન્ન છે ત્યાં તે મંજપ રહેતો નથી.' આ દેશમાં 'રાત્ન અને પ્રગ્ન
તેમના બન્નેના મનમાં સ્વાતંત્ર્યની ભાવના એકની એકજ' નથી
એમ દોષ તોપણ એ ગાત પ્રસ્તુત સંબંધે ઉપયોગી નથી, કેમકે
રાત્નને પ્રગ્નતા સંસાર જોડે જોડવાનો સવાસ નથી. સ્વાતંત્ર્યની
ભાવનાને અનુસાર રાત્નપદ્ધતિ પ્રગ્નને મળે એ રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ માટે
માગળી છે, અને પ્રગ્ન એ ભાવના શુદ્ધી શકે, પ્રગ્ન એ ભાવનાને
પુષ્ટ કરી શકે માટે તેનું માસારિક જીવન પણ એ ભાવનાનુસાર દોષું
જોઈએ, કેમકે સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાનો સંસારમાં પણ અવકાશ છે,
સંસાર પણ સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાવાળો કે સ્વાતંત્ર્યની ભાવના વિનાનો
—ઉન્નત કે અવનત—એમ જિન્ન દોષ શકે છે:—એટલું જ આ સંબંધે
અમારું દહેવું છે. પ્રગ્નને સ્વાતંત્ર્યની ભાવના રાત્નમાં તો પ્રાપ્ત થવી
જોઈએ જ એમ સુદર્શકાર કહે છે, તે છતાં તે વિચારી જઈશું તેઓ

આ દેશમાં મંમારમાંથી સ્વાતંત્ર્યની ભાવના બાતલ કરવાના હેતુથી રાજ્યમાં પણ સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાનો અવકાશ નથી એમ સિદ્ધ કરવા માગે છે ? આ દેશમાં 'રાજ્યકર્તા એ સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ કંઈ કરતા હોય અને પ્રજા એ સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ કંઈ કરતી હોય' એ વાતનો અર્થો ગો મંબંધ છે ? સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાનુમાર પ્રજા રાજ્યકર્તા જોડે રાજ્યમાં સામિત્ર થવા માગે છે, રાજ્યકર્તાની કેટલેક અંશે પદવી માગે છે, તે પ્રજા સ્વતંત્રતાની ભાવના પ્રમાણે રાજ્યકર્તાનું જે કર્તવ્ય કરવાની તે વિચારતા સ્વતંત્રતાની ભાવનાનું ઐક્ય જાળવવામાં રાજ્ય પ્રજાનો જે મંબંધ છે તે રાજ્ય કરનારી પ્રજા અને મંમારમાં રહેનારી પ્રજા વચ્ચેનો જ થયો, પરદેશી રાજ્યકર્તા અને આ દેશની પ્રજા વચ્ચેનો નહિ. પ્રજા તે જ જાતે આટલે અંગે 'રાજ્યકર્તા'-'રાજ્ય'—થયે. પ્રજા સ્વતંત્રતાની ભાવના પ્રમાણે રાજ્યનું કામ (રાજ્યકર્તા જોડે રહી) કરવા માગે છે માટે પ્રજાએ પોતાનો મંમાર સ્વતંત્રતાની ભાવનાને અનુકૂળ કરવો કે તેથી અમારા પ્રથમ લેખમાં દર્શાવ્યું હતું તેમ ઇતિહાસિકી પ્રજાના રાજકીય કર્તવ્ય અને મંમાર વચ્ચે અસામ્ય વિરોધ થઈ પડે નહિ,—એ દલીલ છે, તેમાં પરદેશી રાજ્યકર્તા પ્રજાથી ધર્મોદિમા લિન છે એ વાત વચ્ચે આશ્ચર્યાથી શો ફેરફાર થાય છે ? હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય પ્રજા વચ્ચે એવી ભિન્નતા છે તે છતાં સ્વતંત્રતાનો અવકાશ નથી એમ નથી એ નિર્વિવાદ છે, પ્રજાની વફાદારી સાથે પ્રજાની સ્વતંત્રતા પણ હોઈ શકે છે એ રાજકીય મજાનું કહેવું છે, અને રાજ્યકર્તાના ધર્મથી કે સંસાર વ્યવસ્થાથી પ્રજાને સ્વતંત્રતા મળવામાં વાધો નથી તે પછી પ્રજા પોતાની સ્વતંત્રતા સંસારમાં અને પોતાને મળતી રાજ્ય સત્તામાં સમાન કરી તેને બદલ તથા દંડ કરે તેમાં રાજ્યકર્તાના ધર્મથી કે સંસારથી શો વાધો છે ? રાજ્યકર્તાની આ વિષયમાં ભિન્નતા અહીં કેવળ અપ્રસ્તુત છે.

રાજ્યકર્તા જોડે પ્રજાને રાજ્યમાં સામિત્ર થવાનું તેથી જે રાજ્યપદ્ધતિ બંધાય તેમાં પ્રજાનો ભાગ આવે, પરંતુ પ્રજાના ધર્મ કે

ગૃહગંસારનું પ્રતિબિંબ રાજ્યકર્તા ગત્યપદ્ધતિમાં પડવા ન દે-એમ, કદિ કહેતામાં આવશે પરંતુ ઉપર અમે કહ્યું તેમ ધર્મના કે મસાગના એના જે વિશેષ અશો છે તેનું પ્રતિબિંબ ગત્યમાં હોતું નથી અને ગત્યકર્તા માથે રહી રાજ્યમાં પ્રભાવી થામિન થવાશે, અને તેમ જ હિંદુઓ, પારસીઓ તથા મુસલમાનો ગૃહ સંસાર અને ધર્મમાં ભિન્ન હતા એક, અસાદ મિનાની, સુકર એવી ગત્યપદ્ધતિ ઉપજાવી શકશે એમ સમસ્ત રાષ્ટ્રીય સભા એક અવાજે આજ દશ વર્ષથી ઘોષ કરતી આવી છે.

પ્રમજોપાત કહીશું કે ‘પ્રજાસ્વાતન્ત્ર્યનો ખરો અર્થ’ જોવો હોય તો અમેગિનાના યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાં જ તે મળી શકે એમ નથી, ઈંગ્લાંડ સગ્રામ દેશો કે જ્યાં એથી જુદા પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા છે ત્યાં પણ પૂર્ણ સ્વાતન્ત્ર્ય છે છતાંના લોકો ક્રાન્સ કે યુનાઇટેડ સ્ટેટસના લોકોથી ઓછું સ્વાતન્ત્ર્ય ભોગવતા નથી, ઓછી રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિએ પહોંચ્યા નથી ઇતિહાસે પણ હજી એમ સિદ્ધ નથી કર્યું કે સ્વતન્ત્રતા માટે એટલી એ જ યોગ્ય રાજ્યપદ્ધતિ છે વળી આ દેશમાં સ્વતન્ત્રતાની ભાવના પ્રાપ્ત કરવાનું નામ તો રાજ્યવિરુદ્ધ ગુનો ગણાય છે’ એમ જે સુદર્શનકાર કહે છે તે સત્ય નથી રાજ્યકર્તાએ પોતેજ ઉદારતાથી પ્રજાને એ ભાવના પ્રાપ્ત કરાવી છે, અને રાજ્ય કરનારી પ્રજામાં જે સર્વોપરિ ઉદાર વર્મ છે તે ‘પ્રજાને ગત્ય યવહારમાં ભાગ’ આપવાને નાખુશ નથી પ્રજાસ્વાતન્ત્ર્યમાં રાજ્યવિરુદ્ધતા લેશમાત્ર નથી એ મત રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિના સર્વ અગ્રેસરોએ વાગવાર પ્રતિપાદન કર્યો છે સુદર્શનકારની દલીલ પ્રમાણે તો આ દેશમાં રાજ્યવ્યવસ્થામાં સ્વતન્ત્રતાની ભાવનાની ‘વાર્તાજ વ્યર્થ છે,’ તો પછી એમ કહ્યા પછી એ વાક્યનો અર્થ એવો તેઓ શી રીતે કરી શકે છે કે ‘અર્થાત્ તેવે ગ્યાને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિને પ્રજાના સામારિક વિચારોની ઉન્નતિ સાથે ગંધ નથી’ ? રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ જાતે જ શક્ય નથી એટલેજ તેમના વાક્યનો અર્થ છે અને અર્થ યદ્ય શઃ છે

વળી સુદર્શનકારને યાદ દેવકાવીશું કે જે જે વિચારો, ભાવ-
નાઓ, આર્યાવર્તના પ્રાચીન શાસ્ત્રાદિ તથા લોકવ્યવહાર જ્ઞેતા કવિત
થાય છે તે અમને યગ્મ સત્યની સમીપ લાગે છે, તેમા જ આપણે
ઉદ્દેશા છીએ, તેમનો ગંધ દ્રવ્ય આપણા રક્તમા છે' એમ છે તો
પણી 'ન્યા ગગ્ન એવું નામ જ નથી, સર્વે મમાન છે' એવો
સુનાધરેડ રેટસની ગભ્યપદ્ધતિ પરથી પ્રજ્ઞસ્વાતંત્ર્યનો તેમણે દરેકો
અર્થ સ્વીકારવા જતા આપણને 'પોતાના જૂતકાળ પર તિગ્રસ્કા
ઉપજવાનો' વાધો નહિ નડે ? 'મુધાગની ધુનમા' આપણે "આપણુ"
રાખતા નથી એ દોષ નહિ લાગે ? એ ગભ્યપદ્ધતિ આપણા દેશમા
જૂતકાળમા કદિ હતી નહિ અને "આપણી" કદિ કહેવાય નથી

છગનાડની 'ગાંધીય સરથા તથા સાસારિક સરથા'ના સમય વિષે
કહેતા સુદર્શનકાર લખે છે કે, 'જેને સામયિક નીતિ અથવા લોકમન
કહીએ છીએ તે ઘણું શુદ્ધ હોય અને જળવાન હોય, અને કર્તવ્યની
ભાવના સર્વથા પ્રધાન હોય, તો અંગ્રેજો જે પ્રકારનું રાજ્ય પોતાના
દેશમા અવાવે છે તે પ્રકારનો અત્ર નિર્વાહ થવામા કાંઈ પણ ખામી
આવે નહિ' આ વાક્યથી શું વિશેષ અનુમાન કનિત કરવા તેઓ
દરેક છે તે સમજાતું નથી 'અંગ્રેજો' ના 'પ્રકારનું રાજ્ય' આ
દેશમા આવી શકે નહિ એમ કહેવાનો અને તેથી આ દેશની રાજ્ય
વ્યવસ્થામા અત્યંતની ભાવના દાખન થઈ શકે નહિ એમ કહેવાનો
તેમનો ઉદ્દેશ હોય તો તેમની દલીલ સ્વપક્ષપાતક થશે એ અમે
ઉપર બતાવ્યું છે 'લોકમતથી ગભ્ય કવ્વાની જે પદ્ધતિ છે' પણ
સસારમાથી ઉત્પન્ન થતા હોનાતું કઈ તેમનું તાત્પર્ય જણાય છે,
પણ સ્વતંત્ર સસારમાથી ઉત્પન્ન થતા 'શુદ્ધ અને જનવાન' લોક-
મતનો ટેકો રાજ્યવ્યવસ્થામાથી લઈ લેતા રાજ્યવ્યવસ્થા જ નિર્માણ
થઈ પડશે, સસારમા રહેનારા લોકોને જ રાજ્યવ્યવસ્થા અવાવવાની
છે અને તેથી તેઓ જો સસારને સ્વતંત્ર નહિ કરે અને એ રીતે
શુદ્ધ અને જળવાન લોકમત ઉત્પન્ન નહિ કરી શકે તો રાજ્યને પણ

રચના કરી શકશે નહિ-અને ગાંધીને પણ શુદ્ધ અને બગવાન લોકમનથી ચનારી શકશે નહિ એ વાતની આમ સુદર્શનમારને નિશ્ચયિતા થાય છે રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ માટે શુદ્ધ અને બતરાન લોક મનની જરૂર છે અને તે લોકમત રચના મમાગમાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ તેઓ જ ઈનાડના ઉદાહરણથી દર્શાવી આપે છે

ગાંધીમા રચનાની ભાવના દાખત કરતા છતા આ દેશમા મંમાગમા રચનાતની ભાવના દાખત કરવાની જરૂર નથી એમ દર્શાવવાને આટલો બલો પ્રથમ ક્યાં પછી સુદર્શનમાર એ છે કે 'જે જે વિચારો, ભાવનાઓ, આર્થાનર્તના પ્રાચીન સામ્રાદિ તથા લોકવ્યવહાર જેતા ક્ષિતિ થાય છે તે અમને પરમ સત્યની મખીપ લાગે છે . . . એ પ્રાચીન ભાવનાઓમા જે નિશ્ચયિતા થઈ છે તેને પ્રકૃતિ ઉપર લાવવી જોઈએ . . . ર્વાતર્યની પથાયોમ્ય ભાવના એમાથી જ પ્રાપ્ત થવાનો મબન છે' આ વચન આર્યવર્તના સમાર મ પિ છે, અને જે પ્રાચીન પ્રમાણ ખાનગ મંમારમા ર્વાતર્યની ભાવના દાખત કરવાની જરૂર છે તો, રાંધ્ય અને મમાગનો મંબુધ વિચારના મમાગના ર્વાત મ વિરદ આટલી મધી દલીલ મ વાની થી જરૂર હતી તે અગમ્ય થઈ પડે છે મમાગમા ર્વાતર્ય દાખત કરવાનુ જ છે તો પછી તે હાય ઈનાડના સમાગમા છે એ દષ્ટાન્ત પરથી નહિ પણ હેના આ દેશની વ્યવસ્થામા હતું એ દષ્ટાન્ત પથી દાખત કરવુ એવો નકવો આગ્રહ શા માટે કરવો હતો અને મંસાગમા ર્વાતર્યની આવસ્થા જ નથી એમ પ્રથમ મહેવાને શો આધાર હતો ? અમને તો લાગે છે ર્વદેશાભિમાનતા ઉમગકાએ સુદર્શનમારને તેમની ગયમની દીનની નિશ્ચયિતા કરાવી છે, અને ર્વાત પની ભાવના એ ઉત્તમ વસ્તુ જ છે તો ઈનાડનો મસાર તે દર્શાવી શકે અને આ દેશનો મર્ધ કાળનો સસાર તે દર્શાવી ન શકે એ ધાગણા સદન ન થઈ શકનાથી તેમનાથી અનિચ્છાપૂર્વક કચુનત થઈ ગઈ છે

મુદર્શનકાર કહે છે કે 'અર્વાચીન વિકૃતિને પ્રાચીન પ્રકૃતિ ઉપર લઘુ જવામાં આવાસ થોડો છે' તે મતને વસ્તુસ્થિતિ તેમજ ઇતિહાસ કેવળ નિરાધાર કરે છે. 'પ્રકૃતિ' 'વિકૃતિ' એ પદોમાંથી સારા ખોટાનો અર્થ એકવાર કરે મુકતાં અને 'મૂળ' અને 'તેમાંથી ફેરફાર' એટલે જ અર્થ લેતાં પ્રાચીન પ્રકૃતિપરથી અર્વાચીન યથા છે એ વાતની ના પડાય તેમ નથી કેમકે કાલક્રમે જે ફેરફાર લાવે છે, જેમ કાલ જાય છે તેમ અનેક દશાઓ, અનુભવો, વિચારો, માધ્યમો બદલાતાં જાય છે, અનેક જુના અંશો ધ્વંસ પામતા જાય છે અને નવા અંશો પ્રાદુર્ભૂત થતા જાય છે. પણ જે કારણોથી વિકૃતિ થાય છે તે જ કારણોથી પ્રકૃતિ પર પાછા જવું અસાક્ય થઈ પડે છે. કાલનું અન્તર કદી રદ કરી શકાતું નથી. ભૂતકાળ કદી પાછો આણી શકાતો નથી. ઇતિહાસમા કાંઈ દેકાણે એવું જોવામા આવતું નથી કે કોઈ પ્રજા પ્રાચીન પ્રકૃતિ પર પાછી જઈ શકી, અને તેમ થવું ઇષ્ટ પણ નથી. કારણ કે 'પ્રકૃતિ' પરથી 'વિકૃતિ' થવામાં દબેશ અધઃપાત થાય છે એમ બનતુ નથી. અને સમસ્ત મનુષ્ય જાતિની 'વિકૃતિ' તે તો ઉન્નતિ જ હોય છે. કાલ જાય છે તેમ મનુષ્ય જાતિમા યાન, એનુભવ, શોધ, સાધન એ સર્વ વધતા જ જાય છે અને તેથી ઉત્તમતા જ પ્રાપ્ત થતી જાય છે. યાન, અનુભવ, શોધ, સાધન એ સર્વ વધતા જતા ઉત્તમતા પ્રાપ્ત ન થાય એમ તો કહેવાશે જ નહિ, કેમકે એમ કહેવાથી એ સર્વ મૂલ્ય વિનાના છે એમ ફલિત થશે અને તેથી પ્રાચીન કાલમા તેમનું મૂલ્ય હતું એમ જતાવવું પણ અસાક્ય થઈ પડશે. અવળત ભૂતકાળનો અનુભવ કામમા લેવાનો જ છે, પણ તે સારામારનુ પૃથક્કરણ કરી અગાડી વધવા માટે, જડ સ્થિરતા માટે નહિ. અમે પ્રથમ કહ્યું હતુ તેમ 'કેટલીક વાતો પૂર્વની ફરી રચાપવાની, કેટલીક પૂર્વની ફેરફાર કરીને રચાપવાની અને કેટલીક હાલની સ્થિતિને અનુસરીને નવી રચાપવાની' જરૂર પડે છે, જે સત્ય પૂર્વકાળમા સમગ્રન્યા હોય

અને ઐતિહાસિક કારણોથી આમુક મહાળની દષ્ટિમાંથી ટકાઈ ગયા હોય વા પાછા જનગત કરી નવા વિગદ થયેલા મળેા માથે મેળવી અને સમજાઈ આવેલા લુનાં અસત્યોથી લુના પાડી મત્વના માર્ગમા વધારે હિતકર્મ કરવો એ જ હજુ છે. તે માટે જે પ્રજાને અધ્યાપન થયો હોય તે પણ ઉન્નતિમા આવતા પોતાની પ્રથમ પ્રકૃતિમા જઈ શકતી નથી, પણ વિશેષ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી મકે છે, પોતાની અને આમપાસની પ્રજાઓની બદલાયલી ગિયતિ નામુદ કરી શકાતી નથી જૂતકાળમા તે નડોતી તેજે અંશે વર્તમાન જૂતથી જુદો પડવાનો જ. વળી મનુષ્ય જાતિની સુધી પ્રાચીન પ્રકૃતિ વચ્ચેની જગતી દશાની હતી એ એકખી વાત ધ્યાનમા રાખવાની છે

માર્ગના અંકમા સુદર્શનકારે કહ્યું હતું કે, 'કાઈ પણ દેશમા તે દેશના ઇતિહાસની અવગણના કરીને સ્થાપેલો રીવાજ કે સુધારો ટક્યો નથી, પણ હાનિકાગક થયો છે હાનિ એવી કે તે દેશને પોતાના જૂતકાળનો તિરસ્કાર ઉપજવાથી તે દેશ નીચ અને નિર્માસ્ય થયો છે, અને વધી વાત બગાડ સ્વીકારી ન શકવાથી અધમતા અને ગુનામગીરીમા ઉતર્યો છે' આ મતની ચર્ચા કરતા અમે દર્શાવ્યું હતું કે આવો નિયમ નથી અને દેશના જૂતકાળમા જેને માટે કશો આધાર ન હોય એવી નવી વાતો ઇતિહાસની અવગણના કરી દાખલ કરવાથી અનનતિને બદલે ઉન્નતિ થઈ છે એવા ઇતિહાસમા ધણા દાખલા છે. ક્રિષ્ચિઆનિટિ, ઇસ્લામ, બૌદ્ધ ધર્મ, ગુલામગીરીને બદલે સર્વનું સરખાપણું આ બધી વાતો દાખલ થનાના ઉદાહરણ અમે આપ્યા હતા અને પુછ્યું હતું કે એથી દેશો નીચ અને નિર્માસ્ય થયા છે કે અધમતા અને ગુલામગીરીમા ઉતર્યા છે એમ કદી કહી શકાશે ? આનો કઈ સુદર્શનકારે ઉત્તર આપ્યો નથી વળી અમે પુછ્યું હતું કે રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિની ભાવના આ દેશની નહિ પણ યુરોપની છે છતાં તેના સ્વીમરથી આ દેશનું સ્વાતંત્ર્ય જશે એમ કદિ ધારવામા આવે છે ? તેનો પણ કઈ ઉત્તર સુદર્શ-

કારે આપ્યો નથી. ઉત્તરમાં સુદર્શનકાર માત્ર એટલું જ કહે છે કે, પોતાના સ્થાનગ્રંથની ભાવના ક્ષીણ થવાથી દેશની પામમાલી થયાના દાદગ્યો ઇતિહાસમાંથી જ્ઞાનમુધાના તત્ત્વી જોઇ શકતા નથી, અને પૂછે છે કે “સુદર્શનકાર કીયા ઇતિહાસના અનુભવથી એ વાત સિદ્ધ કરે છે ?” પણ રોમ, ગ્રીસ, ઇટલી, આદિ દેશો તેમ આર્યોર્વર્ન એ મર્વની પડતીના કારણોમાં મુખ્ય કારણ જે “પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર માન બુદ્ધિનો અભાવ” એવું ઘણા લેખકોએ આપેલું છે, તે તેમના જાણવા બદલ નહિ જ હોય.” હવે આ ‘પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર માન બુદ્ધિનો અભાવ’ તે પ્રથમના ‘ઇતિહાસની અવગણના કરી સ્થાપેલા રીવાજ અને ‘નવી વાત’ કરતા જુદી વસ્તુ છે, કેમકે માનવબુદ્ધિના અભાવથી નહિ પણ તે પછી નવા રીવાજ દાખલ કર્યાથી થતા પરિણામનો સુદર્શનકારે સાર્વાત્રિક નિષ્કર્ષ દર્શાવ્યો હતો. મુખ્ય અર્થો દેશમાં નહિ તેવા નવા રીવાજ દાખલ કરવા સમયે હતી, અને એવા નવા રીવાજ દાખલ થવાથી સુદર્શનકાર કહે છે તેવા પરિણામ નિપજ્યા એ અમે પુછ્યું હતું તેના ઉત્તરમાં રીવાજ વાસ્તવિક રીતે દાખલ થવાની વાત પડતી મુકી કેવળ માનવબુદ્ધિના અભાવનું પરિણામ ત્રિશે કહેવાથી નિગદ્યું થતું નથી અવગત, સુદર્શનકાર કહેશે કે તેમને નવા રીવાજ દાખલ કરના એ માનવબુદ્ધિના અભાવનું પરિણામ છે મારે એ અભાવના દૃષ્ટાન્ત આપ્યાથી પર્યાપ્ત છે. પરંતુ તેમ કહેતા માનવબુદ્ધિના અભાવથી નવા રીવાજ દાખલ કરવામાં આવે છે એ વચ્ચે પક્ષ સાબીત કરવો રહી જાય છે, અને વાસ્તવિક રીતે એ પક્ષ મથાર્થ નથી. એ સુપ્રસિદ્ધ છે કે પ્રાચીન ઇતિહાસ પર આત્યંત માનબુદ્ધિ છતાં નવી આવી પડેલી સ્થિતિનું જળ લક્ષમાં લઈ દેશના લાલ ખાતર નવા રીવાજો દાખલ કરવાની હિમાયત ઘણીવાર કરવામાં આવે છે. સુદર્શનકાર યુરોપની રાષ્ટ્રીય સંસ્થાના રીવાજ આ દેશમાં દાખલ કરવાની હિમાયત કરે છે એ જ આનું ઉદાહરણ છે. વળી, નવા

રીવાજને પોતે પોતાનું પરિણામ પણ ઉત્પન્ન કરે તેથી તેના પરિણામના દૃષ્ટાન્ત માટે કેવળ એ (મૂલ કારણમૂલ મળેલા) માનવ-પુદ્ગિના અભાવનું પરિણામનું દૃષ્ટાન્ત આધ્યાત્મી વારતવિક દક્ષિન થતી ગિયતિ વિશે નિયમ બાધી સકાતો નથી. વળી, આપેલા દૃષ્ટાન્તો પણ એ નિયમનું અમર્યન કરતાં નથી. સુદર્શનકારના લેખ વાંચી અમે ખામ કરી રોમ, ગ્રીમ, અને ઇટલીની પડતીના કારણ મંબંધે નીચેના ઐતિહાસિક ગ્રન્થોમાં શોધ કરી પરંતુ કાંઈ ઠેકાળે 'પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર માનવપુદ્ગિના અભાવને અથવા બીજા દેશથી આજેલા નવા રીવાજોના સ્વીકારને પડતીના કારણમૂલ તરીકે મળેશે માલમ પડ્યો નહિ. એ ગ્રન્થોમાં તો ગ્રીમની પડતી મેસિડોનના દ્વિસિપ તથા તેના પુત્ર મદાન મિકંદરના સમયમાં થઈ તેના કારણ એ દર્શાવ્યા છે કે ગ્રીક રાજ્યમંરથામાં જુદાં પડી ગયેલાં શહેરોમાં કુરંપ હતો, થીબ્સ એથન્સ અને સ્પાર્ટા પરસ્પરનો દ્વેષ કરવામાં જ પગાયજી હતા, સમસ્ત ગ્રજના ગદાજી માટે કંઈ પણ વ્યવસ્થા ગુજ્યમંરથામાં નહોતી, અને પૃથક પૃથક શહેરની અંદર પુરવાસીઓના રાજકીય વ્યવહાર ઉપરાત આખા દેશનો પણ અમમરૂપ રાજકીય

સીસ.

૧. હીરટરિ ઓફ ઓસ જ્યોર્જ મોટ ફૂલ

૨. એપીક્સ ઓફ એસિયા હિસ્ટરિ મેસીડોનિયન ગીરિમડ. એ, એમ. કર્ડિસ ફૂલ

૩. એનસાઈક્લો પીડિઆ ગ્રિયનિકા. (૬ મી આવૃત્તિ). ઓસ વિશે આર્ટિકલ. લેખક પ્રો. એચ એફ ટેલર.

રોમ અને ઇટલિ.

૧. ડિક્લેઝન એન્ડ ફોલ ઓફ ધ રોમન એમ્પાયર. એડવર્ડ ગિબન ફૂલ.

૨. જનરલ હિસ્ટરિ ઓફ રોમ. ગ્રાહ્સ મેરિવેલ ફૂલ

૩. એનસાઈક્લો પીડિઆ ગ્રિયનિકા (૬ મી આવૃત્તિ) રોમ વિશે આર્ટિકલ. એનસિયન્ટ રોમ વિશે લેખક એચ. એફ. ગ્રેવહામ; મીડિયન એન્ડ રીસેન્ટ વિશે લેખક પ્રો. પી. વિલરી.

વ્યવહાર હોવો જોઈએ એ વાત ત્રીક પ્રગ્નના ધ્યાનમાં આવી જ નરેલી. આ પછી મેમન સોડાએ ચર્ચા કરી તે વેળા ત્રીમનો અધ્યાપાન થયો તેનાં કારણ એ દર્શાવ્યાં છે કે ત્રીમનો ઉમગવર્ગ સ્વાધી અને સોભી ચર્ચ મયો હતો, ઉપલા વર્ગના સોડા મોગ્મ-દ્વમાં પડ્યા હતા, વસ્તી ઘટતી જતી હતી અને બેદરકારી તથા સુખચેન પ્રવર્તી રહ્યાં હતાં. રોમની પડતીનાં કારણો એ દર્શાવ્યાં છે કે રાજ્યમંરથામાં રાજ્યધાનીના અધિકારને અનિશય મદત્ત આપી દૂરના ભાગોને બહુ પરત્વ કરી નાખ્યા હતા, રાજ્યભાધી અને વિશેષે કરી મધ્ય ભાગોભાધી વસ્તી ઘટતી જતી હતી, કરની અને નાણાની વ્યવસ્થા બહુ અપૂર્ણ અને અવ્યવસ્થિત હતી તેથી ધડી ધડી પૈસા મંબંધી મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થતી હતી, રચાનિક ગાન્યો અને પ્રાન્તીય મંડલો અધમતા પામતાં જતાં હતા, શહેરના બ્રોબરન મંબંધી જોખમદારીવાળો અધિકાર સેવાનો સોડા નાખુદ બન્યા હતા, મેનાપતિઓ અને રાજ્યનો હક કરનારાઓ પરસ્પર વિગ્રહ કરતા હતા, અને તેથી દેશની અંદર કલહ ચાલુ રહેતો હતો, જુદામી રાજ્યકર્તાઓ ત્રામ પ્રવર્તવાના હતા, જમીન ઉત્તરક પડતી હતી, લડાઇ મરકી તથા દુકાળથી વસ્તી કમી થતી હતી, ગુલામગીરીથી થણા મતુઓનું મતુખલ્લ ગદ જતું હતું, અને આખરે ગોથ ફેન્ક વગેરે જંગલી પ્રજાઓ ચર્ચાઓ અને લુટકાદ કમ્બા લાગી, રાજ્ય-મીમા પર અને પછીથી અન્તરમા તેમની માથે નિરંતર લુદ થવા લાગ્યું, તેમને હાંકી ન કહાડના મનાવવાના પ્રયત્ન થવા લાગ્યા અને તેમને રાજ્યની અંદર વમવા દેવામાં આવ્યા, અને તેને પરિણામે રોમ રાજ્ય નાખુદ થયું. મધ્યકાલમાં અને અર્વાચીન કાલમાં ઈટલીની પડતી ચર્ચ, પ્રજાસત્તાક રાજ્ય તુટી પડ્યું, શહેરોની સ્વતંત્રતાનો નાશ થયો, અને પોપની સત્તા મવોંપરી થઈ, તેના કારણો એ દર્શાવ્યાં છે કે ફ્લોરેન્સ અને મિલન, તથા જનોવા અને પાર્મા સરખા શહેરો કુર્મપથી પરસ્પરનો દેવ કરવામાં પડ્યા હતા, ઉમ-

રાવો અને પુત્રવાસીઓ (મુસ્જીવાસ) બન્ને વર્ગ છિન્નાલજ્ઞ અને અત્યવ્યસ્ત થઇ ગયા હતા, પ્રજા શસ્ત્ર ધારણ કરવાને અશક્ત બની ગઈ હતી, અને લોકોને પોતાના હક વિશે દરકાર રહી નહોતી એ પ્રયોગના નાઇ ડેકાણે ઇતિહાસની અવગણનાને કે પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર માનપુદ્ધિના અભાવને, કે નવા પરત્વે રીવાજના સ્વીકારને પડતીના નાણુરૂપ વર્ણવેના જોવામાં આવતા નથી, તેમ આ દર્શાવેલા કારણોમાં તે ગર્ભિત જણાતા નથી કે તેથી ફક્ત થતા નથી પડતીના આ કારણોથી જો કાંઈ પણ બોધ ગ્રાહ્ય હોવા જોવો નિકળતો હોય તો તે એ છે કે એ પ્રજાઓએ બદલાયેલી સ્થિતિને અનુસરવા નવા રીવાજોને દાખલ કર્યા નહિ, નવા સકંટો માટે નવા ઉપાયો યોજ્યા નહિ, નવી પ્રાપ્ત થયેલી દશામાં વિઘ્નકર થઇ પડતી જુની વ્યવસ્થા દૂર કરી નહિ, એથી જ તેમનો અધ પાત અગ્રધો નહિ એ સમયે પ્રજાઓ પોતાની 'પ્રાચીન પ્રકૃતિ' પર પાછી ગઇ હોત તો અધ પાત અટકત અથવા ફરી ઉત્પત્તિ થાત એમ તો કદી કહી શકાશે નહિ કેમકે પડોશની પ્રજાઓ બળવાન થયાથી અને ખીજી પ્રજાઓની સ્થિતિ બદલાયાથી જે નવી સ્થિતિ તેમને માથે આવી પડી તેના પ્રતિકાર માટે તેણી પ્રાચીન પ્રકૃતિમાં કંઈ વ્યવસ્થા નહોતી, પ્રાચીન પ્રકૃતિની યોજના થઈ તે વેળા આસપાસની સ્થિતિ એવી નહોતી, આસપાસની એવી સ્થિતિને ઉદ્દેશીને 'પ્રાચીન પ્રકૃતિ' ગ્રંથપાઈ નહોતી.

અનબત્ત, જે પ્રજા એકવાર બળવાન અને સમૃદ્ધિવાન હતી તે તેવી ન રહેતા અધમ થઈ જાય તે એક રીતે 'પ્રાચીન ઇતિહાસ પર માનપુદ્ધિનો અભાવ' કહેવાય પણ એવા સાધારણ અર્થસામ્યથી પ્રસ્તુત ચર્ચાને કે કાંઈ પણ ચર્ચાને કંઈ આધાર મળી શકતો નથી એવા અર્થમાં માનપુદ્ધિના અભાવથી અધમતા થતી નથી, પણ ખીજા ઐતિહાસિક કારણોથી અધમતા થયાથી માનપુદ્ધિનો અભાવ થાય છે, અને તે કારણરૂપે નહિ પણ પરિણામરૂપે જ દેવા દે છે.

વળી આવા પ્રસંગોએ જરૂર છે તે માન્યુદિની નદિ, પામ દેશવ-
ત્તમવાની, કેમકે દેશાનિમાન જૂનકાવને એકાંટી રહી દાનિકારક જુની
રીતિ બદલનાં મકેચ કરે છે, દેશવત્તમતા બવિશ્વકાસને લક્ષમાં
રાખી દેગકલ્યાણના ઉપાય મદામ કરવામા નતપર ચાય છે.

‘આપોવર્તની’ પડનીનાં કારણુ વિશે વધારે કહેવાની જરૂર નથી.
આપોવર્તની પડની બદાગના દેગોના રીવાજો દાખવ કરવાથી નદિ
પણ અન્તરના રીવાજોમાં મટા ચવાથી, કમંપથી, કલદથી, ગદાજ
માટે નૈધારી કરવાનું રાજ્યકર્તાઓને ન મુજબથી, ગાનિભેદને લીધે
મમન્ત પ્રગ મુદ્ધ માટે જાયક ન દોતા માત્ર ક્ષત્રિય વર્ગને કાપમાં
અભિન દોવાથી યદ્યએ સુવિદિત છે. માન્યુદિના અભાવની ચચો
ઉપર કરી તે અદિ પણ લાગુ પડશે.

આ રીતે સુદર્શનકારે ‘ઇતિદામમાથી’ આપેલાં ‘ઉદાહરણો’
તેમની પ્રથમની દલીલને તેમ જ તેમની બદલાયલી દલીલને નમ-
ર્યન કરી શકતા નથી.

આ દેશમા સ્વતંત્રતાને અનુકૂળ ચાય એવી રીતે મમાર સુધ-
દેશે નથી તેના ઉદાહરણમા અમે ગાતિબંધનનો નિર્દેશ કયો હતો,
રાષ્ટ્રીય ઉત્તરિમાં તે બંધન કેવું અનિવાર્ય વિન કરે છે તે પરિણા-
મની ચચો સદિન દર્શાવ્યુ હતું, અને પુછ્યુ હતું કે રાષ્ટ્રીય વ્યવ-
સ્થામાં સ્વતંત્રતાની ભાવના દાખવ કરવા માટે આ બાબતમા મંસાર
પણ તે જાવના પ્રમાણે સુધારવાની આવશ્યકતા જણાય છે કે નદિ.
સુદર્શનકારે તેનો ઉત્તર આપ્યો નથી.

રાષ્ટ્રીય ઉત્તરિ માથેનો મંમધ ધ્યાનમા ન લાખએ તો પણ
મંમાર સુધારો જાતે જ જરૂરનો છે એ ચચો મંમધે સુદર્શનકાર
કહે છે કે ‘તે વિષે નો સુધારાના ઘોગ્જોની અસારતા બતાવવાના
અમાગ અનેક વાગના લેખોની અત્ર તત્ર પુનરુક્તિ કરવાની આવ-
શ્યકતા નથી’. તેમના આ મનોપમા ખવેલ કરવા અમે ઇચ્છતા

નથી પણ એ 'અનેક વારના લેખોની' સારાસાગ્રતા તપામવાની જે ચર્ચાઓ થતી છે તેને પણ ઈનસાફ મળશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

સુદર્શનકાર કહે છે કે તેમને પ્રાચીન તે બહુજ શુદ્ધ અને ઉત્તમોત્તમ એવો આગ્રહ નથી, તેમ નહીં જ્ઞાનાતુલ્યનો અનાદ્ય પણ નથી, પરંતુ મનુષ્યજીવનનો જે અર્થ પ્રાચીન સમયમાં થયો છે, મનુષ્યને સિદ્ધ કરવાના પુરુષાર્થનો જે નિર્ણય પ્રાચીન સમયમાં થયો છે, તેવો અર્થ કે તેવો નિર્ણય અદ્યપિ થયો નથી એટલે તેજ ઉત્તમોત્તમ અને શુદ્ધ છે' આ સબધે અહીં એટલું જ કહીશ કે આ પ્રાચીન અર્થ અને નિર્ણયની યુક્તિગમ્ય યોગ્યતા પરથી તેમની ઉત્તમોત્તમતા અને શુદ્ધતા માનવામાં આવે છે એમ અહીં કહ્યું છે, પણ જ્યારે તે યોગ્યતાની ચર્ચાના પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તે પ્રાચીન છે માટે જ યોગ્ય છે, યુક્તિ તેમને બાધા કરી શકતી નથી, યુક્તિમાં તેમની તુલના થઈ શકતી નથી કેમકે તેઓ શબ્દપ્રમાણ છે એમ કહેવામાં આવે છે, એટલે જે આગ્રહના અસ્તિત્વની ના પાડવામાં આવે છે તે જ આવીને ઉભો રહે છે આ દેશમાં ધણા યોગ્ય અર્થો અને નિર્ણયો થયા છે એ સત્ય છે પણ સર્વ અર્થો અને નિર્ણયો માટે એવો આગ્રહ થઈ શકે નહિ. કેટલાક અર્થો અને નિર્ણયો પગરપગ વિરુદ્ધ છે અને મનુષ્યમાં બુદ્ધિ છે ત્યાં મુઢી ખરા ખોટાની પરીક્ષાનો પ્રશ્ન બંધ કરી શકાય જ નહિ વળી અમે ઉપર કહ્યું તેમ માનકમને લીધે એવા પ્રશ્નો થયા છે કે જે પ્રથમ હતા નહિ એને જેનો પ્રથમ નિર્ણય થયો નથી મસાર અને ગાંધૂની બામતમાં એના પ્રશ્નો વિશેષ છે અને અનેક છે ઉત્તમતા અને અને શુદ્ધતાની તુલનામાં એ પણ ખાનગી લેવાનું છે કે બીજા દેશમાં પણ એવા અર્થો અને નિર્ણયો થયા છે કે જે આ દેશમાં થયા નથી.

પ્રાર્થનાસમાજનો આ ચર્ચામાં મળધ ન છતાં સુદર્શનકારે આક્ષેપવૃત્તિ તૃપ્ત કરવા જે વાક્ય લખ્યું હતું તેનું અનોચિત્ત દર્શાવ-

વાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે પછી સુદર્શનમગ એવું જ
 તાત્પર્ય તે છે કે પ્રાર્થનામમાજનું નામ જણાવ્યું તેથી અમને માફ
 સાગ્ય છે મજીગ ચર્ચાને આમ આવેગમા તણાઈ જતી જોઈ અને
 સવુનાને લીધે ઉદાગના કીધું થતી જોઈ અમને ખરેખર ખેદ થાય
 છે અમુક ચર્ચાને કે અમુક મહાને માફ તમાડવાનો મવાન જ
 નયોનો, પણ માહિત્યનું અને મ્હોટા પ્રયોગના વાદવિવાદનું ગોઠવ
 સાચવવાનો મનાન હતો જે ઉતરના વર્ષના ટીકામરો વિશે સુદર્શ
 નમગ ધડીધડી ક્રિયાદ કરે છે તેમને દષ્ટાન્તથી યોગ્ય રીત લીખવાની
 હોય તો આ આલેખ પનયથુ ગતિ તો તેમને લીખવવા જેવી નથી જ
 સુદર્શનમગ દહે છે 'જે સ્વાતન્ત્ર્યના પવનનું પશ્ચિમ મુધારો છે તેજ
 સ્વાત્ન યનુ મ્માયન ધર્મમા હોમાચાથી બની આવેલું સુવર્ણ પ્રાર્થના-
 મમાજ છે, એટલે અમારે તો સત્ય છે તે કહેવુંજ પડે અને
 મ્મોગીએ ચડતા જે કીમત થાય તે કહેવી પણ પડે ' આ છેલ્લું
 વાક્ય લખતા સુદર્શનમગને વિમ્મતિ થઈ ગઈ છે કે આ ચર્ચામા
 કસોગી ચળવી જ નહોતી, અને તે વિના કીમત કરવાથી ફક્ત
 ખીમતની જ કીમત થાય છે, ખીમત મ્માની કીમત થતી નથી
 'સ્વાતન્ત્ર્યના પવન'ને સુદર્શનમગ અનિષ્ટ મણે છે એ કંઈ વિચિત્ર
 છે રાષ્ટ્રીય મંરથામા સ્વાત્ન યની ભાવનાને અભિનંદન આપવા તેઓ
 તત્પર છે, સસારમા યુરોપને દષ્ટાતે તેને અયોગ્ય ધણી આખરે આ
 દેશના 'પ્રાચીન શાસ્ત્રાદિ તથા લોક-નવહાર'ને આધારે તેનો સ્વીકાર
 કરવા તેઓ ધમ્મ દર્શાવે છે, અને અહીં તેને પવન કહીને મસાગ
 અને ધર્મમા તિગ્મગ દૂર કરવાની જતિ તેઓ દેખાડે છે અયમત,
 સ્વાતન્ત્ર્યભાવનાના મદિરમા તો આવી અસ્થિર વૃત્તિના ઉપામમા
 ત કે બહુ સકા ભરી દષ્ટિથી નજરે મ્મવામા આવશે એના પ્રકાર
 ના મમર્થનથી પણ વિવૃદ્ધ ન થતા નિર્મળ જ થાય છે સ્વાતન્ત્ર્ય
 અનિષ્ટ છે એમ સુદર્શનમગ તરફથી કહેવાશે એમ અમે ધાર્યું નહોતું
 'ગસાયન' થવામા કંઈ અયોગ્યના અમને તો જણાતી નથી કમરે

સત્યને સર્વ રીતે આવિર્જીત થવાનો અધિકાર છે પરંતુ નિવિધ દેશોના અને સમયોના મતોનું મિશ્રણ જો 'રસાયન' હોય સુદર્શન કારને પ્રિય જો 'થીઓસોફિ' યુરોપથી અને અમેરિકાથી આ દેશમાં આવી છે તેને પણ એ પદ્ધતિ ઝાળખ્યા વિના નહિ ચાલે

'જે સત્ય છે તે કહેવું જ પડે' એ તો અન્યતઃ ધન્યવાદની વાત છે, અને એ કાર્ય ન છૂટકે દયા ખાતા ખાતા ચલુ હોય એવી ભાષામાં તે જણાવવાની જરૂર નથી

છેવટે કહીશું કે 'સસાર સુધારો એમ માનતો હોય કે તેનાથી જ આ જગત્ રત્નર્થે યદ જવાનું છે તો તેમ માનનાની તેને મર્જ પ્રગતિની છૂટ છે તેવું માનીને તેવો અમન કરવા સમાજ, કાયદા, ગમે તે કરે કમલે તો તેમાં પણ કોઈ પ્રતિબંધ કરવા હિંમતુ નથી,' આ 'મતાતર સહન' માટે સુધારક વર્ગ જડું આભારી છે, પરંતુ નિરાશા, વ્યગ્રતા અને કોધના આવા પ્રાકૃત વાક્યોથી કંઈ દલીલ પ્રકટ થતી નથી પણ હિંમત દલીલની અવગણના પ્રકટ થાય છે, તેથી એ વાક્યો કહ્યા ન જાયથી ચર્ચાને કંઈ લાભ કે હાનિ થતી નથી

પંદરમી સોશીઅલ કોન્ફરન્સ*

મર્મ તા ૨૯ મી ડીસેમ્બર અને ૧૯૦૨ ને દિવસે મહત્તામાં
૧-ડીઆન નેશનન સોશીઅલ કોન્ફરન્સ (દ્વિદ દેશની મહાનુધાગ
મહાજ)નો મેળાવડો થયો હતો એ મહાજનો પદમી માનનો એ
મેળાવડો હતો. ૧ મુ મુત તથા પ્રનિતિ ગૃહયો મહામા મામીન
થયા હતા તથા ઓઓની મદોગી મપ્યા હાજર હતી ગળ વિનય
કૃત્ય દેવ અધ્યમગ્યાને જિગન્યા હતા

બાબુ નરેન્દ્રનાથ સેનનું બાપણ

પ્રથમ મહાનુધાગ મહાજની બગાળાની શાળાના સેક્રેટરી
બાબુ નરેન્દ્રનાથ એને કોન્ફરન્સ માટે આવેના પ્રનિનિધિઓને આનમ
આપ્યો મહાનુધાગ મહાજની આનસ્થમતા આપણા દેશને કોની
છે એ વિશે તેમણે ઉત્તેજ કર્યો તેમણે કહ્યું કે મહાનુધાગ થયા
મિનાય ગૃહકીય મુધારો થયો અથવા થયા પછી ચિગમાગ દકલો,
એ સર્વ અશક્ય છે આ મહાજનો હેતુ શો છે અને તેની કામ
મગાની પદ્ધતિ તી છે એ વિષય પર ઘણી જોગમજ છે મંસાર
મુધાગના મામમા આજ કોનાક વંચી જેઓ પ્રવલ મર છે તે
સર્વ લોક ગદેશાભિમાનથન્ય છે અને પરદેશના મર્ રીત રીનાજ
આ દેશમા લાનસાની તેમની ધન છે એમ કોનાક લોમ મહે છે તે
ખડ નથી આ દેશની સ્થિતિનો અનેક મરણોથી નાસ થયો
છે અને આપણે પ્રવલ કરીશુ નહિ તો તે ન્દાસ ઉત્તરોત્તર અધિ
થતો જરો, અને તેનો ઉપાય કરવા સાર આ સમાજના મેળાવડા
થાય છે આ દેશની પ્રામીન ચિનિની ગુણ મરતિ લક્ષમા લઇ
નવીન ચિત્તિ ઘડવાનો આ મહાજનો પ્રવલ છે શુરોપિયન દેશના

વસ્ત્ર ધારણ કરવાનું કે લાની રીતના અન્નનું સેવન કરવાનું આ કોન્ફરન્સમાં કોઈ પ્રતિપાદન કરતું નથી. પરંતુ એ લક્ષમાં ગાખવું જોઈએ કે આપણી હાલની સ્થિતિ છે તેવી જ ઉત્તમ છે એમ મમજી સ્વયં બેસી રહેલું અને અનિષ્ટ વાતોને પણ હૃદયથી વળગી ગયેલું એ ધર્મ નથી. ખોટા રીત રીવાજનો ત્યાગ કરી પ્રાચીનકાળની જે અધિક પવિત્ર પદ્ધતિ હોય તેનો અંગીકાર કરવો જોઈએ. બીજા દેશોનું સાઈ હોય તે ન એવું હોય તોપણ આપણા દેશનું સાઈ હોય તેનો સ્વીકાર કરતા તો હરકત હોવી જ ન જોઈએ. આપણા જન-સમાજની અધમ અવસ્થા યદ્ય છે એનું કારણ એ છે કે ધાર્મિક બાબતોમાં આપણી અવનતિ યદ્ય છે. તે માટે આપણે ધર્મની ઉત્તત્તિ કરવી જોઈએ એમ ઘણે ભારે આરે તરફથી આપણી સુધારણાનો પ્રારંભ થશે.

ન્યાયમૂર્તિ ચંદાવરકરનું આરંભભાષણ

આ ભાષણ પછી નામદાર ન્યાયમૂર્તિ નારાયણ ગણેશ ચંદા વરકરે સભાનો આરંભ કરતા કહ્યું કે રાજા વિનયકૃષ્ણ દેવ જીના વિચારના છતાં આ સભાનું પ્રમુખપદ તેમણે સ્વીકાર્યું એ ખૂબ સંતોષજનક છે. તે પછી સંસારસુધારાનું મહત્ત્વ કેટલું છે, અને સંસારસુધારો કરવા માટે ક્યા ક્યા કેવા કેવા પ્રયત્ન ચાલે છે એ વિષયનું તેમણે દિગ્દર્શન કર્યું વળી સંસારસુધારાના વિષયમાં શાસ્ત્રને અનુસરવાની પદ્ધતિ ગ્રહણ કરવી કે વિવેકજ્યુદ્ધિથી નિર્ણય કરતા યોગ્ય લાગે તે પદ્ધતિ ગ્રહણ કરવી તે વિશે વિવેચન કરી તેમણે કહ્યું કે બંને પદ્ધતિઓમાં સાર અથ છે, પણ ગમે તે પદ્ધતિ સંસારસુધારો અમલમાં આણવો જોઈએ ખરી રીતે અનુસરણ કરતા બંને પદ્ધતિઓ એકત્ર આવી ગયે છે. ભાવના માટે લોકો પ્રાચીનકાળ તરફ દૃષ્ટિ કરે એ વ્યાભાવિક છે વર્તમાનકાળ જૂતકાળ સાથે સંકળાયેલો છે, અને ભવિષ્ય માટેની યોજના જેમ વર્તમાન અને જૂતથી જુદી રીતે ઘડવાની છે તેમ વર્તમાન અને જૂતમાંથી

આધન લઘુ તે ઘડવાની છે. દિલ્લ પ્રગ્નનું જીવન શાસ્ત્રો માધે ગુંધા-
યેલું છે અને પ્રગ્નને શાસ્ત્રો ઉપર ચઢા છે તેથી શાસ્ત્રોની અવગ-
ણના થકુ ચક્રે તેમ નથી. પણ શાસ્ત્રોનો ખરો અર્થ જો છે તે
મમગ્નવાનું છે, અને એ કાર્યમાં વિવેકબુદ્ધિથી નિર્ણય કરવાની
પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. દેસકાળ બદલાયો છે અને દાસન.
જમાનામાં નવી વાતોની જરૂર પડે છે તે લક્ષમાં લઈ શાસ્ત્રાનુમા-
યોગના કરવાની છે. શાસ્ત્રોનો અસૂચાર્ય નહિ પણ ભાવાર્થ મંમાન-
સુવારો કરવામાં લેવાનો છે. શાસ્ત્રો અનેક છે, અને એ શાસ્ત્રોન.
ભાવાર્થ માત્રનો આગ્રહ કરવાથી પણ કાવાનુમાર ગતિ કરી
શકીશુ. પ્રાચીનકાળમાંથી ભાવનાઓ બેસાડક પ્રદક્ષ કરી; પણ
જે પ્રગ્નઓનો જૂનકાળ કીર્તિવંત થઈ ગયો છે અતે તે વડે જેમને
ઉત્કર્ષ કરવો છે તેઓ જો જૂનકાળને ગ્રંથાદિપ ન બનાવતા બોજ-
દિપ બનાવશે તો ઉત્કર્ષનું કાર્ય તેમને અસમ્ભવ થઈ પડ્યો વળી,
સુધારાના વિષયો એવા પગપગ મંમધમાં જોડાયેલા છે કે એમાંના
થોડાનો વિચાર કરવો અને થોડાનો વિચાર મુકી દેવો એમ કરવાનું
બને તેમ નથી તે મિ ચંદાવરકરે બતાવ્યું

પ્રમુખનું લાખણ

ત્યાર પછી અધ્યક્ષ રાજા વિનયકૃષ્ણ દેવે લાખણ કર્યું તેમણે
કહ્યું કે મમાજસુધારણાનો પ્રશ્ન ધણો ગુચવાયેલો છે જનસમાજને
ઘડાના યુગના યુગ થાય છે. તે માટે એ વિષયમાં સાવચેતીથી ગતિ
કરવી જોઈએ. નવજા મનના મનુષ્યોને વહેમથી કંઈક ટેકા મળે
છે અને વહેમ કંઈ નજીવો હોય કે તેમને ઉ-સાદ આપનાર હોય
તો ખીજા વિચારના મિશ્રણ સાથે ગ્રહેવા દેવો એ હીક છે. આ
દેશમાં મામાજિક મંગ્યા ધર્મ સાથે મૂળમાંથી જોડાયેલી છે માટે
સંસારસુધાગની માથે ધર્મનો પ્રશ્ન પણ લક્ષમાં લેવો જોઈએ. ધર્મના
ધનિદામ તરફ દષ્ટિ કરવાથી અર્વાચીન સ્થિતિ વિશે ધર્માર્થ વિચાર
થઈ ચકને હાલ પુરોપનો સુધારો આ દેશ સમક્ષ આગ્યો છે અને

તેની અસર વિવક્ષણ થઇ છે તેથી અસ્તવ્યસ્તતા થઇ છે તેમ જ ગતિનો નવો પ્રવાહ વહેવા માડ્યો છે, તેથી લાલ પથ છે ધન્ડી અને નેશનન સોલીઅન ઇન્ફરન્સ લગાય છે એ હકીકત બહુ મહત્ત્વની છે એ પ્રજામંડળ તરીકે આપણી ગૃહવ્યવસ્થા સુગ્રિયત કરના આપણે એકત્ર થઇએ છીએ હિંદુશ્રમિ હવે દુનિયાથી સતાર્ધ રહી શકે તેમ નથી હિંદુશ્રમિએ હવે બહાર નિકળવું જોઇએ અને અંસર્ગમા જે જે આવે તેમાથી સાર હોય તે ગ્રહણ કરવું જોઇએ બહારની છાપ આપણા પર પૂરેપૂરી પડે અને તેની જ સાથે આપણી પ્રજાની વિશેષતા જતી ગ્હે નહિ તે રીતે આપણા સમાજમા આપણે સુધારો કરવો જોઇએ આપણા જ્વલાવનક્ષણ ધર્મને આધારે બધાના જોઇએ ધર્મના શિક્ષણ નિના આપણી દેશવણી અપૂર્ણ ગ્હેશે આપણા દેશના જૂના માહિત્ય અને ઇતિહાસથી વાકેફગાર થવું જોઇએ, કેમકે તેના અભ્યાસથી જીવનમન પ્રાપ્ત થાય છે આપણી બદલાયેલી ગિતિને અનુકૂલ થવા સાથે હિંમત, ગ્રહણશક્તિ, નિશ્ચય પણ આવવાની અને ત્વગથી કાર્ય કરવાની ટેવ, વગેરે સદ્ગુણને પુષ્ટ કરવા જોઇએ મુસાફરી કર્યાથી આ સદ્ગુણોની અભિવૃદ્ધિ થાય છે અને વિશાલ દૃષ્ટિ નાખતા આપણે રાખીએ છીએ સાહસિય થવાની અને મુસાફરી કરવાની વૃત્તિને ઉત્તેજન આપવું અને એમા નિર્ધન કરનાગ રીવાજ હોય તે દૂર ગ્ધવા એ આપણી ફગ્ગ છે મંમાગસુધારાને તથા ગાંધીય ઉત્કર્ષને ધણો નિકટ મળે છે બંને વિષયમા પ્રવૃત્તિ કરવાનારા કાગળો એક બીજા પર અસર કરે છે, માટે બંને વિષયમા પ્રયાસ કરના જોઇએ મસારસુધારો અનેક ઉપાયોથી થાય છે સરકારના મયદા અને મરફરી અધિકારીઓની કાર્યપદ્ધતિથી મસાર સુધારાને મદદ મળે છે, અદાનતોના ફેસનાથી એ મમમા મદદ મળે છે, તેમ જ પડિતોની સહાયતા લીધા નિના મસારસુધારાનો અમન કરવામા ફતેહ મળે તેમ નથી પડિતોની હાનની અધમ ગિતિ બહુ શોચનીય છે, તેમને આશ્રય મળતો નથી અન્તે, આ દેશ-ફગ્ગ-શ ફતેહમદ થાયો એમ હું ઇચ્છુ છું

ઠરાવ

આ પંત્રી કોન્ફરન્સમાં નીચેના દરેક પમાર કરવામાં આવ્યા હતા.

૧. મહંમદ શીર્નિમંત મદાગાઝી વિક્ટોરીઆ, ઈંગ્લાંડના રાષ્ટ્રી અને કેમ્બ્રિજિન્ડ, એમના અત્યુચી આ કોન્ફરન્સને ઉડો નોક થયો છે અને તે હકીકત નોધમાં કોન્ફરન્સ દાખલ કરે છે. એ મદાગાઝીના ગાંત્યમાં ગેયન તરફ લાગણી માથે દિલની મિલિ થઈ છે અને તેથી શ્રિલિય રાંત્યની પ્રજાઓને અનેક સુખની પ્રાપ્તિ થઈ છે. આ દરેક અધ્યક્ષે મજા સમક્ષ રજુ કર્યો હતો.

૨. નામદાર આયમનિ મદાદેવ ગોવિન્દ ગાંડેના મરણથી મામાન્ય રીતે દેશને અને ખામ કરીને મંમારસુધાગની સંધાને ન પુગાય એની ખોટ પડી છે તે અભિપ્રાય આ કોન્ફરન્સ નોધમાં દાખલ કરે છે. મિ રાંડેની વિશાલ જુદિ અને ઉદાર હૃદય નવ-દેશની સેવામાં મમત્ર બાવથી અર્પિત થયેલા હતા. આ દરેક અધ્યક્ષે સભા મમક્ષ રજુ કર્યો હતો.

૩. ગર્ધ મોશીઅવ કોન્ફરન્સના અધ્યક્ષ મહંમદ દીવાન સન્તા-ગમના મરણથી આ કોન્ફરન્સને ઉડો ખેદ થયો છે અને તે હકીકત કોન્ફરન્સ નોધમાં દાખલ કરે છે. દીવાન મન્તરામે દિલ્લિતથી અને નિશ્ચિનતાથી મમારસુધારાના અને ખાસ કરી વિધવાવિવાહના પ્રયામને મદદ કરી હતી અને તેથી પગલમાં એ પ્રયામને બગવાન ગતિ મળી છે. આ દરેક અધ્યક્ષે સભા સમક્ષ રજુ કર્યો હતો.

૪. મંસાર સુધારાની શ્રદ્ધિ સાથે સ્ત્રીકેળવણીના બધા ધોગણોમાં વધારે ફેલાવો કરવાની જરૂર છે એમ આ કોન્ફરન્સ આમલથી દરેકે છે અને સૂચવે છે કે આ કાર્ય માટે હાલ ઘેગ મળતા શિક્ષણ ઉપગત જાહેર શાળાઓ આપવી હજારો કરનાર—મિ. કે નનરાજન. ટેકો આપનાર—દાકતર જે. મજમુદાર. અનુમોદન આપનાર—મિ. બેદારકર, મિસિસ હરદેવી રાજનવાલ અને બાજુ લગતસિંગ

૫. અનેક સ્ત્રીઓ પગલવાનો રીવાજ દેશમાંથી ઓઠો થતો જાય છે એથી આ કોન્ફરન્સને સંતોષ થાય છે, અને કોન્ફરન્સ

સૂચવે છે કે કુલીનપણાનો રીવાજ દૂર થવાનું કાર્ય જવદીથી થાય એવા ઉપાય લેવા. એ રીવાજ માટે કાર્થ પ્રાચીન કાળનો દાખલો નથી તેમ જ દેશના બીજા ભાગમાં પણ એના સરખો રીવાજ નથી. દરખાસ્ત કરનાર મિ. મહેશચન્દ્ર ચક્રવર્તી. ટેકા આપનાર—બાબુ જુગલકૃષ્ણ મુકરજી.

૬ સમુદ્રપ્રવાસની છુટનો વધારો થયો છે, અને પરદેશ જઈ આવેલા સખસોને જાતમાં ફરી દાખલ કરવા સામેના પ્રતિબંધ કહાડી નાખવાના પ્રયાસ બગાળામાં અને પળખમાં ફેલેલમંદ થયા છે, તેથી આ કોન્ફરન્સને સંતોષ થાય છે અને કોન્ફરન્સ સૂચના કરે છે કે આ સર્વ પ્રયામ એકત્ર કરી આખા દેશમાં એ માટે સામગ્રી વ્યવસ્થા કરવી એ ઇષ્ટ છે. દરખાસ્ત કરનાર—મિ. એસ. સિંહ ટેકા આપનાર—મિ. કાલીપ્રણામ કાવ્યબિશારદ અને મિ. માધવનવ પાધ્યે અનુમોદન આપનાર—બાબુ મનગજન ગુડ

૭ બાલવિધવાઓના પુનર્વિધવા સામેના પ્રતિબંધ દૂર કરવાનો પ્રયામ આ પ્રાતમાં શરૂ થયેલો હતો અને બીજા પ્રાતમાં તે દાખલ થઈ બાબુ રહેવાથી સારા પરિણામ થયા છે તે હતા આ પ્રાતમાં તે પ્રયાસને વિગારે પડવા દીધો છે એથી આ કોન્ફરન્સને દીવગીરી થાય છે, અને કોન્ફરન્સ સૂચના કરે છે કે આ પ્રતિબંધથી જે હાની થાય છે તે ઉપર લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા હવેથી વધારે પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. દરખાસ્ત કરનાર —દાકતર બાબુ ચન્દરસેન ટેકા આપનાર—મિ. એન કે રામસ્વામી આયર અનુમોદન આપનાર—મિ. કાકુર (મધ્યપ્રાતના).

૮. દેવચાનોને ધર્મોદ્ધાર આપેલી મીનકતનો વહીવટ હાલ ઘણી રીતે અને ધણે ઠેકાણે ધણે અમતોષકારક ચાલે છે માટે તે ઉપર વધારે દેખરેખ અને નિયંત્રણ રાખવાની બાબતમાં પ્રથમની સોદી-અય કોન્ફરન્સમાં થયેલા ધરાવ આ કોન્ફરન્સ ફરી મળુ કરે છે. દરખાસ્ત કરનાર—મિ. ભાવનાચારી (મગાળામાં મહિના વહીવટદાર). ટેકા આપનાર—મિ. એન કે ગમગામી આયર.

૯. કેફનિગેથ અને આચરણની પવિત્રતા વધારવા સાર સંરચાઓ બાધી પ્રયાસ કરવા જોઈએ એવો આ કોન્ફરન્સનો અભિપ્રાય છે. દરખાસ્ત કરનાર—મિ. બિપિનચન્દ્ર પાલ. ટેકો આપનાર—મિ. જડુનાથ મજમુદાર.

૧૦. નાતોના પેટા વિભાગ વચ્ચે પરસ્પર લઘન્યવહારની છૂટ કથીથી લઘન્યમંથી સુધારાના પ્રશ્નનો નિર્ણય મહેલો થશે એવો આ કોન્ફરન્સનો અભિપ્રાય છે. દરખાસ્ત કરનાર—મિ. એન. એમ. સમર્થ. ટેકો આપનાર—મિ. સિ. વાય. ચિન્તામણિ.

૧૧. છોકરા અને છોકરીઓને પગલાવવાની ઉમરમા વધારો થયો છે તે જોઈ આ કોન્ફરન્સને અંતોષ થાય છે, અને કોન્ફરન્સ આશા રાખે છે કે આ દિશામા થતા પ્રયત્ન સતત ચાલુ રાખવામા આવશે. દરખાસ્ત કરનાર—મિ. એસ. મિહ ટેકો આપનાર—બાબુ કુર્ગીકાન્ત ચક્રવર્તી. અનુમોદન આપનાર—રામ આપાગવ.

૧૨. આ કોન્ફરન્સનો અભિપ્રાય છે કે લઘ પ્રમગે ધણા ખર્ચ કરવા, અને વિશેષે કરી કન્યા કે વરના માબાપ કે વાલી પાસે નાણાની માગણી કરવી, એ જનમમાજમા લઘ કરે હાની કરનાર રીવાજ છે, અને આવા ખર્ચ ઓછા કરવાની કોન્ફરન્સ સૂચના કરે છે. દરખાસ્ત કરનાર—નામદાર મિ. હરિ સિનારામ દિક્ષિત ટેકો આપનાર—બાગનશી બેનરજી અને પકિત કૃષ્ણચારી. અનુમોદન આપનાર—બાબુ બૂપેન્દ્રનાથ બોમ.

૧૩. બીજો ધર્મ ગ્રહણ કર્યા પછી જોઆ હિંદુ સમાજમા પાછા આવવા ઈચ્છતા હોય તેમને પાછા દાખલ કરવાના પ્રયાસને ઉત્તેજન આપવું એ જરૂરનું છે એમ આ કોન્ફરન્સ દર્શાવે છે. દરખાસ્ત કરનાર—બાબુ સામચરણ સિરકાગ. ટેકો આપનાર—મિ. જડુનાથ મજમુદાર.

૧૪. પેરીઆઓ (અતિથિદ્રો)ની અને હિંદુ સમાજની બીજી ધર્મ અતિઓની નિયતિની ઉત્પત્તિ કરવા માટે ઉપાય લેવાની જરૂર છે

સૂચવે છે કે કુતીનપણીનો રીનાજ દૂર થવાનું કાર્ય જનદીથી થાય
એવા ઉપાય સેવા એ રીનાજ માટે કાર્ષ પ્રાચીન મળેના દાખલો
નથી તેમ જ દેશના બીજા ભાગમાં પણ એના મરખો રીનાજ નથી
દરખાસ્ત કરનાર મિ મહેશચન્દ્ર ચક્રવર્તી દેખે આપના—બાબુ
જુગનકૃષ્ણ મુકરજી

૬ સમુદ્રપ્રવાસની છુટનો વધારો થયો છે, અને પગદેશ જર્મ
આવેના મખસોને જાતમાં ફરી દાખલ કરવા સામેના પ્રતિજ્ઞ પહોં
ના મવાના પ્રયાસ મગાગામાં અને પળખમાં ફતેહમદ થયા છે,
તેથી આ કોન્ફરન્સને સંતોષ થાય છે અને કોન્ફરન્સ સૂચના કરે
છે કે આ સર્વ પ્રયામ એટલે ફરી આખા દેશમાં એ માટે મામની
વ્યવસ્થા કરી એ છટ્ટ છે દરખાસ્ત કરનાર—મિ એસ મિલ
દેખે આપનાર—મિ કાલીપ્રભાત મ ચળિશ્વરદ અને મિ માધન વ
પાધ્યે અનુમોદન આપનાર—બાબુ મનજન શુક

૭ બાનવિધસાઓના પુનર્નિર્માણ માટેના પ્રતિજ્ઞ દૂર કરાને
પ્રયામ આ પ્રાતમાં શરૂ થએલો હતો અને બીજા પ્રાતમાં તે દાખલ
થઈ આનુ રહેવાથી સારા પરિણામ થયા છે તે છતાં આ પ્રાતમાં
તે પ્રયાસને વિમારે પડવા દીધો છે એથી આ કોન્ફરન્સને દીનગીરી
થાય છે અને કોન્ફરન્સ સૂચના કરે છે કે આ પ્રતિજ્ઞથી જો હાની
થાય છે તે ઉપર લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા હવેથી વધારે પ્રયત્ન કરવા
જોઈએ દરખાસ્ત કરનાર—દાકતર બાબુ ચ દરસેન દેખે આપ
નાર—મિ એન કે રામસ્વામી આયર અનુમોદન આપનાર—મિ
કાકુર (મધ્યપ્રાતના)

૮ દેવરથાનેને ધર્મોદ્ધ આપેલી મીનમ્તનો વહીવટ હાલ ઘણી
રીતે અને ઘણે ઠેકાણે વજો અમતો મગગ ચાલ છે માટે તે ઉપર
વધારે દેખરેખ અને નિયંત્રણ સમ્પન્નની બાબતમાં પ્રયત્નની સાર્થક
અન મ કરન્સમાં થયેના પ્રાવ આ કોન્ફરન્સ ફરી મળુ કરે છે
દરખાસ્ત કરનાર—મિ હાનનાચારી (મગાબાના મલિના વહીવટદાર)
દેખે આપનાર—મિ એન કે રામસ્વામી આયર

૯. કેફિનિગેઢ અને આચરણની પવિત્રતા વધારવા સારૂ મંરથાઓ બાધી પ્રયાસ કરવા જોઈએ એવો આ કોન્ફરન્સનો અભિપ્રાય છે. દરખાસ્ત કરનાર—મિ. બિપિનચન્દ્ર પાલ. ટેકા આપનાર—મિ. જનુનાથ મજમુદાર.

૧૦. નાતોના પેટા વિભાગ વચ્ચે પરસ્પર લમ્બવહારની છુટ ક્યાંથી લમ્બમંબંધી સુધાગના પ્રશ્નો નિર્ણય સહેલો થશે એવો આ કોન્ફરન્સનો અભિપ્રાય છે. દરખાસ્ત કરનાર—મિ. એન. એમ. સમર્થ. ટેકા આપનાર—મિ. સિ. વાય. ચિન્તામણિ.

૧૧. છોકરા અને છોકરીઓને પરણાવવાની ઉમરમા વધારો થયો છે તે જોઈ આ કોન્ફરન્સને મંતોપ થાય છે, અને કોન્ફરન્સ આશા રાખે છે કે આ વિશાગા થતા પ્રયત્ન સતત ચાલુ રાખવામા આવશે. દરખાસ્ત કરનાર—મિ. એસ. સિંહ. ટેકા આપનાર—બાપુ દુર્ગાકાન્ત ચક્રવર્તી. અનુમોદન આપનાર—રામ આપારાવ.

૧૨. આ કોન્ફરન્સનો અભિપ્રાય છે કે લમ્બ પ્રમગે ધણા ખર્ચ કરવા, અને વિશેષે કરી કન્યા કે વરના માબાપ કે વાલી પાસે નાણાની માગણી કરવી, એ જનસમાજમા ભયકર હાની કળાર રીવાજ છે, અને આવા ખર્ચ ઓછા કરવાની કોન્ફરન્સ સૂચના કરે છે. દરખાસ્ત કરનાર—નામદાર મિ. હરિ સિતારામ દિક્ષિત ટેકા આપનાર—બારાનશી એનરલ અને પડિત કૃષ્ણચારી. અનુમોદન આપનાર—બાપુ ભૂપેન્દ્રનાથ બોમ.

૧૩. બીજો ધર્મ ગ્રહણ કર્યા પછી જેઓ હિંદુ સમાજમા પાછા આવવા ઈચ્છતા હોય તેમને પાછા દાખલ કરવાના પ્રયાસને ઉત્તેજન આપવું એ જરૂર છે એમ આ કોન્ફરન્સ દરાવે છે. દરખાસ્ત કરનાર—બાપુ સામચરણ સિરકાર. ટેકા આપનાર—મિ. જનુનાથ મજમુદાર.

૧૪. પેરીઆઓ (અતિથદ્રો)ની અને હિંદુ સમાજની ખીજ ચદ્દ જાતિઓની સ્થિતિની ઉન્નતિ 'કરવા' માટે ઉપાય લેવાની જરૂર છે

એમ આ કોન્ફરન્સ સુચવે છે. દરખાસ્ત કરનાર—રાવબહાદુર. આર. એન. મુધોલકર. ટેકો આપનાર—બાબુ પી. સી. સેન.

૧૫. અનાથ બાળકો સારું દેશમાં રથજે રથજે આશ્રમે સ્થાપવાની જરૂર છે એમ આ કોન્ફરન્સને લાગે છે, અને કોન્ફરન્સ સૂચવે છે કે આ માટે ફંડ ઉભા કરવા; અને ગયા જે દુકાળગા ધણી અનાથ બાળકોને જુદા જુદા પરોપકારી મંડળોએ હવાલામાં લીધા છે તે વાત લક્ષમાં લેતા તથા ગયા ફેમિન કમીટીને કરેલી બક્ષામણી લક્ષમાં લેતા આ કોન્ફરન્સ લાલા લજપતરાય, રાવબહાદુર આર એન. મુધોલકર, પડિત મદનમોહન માલવ્ય, અને મિ. સુબ્રામણ્ય આયર, એ ગૃહસ્થોની કમીટી નિમે છે. એ કમીટીએ કોન્ફરન્સ તરફથી સરકારને અરજી લખી મોકલી વિનંતિ કરવી કે ઉપર કહેલા સર્વ પરોપકારી મંડળોને સરકારે મહેરબાની કરી ફરમાવડું કે તમારા હવાલામાંના બધા છોકરાની પૂરેપૂરી યાદીઓ મોકલો અને તે છોકરાના માબાપ, વતન વિગેરે વિશે ખબર મોકલો, અને એ યાદીઓ સરકારે જાહેર કરવી કે જોથી તે છોકરાના માબાપ કે વાલી હોય તો તેમને પાછા પોતાના કબજામાં લઈ શકે. દરખાસ્ત કરનાર—લાલા લજપતરાય. ટેકો આપનાર—બાબુ મંગાપ્રસાદ વર્મા.

૧૬. આ કોન્ફરન્સનો અભિપ્રાય છે કે હિંદુ પંચાંગ ધણી વખતથી ફરી જોડવું નથી માટે તે સુધારવાનો હવે વખત આવ્યો છે. દરખાસ્ત કરનાર—મિ. પાખ્યે અને મહા કામેખનાથ તર્કવાદી. ટેકો આપનાર—પડિત ચન્ન કિશોર તર્કાતીથ.

૧૭. આ કોન્ફરન્સ મિ. જસ્ટિસ ચંદાવરકરનો અનાંકરણ-પૂર્વક આભાર માને છે અને તેમને જનરલ સેક્રેટરી નિમે છે. દરખાસ્ત કરનાર—મિ. એન. એન. થોસ. ટેકો આપનાર—મિ. એન. એન. સેન.

૧૮. અધ્યક્ષનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે. આ દરખાસ્ત મિ. જસ્ટિસ ચંદાવરકરે કરી હતી.

આર્યન ધર્મરહસ્ય કેન્દ્ર-સ*

હિંદુ પ્રજામાં ફેલાયેલા જુદી જુદી નાતોના વિભાગ પ્રજામાં ભિન્નનાતો ભાવ રચાપે છે અને દેશના પ્રકરણને અનેક રીતે રોકે છે, તેથી, એ અનિષ્ટતા દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી મુખ્યમાં આર્યન ધર્મરહસ્ય નામે સરથા સ્થાપન થયેલી છે જિ કિસનનાથ ૨ દક્તરી એ સરથાના મંત્રી અને અગ્રણી છે એ મરથામાં દોહમો સભાસદ છે, અને મહારાજ ગાયકવાડ, મહારાજ હોલકર અને મૈલાના મહારાજ સભાસદ થયેલા છે ન્યાયમૂર્તિ સર નારાયણ ચંદાવરકર એ મરથાના પ્રમુખ છે ગર્ભ દીવાળીના તહેવારમાં એ સરથાએ મુખ્યમાં સુધારમંત્રી કેન્દ્ર-સ ભરી હતી, અને તેમાં જાતિભેદના વિચારને મુખ્ય લક્ષ્ય કર્યો હતો, કેન્દ્ર-સની મેંદત તા ૬ અને તા ૧૦ નવેમ્બર ૧૯૧૨ ના દિવસોએ કામજી કાવસજી ઇન્સ્ટિટ્યુશનના હોલમાં થઈ હતી એતાજનોની મહોદી ગમ્મા મળી હતી મુખ્યમાં મડળ ઉપગત ગુજરાતમાંથી અને દક્ષિણમાંથી પણ આ માર્ગના અમર્યાદા પ્રતિનિધિ તરીકે આવી મામેન થયા હતા ટ્રેલીન્ડ સતારીઓ પણ હાજર હતી સર નારાયણ ચંદાવરકરને કેન્દ્ર-સના પ્રમુખનું પદ આપવામાં આવ્યું હતું

તા ૬ મીએ સભાના કાર્યનો આરંભ કરતા સર નારાયણ ચંદાવરકરે ભાષણ કર્યું હતું તેનો સાર નીચે પ્રમાણે—

આર્યન ધર્મરહસ્યનો હેતુ જાતિભેદથી હિંદુ પ્રજાને ચત્તી દાનિ દૂર કરનાનો છે અને ધર્મરહસ્યમાં દર અદમ્યડીએ વનસ્પતિની મામ મીના ભોજન થાય છે તથા તેમાં નાતનો ભેદ ગમ્મવામાં આવતો નથી નાતોથી ચત્તી દાનિ વિશે લોકમન કેળવવા માટે અને તે

સગંધી ઉપાયો લેવા સારૂ દર વર્ષે કોન્ફરન્સ મોલાવવાનો અધરૂડો ઠરાવ કર્યો છે હાલ જે પ્રકારે નાતની વ્યવસ્થા ચાલે છે તે વેદ ઉપનિષદો અને ભગવદ્ગીતામાં દર્શાવેલા માનવોન્નતિના સિદ્ધાન્તોથી વિરુદ્ધ છે એ ભૂતકાળનો ઇતિહાસ લક્ષમાં લઈ વિવેક બુદ્ધિથી સુધારો કરવાની આનંદપ્રકતા છે શાસ્ત્રમાં કરેલી વ્યવસ્થા કાળાન્તરે બદલવી પડે છે તેથી નવી રીતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી શાસ્ત્ર કરના રીતિને વધારે બલવાન ગણવામાં આવે છે પરંતુ એ રીતિ પણ જ્યારે વર્તમાન કાળને પ્રતિકૂળ થઈ જાય છે ત્યારે તે લાભકારક હોવાને બદલે જીલમ કળાઈ થઈ પડે છે રીતિનો રાટલો ધણો વાસી થઈ ગયા પછી હિંદુ પ્રજા એ જ રાટલાપર ગુજરાન ખરતી આવી છે તેથી આપણે માત્ર હયાતી અનુભવીએ છીએ પણ જીવન જીવતા નથી વર્તમાન રીતિનું અનુસરણ વગર વિચારે ખરવાથી આપણે ભૂત અને વર્તમાન કાળ વચ્ચે અચકાવા ખરીએ છીએ વેદમાં જે ચાર જાતિઓ વર્ણવી છે તે જન્મને આધારે ગણેલી છે એમ માનનાનું કાર્ધ કારણ નથી હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે એ જાતિઓ ગણેલી જણાય છે આ વાત ભગવદ્ગીતામાં સ્પષ્ટ કહેલી છે કેમકે શુશ્રુક્ર્મના વિભાગ પ્રમાણે ચાર વર્ણના વિભાગ તેમાં ઠરાવ્યા છે હાન અર્થશાસ્ત્રમાં જે મમની વહેચણી (division of labour) કહેવાય છે તેની વહેચણી માટે એ ચાર જાતિઓ કે પેલી છે એમ ક્ષણિત થાય છે એ જાતિવિભાગથી એવું કાર્ય સરવૃ થણું વખતથી બંધ પડ્યું છે ચાર ને બદલે હજારો નાતો થઈ ગયા છે અને તે નાતો એવી એક જીજ્ઞાસી જુદી અને એક જીજ્ઞાસી સામે થઈ ગયા હિંદુ એ માત્ર નામ ગળું છે અને હિંદુ કામમાં વાસ્તવિક મથ રહ્યો નથી ધર્મશાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે હિતગતી જાતિનો પુરુષ બ્રાહ્મણ સરખી ચાલતી જાતિનો પાંચમી છત્રી કે સાતમી પેઢીએ થઈ શકે તે પણ હવે બંધ પડ્યું છે, અને આ હજારો નાતો ગુણ મંથી નહિ પણ માત્ર જન્મથી રચાય છે પ્રજાના વ્યવહારમાં તે

કામની વહેંચણી તરીકે ઉપયોગી ગદી નથી અને માન પ્રત્નની ઉત્પત્તિને અટકાવે છે

જનમમાજમા મડળોના આગવકાળમા, ચમચીવની યોગક સેના નાના બાળક જેની વ્યવસ્થા હોય છે પણ દેગવણી અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે અને જનમમાજનો અનુભવ વધે છે ત્યારે અવનરૂપ વ્યવસ્થા ટકતી નથી અને વિચાર અને વર્તનની અવન-તાની ભાવના ઉદ્ભવે છે અને ખીજી જનની વ્યવસ્થાની જરૂર હિમી થાય છે. નાતની વ્યવસ્થામા હવે દુરાચાર અટકાવવાનું સામ-ર્થ્ય નથી, નીતિની પુષ્ટિમા નાત મદ્દાપતા કરી શકતી નથી ખાવા પીવામા પણ નાનને લીધે દોગ અને અમત્ય પ્રવર્તે છે લોભે ખુશીમા આવે તેમ બોજનવ્યવહાર કરે છે, હોટેલોમા અને ઇગ નીની દુકાનોમા ખાવપીએ છે અને નાતમા એક અને મદ્દાર ખીન્ને એવા બે જુદા દલમય દેખાવ ધાન્ય કરે છે આથી જીવન માન-સિક્ક અને નૈતિક વિરોધવાળું થયું છે મદ્દાપાનને નાત અટકાવી શકતી નથી નાનનો નિયમ ચુસ્ત રીતે તોડવો અને બદારથી તે પાગવાનો દોગ કવો એટલું જ બસ ગણાય છે નાત દલમય મમાધાન કરીને આખમીચામણા કરે છે અને તેથી પ્રત્નમા મનો-બગ તથા નીતિનગ વટે છે અને બીજા વડે છે આની વ્યવસ્થા હોય ત્યાં વિચાર અને કર્મની ઉત્પત્તિ તથા સ્વભાવની દૃઢતા ક્યાથી પ્રાપ્ત થાય ? પૌરુષની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય ? નાતની વ્યવસ્થા વર્ત-માન મમયને પ્રતિકૂલ યદ્ધ જરાથી આ પરિણામ આન્યુ છે એ વિરોધથી આપણી પ્રત્નમા લક્ષણની ઉચ્ચતા સિચિત્ત યદ્ધ છે, નિન્-ભાવ વધતો જાય છે, પુરુષાર્થ કવવાની અને લોકદિત માધરાથી શક્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે, અને આ નાતરૂપ રક્ષક આપણા પ્રત્નત્વનો નાશ કરશે એવી ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ છે

એમ કહેવામા આવે છે કે જુદા, બસવ, નાનક અને ગમા-નુજ નાત સામે કાવ્યા નહિ તો આપણે કેમ કાવીશું ? પરંતુ, તે

વખતે જે સુયોગ નહોતો તે હવે આવ્યો છે. આખા દેશમા શાન ફેલાવા માંડ્યું છે. કાયદો સહુને સગળા દરાવે છે, રેલવે ટ્રામ વગેરે માર્ગ વિગતારથી ઉધડ્યા છે. જે વર્ગોને શરૂ કહેવામા આવે છે તે પણ ધીમે ધીમે પણ નિશ્ચિતપણે જાગૃત થવા જાય છે. સમુદ્રગમન કરનારને તેમ જ બીજાઓ સાથે જન્મનાગ્ને પહેલા જેટલી હેગનગતિ થતી નથી અવળત, આમ છતાં પણ આ સર્વ કંઈક છે, પણ કાર્યની કંઈકતાથી માણસની કિંમત થાય છે. જેમ વધારે મુશ્કેલી તેમ વધારે વીરત્વની મિદિ-એવો નિયમ છે. આપણે ફત્તે-હમદ થઈએ કે ન થઈએ પણ આ નાતરૂપી રાક્ષસ સામે આપણે વિગ્રહ કરવો જોઈએ વર્તમાન સમયના બળ આપણા પક્ષમા છે. આપણા આરભપ્રયાતન નાના અને જુજ હશે, પણ મને શ્રદ્ધા છે કે નાની શરૂઆતથી મહાન પ્રગતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે નાત હાલ જેવી અવસ્થામા આવા ગદ્ય છે તે અવસ્થા સામે વિગ્રહ કરતા દબમય જીવન સામે, ભીરતા મામે મક્કપ કરવાની અશક્તિ સામે, મનુચિત બુદ્ધિ સામે વિગ્રહ કરવાનો છે આપણુ યુદ્ધ તે નીતિના નિજ્ય માટેનુ યુદ્ધ છે, અને ઉપહાસ તથા તિરસ્કાર સામે આપણે દંડતાથી રહીશુ તો જરૂર વિજયવત થઈશુ આ કાર્ય પ્રભુનો પ્રેમ પ્રવતાવવાનુ કાર્ય છે એ પ્રેમથી સર્વના મધુ રૂચાય છે અને સર્વ બધુભાવથી ઐક્ય પામે છે એ પ્રભુપ્રીત્યર્થ કરનાના કાર્યમા પ્રભુ આપણને સહાયતા કરે.

પ્રમુખના આ બાવણ પછી મિ દક્તરીએ મેન્ફ્રેન્સના ઉદ્દેશ વિશે વિવેચન કર્યું સારખાદ નીચે પ્રમાણે દર્શન કરવામા આવ્યો.

૧ '(અ) આ મેન્ફ્રેન્સ જાહેર કરે છે કે વર્તમાન સમયમા હિંદુ કોમમા અનેક નાતો અને પથેથી ધણા વિભાગ પડી ગયા છે તો પણ એ કોમમા પ્રાચીન અને પ્રમાણભૂત શાસ્ત્રોમાના મૂળ સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે હિંદુ કોમ તે અવિભક્ત અને એકસરખા બધાર-

છુની પ્રગત છે; પરંતુ ઐક્યનો ભંગ કરનારા અને કામને તોડીને કક્કા કરી નાખનાર કેટલાક અનિષ્ટ રીવાજો એ કામમાં પેગી મયા છે અને તેથી મંપ અને ભાતૃભાવની ગાંઠ જતી રહી છે. આને પરિણામે વર્તમાન સ્થિતિને અનુકૂળ થઈ ઉત્તરિ પામતાં અરોધ થાય છે. આ કારણથી આ કોન્ફરન્સ ફરાર છે. આ અનિષ્ટ રીવાજો મંબંધમાં સોદમનને મંડકારી કરવાના ચાપુ પ્રયત્ન પદ્ધતિમર કરવાનો મમય આપ્યો છે, અને અસંખ્ય કામમાં આગળ વધતી પ્રગતિઓ માથે દિંદુ કામ ગતિ કરી શકે તે માટે એ કામમાં યોગ્ય મંધાય એવા સ્પષ્ટ ઉપાયને મરજ કરવાની જરૂર છે.

(બ) આ કોન્ફરન્સનો અભિપ્રાય એવો છે કે આપણા માનનાના જે અનેક ભાગ અને બેઠ પ્રવર્તમાન છે, અને, ગુણ, કર્મ, યોગ્યતા, પદ્ધતિ, લક્ષણ, શક્તિ, ધર્મ, એ મર્વની મણુના વિના માત્ર જન્મ પ્રમાણે ચરિઆતાપણું અને ઉતરતાપણુ માનવાના જે વિચાર છે, તે ધર્મ અને મમાજઅવગ્યાના પાયાની ખરી રચનાથી વિરુદ્ધ છે અને તેને પરિણામે ઉપર કહેલા અનિષ્ટ રીવાજોની હાનિ થઈ છે. આથી વ્યવહારની બધી દિશાઓમાં દિંદુ કામની વૃદ્ધિ નિર્મળ થઈ ગઈ છે અને મંપ, ઉત્તરિ અને માદગિકતાની ભાવના કુદિત થઈ છે તે ખેદકારક છે.'

આ પછી ચર્ચાના વિષયો નક્કી કરવા કમીટી મળી. તે કમીટીએ નીચેના ફગવ ઘડ્યા તે તા ૧૦ મીની બેઠકમાં ગળુ થયા અને પમાર થયા.

૨. ' (અ) આ કોન્ફરન્સનો અભિપ્રાય એવો છે કે પ્રાચીન દિંદુ રીવાજ પ્રમાણે અને પ્રમાણભૂત રાખે તથા ધર્મઅંથો પ્રમાણે જુદી જુદી જાતના દિંદુઓ વચ્ચે લગ્ન થઈ શકે છે, અને એવા લગ્નવ્યવહારને કાયદાનાં અને ખીજી જાતના જે અન્તગમ નડે છે તે દિંદુ કામની સ્વાભાવિક અભિવૃદ્ધિને હાનિકારક છે.

(બ) આ કોન્ફરન્સ સખત લલામણુ કરે છે કે આ સદ્ અન્તરાય અને નડતર દૂર કરવા જોઈએ, અને, સગ્કારની કાયદા બાધનારી સભાને આ કોન્ફરન્સ વિનંતિ કરે છે કે ગમે તે નાત કે પ્રેટા નાતના હિંદુઓ વચ્ચેના લક્ષ કાયદેસર છે એ બાબત શંકા ન રહે એવો કાયદો કરવાની જરૂર છે.

૩ (અ) આ કોન્ફરન્સ જુદી જુદી નાતોને વિનંતિ કરે છે કે નાતના માણસોને એટલી તો છુટ આપવી કે જે નાતો અને નાત-વાળા તેમની નાતના ઘણી નજીકના છે તેમની સાથે જોગજનવ્યવહાર અને લક્ષ વ્યવહાર કરી શકાય, અને, પછી ધીમે ધીમે એવા વ્યવહારનો પ્રદેશ વધારવો અને, નાતના છુટક માણસોને આ કોન્ફરન્સ આગ્રહ પૂર્વક જણાવે છે કે હાલના જમાનાની સમાજ વ્યવસ્થા અને બીજી સ્થિતિને લીધે આવી છુટની આવશ્યકતા છે માટે ઉપદેશથી તેમ જ દૃષ્ટાંતથી તેમણે એ છુટને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.

(બ) આ કોન્ફરન્સ નાતના રોડીઆ, પટેલ, પંચ અને અધિકારીઓને લલામણુ કરે છે કે નાતના બંધન અને અતરાય દ્વિતકારક પ્રકારે સિધિલ કરવામા નડતી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવામા તેમણે પોતાની વગ ચલાવવી જોઈએ.

૪. (અ) હિંદુ કોમની ઘણી નાતોએ પોતાની સ્થિતિ આગળ વધારવા અને વધારે સારી કરવા ઇચ્છા દર્શાવી તેથી આ કોન્ફરન્સને મતોપ આય છે, પણ, એ પ્રયાસ કરતા તેઓ એવા સાકડા અને કેવલ નાતના મહાના હિતના માર્ગ લે છે કે સમગ્ર કોમની એકતા, ઉત્કર્ષ અને કલ્યાણને તેથી હાનિ થાય છે એ જોઈ આ કોન્ફરન્સને ખેદ થાય છે.

(બ) આ કોન્ફરન્સનો અભિપ્રાય એવો છે કે નાતના ભેદ વિના મનુષ્યજાતિપત્ની વિશાવ લાગણીથી ધરિપતાવો, નિશાળો, પાઠશા-

જાઓ, મારું વૌરું કેળવણીની અને લોકમત્યાણની મર્યાદાઓ સ્થાપન કર્યાથી દિંદુ ડામની મદાન મેરા થશે

૫ આ ડામ-ડામનો એવો અભિપ્રાય છે કે દિંદુ ધર્મમાંથી બીજા ધર્મમાં ગયેલા માણસોને દિંદુ ડામમાં પાછા આવવાની અનુમતિ કરી આપની જોઈએ, અને, દિંદુપણના દારૂ પ્રાચીન દાગની પર મવને માટે ખુલાસા ગણવા જોઈએ

૬ આ ડામ-ડામ એવો નિઃપાતમ અભિપ્રાય પ્રમુખ છે કે દિંદુ ડામના ઉત્પત્તિના આધારે દિંદુ ડામની ઓછાની ઉત્તિ, ગાદી અને સુમત્કાર ઉપર અવશ્ય મહેલો છે

૭ આ દરવોમાં મમાયેના વિચાર ફેલાવવાના ઉદ્દેશ્ય લેવા નાહ, આ દરવો અમનમાં મુખવાનુ જોઈએ કબુલ કરે તેમની મજા સ્થાપનાના હેતુથી એવા માણસોનું રજીસ્ટર તૈયાર કરવા સાહે અને આ ડામ-ડામના હેતુ અને ઉદ્દેશ સામાન્ય રીતે સફળ કરવા સાહે આ ડામ-ડામ (અમુક) સમારીઓ અને સહયોગીઓ એક 'વર્કિંગ કમીટી' નીમે છે

દરેક દરવ મજુર થતા પહેલા જુદા જુદા વક્તાઓએ તે વિષય ઉપર મથોચિન વિવેચન કર્યું હતું

નામદાર મહારાજ ગાયમવાડે નાનના રીવાજની અનિષ્ટતા વિશે તથા તે દૂર કરવાના ઉપાય વિશે ઉત્તમ નિમિષ લખનારને ઈનામ આપના ખુલાસા કર્યા છે તે મેમ્બરોના પત્ર પ્રમુખે સભામાં વાંચી બતાવ્યા અને આ ઉદ્દેશ માટે નામદાર મહારાજનો ઉપમાર માનવામાં આવ્યો

તા ૧૧ મી નવેમ્બરે સાંજે રોડ ત્રિભોવનદાસ મગદાસ નથુભાઈનું મિત્રગામના મનામાં ડામ-ડામ તરફથી રનેક સંમેલન ભરવામાં આવ્યું, એ મેળાવડામાં પણ સારી સખ્યા હાજર થઈ હતી

તા ૧૨ મી નવેમ્બરે રાત્રે કાશીબાગમા ટ્રેન્ડગન્સ તરફનું ભોજન થયું. ભોજન વનસ્પતિના આહારનું હતું અને ભોજનમા શામીન થના માટે રૂ ૧ ની ફી રાખવામા આવી હતી. આશરે બસે અઢીસે માણસો એ ભોજનમા શામીલ થયા હતા અને તેમા ટ્રેડલીક સન્નારીઓ પણ હતી. ભોજન પુરૂ થયા પછી કાશીબાગના દીવાનખાનામા સર્વ એકત્ર થયા અને મગીત વગેરેના વિનોદ પછી પ્રમગને ઉદ્દેશીને ભાષણો થયા ત્યાર બાદ મેળાવડો સમાપ્ત થયો.

આ ભોજનમા શામીન થનાર સ્ત્રીપુરુષોના નામ ટ્રેડલાક વર્તમાન પત્રોમા પ્રસિદ્ધ થયા તેઓ કયી કયી નાતના છે તે પણ તે વર્તમાન પત્રોએ પ્રસિદ્ધ કર્યું. ભોજનમા એ 'અત્યજો' સામેન હતા એ હકીકત દર્શાવી મુખાઈના 'યુજરાતી' પત્રે ધણે ખળભગાટ કર્યો. ભોજનમા સામેલ થનાર ઉપર ભારે ટુમકા કર્યો અને તેમને નાતબહાર મુકવા તેમની નાતોને ઉચ્છેરણી કરી.

સુધારાની ગતિ ન અટકે એવી જોમની ધૃષ્ટિ હોય તેમને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેમણે પોતાના હૃદયને એ પ્રશ્ન પુછવો કે કયા સુધારાની ગતિ આ ભોજનના પ્રસંગથી અટકી એમ તેમને લાગે છે ?—માત્ર જાતિભેદ દૂર કરવાના સુધારાની ગતિ અટકી કે દરેક વિષયના સુધારાની ગતિ અટકી, એમ તેમને લાગે છે ? દરેક વિષયના સુધારાની ગતિ આ ભોજનથી અટકી એમ તેમને લાગતું હોય તો વિશેષ પ્રશ્ન એ વિચારવાનો છે કે એવી ધારણા મકામણુ છે ? આ ભોજનથી જુના વિચારના માણસોમા જે ખળભગાટ થયો તેથી મહોળી ઉમ્મરના લગ્ન થતા અટકશે અને બાળનરૂ ન્યા બંધ થયા હતા ત્યા તે પાછા શરૂ થશે ? કે, યુરોપ જતા લોકો રોમમાં અને યુરોપથી પાછા આવનારને વધારે દરકત પડશે ? કે, માબાપ છોડરીઓને નિશાળે મોકલતા અટકશે અને નિશાળે ભણતી છોમરીઓને ઉગાડી લેશે ? કે, વિધવાવિવાહ કરનાર તરફ દાન જે સદનતી

જતિ છે તે ઉત્તરદાશ જો અને તેમનો દીવોદેવના બંધ કરવામાં આવશે? કે, અધઃસ્થિતિના અને રોવા કુટવાના આદ્ય બંધ થવા માડ્યા છે તે પાછા શરૂ થશે? શાન્ત રીતે વિચાર કરતા જણાશે કે આવા પરિણામ થશે એમ માનવાનું કાંઈ કારણ જણાતું નથી. પરિણામ એ ભરિખની બાબત છે, અને, ભવિષ્ય કેવું થડાવ છે તેની વાટ જોવી એ વધારે મલાઈ લેશે છે. અમને ભરોમો છે કે થોડા વખતમાં જણાઈ આવશે કે આ વિષયોમાં સુધારાની ગતિ કાંઈ રીતે કુશિલ થઈ નથી.

કદાચ એમ કહેવામાં આવશે કે આ બેજગતી નાતોની માફક જતિ ઉત્તેજિત થઈ અને નાતોને પોતાનું બળ અજમાવવાનો પ્રયત્ન આવ્યો, તેથી, ખીજ સુધારાના વિષયોમાં પણ નાતોની સાફ જતિ ઉત્તેજિત થશે અને નાતો દરેક સુધારો અટકાવવા માટે પોતાનું બળ વાપરશે આ પણ ભવિષ્યની વાત છે, અને ભવિષ્યમાં શું બને છે તેની વાટ જોવી એ આ બાબતમાં પણ સલાહ લેશે છે. હજી સુધી કોઈ નાતે માળાપોને પોતાની છોકરીઓને નિસાળેથી ઉઠાડી લેવાની આજ્ઞા કરી નથી કે કોઈ માળાપો પાસે ખુલાસો પુછ્યો નથી કે તમારી છોકરીઓને હજી સુધી પરણાવી કેમ નથી,—એ હકીકત લક્ષમાં લેવા જેવી છે. સુરોષ જવાનો પ્રચાર શરૂ થયો ત્યારે સુરોષથી પાછા આવનાર મંમથમાં નાતોની માફક જતિ ઉત્તેજિત થઈ હતી, અને નાતોને પોતાનું બળ વાપરવાના પ્રયત્ન આવ્યા હતા. તે છતાં, નાતોનું બળ વધ્યું નથી અને નાતો એ સુધારાને કે ખીજ કોઈ સુધારાને આગળ વધતો અટકાવી શકી નથી એ હકીકત પણ લક્ષમાં લેવા જેવી છે. અને સદુથી વધારે લક્ષમાં લેવા જેવી હકીકત એ છે કે નાતોની હાલની વ્યવસ્થા જનસમાજના નીતિબળની વિરુદ્ધ છે, અને, મસારસુધારાની ગતિ જનસમાજના નીતિબળને આધારે થાય છે, નાતોની હાલની વ્યવસ્થાને મતુષ્ટ રાખીને મસાર-સુધારો થઈ શકે એમ નથી; સંસારસુધારાનો ઉત્કર્ષ આમાનિક

નીતિબળની વૃદ્ધિ થાય છે; એ બળ ન હોય ત્યાં નાતોનો અવરોધ ન હોય તોપણ સંસાગ્રસ્થારો વધી શકતો નથી; એ નથી. હિંદુ સમાજની ગતિ ઉન્નતિને માર્ગે વળી હોય તો નાતોનું બળ વધે એવો સંભવ જ નથી.

જાતિભેદ દૂર કરવાના સુધારાની ગતિ આ ભોજનથી અટકી છે એમ સુધારાના જે મિત્રોને લાગતું હોય તેમને એ પ્રશ્ન વિશે મનન કરવાની સૂચના કરીએ છીએ કે—જાતિભેદ દૂર કરવા માટે કયા કયા ઉપાય લેવા જોઈએ ? જાતિભેદ દૂર કરવો જોઈએ એ વિશે નિમંધ લખવા, પ્રમાણુ બતાવવા અને ઠરાવ કરવા એટલું બસ છે એમ તેમને લાગે છે ? જાતિભેદનું જોર ચારે તરફથી નરમ થયું છે એ આ ત્રણ ઉપાય ઉપરાંત ધણાએ પોતાના વર્તનમાં જાતિભેદ ઓછો કરી નાખ્યાથી થયું એમ તેમને નથી લાગતું ? સુધારાવાળાએ પોતપોતાના વર્તનમાં જાતિભેદ જુના વિચાર પ્રમાણે સખ્ત રીતે ચાલુ રાખ્યો, હોત અને માત્ર નિબંધ, પ્રમાણુ અને ઠરાવ ઉપર આધાર રાખ્યો હોત તો જાતિભેદ શિથિલ રીતે પાળવાનો પ્રચાર કદી પ્રવર્ત્યો હોત ? જાતિભેદના નિયમ વર્તનમાં શિથિલ કરનારને જેમ પોતાનું કૃત્ય વાળખી છે એવા ભરોસા સાથે એ નિમંધ, પ્રમાણુ અને ઠરાવની જરૂર છે, તેમ, એ નિબંધ, પ્રમાણુ અને ઠરાવ પ્રતિપાદન કરનારને પોતાના વિચારો અમલમાં મુકી શકાય એવા છે એવા ભરોસાની જરૂર નથી ? તેમ જ, ખીજ સુધાગ પરિપૂર્ણ રીતે અમલમાં આવશે એટલે જાતિભેદનો સુધારો વગર પ્રયાસે અને વગર જોષમે આપોઆપ અમલમાં આવશે એમ માનીને બેસી રહેવું એ યથાર્થ છે ? ખીજ દરેક વિષયના સુધારાના વિકાસને નડનાર તે જાતિભેદ છે, પરદેશગમન છુટથી તે થવા દેનાર તે જાતિભેદ છે, કબજા કરાવનાર તે જાતિભેદ છે, બાળલમની ફરજ પાડનાર તે જાતિભેદ છે, સ્ત્રીદિગ્વણીમાં આડે આવનાર તે જાતિભેદ છે,

વિદ્યાનિવાહના પ્રતિમધને પ્રવર્તનારા તે જાતિભેદ છે, લગ્નમરણના ભારે ખર્ચ કાયમ ગણનાર તે જાતિભેદ છે, ત્યાં, એ મૂળમાં જ ધાની મેળેનો કુધારો ખીજ સુધારાનો પરિપૂર્ણ નિમસ થવા દેશે અને પોતાના નાશ માટે મુકરતા કરી આવશે એવી આશા આધવી એ અર્થ છે જાતિભેદોના સુધારો થાત તે વિના ખીજ સુધારાનો પરિપૂર્ણ નિમસ થાય તેમ નથી ખીજ સુધારામાં જે માઈ ગતિ થઈ છે તે સાથે સાથે જાતિભેદનું જેમ નરમ પડવાથી થઈ છે તેમ જ માત્ર પ્રવણી જાત જાનના પ્રસાર માથે કાનની ગતિ થાય તે ઉપ આધાર ગણવો અને સુધારાનો અમન કરવાનો પ્રયામ ન કરવો એ સૂત્ર જેમ ખીજ સુધારા માટે ખોદુ છે તેમજ જાતિભેદના સુધારા માટે પણ ખોદુ છે જાનનો સ્વભાવ એવો છે કે તે એકાદ હોય તો વધારે ને વધારે સૂક્ષ્મ થતુ જઈ વરાસ પેઠે હીડી જવા માડે છે જાનની સાથે ચારિયનો યોગ હોય ત્યારે જાન અસન રૂપે જળવાઈ રહે છે અને ઉપયોગી થાય છે જે સુધારો કરવો હોય તેના અમનની શરૂઆત કરવી જ જોઈએ

જાતિભેદ મુખ્યત્વે કરી બે બાબતમાં છે ભોજન-વ્યવહારમાં અને લગ્ન-વ્યવહારમાં કેટલીક નાતો એવી છે કે જેમના વચ્ચે પહેલાં ભોજન-વ્યવહાર અને લગ્ન-વ્યવહાર હતા પણ હવે લગ્ન-વ્યવહાર બંધ થઈ ગયો છે અને માત્ર ભોજન-વ્યવહાર રહ્યો છે ધણી નાતો એવી છે કે જેમના વચ્ચે ભોજન-વ્યવહાર છે અને તથી લગ્ન વ્યવહાર થાય તો તે સામે વધો ટકી શકે નહિ આ હકીકતથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે જાતિભેદ દૂર કરવામાં રહેતુ છે જ્યાં ભોજન-વ્યવહારનો સ્વીકાર થાય છે ત્યાં સમાનતાના લાભનો ઉદ્ભવ થયા વિના રહેતા નથી આ કોન્ફરન્સના ભોજન ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલી જાતજાતની ચર્ચામાં એક એવો પણ પક્ષ ઉદ્ભવવામાં આવ્યો હતા કે ભોજન વ્યવહાર ન હોય ત્યાં તે દાખલ કરવાથી જાતિભેદ દૂર થઈ શકતા નથી અને તથી સુધારાની પ્રગતિ સબધમાં આ ભોજન-પ્રસંગની

જરૂર નહોતી કે આ બોજનપ્રસંગથી ઉઠેયો ખગબગાટ આ દબો લને ગદ કરે છે બોજનવ્યવહાર ન હોય ત્યાં તે દાખલ કરવાથી જાતિભેદનો ઉત્પેદ શરૂ થાય છે અને વર્ણવ્યવસ્થામાં ઉચનપાચન થાય છે એમ માની જુના વિચારના લોકોએ આ બોજન સામે વાધાના પોકાર કર્યા હતા અને નાતોએ બહિષ્કાર કર્યા છે આ બોજન પ્રમુખથી જાતિભેદનો પક્ષ કરનારના ચિત્તને જે ધક્કો લાગ્યો છે તે જ બતાવી આપે છે કે જાતિભેદના સુધાગમાં બોજનવ્યવહાર એ નજીવી વાત નથી પણ ગભીરતાનાળી પ્રવૃત્તિ છે કેટલીક નાતો ચઢિયાતી છે અને કેટલીક હવખી છે, કેટલીક બ્રાહ્મણોના મમર્ગને યોગ્ય નથી અને કેટલીક ગ્રામના સ્પર્શને યોગ્ય નથી, અને એ બધી નાતોએ માથે બેસીને જમવાથી ઉત્તમ વર્ણોનું શ્રેષ્ઠ નષ્ટ થાય છે, એ પ્રકારની જે દલીલો આ બોજન પ્રમુખને પગિણામે પ્રકટ કરવામાં આવી હતી તે દર્શાવી આપે છે કે હિંદુ કોમમાં કેટલીક નાતોએ પોતાના ચઢિયાતાપણાનું એક લક્ષણ એ માન્યું કે ખીજ નાતો તેમની સાથે બેસીને જમવાને લાયક નથી, અને એ ખીજ નાતોનો બોજન પ્રસંગમાં સ્પર્શ ચક્રાથી તેમનું ચઢિયાતાપણું ખગિત થાય છે આ રીતે સમર્થોચ્ચતામાં એક મરખી શ્રેષ્ઠતાનાળા હોય તે જ સાથે બેસીને જમી શકે એ ધારણાને લીધે બોજનવ્યવહારના પ્રતિબંધમાં ચઢતા ઉતરતાપણાની માન્યતા ગ્રહેતી છે અને, હિંદુ કોમના બધા માણસો તે સગખી રીતે દિંદુ છે, હિંદુપણમાં સર્વ મમાન છે, સર્વ સગખી રીતે મમના નમમ દિંદુ

● કેટલાક એમ પણ કહેનાર નિકળ્યા હતા કે આ બોજનમાં સામેલ થનારા માત્ર બ્રાહ્મણો પેકે મિષ્ટાન્નની લાલચે ત્યાં ગયા હતા આવી અણસમજી રીકાનો વિરોધ ઉત્તર આપવાની જરૂર નથી રૂકા શ્રેષ્ઠ કહીમું તો બસ ■ કે બ્રાહ્મણો ફક્ત મજતા મિષ્ટાન્નને માટે બીજાને ત્યાં જમવા જાય છે, સામે રૂપીએ બરીને જમવા જતા નથી અને, આ બોજન પદેર્શ મન્દરનસની બેઠક થઈ હતી તેને અંગે આ બોજન કરવામાં આવ્યું હતું,

પ્રગ્ન અને છે, હિંદુ તરીકે તેમના બધા હક્ક મરખા છે, અને કોઈ નાત પીછ નાનના મનુષ્યોના નિરસ્કારને કે અણમથાને પાત્ર નથી; એ જાવના ઉદ્ભૂત થવા માટે જોગનન્યવહારની યોગ્યતાનો સ્વીકાર થવાની પરમ આવશ્યકતા છે.

આ ચર્ચામાં એમ પણ જાર મુકીને કહેવામા આવ્યું છે કે આ રીતે જોગનન્યવહારના પ્રતિગંધ દૂર કરવાથી લગ્નન્યવહારના પ્રતિગંધ પણ દૂર થશે, અને, વર્ણોનો મંકર થશે. આ ટીકા અમારી ઉપરની હતીકને પુષ્ટ કરે છે અને જાતિભેદ દૂર કરવા સાથે આરંભમા જોગનના પ્રતિગંધ દૂર કરવાની જરૂર છે એ વાત સર્વમાન્ય છે એમ બતાવી આપે છે. જાતિભેદ દૂર કરવો એ ઇષ્ટ છે એ વાત મુધારા માટે પ્રયાસ કરનાર વર્ગને માન્ય છે તેથી એ વિશે આ પ્રમંજે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. અને, વર્ણોના ચકરનો નિષેધ કાનારા જે સ્મૃતિવચનો છે તેના દરતા વધારે ઉચી જાવના મહાભારતના જે વચનોમા દર્શાવી છે તે અહીં ઉતારીશુ તે બમ થશે.

न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत् ।

ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मणा वर्णतां गतम् ॥

न कुलेन न जात्या वा क्रियाभिर्ब्राह्मणो भवेत् ।

चाण्डालोऽपि हि व्रतस्यो ब्राह्मणः स युधिष्ठिर ॥

न जातिर्दृश्यते राजन् गुणाः कल्याणकारकाः ।

जातो व्यासस्तु कैवर्त्या श्वपाक्यास्तु पराशरः ।

बहवोऽन्येपि विप्रत्वं प्राप्ता ये पूर्वमद्रिजाः ॥

‘વર્ણો વચ્ચે ભેદ નથી, આ બધું જગત્ બ્રાહ્મ (બ્રહ્મનું) છે; બ્રહ્મદેવે પ્રથમ સૃજેલું છે તેમાં કર્મથી વર્ણ થયા.’

‘કુલથી કે જાતિથી (માણસ) બ્રાહ્મણ થતો નથી. ક્રિયાથી

ચાય છે, કેમકે, ચાકાન પણ પ્રતરથ (મદ્યગમ્યુવાળો) (હોય તો) (હિ) યુધિષ્ઠિર તે જાણાયુ છે’

‘(હિ) ગમ્મ’ (જન્મથી થતી) મતિ કન્યાયુમરક (તરી?) જોવાની નથી (પણ) યુલ્લ કન્યાયુમરક (તરી?) જોવાના છે’

૧૭. ‘બામ તો માણુમને પેટે (અને) પગસગ તો ચાકાનીને પેટે જન્મ્યા હતા, બીજા પણ ઘણા જે પ્રથમ જિજ નહોતા તે જાણાયુ પણુને પામ્યા હતા’

આ જોજનમા સામીન ચનાગ બીજા નાતો માથે લગ્ન યવહાર કરશે કે કેમ એ પ્રશ્ન પણુ પુછવામા આવ્યો છે. એનો ઉત્તર એ છે કે વરજન્મના યોગ્ય જોડા જોડાના જોડાએ અને નાતના પ્રતિ બધથી અપકી અયોગ્ય જોડા જોડી દિંદુ મસાગમા દુ ખની પ્રવૃત્તિ થતા દેવી ન જોડાએ એમ જોમની પ્રતીતિ થઇ હશે તે તે પ્રમાણે આમન કરવા પ્રયત્ન કરશે, એવી આશા રાખીએ છીએ પરંતુ,

* એ પ્રશ્ન પુછવામા ધણી રીતે અસહ્યતા વાપરવામા આવી છે અને કેટલાક વર્તમાનપત્રોએ પોતાની જવાબદારી બૂલી જઇ એવી અસહ્યતાને પોતાના લેખમા તેમ જ ચર્ચાપત્રોમા રચાન આપ્યુ છે એ જોડ મહુ હીવગીરી થાન છે. કોઈ પણ જોશભર્યા નરેદર સવાવનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે ગાંધિપ્રદાન માટે તત્પર થઈ રહેવા માણુસો પોતાનો લાભ આવેલો સમજે છે, પણ, જનસમાજ તરફ તેમની જવાબદારી છે તેમણે એવા માણુસોને ઉત્તેજન આપવુ એ બહુ અનિષ્ટ છે.

વર્તમાનપત્રોમાના કેટલાક ચર્ચાપત્રોએ પોતાના નામ પ્રકટ કરવાની પોતાની હિમ્મત ન છતાં આ જોજનમા પ્રકટ રીતે સામેલ થવારા પર બીજાના આરોપ કર્યા છે. કેટલાક પોતાના નામ ગુપ્ત રાખી પે તે અત્યંત હોવાની જોડી હરીકત કહી તેમને કોઈ કન્યા આપશે કે કેમ એવા પ્રશ્ન પુછ્યા છે કેટલાકે સુધારાવાળા હવે અગમ્યજમન (incest) કરશે એવા વચન લખ્યા છે જે વર્તમાનપત્રો આવા કચરને આશ્રય આપતા સ કે આય નહિ અને તે પ્રસિદ્ધ કરતા તેની અશીશ્યતા મટે એક રાખે પણ કહે નહિ તે દેસનો ઉદ્ધર કરશે એવી આશા ક્યાથી રાખવી?

નાનના હુંકાં મંડળને લીધે જેમને પોતાના પુત્રપુત્રીને નાનમા દર-
કાંઈ ઠેકાણે પરણાવવા એ અયોગ્ય લાગે તેઓ કાંઈ કન્યા કે કાંઈ
વગેરે નાતના છે એટલા જ કાંઈકથી તેને પમંદ કરે એમ
મામણી કરવી એ કેવળ અવિચારીપણું છે. પગલુનારનું ભવિષ્ય મુખ
કેવા મંમથથી ફિલિન થશે એ મુખ્ય ધ્યાન્ય તેવું જોઈએ. નાતની
અંદાજે યોગ્ય જોડા શક્ય હોય છે અને શક્ય નથી પણ દોના. અને,
માત્ર જાનિએદને વગેરે અયોગ્ય જોડા બાધવા એ જેમ અનિષ્ટ
છે, તેમ જ, માત્ર જાનિએદ ફર કરવા ખાતર અયોગ્ય જોડા
બાધવા એ પણ અનિષ્ટ છે. જ્યાં કાંઈ પણ પ્રકારની અનિષ્ટતા
હોય ત્યાં સુધારો કે ઉત્કર્ષ થવો નથી. વળી, બાળવયની અનિષ્ટતા
પણ વક્ષમા લેવાની છે; અને મુખ્ય પ્રશ્ન તે 'પગલુવાવનો' નહિ
પણ 'પરણવાનો' છે, જેને પગલુવાવું છે તેણે પમદગી કરવાની છે.
એ મદોદી વાનની વિશ્વનિ થવી ન જોઈએ.

કેટલાક તરફથી એમ પણ કહેવામા આવ્યું છે કે આ ભોજન
પ્રકટ રીતે કરવું જોઈતું નહોતું પણ, તે ગ્રામ ગણવું જોઈતું હતું,
એવા ગ્રામ ભોજનવ્યવહાર વિશે કોઈક સમયે મગ નાગવલ્લુગવ
અદાવત્કરે કરેલા વચન ઉપર ઊભાં છે તેનો નિર્દેશ કરીશું તો
બમ થશે. ગ્રામ ભોજનવ્યવહારથી સુધારાનું કાર્ય આમળ વધતું જ
નથી. આ મમથમા મ્વ મણિવાવ નજીબાદ દિવેદીનું એક વાક્ય
ઉનારીશું. તેઓ 'પ્રાચીન' પક્ષની અનેક પ્રકારે દિમાયત કરતા
હતા તે જતા જાનિએદ મમથે તેમણે એક પ્રમતે કહ્યું છે કે 'મારે
નવીનો કહે છે તેવો એકાકાર વર્ણવ્યવહાર માન્ય છે, પણ ચાનતી
જાતિવ્યવહાર ગ્રામ રીતે તોડવી એ વાત મને અત્યંત અમાન્ય છે'
શું 'નવીનો' ને એ વાત માન્ય છે એમ કહી શકાશે ?

આવા ભોજનવ્યવહારમા ઇષ્ટતા છે. પણ, હજી તેનો સમય
આવ્યો નથી, અને, હજી પચામ વર્ષ સુધી એવા સમયની વાટ

જોનાની જરૂર છે, એમ પણ ડેટનાક તમ્મથી કહેવામાં આવ્યું છે. અમુક સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ માટે મમળ આવ્યો છે કે નહિ એ નક્કી કરવું બહુ મુશ્કેલી છે, અને, તે વિષયમાં પરિપક્વતાની અવધિના વર્તીની મંજૂરી ચોક્કસ રીતે બાધવાનું કદમ ધોગણ હાથ આપુ નથી. પરંતુ દુનિયાના મહાપુરુષોના દૃષ્ટાન્ત તરફ જોઈએ છીએ તો એમ જણાય છે કે જે સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ તેમને ઇષ્ટ જણાઈ તેનો તેમણે પોતે જ અમલ કર્યો છે, કોઈ મહાપુરુષ એમ કહી ગયો નથી કે 'અમુક પ્રવૃત્તિ ઇષ્ટ છે એવો મારો મત છે પણ મારા પછી પચામ વર્તે તેનો અમલ કરતે' એ જમાનામાં ઇષ્ટ ભાવના હિંમત થાય અને ભવિષ્યમાં બીજા કોઈ જમાનામાં તે ભાવનાનો અમલ થાય, એમ માનવ જાતિના ઇતિહાસમાં બનતું નથી. ઇષ્ટ ભાવના પ્રગટ કરનારા મહાપુરુષો પોતાના કાનમાં જ તે ભાવનાની પ્રવૃત્તિ કરે છે એમ બને છે શ્રેષ્ઠ, પુણ્ય અને મહામહા સમ્રાટ અત્યુચ્ચ પક્ષિના મહાપુરુષો દરેક જગાંનામાં ઉત્પન્ન થતા નથી પણ દરેક જમાનામાં ઉચ્ચ ભાવનાઓ વહન કરવાનું ઓછું વધતું માનવ્ય ધરાવનારા પુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે અને, ઇષ્ટ માર્ગે જન સમાજની પ્રવૃત્તિ કરાવવાનું પોતામાં ગ્રહેણ બળ તેઓ વાપરે છે સિદ્ધિ આણવાનું એ બળમાં સામર્થ્ય છે કે નહિ તે કાનકમે જ જણાય છે. પરંતુ એ ઇષ્ટ પ્રવૃત્તિ માટે બન હોય તે જગાં તે શક્તિ રાખવું એવો નિયમ થઈ શકતો નથી કોઈ વેળા પહેલો જ પ્રયત્ન સિદ્ધિમન્ત થાય છે, કોઈ વેળા અને પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા પછી મિદ્ધિ આવે છે પરંતુ પ્રયત્નની શરૂઆત થતા પહેલાં સિદ્ધિની અગાઉથી ખાતરી થઈ શકે એવો કોઈ માર્ગ હાથ લાગ્યો નથી અને, 'The virtue lies in the struggle, not in the prize'

આ જોજનમાં સામેલ થનારામાંથી ઘણાઓએ આસપાસના મહાજના તથા નાતના દબાણને લીધે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું એ ઘણું ખેદ

કારક છે. પરંતુ, એ કમોડીમા તેમનાથી ટકાયુ નહિ તેથી એ કસોટીનો સમય આણુવો જોઈતો નહોતો એમ દગ્તું નથી. 'સૈન્યને કદિ યુદ્ધના પ્રસંગમાં આણવું નહિ, કેમકે, એવા પ્રસંગથી જણાઈ આવે કે કેટલા યુદ્ધમા ટકી શકે એવા નથી, અને એ રીતે સૈન્યના બળનુ માપ ઉઠાડું પડી જાય.' એવો સિદ્ધાન્ત ચર્ચ શકતો નથી. સૈન્યના બળનું માપ યુદ્ધની કસોટીમા નક્કી કરવાની પરમ આવશ્યકતા હોય છે. જો એક વાર કસોટીમા ટકી શકતા નથી તેઓ એજ રીતે કમોડીમા કેમ ટકે તે સિધ્ધ છે, અને, કમોડી તે શી ચીજ છે તેનો એજ રીતે ખામખોને ખ્યાલ આવે છે. અમને પ્રતીતિ છે કે સુધારાનો ઇનિશિયલ જેમ ઘડતો જશે તેમ આ પ્રસંગ કિંમતી થવો જશે.

અનેક નાતોમા આ ઉપરથી ચર્ચા ઉત્પન્ન થઈ અને આ બોજનમા સામેલ થનારનો બદિલો કરવાની હીલચાલ થઈ એ 'અત્યજ્ઞે' સામેલ હોવાની હકીકત બોજન વખતે ધણાના જાણવામા નહોતી એ વાત ફેટલાટે આગળ કરી, અને અપ્રકટ રીતે હોટેલોમા જમનારા અને ધવનો તથા અત્યજ્ઞેના હાથનું ખાનારાના એ કૃત્ય જાણવામા જતા તેમની નાત તરફથી એ જાખતમા કંઈ કરવામા આવતું નથી એ વાત કેટલાકે આગળ કરી. પરંતુ, નાતોએ આવી હકીકત વિચારમા ન લેતા આ કોન્ફરન્સના બોજનમા જમનારને નાનખહાર મુક્યા અથવા તેમની પાસે પ્રાચલિત કરાવી તેમને નાતમા લીધા. ફેટલીક નાતોમા આ પ્રશ્ન ઉઠ્યા જતા તેનો નિર્ણય થવાનો બાકી રહ્યો છે. દક્ષિણના ગૃહરથો પણ આ બોજનમા સામેલ હતા. પરંતુ, દક્ષિણની નાતોએ આ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો નથી અને કાંઈ પણવા ભર્યા નથી.

ગુજરાતની નાતોના આ ખજલખાટને લીધે આ બોજન સમારંભની યોગ્યતાએવતા વિશે અનેક દષ્ટિનિન્દુથી ચર્ચા કરવામાં આવી

છે કેન્દ્ર-સમા નાતની વ્યવસ્થા નિશે દર્શાવનામા આવેના વિચાર અને થયેલા દરાવ સમઘમા નાતોએ કાઠ ઉપાય લીધા નહિ અને આ માત્ર ભોજન સમઘમા જ ઉપાય લીધા, તેમજ, વર્તમાનપત્રોમા પણ ભોજનને ઘણું મહત્ત્વ આપવામા આવ્યું તથા કેન્દ્ર-સમા બનેલી હકીકતને ઘણી ગૌણ ગણવામા આવી, એ સ્થિતિ પરથી એ વાનનુ પ્રતિપાદન કરે છે કે હાનની નાતની વ્યવસ્થા જેને શુદ્ધતા ગણે છે તેમા વિચારની કે મનની શુદ્ધતાનો સમાવેશ નથી, પણ, માત્ર બાહ્ય આચારની શુદ્ધતાનો સમાવેશ થાય છે, અને તે બાહ્ય આચારની શુદ્ધતા ખરી ન હોય અને દાહિક હોય તોપણ ચાલે, -તે દાહિક છે એવું ગણવામા હોય તોપણ ચાલે છે 'અમે નાત નથી માનતા, અમે બધી નાતોના માણસોને સરખા ગણીએ છીએ' એમ કહેવાથી નાતની શુદ્ધતા જતી નથી, ચઢિયાતી ગણાતી નાતના માણસો હનકી ગણાતી નાતના માણસો સાથે ભોજન-વ્યવહાર કરે એ તેમની આખી નાત જાય, પણ એવો ભોજન-વ્યવહાર નથી થતો એવી કૃત્રિમ કલ્પના નાત કરી લે અને એવો ભોજન-વ્યવહાર કરનાર એની કલ્પનાને ખરેખર ન કરે, એની સ્થિતિથી નાતની શુદ્ધતા જતી નથી એવા ભોજન-વ્યવહાર કરનાર સાથે નાત ભોજન-વ્યવહાર ગમે તેથી નાતની શુદ્ધતા જતી નથી, માત્ર, હનકી ગણાતી નાત સાથે ભોજન કરનાર એવો વ્યવહાર સ્પષ્ટ રીતે પ્રકટ કરે ત્યારે નાતની શુદ્ધતા જાય છે. આવી વસ્તુ સ્થિતિથી નાત જેને આચારની શુદ્ધતા ગણે છે તે જળનાય છે એમ મણુ કહી શકશે ? અને, આવો દહ તથા કૃત્રિમતા પાગનાર અને પગાનનારના મનની શુદ્ધતા જળનાય છે કે તેમના વિચારની ઉત્પત્તિને પુષ્ટિ મળે છે કે તેમના હૃદયમા નીતિનગ વધે છે એમ મણુ કહી શકશે ? હાલની વ્યવસ્થા કે પેરી શુદ્ધતાની જાનના નાતના માણસોના મહોટા ભાગના ચિત્તમા ગ્રાહ્ય રહી નથી, અને, એક બીજાને તત્કાળ અગત અકચણ ન આવે માટે તે શુદ્ધતા

જાગવવાનો દંખ કરી કામ ચલાવી લેવામાં આવે છે એ સ્પષ્ટ છે. આવી દયા કાચમ રાખવામાં હિન્દુ પ્રજાનું દિન મનાયેલું છે એમ કોઇનું પણ અંતઃકરણ માફી પુરે છે ?

જેમનું એમ કહેવું હોય કે હાવની નાતની વ્યવસ્થાએ માનેલી શુદ્ધતા પૂરેપૂરી અસરણઃ જાગવવી જોઈએ, અરપૂસ્થ મનાયેલી જ્વલિઓનો સ્પર્શજ ન કરવો જોઈએ અને ખાનપાનના વ્યવહારની મના છે તેવી કાચમ રાખવી જોઈએ, -તેમના અને કોન્ટ્રાસના વિચારોનો વિરોધ તર્કની કસોટીએ ચઢાવી ચકાચ તેવો છે. રાજના કામકાજના સદુને ખ્રીસ્તી, પારસી, મુમલમાનો માથે સ્પર્શ કરવાના પ્રમંગ આવે છે; રેલવેટ્રેનોમા, નાટકચાળાઓમા, તમાચાઓમા અને એવા બીજા જાહેર મેળાવડાના પ્રમંગોમા હિંદુ 'અન્ત્યજ્ને' મામેલ ચક્ર શકે છે અને થાય છે. મહોટા સહેરોમા પાણીના નળ હોય છે ત્યાં બધી કોમો અને બધી જાનો નળમાળી પાણી લઇ શકે છે; યુરોપમા બનેલી દવાઓ અને પૃષ્ઠિકારક ખોરાકની ઝીજો જ્યાંમંધ વપરાય છે; બરફ અને 'એથરેટ્ડ વોટર્સ'નો છુટથી ઉપયોગ થાય છે. આ મદુમા સ્પર્શસ્પર્શની અને ખાનપાનના વ્યવહારની શુદ્ધતાના નિયમોનો ખુલી રીતે ભંગ થાય છે, અને, તે ભંગ માટે કોઇને નાનબહાન મુકવામા આવતા નથી, કાઈ પ્રાયશ્ચિત કરવું નથી, કોઇ રનાન કરવું નથી, હુમડા બોળી નાખવું નથી કે જનેતબ બદલવું નથી. આ બધું આપત્તિશળને લીધે કરવું પડે છે એમ કહેવું એ વ્યર્થ છે અને અપ્રમાણિક છે. એમાના એક પણ પ્રકારનું વર્તન કરવાની કોઇને ફરજ પડતી નથી, અને, એમાના દરેક કાર્યથી દૂર રહેવું હોય તો દૂર રહી ચકાચ તેમ છે. કેટલાક એમાના કોઇ કોઇ કાર્યથી દૂર રહેનારા પણ હોય છે. વ્યવહારના ગ્વાર્થ માધવા સાર નોકરી કે વેપાર ખાતર અપૂસ્થ જનેતો સ્પર્શ કરવામા આવે છે અને રેવનેની મુસાફરી કરવામા આવે છે, તેમા કાઈ આપત્તિશળની ફરજ નથી; અરપૂસ્થનો સ્પર્શ કોઇ પણ રીતે ન થાય એવી શુદ્ધતા

જેને જાળવવી હોય તે એવા પ્રસંગ આવે તેવી નોકરી કે વેપારથી દૂર રહી શકે છે અને રેલ્વેને બદલે પગરસ્તે મુસાફરી કરી શકે છે. કેટલાક સાધુઓ પગરસ્તે જ મુસાફરી કરે છે, અને જાનાના કેટલાક સંઘ હજી પગરસ્તે જાય છે. નાટકશાળામાં અને તમાશાઓમાં ન જવું હોય તો ત્યાં જવાની ફરજ પડતી નથી. પાણીના નળનું પાણી ન પીવું હોય તો કુવા અને ટાંકાનું પાણી પી શકાય છે અને તેમ કરનારા કેટલાક હોય છે યુરોપથી આવતા ખાનપાનના પદાર્થોનો અને બત્કોનો તથા 'એયરટેડ વોટર્સ' નો સમૂજનો ઉપયોગ ન કરવાનો નિયમ કરવો હોય તો તે યથા શકે છે જેઓ આ બાબતોના નિષેધને શુદ્ધતા માને છે તેઓ રાજી ખુશીથી પોતાના દિત ખાતર, સગવડ ખાતર અને તન્દુરસ્તી ખાતર એ નિષેધના નિયમ તોડે છે. 'ગ્રાણ્તાન્તે પથ્ય ધાર્મિક શુદ્ધતા જાળવવા અમે તત્પર છતાં શુદ્ધતાનો ત્યાગ કર્યા વિના અમારે છુટકો નથી' એમ તેઓ કહેતા હોય તો તે માત્ર દબ છે. એ પ્રકારની કહેવાતી 'શુદ્ધતા' જાળવનારા થોડા છે, અને, પ્રજાનો ધણો ભાગ એ 'શુદ્ધતા' જાળવતો નથી; એ વાત દર્શાવે છે કે પ્રજાના ધણા ભાગને એ 'શુદ્ધતા' જાળવવા જેવી લાગતી જ નથી.

ઉપર કહેલા પ્રમંથો દાસના જમાનામાં બદલાયેલી રિવાજોમાં શરીરના અને સ્વાસ્થ્યના લાભ ખાતર આવશ્યક છે માટે તેમાં 'શુદ્ધતા' નો નિયમ શિથિલ કર્યા વિના છુટકો નથી, એમ કહેવામાં આવે તો એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે એ દષ્ટિગિન્દુએ દાખનો જમાનો તે આપત્તિકાળ નથી પણ સપત્તિકાળ છે, કેમકે, મંપત્તિ માટે એ દાખના સાધનોનો ઉપયોગ થાય છે, દામ વ્યક્તિ ઉપર આવી પડેલી થોડા કામની આકસ્મિક આપત્તિ દૂર કરવા માટે એ સાધનોનો ઉપયોગ થતો નથી વળી, નાતોએ માનેના શુદ્ધતાના નિયમોને વર્તમાન સમયમાં બદલવા લાયક હોય તો એ ક્ષિપ્ર થાય છે કે નિયમોમાં 'સનાતન સત્ય' નથી, પ્રજાના સદાકાળના વર્તન માટે

બીજી પ્રાન્તિક સંસારસુધારા પરિષદ

ગયે વર્ષે મુખ્યાલયમાં મળેલી પ્રથમ પ્રાન્તિક સંસારસુધારા સમાજમાં થએલા દરાર પ્રમાણે આ વર્ષે અમદાવાદમાં પ્રાન્તિક સંસારસુધારા સમાજ ભરવામાં આવી હતી ઇસ્ટરના તહેવારમાં પરિષદ ભરવાનું નક્કી થયા પછી કેટલાક અનિવાર્ય કારણોને લીધે તા. ૫ મી તથા ૬ થી એપ્રિલે પરિષદ મળી હતી.

ગયા વર્ષની માફક આ વર્ષે પણ પ્રથમ દિવસે એટલે પાંચમી તારીખે માત્ર પ્રતિનિધિઓની સભા ભરવામાં આવી હતી આ સભામાં, બીજા દિવસે પરિષદમાં ગળુ કરવાના દરારો સંબંધી ચર્ચા કરવામાં આવી હતી લગભગ ૮૦ પ્રતિનિધિઓએ આ સભામાં હાજરી આપી હતી.

બીજા દિવસે એટલે તા. ૬ થીએ પ્રેમાભાઈ હોનમાં બરાબર રહ્યા અગીઆર વાગે પરિષદનું કામ શરૂ કરવામાં આ પુ. પ્રેમાભાઈ હોન પ્રતિનિધિ તેમજ પ્રેક્ષકોથી ભરાઈ ગયો હતો પ્રતિનિધિઓની મધ્યા લગભગ ૧૦૦ ની અને પ્રેક્ષકોની ૪૦૦ ની હતી કેટલાક સ્ત્રી પુરોગાએ ઉદ્દ્યોગનું ગીત ગાયા પછી પરિષદની સ્વાગત કમિટીના પ્રમુખનું ભાષણ વાંચવામાં આવ્યું અત્રેની સંસારસુધારા સમાજના પ્રમુખ ઓનરેબલ સરદાર સર ચીનુભાઈ માધવનાથ ખેરોનેટને પરિષદની સ્વાગત કમિટીના પ્રમુખનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું તેઓ મુખ્યાલયમાં અગત્યના કામસર સંભાળી જવાથી તેમનું ભાષણ ગ. જીવણવાય નજગમ દેસાઈ, ખેરીસ્ટરે વાંચ્યું હતું સર ચીનુભાઈએ પોતાના ભાષણમાં સંસારસુધારાના સંબંધી અગત્યના પ્રશ્નોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો તહેમણે જણાવ્યું કે પ્રગતિ તરીકે આપણું

બીજી પ્રાન્તિક સંસારસુધારા પરિષદ

ગયે વર્ષે મુંબાઈમાં મળેલી પ્રથમ પ્રાન્તિક સંસારસુધારા સમાજમાં થએલા દરેક પ્રમાણે આ વર્ષે અમદાવાદમાં પ્રાન્તિક સંસારસુધારા સમાજ ભરવામાં આવી હતી. ઇસ્ટરના તહેવારમાં પરિષદ ભરવાનું નામી થયા પછી કેટલાક અનિવાર્ય કારણોને લીધે તા. ૫ મી તથા ૬ થી એપ્રિલે પરિષદ મળી હતી.

ગયા વર્ષની માફક આ વર્ષે પણ પ્રથમ દિવસે એટલે પાંચમી તારીખે માત્ર પ્રતિનિધિઓની સભા ભરવામાં આવી હતી. આ સભામાં, બીજા દિવસે પરિષદમાં રજુ કરવાના દરેકો સંબંધી ચર્ચા કરવામાં આવી હતી લગભગ ૮૦ પ્રતિનિધિઓએ આ સભામાં હાજરી આપી હતી.

બીજા દિવસ એટલે તા. ૬ થીએ પ્રેમાભાઈ હોલમાં બરાબર રહાડા અગીઆર વાગે પરિષદનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું પ્રેમાભાઈ હોલ પ્રતિનિધિ તેમજ પ્રેક્ષકોથી ભરાઈ ગયો હતો. પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા લગભગ ૧૦૦ ની અને પ્રેક્ષકોની ૪૦૦ ની હતી. કેટલાક સ્ત્રી પુરુષોએ ઉદ્દ્યોગનું ગીત ગાયા પછી પરિષદની સ્વાગત કમિટીના પ્રમુખનું ભાષણ વાંચવામાં આવ્યું. અત્રેની સંસારસુધારા સમાજના પ્રમુખ ઓનરેબલ સરદાર સર ચીનુભાઈ માધવલાલ બેરોન્ટને પરિષદની સ્વાગત કમિટીના પ્રમુખનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. તેઓ મુંબાઈમાં અગત્યના કામસર શેકાઈ જવાથી તેમનું ભાષણ રા. જીવણલાલ વ્રજગાય દેસાઈ, બેરીસ્ટરે વાંચ્યું હતું. સર ચીનુભાઈએ પોતાના ભાષણમાં સંસારસુધારાના સઘળા અગત્યના પ્રશ્નોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું કે પ્રજા તરીકે આપણું,

જીવન ટકારી રાખવું હોય, બીજી સુધરેલી પ્રજાની હરીફાઈમાં ઉતરવાનો આપણને જે પ્રમગ આવ્યો છે તેનો લાલ લેઈ આપણા દેશનો ઉદ્ધાર કરવાની આપણી ઇચ્છા હોય, તો આપણા મમાજના અનેક અનિષ્ટ અશોભા ફેરફાર કર્યા સિવાય છૂટકો નથી પ્રજાની ઉન્નતિ સર્વ પ્રકારે અને સર્વ દિશામાં સાથે થવી જોઈએ રાજકીય, સામાજિક, ઔદ્યોગિક, ધાર્મિક વગેરે સર્વ રીતે પ્રજાની ઉન્નતિની આનંદપ્રતા છે, એટલુજ નહિ પણ એમાંથી એક ઉપગ્ર વિશેષ ભાર દેવાથી આખી ઉન્નતિને હાની પહોંચવાનો સંભવ છે દર-રે કાન્સેસની સાથે બીજી અનેક પગિપદો ભરવામાં આવે છે, તેમાં રાષ્ટ્રીય, સામાજિક પરિપદ પણ ભરવામાં આવે છે પરન્તુ એક અઠવાડીયામાં એટલી બધી પરિપદો હોવાથી અને કાન્સેસની ખેડક વિશેષ આકર્ષક હોનાથી બીજી પરિપદો તરફ જોઈએ તેટલું લક્ષ અપાતું નથી એટલા માટે પ્રાન્તિક પરિપદની-રાજકીય અને બીજી પરિપદોથી સતત-વિશેષ જરૂર છે રાજકીય પરિપદની અગત્ય કોઈ રીતે ઓછી નથી ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે દેશની ઉન્નતિ માટે સર્વ દિશામાં એક સગ્રામી રીતે પ્રયાસ થવાની જરૂર છે, પરન્તુ એ સર્વ પ્રજાતિઓ એક બીજાથી સ્વતંત્ર રાખવાથી દરેક ઉપર વિશેષ લક્ષ આપી શકશે સર ચીનુભાઈએ પોતાના ભાષણમાં સ્વર્ગસ્થ સુધારક રા રા લાલચ કરાવના શોકજનક સૂચુથી ગુજરાતને પડેલી મહાન ખોટ વિશે ઈસારો કર્યો હતો અને પોતાના પિતામહ સ્વર્ગસ્થ રા બ રજુઠાડલાને પગલે ચાલી દેશની ઉન્નતિના સર્વ કાર્યમાં યયાચકિત મદદ કરવાનો પોતાનો સકલ્પ જણાવ્યો હતો સસાર સુધારા સમાજે હાથમાં લીધેના સર્વ પ્રશ્નોની અગત્ય ગતાવ્યા પછી સર ચીનુભાઈએ જણાવ્યું કે ‘જેમ જેમ આપણે લાભો વિચાર કરીએ છીએ અને વધારે અનુભવ મેળવતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણી ખાત્રી થાય છે કે આપણી સમાજમાં હાથે કરીને બહારી લીધેના અને વિનાકાગળ પ્રચલિત થવા લીધેના અનિષ્ટ રિવાજો છે,

તેવા પૃથ્વી ઉપર કોઈ પણ પ્રજામાં નથી આ સર્વ રિવાજો આપણે હાથે કરીને ઉપજાવેલા હોવાથી તે દૂર કરી શકાય તેવા છે તો એ દૂર કરવાનું અને તેમાં જમાના પ્રમાણે યોગ્ય ફેરફાર કરવાનું કામ અતિ અગત્યનું છે.”

સર મીનુભાઈના ભાષણ પછી પરિવર્તનના પ્રમુખ તરીકે રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથને પસંદ કરવાની દરખાસ્ત ઓનરેબલ ગ. બ. રમણભાઈએ કરી રા. બ. રમણભાઈએ જણાવ્યું કે ગ. નરસિંહરાવ ગુજરાતમાં એક પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન, ઉત્તમ કવિ અને ગુજરાતી ભાષાના જોડા અભ્યાસી તરીકે સુવિખ્યાત છે એટલુંજ નહિ પરંતુ સુધારક તરીકે પણ તેઓ જાણીતા છે અમદાવાદના પ્રખ્યાત સુધારક સ્વર્ગરેષ રા. બ. ભોળાનાથ મારાભાઈના પુત્ર હોય તેઓ સુધારાના કાર્યમાં કુદરતની કીર્તિ કાયમ ગાળી ગયા છે. સંસાર-સુધારકોને પડતી અનેક અડચણો તેઓએ નિડરતાથી સહન કરી છે. અને એ રીતે ઉત્તમ સુધારકને યોગ્ય ધૈર્ય તદ્દમણે ખતાવ્યું છે. આપણા પ્રાન્તની પરિવર્તનના પ્રમુખની જગ્યા માટે તેઓ સર્વ રીતે યોગ્ય છે. આ દરખાસ્તને રા. ગ. કૃષ્ણબાલ નરસિંહલાલ દેસાઈએ અનુમોદન આપ્યા પછી રા. ગ. નરસિંહરાવે પ્રમુખસ્થાન લીધું.

રા. ગ. નરસિંહરાવે પ્રમુખ તરીકે ધર્મ ઉત્તમ, વિદ્વાતપૂર્ણ અને હિંમત ભરેલું ભાષણ કર્યું સંસાર સુધારા સમાજના ઉત્તમ ભાષણોમાં આ ભાષણની ગણના કરી શકાય એવી ઉચ્ચ પ્રતિભા રા. નરસિંહરાવનું ભાષણ હતું. આપણા ઇલાકાના અને આ પ્રાંતના અગ્રેસર સુધારકોના નામ સ્મરણ કરી તદ્દમણે સંસાર સુધારાના કાર્યને સ્વર્ગરેષ લાલચ કરાવના મૃત્યુથી ડરથી ભારે ખોટ મઠી છે તે જણાવ્યું. “આપણા એક શુદ્ધ, સાત્વિક, ને નિઃસ્વર્ગ કાર્ય વીર” ના સ્વર્ગવાસથી આપણને મોગી ખોટ મળે છે. મંસાગ સુધારાનો એક સાચો ધુરધર મથો” આ વ્યક્તિની વિગેરના એવી દત્તી કે તે જૂન અને વર્તમાનને પોતાની નતિક ભવ્યતાથી આગાહિત

કરી દેતી હતી, જે ભવ્યતા રમૂનિ પચમાથી ખસી શકે એ મંથવતુ નથી ”

અત્રેમગ્ર સુધારકોના નામ અને કાર્યનું રમરણ ક્યાં પછી મગ્ર સુધાગના કાર્યમા આપણે કેટલી પ્રમતિ કરી છે તે ગ. ન.સિદ્ધગવે જણાવ્યું. એમનું માનવું એવું છે કે એકંદરે આપણે નિગરા થવા જેવી આપણી રિયનિ નથી, જે કે એ દિશામા આપણે દલ્લ પછુ કાર્ય કરવાનું બાકી છે. બાળપમ્મની મંથમામા ઘટાડો, સ્ત્રી કેળવણી તમ્ક અચિગ્ચિ, વિધવાઓના પુનર્વમ્મ રદામે વિશ્વતાની વૃત્તિમા ફેરફાર, પગેશગમન સમ્મન્ધે ન્યાતોના દુગમ્મદમા ફેરફાર વગેરે અનેક રીતે સમાજ સુધારણાના પ્રમ્નોમા લોકની વૃત્તિમા ફેરફાર થવા લાગ્યો છે. થોડા વખત ઉપર મુખામ્મમા ‘આર્ચન અધરદ્દ’ તરફથી થએલા મેળાવડા વિશે બોલતા પ્રમુખે જણાવ્યું કે “માસારિક અધોગતિના આદિ કાળુ સાથે, અર્થાત્ નતની સમ્થા માથે, લલનાગ ઉત્સાહી સુધારકોની એક મડળીએ આ મેળાવડા ક્યોં હતો. ‘આર્ચન અધરદ્દ’ વિશે લોકોમા પછી ગેગમમ્મન આત્રે છે. પછુ તે મેળાવડામા થએલા એક જમ્મત્ કાર્યના બચાવમા બોલવાનો આ પ્રમમ નથી પરંતુ તે બનાવની વિશ્વ પોકારના પડધા હલ્લુ શાત થમા નથી, મારે મારે કહેવાની જરૂર છે કે, જે કે આ બનાવના સંમ્મદમા લોકોએ કામનો વાધ કરી દીધો છે તે પછુ આ બનાવથી સાચા કોણુ અને જૂરા કોણુ, સમજ કોણુ ને નિર્મળ કોણુ, દદ કોણુ ને સવિન કોણુ એ ગ્મષ્ટ દેખાર્ધ આપ્યું. આ બનાવને શાન્ત ચિત્તે અને ઉપગ્મી દષ્ટિએ જોતા મને જણાય છે, કે આપણી જમા બાળુએ તેને એક નૈતિક અને ગૂઢ બગ તરીકે આપણે મૂકી રાકીએ. ”

પ્રાકૃતિક દુનિયાની ઉત્કાન્તિ (evolution) અને સમાજની ઉત્કાન્તિની મગ્રમામણી કરતા પ્રમુખે જણાવ્યું કે એ બન્ને ઉત્કા-

નિતના સામાન્ય નિયમ સરખા છે; એટલે કે જનનકલહ માટે અયોગ્ય અને નિર્જીવ થતા જતા અશોનો નાશ અને પ્રસંગે પ્રસંગે અનુકૂળ અશોનો રીકાગ- પરન્તુ “મમાજનુ અતિત્વ મનુષ્યને લીધે છે અને તેથી કરીને સમાજના વિકાસમા મનુષ્યનું ચલણ રહે છે” ઉત્કાન્તિની શક્તિઓના બળને મનુષ્ય કામે લગાડી શકે છે. માટે “તે બળનો ઉપયોગ જેમ ડહાપણથી, દીર્ઘદ્રષ્ટિથી, ને શાસ્ત્રીયતાથી આપણે કરી શકીએ તેમ તેનો વાલ આપણને મળી શકે, તેટલા પ્રમાણમા આપણી મદદથી સમાજને ફાયદો થાય.” આપણા સસારમા જીવું અને નુકમાનકારક અંશો સ્વીકાર્યા છતાં તેને પર કરવાનો ઉપાય ન કરતા “વખત વખતનું કામ કરશે” એમ કહેનારા કેટલાક માણસો માટે પ્રમુખે જાણ્યો ચોગ્ય દલીલથી જવાબ આપે છે.

“વખત વખતનું કામ કરો, આપણે જાણુ વખતને સોંપવું જોઈએ, ને સુધારો કરવાનું કામ તજી દેવું જોઈએ-એવા વચનો બુદ્ધિહીન છે એમ આપણને આ તરફ સમજાયા પછી તરત જ જણાય છે. ધીરજનો ઉપદેશ કરનારા આવા વચનોથી માત્ર અકર્મ (inaction) ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રગતિ તરફ બેદરકારી અને ઉદાસીનતા થાય છે, જોકે પ્રગતિથી જ માણસનો હિંમતી અંશ પ્રતીત થાય છે વખત વખતનું કામ કરશે એ દલીલમા ‘વખત’ નો અર્થ પ્રથમ દૃષ્ટિએ ‘અકર્મ’ થાય છે પરન્તુ વિવેચક બુદ્ધિથી જોશો તો જણાશે કે કાર્યકારણની પગલામા નીપજતા પરિણામોમા મનુષ્યોનો ફાળો એ જ અર્થ ‘વખત’ નો છે આ અર્થમા ખરેખર વખત વખતનું કામ કરે છે જ. જુદી જુદી નાતો વચ્ચે જોજન વ્યવહારની છૂટ, પરદેશગમન, વરકન્યાની ઉંમરનો વધારો, જુદી નાતોમા લગ્નવ્યવહાર, વગેરે જાનતોમા આપણા લોકોએ ધીમે ધીમે પગલા ભર્યા છે, જોશક આ પગલા આરભમા જોઈ શકાય એવા નથી, છતાં આખરે જણાયા વગર રહ્યા નથી. આ સર્વ પ્રગતિનું

કારણ છૂટાછવાયા માણસોએ તેમ જ એકત્રિન થએલા મનુષ્યોએ કરેલાં નિમિત્ત કાર્યો જ છે. એ બધું વખત અથવા નસીબને લીધે થયું છે એમ કહેવું કેવળ મૂર્ખાઈ બરેલું છે. આ બધું અર્થ વગરના ‘વખત’ ને લીધે થયું છે એમ કહેનારા માણસો કાં તો ખરેખર ઉદાસીન હોય છે, અથવા નૈતિકજગ વગરના હોય છે. વિના પ્રયત્ને, અને સુધારાનાં કાર્યો કરવામાં જે જોખમ એટલું પડે છે તે જોખમ વગર, તેવા માણસોને કાર્ય કરનાર બીજા મનુષ્યોના શ્રમનાં ફળ આપવા છે. ”

આપણા રિવાજોમાં ફેરફાર કરવા રદામે જેઓ એવો પોકાર કરી મૂકે છે કે આપણા રિવાજ પવિત્ર છે, ઋષિમુનિઓએ ધરેલા છે, તેમાં ફેરફાર કરવાનો આપણને—આ જમાનાના સામાન્ય મનુષ્યોને—દક્ક નથી તેઓ રા. નરસિંહરાવના કહેવા પ્રમાણે આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસનું અગ્નિ જતાવે છે. આપણા દેશમાં વખતને અનુસરીને સર્વ કાળમાં થોડ્ય ફેરફારો થતા જ આવ્યા છે.

મંત્રારસુધારામાં “બધું જોસવાળું અને તેથી કરીને અરધાથી, છૂટક છૂટક, વ્યક્તિગત કામ ધણીવાર નુકસાન કરે છે ” એમ રા. નરસિંહરાવ માને છે. “ ઉત્તમ પદ્ધતિ તો એ છે કે ઘણા મનુષ્યોએ એકત્રિત થઈ, વ્યવસ્થાપૂર્વક, સુરિયત તત્ત્વોને આધારે, ઘણી સભાજી લાઇને કામ કરવું જાઇએ. ” આટલા જ માટે—“ જધા ભેગા થાય, પરસ્પર વિચારો મેળવે, મુશ્કેલીઓનો વિચાર કરે, અને તો રસ્તો શોધી દઢાડે, અને વધારે પ્રયાસ કરવાના માર્ગ નક્કી કરે. ”—એટલા માટે થોડે થોડે વખતે એકઠા મળી આવા કોન્ફરન્સ બરવાની અગત્ય છે. છૂટક છૂટક કામ કરો, વર્ષે, છ મહિને બધા એકઠા મળી દરાવો પસાર કરી વિખેરાઈ જવાથી શો ફાયદો છે ? ઘણા કોન્ફરન્સો થઈ ગયા, હવે એ તો ગાત્ર તમાચા જેવું છે’ વગેરે કહેનારને રા. નરસિંહરાવે થોડ્ય જવાબ આપ્યો છે; અને તેઓ કહે છે તેમ ઘણી વખતે આવી દલીલ કરનારા “છૂટક કામને

બદાને પોતાના અર્થને જાવરે છે” આપણે કેવળ વાતો કરીએ છીએ, વ્યવહારમાં આપણા વિચારની કાર્યસિદ્ધિ કંવાનો પ્રયત્ન કંતા નથી એમ કહેનાગ સુધાગના વિરોધીઓ તો હિપેક્ષાને જ યોગ્ય છે કારણ કે સુધાગને જ્યારે કાર્ય કરે છે ત્યારે પણ “તેમને ઓનામાં તેઓ બાકી ગખતા નથી” અને નથી કંતા ત્યારે માત્ર વાતો કરો છો એમ કહે છે જેઓ સુધારા તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવનાર હોય નિગરાથી આવા ઉદ્દેશ્ય કહાડે છે તેઓ સમાજમાં ધીમે ધીમે પણ ચોક્કસ સુધારો થતો જાય છે તે તરફ દુર્લક્ષ કરે છે એમ કહેવું જોઈએ.

મસાગસુધાગસમાજમાં સામાન્ય રીતે ચર્ચાતા સર્વ પ્રશ્નો ગણ્યારી પ્રમુખે પોતાના જાણણમાં ખાસ જાર ચાતિની મસ્થાના સુધારા ઉપર મૂક્યો હતો મલ્લપાનનિરોધ, પડદાનો રિવાજ, વગેરે એ- મે સુધારા સિવાય મસાર સુધારાનો એક પણ પ્રશ્ન એવો નથી કે જેમાં ચાતિના અનિષ્ટ બન્ધનો વચમાં ન આવતા હોય કન્યાઓને કેળવણી આપના માટે મલ્લ ચાતિ કાઢને ન્યાત બદાર મૂત્તી નથી એ ખરું છે, પરંતુ ન્યાતમાં અમુક ઉમરે પરણાવવાનો રિવાજ હોવાથી ઘણી કન્યાઓના માખાપને પ્રમ્લ વિરદ્ધ પણ કન્યાઓની કેળવણી વહેલી બધ કરવી પડે છે ચાતિમાં જ નમે કરનાનો રિવાજ હોવાથી, કન્યાને યોગ્ય કેળવણી આપી મ્હોળી ઉમરે હરકોઈ ન્યાતના યોગ્ય યુવક સાથે લમ કરવાનું અને તેમ નથી આજ પ્રણયથી ન્યાતના સામાન્ય રિવાજ કરતા વધારે મ્હોળી ઉમરે છોકરા છોકરીઓના લમ પણ થમ શકવાના નહિ. એકદર વિચાર કરતા જણારો કે સમાજ સુધારાના સર્વ પ્રશ્નોમ વિમ્મર્તા ચાતિઓના અનિષ્ટ બન્ધન જ છે આ કારણથી રા નરસિદ્ધગવે બહુજ યોગ્ય રીતે, નિહરપણે, ચાતિઓના કૃત્રિમ બન્ધનો રદામે મખ્ત પ્રદાર કરી સમાજસુધારણાના મર્મની યોગ્ય દિશા બતાવી હતી રા નરસિદ્ધરાવના સર્વ લખાણમાં જે જાતનું

સ્વતંત્રતા અને સ્વતંત્ર વિચારપદ્ધતિ જોવામાં આવે છે તે, સમાજ મુધારાના આ મહત્વના પ્રશ્નમાં પણ જણાતાં હતાં. “દૂધમાં અને દહિયા” બંનેમાં પણ ગળનાર બીર મુધારકોને દેવાય એમના આ ભાવનો અંશિક નહિ લાગ્યાં હોય; પરંતુ અમે ધારીએ છીએ કે પ્રમુખ તરીકેની હેમની જવાબદારી અંતર્ગત રહમતને, બહુ જ પ્રમાણિકપણે, મર્વ વિચારશીલ અગ્રેમર મુધારકોના મનને અનુભવીને એમણે એમના વિચાર જણાવ્યા હતા. એમના ભાવણનો આ ભાગ અમને સર્વથી વધારે અગત્યનો લાગે છે.

“મુધારકને યોગ્ય પ્રશ્નોના મોટા ભાગનો સંબંધ ન્યાત જોડે છે; પણ મહાનિર્ણય અને એક બીજી બાબત મિલાય બધા જ પ્રશ્નોના આધાર એક મહત્વના તત્ત્વ ઉપર છે, — દરેક વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા, અને સમાજના દરેક માણસને પોતાના વિકાસને અર્થે મળવી જોઈતી સરખી તક. ઉપર ગણાવેલા દરેક વિષયને આ તત્ત્વ લાગુ પડે છે એ જણાવવાની જરૂર રહેતી નથી. આપ સર્વ તરતજ તે સમજી શકો એવું છે. આને જણાવવું જરૂર હોયું ન જોઈએ. છતાં હું જણાવું છું કે સ્વતંત્રતાનો અર્થ અનિયંત્રિત સ્વેચ્છા કરવાનો નથી. એનો અર્થ તો એટલો જ છે કે આપણા મુશ્કેલ કૃત્રિમ મકાનની બધિયાર દવાને બદલે ચારે તરફથી ખુલ્લું વાતાવરણ ઉભું કરવું. આવી સ્વતંત્રતાને કેટલાક સમાજજાવનાની સામે થતી વ્યક્તિભાવના કહેશે. પણ આપણે સમાજના મૂળતત્ત્વોની વિરદ લદવાનું નથી; આપણે તો જે નુકસાનકાર બંધનો (જુના સમયમાં ગમે તેટલા સારા હતા તો પણ) વ્યક્તિના નૈતિક, માનસિક, ને શારીરિક વિકાસમાં આડે આવે છે, અને તેથી કરીને આખા સમાજની પ્રગતિને અટકાવે છે, તેમને જ માત્ર તોડી નાંખવાં છે. હું કબુલ કરું છું કે સમાજની બીજી વ્યક્તિઓના હક ઉપર તરાપ મારવામાં ન આવે તેટલા માટે દરેક વ્યક્તિના હક ઉપર અંકુશ મૂકનાર તત્ત્વના પાયા ઉપર સમાજ રચાયો છે; અને

સુધરેના સમાજમાં વ્યક્તિના હક જાળવવાને વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ હોય છે એથી હિનદુ સમાજની પ્રાયશ્ચિત્ત મિતિમાં તેમ કરવાને કેવળ આદ્યમળનો ઉપયોગ થતો આપણું કર્તવ્ય સમાજના આ મૂળતત્ત્વને તોડી પાડવાનું નથી આપણે તો માત્ર એકમેકથી અવિરોધી ન્યાય અને સ્વતંત્રતા જોઈએ છીએ આપણે ફક્ત એટલું માગીએ છીએ કે ૧૪ સ્ત્રી પોતાના દેશની અને પોતાના પરમેશ્વરની સેવાને અર્થે અવિવાહિત ગૃહેષ્વ ઇચ્છતી હોય તો બેસક તેને તેમ કરવા દે. કોઈ નિધનાને ફરીથી પગલુવાની ઇચ્છા થાય તો તેની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવામાં અન્તગત નડવો ન જોઈએ, કોઈ માણસને પોતાનું ભવિષ્ય સુધારવા સાર, અથવા વધારે વિશાળ જ્ઞાન અને શક્તિ મેળવી દેશસેવા કરવા સાર, પરદેશ જવાની જરૂર જણાય તો તેને તેમ કરતા રોકવો ન જોઈએ, એક માણસ બીજા કોઈની સાથે બેસી જમના ઇચ્છે તો હોય અથવા પોતાના છોકરા તેના છોકરા સાથે પરણાવવા ઇચ્છે તો હોય તો ન્યાતની કૃત્રિમ દિવાલો આડે આવવી જોઈએ નહિ.

સુધારાના પ્રચાર માટે બુદ્ધિ ઉપર આધાર મળવો કે પ્રાચીન શાસ્ત્રોના વચનો ઉપર, એ વિશે સુધારકોમાં પણ મતભેદ જણાય છે. ગ. નગસિંહગર કહે છે કે ‘મનુષ્ય બુદ્ધિથી રચાએના શાસ્ત્રોમાં અત્યંત પ્રમાણ્ય હોઈ શકે નહિ અને તેથી શાસ્ત્રોને જ પાયારૂપ ગણવા એ એક દોષ છે. વળી, વિવેચક દષ્ટિથી અને ઐતિહાસિક દષ્ટિથી જોતા શાસ્ત્રો તે તે યુગની પરિસ્થિતિનું પ્રતિબિંબ માત્ર છે, અર્થે તેથી નવીન યુગમાં જનાએથી મિતિમાં તેના તેજ શાસ્ત્રો પ્રમાણ્ય જૂત રહી શકે નહિ. મહાગ. અભિપ્રાય પ્રમાણે ન્યાય અને બુદ્ધિના આધાર તત્ત્વોને જ આધાર માનો છે, અને તેથી વ્યવહારમાં મુશ્કેલી પડતી નથી.’ આ ઉપગત શાસ્ત્રોના પ્રમાણ્ય જણાવી અમુક સુધારો લોકમાં પ્રચલિત કરનારાના પ્રયાસનો ઇતિહાસ તપાસતા જણાશે કે એ પદ્ધતિ હિતશ્રુત થઈ નથી સામાન્ય

રીતે લોકો શાસ્ત્રોને નહિ પણ રૂઢિને જ માન આપે છે. શાસ્ત્ર મંમત હોય છતાં પણ રૂઢિ વિરુદ્ધ હોય તેવી વાતો લોકો સ્વીકારતા નથી. પંડિત ઇશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગરના પ્રાચીન શાસ્ત્રોના જ્ઞાન વિશે એ મત છે જ નહિ. ત્હેમણે લગીરય પ્રયત્ન કરી, અનેક પ્રકારે સંશોધન કરી સખળ રીતે સાખીન કર્યું કે વિધવાવિવાહ શાસ્ત્ર મંમત છે. છતાં જૂના વિચારના લોકોએ તે સ્વીકાર્યું નહિ. એટલુંજ નહિ પણ પંડિત વિદ્યાસાગરની ગંરૂત વિદ્વતા પણ એમને માન્ય ગણાઇ નહિ. આપણા ઇલાકામાં વિષ્ણુ પરશરામ શાસ્ત્રીનો આ સમ્બંધી પ્રયત્ન ગણીતો છે. છેલ્લા આઠાસ વર્ષમાં જેઓએ વિધવા વિવાહ કર્યા છે, અથવા લોકોનો તે તરફ વિરોધ ઓછો થયો છે તે, વિધવા વિવાહના શાસ્ત્રમંમત છે માટે નહિ પરન્તુ લોકોની સામાન્ય બુદ્ધિમાં વિધવા વિવાહના પ્રતિબધની નિર્દયતા તથા અન્યાય પ્રત્યક્ષ થવાથી જ. એજ પ્રમાણે સુધારાના બીજા પ્રશ્નોનું જણાય છે થોડા વખત ઉપર મદ્રાસના કેટલાક સુધારકોએ પંડિતો અને શાસ્ત્રીઓની મહામા સુધારાના પ્રશ્નો માટે શાસ્ત્રની અનુમતિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરેલો નિષ્ફળ ગયેલો આપણે સર્વ કોઇ જાણીએ છીએ. જેઓને અમુક સુધારાની ઇષ્ટતા બુદ્ધિથી જણાય છતાં પણ શાસ્ત્ર મંમતિથી ત્હેને પુષ્ટિ મળી એમ લાગતું હોય (કિળવાયલા વર્ગમાં તો આવા દાખલા થોડા મળશે) તેઓને ખેલાશક શાસ્ત્રનાં પ્રમાણ બનાવે, પરન્તુ સુધારાના પ્રચાર તરીકે એ સાધનની ઉપયોગિતાનો કાળ દવે નથી એમ અમારૂં માનવું છે.

સુધારકોમાના જેઓ ન્યાય વિરુદ્ધ કાર્ય કરી ન્યાતમા કરી દાખલ થવા માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે તેઓ માટે રા. નરસિંહરાવ યોગ્ય રીતે ખેદ અને નિરાશા બતાવે છે. રા. નરસિંહરાવ આવા કાર્યોથી થતી વ્યક્તિની નૈનિક અવનાતિ સ્વીકારે છે, પરન્તુ મંસાર-સુધારાના મહાકાર્યને થતી હાનિ વિશે વધારે વિવેચન કરે છે. અમને લાગે છે કે વ્યક્તિની અને તેને લીધે સમાજની નૈનિક અવનાતિનો

પ્રશ્ન વધારે મંદિરનો છે આપણી પ્રજામાં ચારિત્ર્ય (strength of character) ઓછું હોવાનું જ આ પરિણામ છે ન્યાતની મર્યાદાઓ મહાત્મે, અમને લાગે કે, સૌથી મોટી આ જ દીન મૂકી શકાય કે ન્યાતોની હાનની સ્થિતિમાં લોકોને જુગાણાનો, દલનો, પ્રપચનો અવકાશ મળે છે ન્યાતના નિયમ વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાથી મહા ન્યાત મહાર મૂકાય નથી, પરંતુ મહારમાં એવા નિયમનો ભંગ કરનારો અને તે કલુષ કલ્યા માટે જ સજા થાય છે જેઓ શુભ રીતે, ન્યાતમાં જૂઠું જણાવી થયેલ વર્તે છે તેમને ન્યાત તરફથી કાઢવામાં આવતો નથી આવી સ્થિતિ રોકજનક છે વ્યક્તિની તમ જ સમગ્ર પ્રજાની નૈતિક અધોગતિ કબજાની જ છે આવી સ્થિતિમાં ન્યાતની નિરુદ્ધ વર્તન કરી ન્યાતને મનોરવા માટે અર્થહીન પ્રાયશ્ચિત્તનો વિધિ મિનકુન શ્રદ્ધાવિના કરવો એ કેળવાયના મનુષ્યોને શોભા આપનારું નથી જ પરંતુ આ સાથે એક વાત જૂનની જોઈએ નહિ કે આવી રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારા બધા જ મનુષ્યો બીજા અગર બાધના હોવા નથી સમાવહાના, કુંડ મીજન વગેરેથી જુદા પડી, અનેક જાતની અડચણો ભોગવી, ન્યાત બહાર રહેવું એ મુશ્કેલ કામ છે જેઓ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે તેઓ-માના ટેટનાક એમ શ્રદ્ધાપૂર્વક માને છે કે એ પ્રમાણે કરનારો સુધારાનું કાર્ય પરાક્ષ રીતે સુનલ આગે મગ્ન થાય છે, અને તે માટે સુધાગના કાર્યના પ્રચારની પદ્ધતિની જુદા પ્રકારની સમજણથી પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારા માણસો છે આ માણસોની માન્યતા બોગી છે એટલું જ કહેવું પડશે તેઓને બીકણ, બાધના કે કાપર કહેવા યોગ્ય નથી વળી બીજા ટેટનાક આવા પ્રમંત્રે હૃદયનું, પોતાના પ્રિય સિદ્ધાન્તોનું જનિધન વડિન અથવા સ્નેહી જનોની ખાતર અનિચ્છાએ આપે છે તેઓના અર્પન કરણમાં ચાતતો કલદ અને પશ્ચાત્તાપ પણ ઓઠો હોતો નથી આવા મનુષ્યો પણ દયા અને દિનસોજને પાન છે આપણામાના ટેટવા આવે વિકટ પ્રમંત્રે ટપી

સપ્તીએ એ કદી શકાય તેવું નથી. પ્રમંએ માણુમની કમોટી થાય છે, અને પ્રત્યેક સુધારક અગર કેળવાયેલા માણુમ વીર પુરુષ (hero) થાય એવી આશા રાખવી એ યોગ્ય નથી. વળી જેઓ ન્યાતની દરકાર ન રાખતા ન્યાત બહાર ગટે છે તેઓમાના બધા જ દિગ્મતવાન વીર નરો છે એમ ધ્યાવું પણ યોગ્ય નથી. એઓમાના કેટલાકને લેશ પણ સ્વાર્થ ત્યાગ કરવાનો હોનો નથી. અથવા એ પ્રમંનોને તેઓએ કદાચ ગંભીર પણે વિચાર પણ કર્યો હોનો નથી, અને તેમની માન્યતા એવી હોય છે કે નિરંકુશતા અને ખાવા પીવામાં યથેચ્છ વર્તન એનું નામ સુધારો. આવા માણુમે ન્યાત બહાર રહે તો તેથી સુધારના કાર્યને કોઇ રીતે કાયદો નથી તેમજ તેઓને ધન્યવાદ પણ ઘટતો નથી. ટૂંકામાં પ્રાથમિક કરનાર બધા જ બીકણ કે કાયર હોના નથી તેમજ પ્રાથમિક ન કરનાર બધાજ વીર પુરુષો હોના નથી. જેઓ અનેક મુશ્કેલીઓ વેડવા છતાં ઉચ્ચ નીતિનિતવાનુમાર, અત કશ્ચની આજ્ઞા પ્રમાણે ધર્મજુદિથી પોતાના મિદ્ધાન્તોને વળગી ગટે છે તેઓ જ ખરેખર વીર પુરુષો છે. વળી આની જાનનુ ઉચ્ચ વર્તન માત્ર મનાર સુધારામા જ જરૂરનું છે ? પોતાના મિદ્ધાન્તોને વળગી રહેવાનું, મને તેથી મુશ્કેલીઓ વેડવા છતાં જાહેરમા તેમ જ ખાનગીમા સરખુ જીવન ગાળવાનું—આચાર વિચારનું સામ્ય નાખવાનું—માત્ર સુધારાના કાર્યોમા જ જરૂરનું છે ? પોતાની મર્વ પ્રજ્ઞતિઓમા, મર્વ વિચાર અને વર્તનમા ચરિત્રબદ્ધ હાખવનાર જ વીર પુરુષ ગણી શકાય. ન્યાતના જીવન સ્થામે દિગ્મતથી ટપી રહેનારા કેટલા બધા મનુષ્યો સરકારી અધિકારીઓની આગળ પોતાના સ્વતંત્ર વિચાર જણાવતા ડરે છે ? સામાન્ય લોક વ્યવહારમા કોઇને ખોટું લગાડતા મંકોચ પામે છે ? સરકારી વિધેયોમા સ્વતંત્ર વિચાર ધરાવનાર મનુષ્યો ન્યાતના કાયદા સ્થામે સ્વતંત્રતા જણાવી શકતા નથી, તેમ જ ન્યાતની સ્થામે નિડરપણે યુદ્ધ ચલાવનાર સરકારી અધિકારીઓના મતને અનિચ્છાએ પણ અનુ-

ફલ થાય છે. આવી સ્થિતિ સામાન્ય રીતે જોવામા આવે છે. મર્વ પ્રમંજે પોતાના સિદ્ધાન્તો અને મન પ્રમાણે જ વર્તન રાખનાર મનુષ્યો વિરલ જ હોય છે. પરંતુ અમાકં માનવું છે કે આવી જાતના આરિત્રજલના અભાવ (want of character) માટે પણ આપણી ન્યાતની મંરથાને ઘણે અંશે જવાબદાર છે.

સુધારાનું કાર્ય વધારે લોકપ્રિય થાય, અને સામાન્ય જનસમૂહમાં સુધારાના મિદ્ધાન્તો ફેલાય તે માટે ઉપાય લેવાના માર્ગ પ્રમુખે પોતાના આપણા જાતાન્યા છે. આ કાર્ય માટેની એમની યોજના એમના પોતાના શબ્દોમા રજુ કરીયું. “ સમષ્ટિરૂપે કાર્ય કરવામા વ્યવસ્થાની પ્રથમ જરૂર પડે છે અને વ્યવસ્થાની બાબતમા સાત્રાજ્યના અગ્રેજ બન્ધુઓની કેટલીક વિચારવાળી અને પરિપક્વ પદ્ધતિઓ આપણે મહત્ત્વ કરવી જોઈએ તેઓ કદી છૂટુંછવાયુ કામ કરતા નથી; વ્યવસ્થા, આયત્ત, અને જે વિચારો ફેલાવવાના છે તેનો અનેક રીતે પ્રસાર—આ સર્વમા તેમને શ્રદ્ધા હોય છે. આ કાર્ય પાર પાડવાને આખા ઇલાકાને માટે એક ખરેખર કામ કરનાર મંડળ આપણે જોઈએ; અને તે મંડળના સભ્યો પામેથી આપણે નિયમસર શ્રી લેવી જોઈએ. શીના બે ત્રણ વડ રાખવા જોઈએ, જેથી બધાને અનુકૂળતા થાય. આપણે પોતે જ શ્રી આપીને કામનો પ્રારંભ કરવો જોઈએ આપણી પામે એક કાયમનું ફંડ જોઈએ, કારણ કે પૈસા વગર કાઈ પણ સગીન કામ થઈ શકે નહિ. ત્યાર પછી આપણે આપણા મહાકાર્યમા સમભાવ રાખનારા શેઠીઆઓ પાસે જઈશુ, અને આપણું કાયમનું ફંડ વધરાવીશું અથવા સુધાગને લગતા કામોને માટે ખાસ રકમો આપવા તેમને વિનવીશું. આપણા મંડળને માટે કામ કરનારા બે પગારદાર મેકેટરીઓ આપણે જોઈએ; તેઓ હમેશ મંડળનું કામ કરે, વસ્તુસ્થિતિનો અભ્યાસ કરે, ખાસ આકડાઓ એકઠા કરે, અમત્યના પ્રશ્નો વિષે લોહિને તેમ જ મરકારને રજુ કરવાના ખરડાઓ તૈયાર કરે; સક્ષેપમા, આપણી મંરથાને

જીવંત બનાવે. વળી, આપણે ઓછામાં ઓછા ત્રણ પમારદાર વ્યાખ્યાનકારો ગણવા જોઈએ; એક ગુજરાતી જિલ્લાઓ માટે, એક મરાઠી જિલ્લાઓ માટે, અને એક કાનડી જિલ્લાઓ માટે. તેઓ દરેક પોતપોતાના જિલ્લાઓમાં ફર્યા કરે, લોકોની સમસ્યા મંસરસુધારા ઉપર વ્યાખ્યાન કરે, સુધારાના કાર્ય કરવા કચ્છનાં શ્રીપુરનોતે મદદ કરે, અને મામાન્ય રીતે ઉત્સાહ અને ચતુરાઈથી આપણા કામની પ્રવૃત્તિ કરે. થોડા સમય પછી, દક્ષિણની એક ધાણી જ બાલ કારક મર્યાદાને આપણા કાર્યક્રમમાં આપણે ઉમેરી શકીએ, — તે મંથા ‘કીર્તન’ છે. મંસરસુધારાને લક્ષ્ય વિષયો ઉપર કીર્તનો કરી શકે એવી શક્તિવાળા મનુષ્યોને આપણે પમાર આપી શકીએ. છેવટે, મંસરસુધારા વિષેના ચોપાનિયા, પત્રિકાઓ, અને નિમન્યો છપાવી તે મંથનનું મગ્ન સાહિત્ય સારી રીતે પ્રમારવું જોઈએ. દૂકામાં, પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ પ્રમાણે આપણે વ્યવસ્થા ગણવી, આગ્રહ રાખવો, અને કામમાં મહત્વા રહેવું; અને તેમ કરવામાં પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિઓનું માત્ર બાલ સ્વરૂપ લેવું નહિ પણ તેમનું અન્તગતત્વ પ્રદર્શ કરવું જોઈએ આમ કરીશું ત્યારે જ આપણા કાર્યનો પરિપાક વહેશે થશે કહેવું કાઈ અને કવું કાઈ એવો આક્ષેપ સુધારકો ઉપર મૂકાય છે તે ખરેખર અયોગ્ય જ છે, પરંતુ ઉપર બતાવેલી પદ્ધતિના જેવું કામ સુધારવાળાઓ કરતા નથી એમ કહેવાતું હોય તો તેમાં કાંઈક સત્ય રહેવું છે. વધારે નહિ તો વીસ વર્ષ પહેલાં આવું પદ્ધતિપુરસ્કર કામ શરૂ થયું હોત, તો આપણે આ મહાકાર્ય લોકોની સમક્ષ વધારે જોડાઈ ખડું થયું હોત, અને મંસરસુધારાનો પ્રવાહ પાછો વહે છે અથવા તો ગિર થઈ ગયો છે એનો ખોટો ખ્યાલ લોકોના મનમાંથી ક્યારેનાં નીકળી ગયો હોત ”

છેવટે પ્રમુખે સુધારાના કાર્યના સાથીઓને ઉત્તમદૂર્ણ વ્યવસ્થા વિનિતિ કરી કે “ભાઈઓ, આપણી જાવનાઓને અને આપણા પથને વગમી રહેજો. ડહાપણથી વિચાર કરવું, અને

વીરત્વથી કામ કરજો. નીચ અને નિરક્ષાસક કાર્યોને તિરસ્કારજો. મુશીબતો આવી પડી યામ તો અધીર બનજો નહિ. સંસારમુધારાનો પ્રવાહ રિયર થઇ ગયો છે એમ માની નિરાશ થશો નહિ. નમ્રત્વ અને વીરત્વ બન્નેને એકઠા બેળવી, ઈશ્વરના મૈનિકો તરીકે બધા એક સાથે પ્રતિભે પંથે પડ્યા, અને પ્રભુ કરશે તો આપણે વિજય કરીશું. ”

પ્રમુખનું બાપણુ પુરૂ થયા પછી સ્વર્ગસ્થ રા. રા. લાભશંકર ઉમિયાશ કરના શોકજનક મૃત્યુ માટે દિલગીરી તથા નામદાર લૉડી હાડિંગ ઉપર દિલ્હીમાં દેશાધિકારી બેઠાણ માટે તિરસ્કાર દર્શાવનારા હરાવ પ્રમુખ તરફથી રજુ કરવામાં આવ્યા અને તે સર્વાનુમતે મંજૂર કરવામાં આવ્યા.

ત્રીજો હરાવ સંસારમુધારાના કામ માટે આખા ઈલાકા માટે એક મુખ્ય અને જુદા જુદા જિલ્લાઓ માટે તથા મુખ્ય શહેરો માટે એકેક મંડળ સ્થાપવાને લગતો હતો. આ હરાવ રા. રા. જીવજીવાલ પ્રજારામ દેસાઇએ રજુ કર્યો અને તેને રા. બ. રમણભાઇએ ટેકા આપ્યો. મુખ્યાલના પ્રેમિટન્સી સોશીયલ રિફોર્મ એસોસિએશનના સેક્રેટરી મિ. દેવધર તથા મિ. દળવીની સહીથી થોડા વખત ઉપર એક યોજના બહાર પાડવામાં આવી છે તેને અનુમતિ આપનારો આ હરાવ હતો. સંસારમુધારાનું કાર્ય આખા વર્ગ દર્મિયાન કાયમ રહે અને તેનો પ્રમાર ગામેગામ થાય માટે પગારદાર સેક્રેટરીઓ રાખી બાપણો, ચોપાનીયા, પુસ્તકો વગેરે છપાવી જુગ્મ કીમતે વહેંચવાની જરૂર છે. આ માટે દરેક જિલ્લામાં તેમ જ મુખ્ય શહેરોમાં મંડળો સ્થાપવાની અગત્ય છે. આ કાર્ય માટે ફંડની વ્યવસ્થા એવી કરવામાં આવી છે કે સંસારમુધારાના કાર્યમાં ઉત્સાહ ધરાવના સર્વ કોઈ યથાશક્તિ મદદ કરી શકે. શીમન્ત મનુષ્યોએ આગેલી મહોટી રકમોથી નહિ પરન્તુ સાધારણ આવકવાળા મંખ્યાબંધ માધુર્ય સોની યથાશક્તિ મદદથી આ કાર્ય અન્નાવવાની યોજના કરવામાં

જિંઝા શિક્ષણની હવે આવશ્યકતા છે. પ્રોફેસર મ્યામિનારાયણે આ દરાવ રજુ કર્યો હતો અને તેને રા. રા. સાકરલાલ અમૃતલાલ દવેએ ટેકા આપ્યો હતો.

પાંચમો દગવ બાળવસ્થા સમ્બન્ધી હતો. વગ્દન્યાના લગ્નની ઉમરમાં ધીમે ધીમે વધારો થતો જાય છે એ નિર્વિવાદ છે, પરંતુ હજી એ બાળવસ્થા ધણી સુધારાને અવકાશ છે. પરિપક્વતા રજુ કરેલા દરાવમાં વગ્ની લગ્ન માટેની યોગ્ય ઉમર ઓછામાં ઓછી એકવીસ અને કન્યાની સોળ જણાવવામાં આવી છે. પાંચ વર્ષ પહેલાંની સામાજિક પરિપક્વતા કન્યાની ઉમર ચૌદ અને વરની અરોઢ જણાવવામાં આવી હતી. લોકોમાં વરકન્યાની લગ્નની ઉમરમાં વધારો થતો જોઈ પરિપક્વતા હવે ઉમરના ધોરણમાં વધારો કર્યો છે એ યોગ્ય જ છે. ખરી રીતે તો સ્ત્રીપુરુષ ઉભય લગ્નની પવિત્રતા અને જવાનદારી પૂરેપૂરી સમજી શકે અને તેમની શારીરિક, આર્થિક અને માનસિક નિયતિ શુદ્ધિયાત્રમના કર્તવ્યો બજાવવાને યોગ્ય થાય ત્યારે જ લગ્ન થવા જોઈએ. આ બાળવસ્થા લોકોમાં જાગૃતિ જોવામાં આવે છે અને હાલના સમયને અનુસરીને પશ્ચિમના દગવમાં લગ્નની ઓછામાં ઓછી ઉમરનું ધોરણ યોગ્ય છે. કેટલીક પછાત ગણતરી કોમોમાં પણ આ સમ્બન્ધી જાગૃતિ જોવામાં આવે છે એ કડવા કણુખી કોમને નામદાર ગાયકવાડ સરકારને કરેલી અરજ ઉપરથી જણાય છે. ગાયકવાડી રાજ્યના બાળલગ્નના કાયદામાંથી કડવા કણુખી કોમને મુક્ત કરવામાં આવી છે, કાચુ કે તે કોમમાં ખારે વર્ગે એક જ વખત લગનગાળો આવે છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ છતાં તે કોમને હાલમાં પોતાને પણ એ કાયદો લાગુ પડાવવા માટે અરજી કરેલી છે. આ એક અત્યંત ગુણ ગિહ્ન છે, અને સામાન્ય પ્રજા આ બાળવસ્થા જાગૃત થઈ છે એમ અપેક્ષા જણાય છે. રા. ગ. દરસિદ્ધાર્થ વજુલાઈ દીવેડીઆએ આ દરાવ રજુ કર્યો અને તેને દાક્ટર શંકરલાલ કેરાવલાલ તથા આર્ય સમાજના મત્રિ રા. મોહનલાલ ત્રિશૂવનદાસે અનુમતિ આપી.

છઠો ૬૨.૪ વિધવાવિવાહ મમ્મ-ને દત્તો બાન વિધવાઓને-
 જેમની ઈચ્છા હોય તેમને-પુનર્નિ કરવાની છૂટ આપવી જોઈએ,
 એવો મન હવે ધણાનો થવા વાગ્યો છે. હિન્દુ મંસાગ્નિ વિધવાઓને
 પડના અનેક કષ્ટ, પ્લેગ અને બીજા કાગળોથી બાળ વિધવાઓની
 વંચની જતી મંખ્યા અને પુરોહિતો અનેકવાર પરણવાની ચવનત્રતા
 હોવા છતાં વિધવા સ્ત્રીઓને લગ્નના પ્રતિમન્ધમા રહેલો અન્યાય
 વગેરે લોકોને પ્રત્યક્ષ થવા લાગ્યા છે. સુધાગ્નિ આ કાર્યની દિમા-
 મની રહામે લોકવિરુદ્ધતા પ્રથમ કમ્તા ઓછી થઈ છે, પરંતુ હજી
 એ દિશામાં ઘણો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે અને લગ્ન કરવાની
 ઈચ્છા ગમતી વિધવાઓને ન્યાય જાતના અને સમાધાનના જીવન-
 મધી બચાવવા માટે આશ્રમોની જરૂર છે વિધવાઓની સ્થિતિ
 સુધારવાનો પ્રથમ સ્ત્રીઓનો છે સ્ત્રીઓએ જ એ કામ ઉપાડી લેવું
 જોઈએ. આપણા દેશમાં હજી સ્ત્રીઓ પોતાની જવાબદારી, ફરજ
 અને હક મમજી રાકે એની મરફારી થઈ નથી ત્યાં સુધી પુરોહિતો
 એ કામ કરવાનું છે એ સુમન્ધી લોકોમાં ચાનતી ગેરમમજીતી
 ફર કરવાનું કામ પ્રથમ કરવાનું છે બધી વિધવાઓને પરણાવી દેવી
 એમ સુધાગ્નિ કહે છે એની માન્યતા જૂનગરેલી છે જે વિધવા સ્ત્રી
 અનાથ છે અને લગ્ન કરી ફરી મસાગ્નિ માડવાની જેની ઈચ્છા છે,
 તેણે તેમ કરતા અટકાવવાનો કોઈપણ વ્યક્તિનો કે સમાજનો હક
 નથી વિધવાવિવાહ મહાભેનો પ્રતિમન્ધ દૂર કરવો એટલું જ સુધા-
 ર્કોનું કહેવું છે, વિધવાઓ પોતાની વૈધવ્યની સ્થિતિ કાયમ ગમ્પી
 બીજી રીતે જનસમાજને ઉપયોગી સેવામાં જીવન માળવાની ઇચ્છા
 ગમ્પતી હોય તો તેમ કરતા અટકાવવાનો પણ કોઈને હક નથી
 બલકે તેવા કામમાં ઉત્તેજન આપી સગલતા કરી આપવી એ સર્વ
 કોઈની ફરજ છે, પરંતુ એ પ્રકારની તેમની પોતાની ઇચ્છા હોય
 તો જ. પરાણે વૈરાગ્ય પળાવવો એ અયોગ્ય છે આટલું જ
 સુધારકોનું કહેવું છે. ઔનરેબલ મી. ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખે

આ ઠરાવ રજુ કર્યો હતો અને સૌ વિદ્યાગૌરીએ તેને અનુમોદન આપ્યું હતું.

સાતમો ઠરાવ વિધવાઓની સ્થિતિ સુધારવા સંબંધી હતો. વિધવાઓને દેશસેનાના પ્રુપ્તકાર્યમાં પ્રેરી તેમના જીવનમાં નિરાસાહ અને શોષને બદલે આશા અને ઉત્સાહ પ્રેરી સમાજના ઉપયોગી અંગ બનાવવા માટે યોગ્ય પ્રયત્નની જરૂર છે અને એવી યોગ્ય ઉપવણી આપનારી વિધવાશ્રમ સેનાસદન અને વનિતા વિશ્રામ જેવી સંસ્થાઓ દેશમાં ઠેર ઠેર થવાની જરૂર છે. પતિના મૃગવાસ પછી વિધવાઓને દેશના પારમાર્થિક કાર્યમાં મદદ આપવાની તક આપવાથી અને તે માટે તેમને યોગ્ય કર્યોથી તેમના જીવનની શુષ્કતા અને નિરાશા ઓછી થશે અને દેશને પણ લાભ થશે. માટે હાલ જે સંસ્થાઓ ચાલે છે તેને સર્વ મર્દિએ મથાશક્તિ મદદ કરવી જોઈએ અને એવી સંસ્થાઓમાં વધારો કરવો જોઈએ. સર્વેન્દ્રસિંહ એફ ઇન્ડિયા સોસાયટીના મી દેવધરે આ ઠરાવ રજુ કર્યો હતો અને અત્રેના વનિતા વિશ્રામના કાર્યપાલક સુલોચના બહેન તથા રા. કાળીદાસ જે ઝવેરીએ તેને અનુમોદન આપ્યું હતું.

આઠમો સવાલ સગીર હિમરની ઠોકરીઓના રક્ષણ માટે સમતિ વચના કાયદામાં સુધારો કરવા સંબંધી હતો. ઓનરેબલ મિ. દાદા ભાઈના પ્રયાસથી નામદાર સરકારે હાજરદારી કાયદામાં ફેરફાર કર્યો છે તે માટે આભાર દર્શાવી સગીર હિમરની ઠોકરીઓની સમતિ વચની હિમર (પતિ સિવાય ત્રાદિતને મળે) સોળ વર્ષની કુવાની વિનંતિ કરવાનો આ ઠરાવ હતો. આ સંબંધે લોકવિરહતા બહુ થોડી છે અને ન્હાની હિમરની કન્યાઓને મદિરની મેચા અર્થે અર્પણ કરી મુરલી અને દેવદાસી બનાવવાના ધાર્મિક ગણના રિવાજની અધાર્મિકતા સમજાવના લાગી છે. આ સમ્બંધમાં મરકારથી તેમ જ પ્રજામતથી ધણો સુધારો થઈ શકે એમ છે મિ. પુરોત્તમદાસ

બીજી ગોરડીઆએ આ દરવા રજુ કર્યો અને ગ. રામમોહનરાય જશ-
વંતરાય દેશાઈએ તેને અનુમોદન આપ્યું હતું.

નવમો દરવા ચાલિએને એકત્ર કરવા સંબંધી હતો. કેટલીક
પેટા ચાલિએ કન્યા અથવા વરની અગત્યને લીધે એકત્ર થવા માડી
છે એ શુભ ચિહ્ન છે અને સુધારકોએ આ કાર્યમાં બહુ આમદ
પૂર્વક પ્રયામ કરવાની જરૂર છે. સમસ્ત હિન્દુ જાતિ એક જ કોમ
તરીકે એકત્ર થાય તે માટે જૂદી જૂદી ન્યાતો વચ્ચેનો લગ્ન મળ્ય
કાયદેમરે હાથપાની જરૂર છે. આ માટે મગકાગની સહાયતાની જરૂર
છે, એ મતવચનો હાથ હતો. પ્રેરિસર આનન્દશંકર બાપુભાઈ દુવે
આ હાથ રજુ કર્યો અને દા. હરિપ્રભાઈ વૃજરાય તથા ગ. હરિપ્રસાદ
પીતાબદાસે એને અનુમોદન આપ્યું. છેક પ્રાચીન મમયથી પુગણ
કાળ સુધીમાં સમસ્ત હિન્દુસમાજના ચાલિએના પેટા રિમાગ નહોતા
અને ચાલિ ભેદ ગણવાની જરૂર નથી એમ બહુ સખળ રીતે
ઐતિહાસિક દિગ્દર્શન કરાવી ગ. આનન્દશંકરે સાબીત કર્યું જુદી
જુદી ન્યાતોથી વરકન્યાના યોગ્ય જોડા મેળવવામાં પડતી મુશ્કેલી
મર્પ કાઢીને વિદિત છે. શુભ કર્મોનુસાર નહિ પણ જન્મ પ્રમાણે
ચાલિભેદ શાસ્ત્રથી અને જુદીથી વિરુદ્ધ છે, ચાલિભેદથી કુસપ વધે
છે હાવના જમાનામાં બીજી સુધરેલી પ્રજાઓની હાજરીમાં ચાલિ-
ભેદ આપણી પ્રગતિમાં વિધ્ન કરતો છે એ સર્વ વિદિત જ્ઞા અને
ચાલિભેદ તોડવા સિવાય સુધારણા એક પણ મુખ્ય કાર્ય થઈ શકે
એવું નથી એમ જણવા છતાં હજી એ જન્મન તોડવા માટે બહુ
ઝાઝા માણસો તૈયાર છે એ ગોચનીય છે નામદાર મગકાગ જુદી
જુદી ન્યાતોના લગ્ન સમય કાયદેસર હાથે તો આ કાર્યમાં ઘણી
સરળતા થાય એ નહીં છે.

દશમો દરવા બસુમિત્ર સંબંધી હતો. નામદાર મગકાગે પ્રજાના
અમુક ભાગની વિરુદ્ધતાને લીધે બામુ જૂપેન્દ્રનાથનું લગ્નના કાયદામાં
સુધારા કરવાનું મિત્ર ન મળ્યું કર્યું તે માટે દિનગીદી દર્શાવી

હિન્દુસ્તાનની સર્વ કોમોમા પરસ્પર લગ્ન કરવાની સરલતા કરી આપનાગ કાયદામા ફેરફાર કરવાની વિનંતિ કરવાનો આ દરખાસ્તો. “સિવિલ મેરેજ બિલ.” હાલ છે તે પ્રમાણે જુદી જુદી કોમ વચ્ચેના લગ્ન કરનાર સ્ત્રી પુરુષને તે લગ્ન કાયદેસર ગણાવા માટે રજીસ્ટર કરાવવું પડે છે અને તે વખતે ‘અમે હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તિ, યહૂદી અથવા હિન્દુસ્તાનના કોઈ પણ પ્રચલિત ધર્મના નથી’ એવી પ્રતિજ્ઞા કરવી પડે છે. પોતાના ધર્મના સર્વ ફરમાન માન્ય હોવા છતાં, ગમે તે કોમમા પરસ્પર લગ્ન વ્યવહાર કરવાની સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ એવો મત ધરાવનાર પાસે ઉપર જણાવેલી પ્રતિજ્ઞા કરાવવી એ અયોગ્ય જ છે, કારણ કે એવા લગ્ન કરનાર સર્વ રીતે પોતપોતાના ધર્મને અનુસરનારા હોય છે. આ નવો ફેરફાર માત્ર અનુમતિ દર્શાવનારો છે તેથી લગ્ન કરવાની અતુલ્યતા વધે પરંતુ એવા લગ્ન ફરજિયાત થતા નથી. ધર્મ અને યાત્રિ-ઓને કોઈ નુકસાન નથી. માત્ર વારસા માટે કાયદાની જે સરલતા જોઈએ તેટલા જ પુરતો આ ફેરફાર છે એ વાત હવે નવી કહેવાની નથી. પરંતુ આ સમ્યક્ લોકોમા હજી ઘણી ગેરસમજૂતી ચાલે છે. સરકારે એક વખત આ બિલ ના મંજૂર કર્યું તેથી સુધારકોએ નિરાશ ન થતા પોતાનો પ્રયત્ન જારી રાખવાની જરૂર છે. વડોદરા રાજ્યના મિ. એસ. વી. મુકરજીએ આ દરખાસ્ત જુદી જુદી અને રા. પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈ તથા રા. ગદુલાલ ગોપીલાલ મુએ તેને અનુમોદન આપ્યું.

અગીઆરમો દરખાસ્ત અસ્પૃશ્ય વર્ગોની ઉન્નતિને અર્થે પ્રયાસ કરવા સમ્યક્ષી હતો. હિન્દુસ્તાનની વસ્તીનો છટો ભાગ એટલે પાંચ કરોડ માણસ પણ કરતા પણ અધિક સ્થિતિમા-સામાજિક બહિષ્કારને લીધે-છે એ દેશને કલંકરૂપ છે. માનવ મનુષ્યોના એટલા મોટા સમૂહને આપણે સ્પર્શ કરતા પણ બહુ ઘણું, તેમને માનસિક અધમતામા પડ્યા રહેવા દઈએ એ આપણી કેળવણીને

સાંજન સમાપ્ત છે. મુખાધમા, પૂનામા મદ્રામ કંવાકામા વગેરે
અધ્યામા દિવ્રેષ કલામ મિથન તરુથી આ જાગતમા માંગે પ્રપત્ત
કરવામા આવે છે. પરંતુ એ વર્ષ તરુની ગુપ્ત અને છીટ દૂર કરી
તેમને કેળવણી વગેરેના માધનોની મદદના કરી આપવાની આપણી
મર્ચની ફરજ છે. ગ. જ. કે. દેવમટે આ દગવ ગુપ્ત કર્યો અને રા.
કાનાખ.મ સદમળે તેને ટેકા આપ્યો.

બારમો દગવ પડેશમન મંબંધી હતો. ઈવાડ વગેરે અધ્યામાએ
જાલ આવનાર તરુ ન્યાતોનો લુભ દવે ધળે ઝોડો થતો જનમ
છે અને નેચી એ દેગામા જનાગની મંખ્યામા ફરવો વધારો થતો
જનમ છે પરંતુ ન્યાતોએ પડેશ જાલ આવેવા માળખાને કાર્થ પજી
પ્રાપ્તિત અથવા દડ વગર પાજ ન્યાતમા દાખવ કરવાની ઉદારતા
જનાવવાનો દવે વખત આવ્યો છે. ગ. ગ. શિવમાર્થ બાપુમાધ્યમે
આ દગવ ગુપ્ત કર્યો અને ગ. ગ. એ આગ મદાટીકે તેને
ટેકા આપ્યો.

તેરમો દગવ ગદની અને મામાગિક વિશુદ્ધિનું ધોરણ ઉભન
કરવા મંબંધી હતો. આ કાર્ય માટે મુખાધના દોનિકા મગ્ધેયન
તથા અત્રેના વર્મત સમ્મેયન જેવી મગ્ધાઓ, નાચની વિરુદ્ધ
મગ્ધાઓ વગેરે પ્રયામની વિગેળ જરૂર છે કુદુમની અને સમા-
જની નૈનિક શુદ્ધિ માટે આ મર્ચ પ્રપત્તો થોડા વખતમા ધણા સોક-
પ્રિય થયા છે અને તેમને મદદ કરવાની આપણી સર્વની ફરજ છે.
રા. મત્યેન્દ્રગવ બીમગવે આ દગ્ધાગ્ન ગુપ્ત કરી અને રા. તુલમી
દાન. જે. પરીએ તેને અનુમતિ આપી.

ચૌદમો દગવ મદ્ય અને બીજા માદક પદાર્થોના નિર્લેધ નિશે હતો.
લુદા લુદા ટેમ્પરન્સ એમોગીએથન તરુથી આ કાર્યમા સ્તુત્ય પ્રપત્ત
યામ છે તેને પરિપદની મદાનુશ્રમિ દર્શાવનારો આ દગવ દા. વેસદ
મેન્દગિને રજી કર્યો અને રા. શકગવ અમૃતનય મેપટે ટેકા આપ્યો.

પંદરમો દરાવ એક પત્નીવ્રતની બાવનાની ઇષ્ટતા અને એક સ્ત્રીની હયાતીમા બીજી સ્ત્રી કરવા રહામે તિરસ્કાર દર્શાવનારો હતો કેળવાયલા વર્ગમા એક પત્નીવ્રતની બાવના મળ્યજ થતી જાય છે અને ન્યાતોની પરવાનગી છતાં એક સ્ત્રીની હયાતીમા બીજી સ્ત્રી દરવાનો રિવાજ ધીમે ધીમે નાબુદ થતો જાય છે. રા. ગિરનાશંકર ત્રિવેદીએ આ દગખાત રજુ કરી અને રા. દુર્લભરામ જોષીગમ ભટ્ટે તેને ટેક આપ્યો.

સોળમો દરાવ પકડાનો રિવાજ, કન્યાવિક્રય, વૃદ્ધ પુરુષો સાથે ન્દાની ઉમરની કન્યાના લગ્ન, લગ્ન અને મરણ પ્રસંગે હાઉપરાન ખર્ચ, રાવાકુટવાનો નિર્વાજ રિવાજ અને વિધવાઓનું બવાતકારે કેશ-વપન વગેરે અનિષ્ટ અને હાનિકારક ગિવાજો સમ્પન્ધી હતો. આ સર્વ રિવાજોમા ધીમે ધીમે કેટલીક ન્યાતોમા સુધારો થતો જાય છે. પરંતુ એ રિવાજો તદ્દન નાબુદ થવાની જરૂર છે. ગા રા કૃષ્ણરાવ બોળાનાથ દીવેદીઆએ આ દગવ રજુ કર્યો અને રા. હીમલાલ વિદ્યારામ રાવજે તેને અનુમોદન આપ્યું.

છેલ્લા બે દરાવ પરિપક્વના કાર્યવાહકો તથા પ્રેમાભાષ હાલની કમિટીનો અને પ્રમુખનો ઉપકાર માનવાને લગતા હતા.

આ પ્રમાણે સમાજસુધારણાના સર્વ અગત્યના પ્રશ્નો વિશે ચર્ચા તથા દરાવ કરી રહાજે મ્હાડાપાય વાગે પરિપક્વ વિમર્જન થઈ હતી. અમદાવાદના કેળવાયલા વર્ગે, ખામ કરીને યુરોપીઓ આ પરિપક્વમા ઘણો ઉત્સાહ બતાવ્યો હતો. વનિતાવિશ્વામની તથા અન્ય મજારીઓની સારી મખ્યા હાજર હતી એકંદરે પરિપક્વ કામ ઘણું ઉત્તમાદથી, શાન્તિથી અને ધૃશ્વકૃપાથી નિર્વિઘ્ને પરિપૂર્ણ થયું.

સમાજસુધારણાના પ્રશ્નોના દષ્ટિબિન્દુમા છેલ્લા પાય સાન વર્ગોમા કેટલોક ઇષ્ટ ફેરફાર જોવામા આવે છે. સમાજસુધારણા સાથે જનમમાજની સેવાનું નવું આગ ઉગેરાયું છે. આપણા દેશમા ઔદ્યો-

મિક દેરફારને લીધે કારીગર અને મજૂર વર્ગના કેટલાક મંકટોના નિવારણનો પ્રશ્ન પ્રગ્ન મમલ મોખરે આવતો જાય છે તે ઉપરાંત અનાથ અને રોગી સ્ત્રીપુરુષોને માદામ્ય આપવાના કામ તરફ પણ લોકોની પારમાર્થિક વૃત્તિ દોરાય છે. મુખ્યમંત્રી સોશીયલ મર્ચેસ લીગ આવાજ ઉદ્દેશથી સ્થાપવામાં આવ્યું છે. દેશની મામાન્ય જનશ્રુતિનું આ સુચિદ્ન છે અર્વાચીન સુધારાના કેટલાક દોષો છે છે પરંતુ નિર્ધન અને નિરાધાર મનુષ્યોની ઉન્નતિના માર્ગ માટે શ્રીમંત અને કેળવણીના વર્ગ તરફથી જુદી જુદી દિશામાં સતત પ્રયત્ન કરતી અનેક મંસ્થાઓ પણ અર્વાચીન જમાનામાં જ સ્થાપવામાં આવે છે અને જનમમાજની મેવાની આ ભાવના દાવના સુધારાનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે. મનુષ્યમાત્રને માનસિક, શારીરિક, નૈતિક અને ધાર્મિક સર્વ પ્રકારે ઉન્નતિ કરવા માટે યોગ્ય અનુદ્રુગતા મળતી જોઈએ-યોગ્ય અનુદ્રુગતા મેળવવાનો સર્વ કોઈનો સરખો હક છે- એ ભાવના આપણા દેશમાં પશ્ચિમના દેશોમાંથી ધીમે ધીમે ફેલાતી જાય છે. આ સર્વ ભાવનાને અનુદ્રુગ થાય એવી મઘ્યાઓ, આપણા દેશની હાલની જરૂરીયાતો તરફ લક્ષ રાખીને સ્થાપવાના પ્રયાસ વધારેને વધારે થવાની જરૂર છે. સમારસુધારાના મહત્ત્વે પણ હવે પોતાના કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ કરવાની જરૂર છે. મસારને બદલે સમાજસુધારણાનું લક્ષ્ય ગણવાની જરૂર છે અને સામાજિક રિવાજોમાં મતભેદ હોવા છતાં સમાજની સેવાના અર્થે પ્રયત્ન કરતા સર્વ મનુષ્યો અને સરખાઓએ એકત્રિત થઈ કાર્ય કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે સમારસુધારકો આ તરફ પોતાનું લક્ષ દોરશે અને માત્ર દરવર્ગે પરિપદ ભરિને નહિ પણ હમેશા જાગ્રત પ્રયત્ન કરી સમાજસુધારણાના કાર્યમાં પરિપદમાં બનાવ્યો હતો તેવા જ ઉત્સાહ સતત જતાવશે.